Національний педагогічний університет
імені М.П.Драгоманова

Українська Академія Наук

Гілея

Науковий вісник

Збірник наукових праць

- Історичні науки
- Філософські науки
- Політичні науки

Випуск 21

Київ – 2009

Збірник засновано 2004 року

Фахове видання з історичних, філософських та політичних наук затверджено постановою Президії ВАК України від 14 вересня 2006 року № 1-05/8 (доповнення до переліку № 18, Бюлетень ВАК України № 10, 2006)

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації серія КВ № 11192-72 ПР від 5 травня 2006 р.

Головний редактор – Вашкевич В.М.,
доктор філософських наук, академік Української академії наук

Відповідальний секретар – Кривошея В.В.,
доктор історичних наук, академік Української академії наук

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

З історичних наук:

АНДРУСИШИН Б.І., доктор історичних наук, професор

ВОЙЦЕХІВСЬКА І.Н., доктор історичних наук, професор

ГОНЧАР Б.М., доктор історичних наук, професор

КОЛЕСНИК В.Ф., доктор історичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії наук України

КОТЛЯР Ю.В., доктор історичних наук, професор

МИХАЙЛЮК В.П., доктор історичних наук, професор

НЕСТУЛЯ О.О., доктор історичних наук, професор, академік Української академії наук

СОЛДАТЕНКО В.Ф., доктор історичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії наук України

СУШКО О.О., доктор історичних наук, професор

МАКАРЧУК С.С., кандидат історичних наук, доцент

ФІРОВ П.Т., кандидат історичних наук, доцент

З філософських наук:

АНДРУЩЕНКО В.П., доктор філософських наук, професор, член-кореспондент Національної академії наук України, академік Академії педагогічних наук України

БЕХ В.П., доктор філософських наук, професор, академік Української академії політичних наук

ВОЛИНКА Г.І., доктор філософських наук, професор

ГАВЕЛЯ В.Л., доктор філософських наук, професор

КУЦЕПАЛ С.В., доктор філософських наук, професор

ЗАКОВИЧ М.М., доктор філософських наук, професор

МИХАЛЬЧЕНКО М.І., доктор філософських наук, професор, член-кореспондент Національної академії наук України, академік Української академії політичних наук

ОНІПКО О.Ф., доктор технічних наук, академік Української академії наук

АКОПЯН В.Г., кандидат філософських наук, академік Української академії наук

ХІМЧЕНКО О.Г., кандидат філософських наук, професор, член-кореспондент Української академії наук

З політичних наук:

БАБКІНА О.В., доктор політичних наук, професор

БАЛАБАНОВ К.В., доктор політичних наук, професор

БИДЗЮРА І.П., доктор політичних наук, професор

ІВАНОВ М.С., доктор політичних наук, професор

КАРТУНОВ О.В., доктор політичних наук, професор, академік Української академії політичних наук

КОТИГОРЕНКО В.О., доктор політичних наук, член-кореспондент Української академії політичних наук

ОНІЩЕНКО І.Г., доктор політичних наук, професор

РИМАРЕНКО С.Ю., доктор політичних наук, професор

ШАПОВАЛ Ю.І., доктор історичних наук, професор, академік Української академії політичних наук

ШКЛЯР Л.Є., доктор політичних наук, професор

ВІДДІЛЕННЯ РЕДАКЦІЇ
Збірника наукових праць «Ґілея (науковий вісник)»

ВІННИЦЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ
(Інститут історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського, м. Вінниця) *завідувач* ***СТЕПАНЧУК Ю.С.****, кандидат історичних наук*
E–mail: iiep@inbox.ru

ЗАПОРІЗЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ
(Запорізький національний університет, м. Запоріжжя) *завідувач* ***НЕСТЕРЕНКО Л.О.****, кандидат історичних наук, доцент; координатор* ***ШТЕЙНЛЕ О.Ф.****, аспірант*
E–mail: nezumi@ukr.net або a–shteinle@rambler.ru

ІВАНО-ФРАНКІВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ
(Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, м. Івано-Франківськ) *завідувач* ***ДИЧКОВСЬКА Г.О.****, кандидат філософських наук, доцент*
E–mail: go_osmomysl@ukr.net

ЛУГАНСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ
(Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля, м. Луганськ) *завідувач* ***МИХАЙЛЮК В.П.****, доктор історичних наук, професор*
E–mail: vital_mih@ukr.net

МАРІУПОЛЬСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ
(Маріупольський державний гуманітарний університет) *завідувач* ***ДЕГТЕРЕНКО А.М.****, кандидат політичних наук, доцент*
E–mail: mgi@mariupol.net

МИКОЛАЇВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ
(Південнослов'янський інститут Київського славістичного університету, м. Миколаїв) *завідувач* ***ХІМЧЕНКО О.Г.****, кандидат філософських наук, професор, член-кореспондент УАН; координатор* ***МАКАРЧУК С.С.****, кандидат історичних наук, доцент*
E–mail: Alex_x_5@ukr.net або rvgreabis@farlep.mk.ua

ПОЛТАВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ
(Полтавський університет споживчої кооперації України) *завідувач* ***АРТЕМЕНКО В.М.****, кандидат історичних наук, доцент*
E–mail: rektor@uccu.org.ua

СЕВАСТОПОЛЬСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ
(Севастопольський національний технічний університет, м. Севастополь) *завідувач* ***ФІРОВ П.Т.****, кандидат історичних наук, доцент*
Тел.: 8 068 925 74 57

СИМФЕРОПОЛЬСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ
(Кримський економічний інститут Київського національного економічного університету імені В. Гетьмана) *завідувач* ***ПОПОВ О.Д.****, кандидат історичних наук, доцент*
E – mail: popalex79@mail.ru

УМАНСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ
(Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, м. Умань) *завідувач* ***КРИВОШЕЯ І.І.****, кандидат історичних наук, доцент*
E–mail: kii1969@mail.ru

ЧЕРНІГІВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ
(Чернігівський педагогічний університет імені Т.Г. Шевченка) *завідувач* ***ГОРОБЕЦЬ С.М.****, викладач*
E – mail: olen-g@yandex.ru

Ґілея* (науковий вісник): Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. – К., 2009. – Вип. 21. – 428 с.

Друкується за рішенням:
Вченої ради Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова (протокол № 7 від 24 березня 2009 р.); Президії Української Академії Наук (протокол № 09-04-25/1 від 25 березня 2009 р.)

Концепція збірника базується на багатоплановому науковому висвітленні проблем інформаційної цивілізації, що формується. Основні рубрики охоплюють галузі історії, теорії та практики політології, філософії. Розрахований на фахівців гуманітарних та соціально-політичних наук.

Запрошуємо Вас відвідати наш сайт: **www.gileya.org.ua**

Див. також: Сайт Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: **www.nbuv.gov.ua/portal**
Розділ: ***Наукова періодика України: журнали та збірники наукових праць***

* **Ґілея** — в стародавні часи територія лісової Скіфії між Борисфеном (Дніпром) і Гіпанісом (Південним Бугом). Рештки цієї «лісової квітки» залишилися до теперішнього часу на території Миколаївської та Херсонської областей. (Докладніше див.: Геродот. Історія.IV.16-25).

© Редакційна колегія, 2009
© Автори статей, 2009
© Національний педагогічний університет імені М.П.Драгоманова, 2009
© Українська академія наук, 2009

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

УДК 94(477) «1648/1783»:355

Кривошея В.В.

Українська козацька старшина: абетка генеральної старшини (1648 – 1783 рр.)

Наведений реєстр генеральної чи військової старшини за весь час існування Гетьманщини.

Ключові слова: *старшина, козацтво, абетка.*

Наявність алфавітного показчика допоможе дослідникам більш кваліфіковано досліджувати історію козацько–гетьманської держави. Джерельна база та історіографія пропонованого дослідження розглянуті автором у попередніх працях [1;2;3].

NNN – генеральний суддя (1665 – 1666.18.07. у Брюховецького).
Апостол Данило Петрович – генеральний хорунжий (1762.8.03. – 1767).
Апостол Павло Єфремович – генеральний осавул (? – 1666.01. – ?).
Артем Мартинович – генеральний осавул (? – 1666.07. – 1667.01.).
Безбородько Андрій Якович – генеральний писар (1741.20.02. – 1742.5.11.). (1750.22.02. – 1762.5.03.).
Безпалий Іван Федорович – генеральний суддя (?–1659.10.–1660–?).
Безпалий Микита Дмитрович – генеральний обозний (1667 – 1668. у Брюховецького).
Бережецький Прокіп Семенович – генеральний суддя (? – 1671.12.02. – ?).
Биховченко Семен Олишівський – генеральний суддя (? – 1666.02. – 1667 –?).
Білогруд Григорій – генеральний суддя (? – 1668.07. – 1669.04. – ?). генеральний осавул (? – 1674 – ?).
Богаченко Семен – генеральний суддя (? – 1667.07. – 1668.9.04. – ?).
Богун Іван Федорович – генеральний осавул (1663 – 1664.17.02.).
Бороздна Іван Владиславович – генеральний бунчужний (1728.16.12. – 1731). генеральний суддя (1731.7.12. – 1740).
Бреус (Семен?) з Черкас – генеральний суддя (?–1649–?).
Бунчужний Васько – генеральний хорунжий (? – 1650.10.).

Бурий Тиміш Іванович – генеральний осавул (? – 1665.04. – ? у Брюховецького).
Бурляй Федір – генеральний обозний (? – 1671.11. – 1674. у Ханенка).
Бускевич Лука – генеральний писар (? – 1667.06. – 1668.08. – ?).
Бутович Степан Іванович – генеральний осавул (1709 – 1717).
Валькевич Петро Васильович – генеральний осавул (1741 – 1758).
Виговський Іван Остафійович – генеральний писар (1649 – 1657).
Виговський Костянтин Євстафійович – генеральний обозний (?–1658–?).
Витязенко Григорій Трохимович – генеральний бунчужний (1663.17.06. – 1665.11. – ? у Брюховецького).
Вовк Федір – генеральний осавул (? – 1658.09. – 1658.11. – ?).
Волевач Іван Тимішович – генеральний обозний (?–1650.11.–?). (1655–1656)..
Вуяхевич Михайло – генеральний суддя (1683–1691.01.–?).
Вуяхевич–Височинський Михайло – генеральний писар (1668 – 1676.09. – ? у Дорошенка).
Галецький Семен Якович – генеральний бунчужний (1734.10.02./1734.14.05. – 1738.8.07.).
Гамалія Андрій Михайлович – генеральний осавул (1687.06. – 1694.02 – ?).
Гамалія Антін Андрійович – генеральний осавул (? – 1703.06.).
Гамалія Григорій Михайлович – генеральний осавул (? – 1674.07. – ?).
Гамалія Михайло Андрійович – генеральний бунчужний (? – 1701.05. – 1703). генеральний суддя (? – 1707 – 1709).
Гамалія Михайло Андрійович– генеральний осавул (2–й; 1707 – 1709).
Гапонович Герман – генеральний писар (? – 1670.10.05. – ?).
Гапонович Герман – генеральний суддя (?–1657–1659.07.–?). (?–1664.11.–1665.18.08. – ?). (?–1667.07. – 1668.07.–1669.02.–?).
Гвинтовка Матвій Микитович – генеральний осавул (1–й; 1668 – 1672.02. –?).
Герцик Григорій Павлович – генеральний осавул (1711 – 1719).
Гладкий Семен Остапович – генеральний суддя (? – 1663.08.) у Сомка.
Глосинський Василь – генеральний писар (1661.05. – 1662.03. – ?).
Глосинський Василь – генеральний суддя (? – 1661.15.05.–20.06. – ?).
Головченко Яким Михайлович– генеральний осавул.
Голуб Костянтин Іванович – генеральний бунчужний (1678.02. – 1687.07.).
Голуховський Семен Остапович – генеральний писар (1659 – 1660.21.12.). (? – 1661.05.).
Горленко Яким Іванович – генеральний суддя (1741.2.06. – 1751.18.08.).
Горленко Яким Іванович – генеральний хорунжий (1729.3.01. – 1741).
Гречаний–Потребич Степан Прокопович – генеральний писар (1663.17.06. – 1665).

Грибович Павло Мартинович – генеральний осавул (? – 1679.08. – ?).
Григорович Осип – генеральний осавул (? – 1654.03. – ?).
Груша Іван – генеральний писар (1657 – 1659).
Гудович Василь Андрійович – генеральний підскарбій (1760.24.02. – 1764.21.04.).
Гулак Іван – генеральний обозний (1669 – 1675. у Дорошенка).
Гуляницький Тиміш – генеральний суддя (?–1662–?).
Демиденко Іван – генеральний обозний (?–1666.02.–1667.12. – ?. у П.Дорошенка).
Джалалій Філон– генеральний осавул.
Домонтович Іван Михайлович– генеральний суддя (1672–1781).
Донець Степан – генеральний осавул (1663 у Брюховецького).
Дорошенко Петро Дорофійович – генеральний осавул (2–й; 1663–1664; 1–й; ? – 1664.11.). генеральний обозний (1665.11.06. – 1665.18.08.).
Дубинка Мисько – генеральний осавул (?–1654.12. – ?).
Дублянський Олександр Павлович – генеральний суддя (1762.8.03. – 1782).
Дунін–Борковський Василь Касперович – генеральний обозний (1687 – 1702).
Жданович Антін Микитович – генеральний суддя (?–1656.11.–1657).
Животовський Павло Іванович – генеральний обозний (?–1663.08.–1663.11.–?. нак.), генеральний суддя (? – 1674 – ?).
Жоравка Іван Тимішович – генеральний осавул (1758 – 1781).
Журахівський Василь Якович – генеральний осавул (1710 – 1724).
Журман Ілля Васильович – генеральний суддя (1756 – 1782).
Забіла Михайло Тарасович – генеральний суддя (1728.18.03. – 1740.26.01.).
Забіла Петро Михайлович – генеральний суддя (?–1662–1669). генеральний обозний (1669–1687).
Забіла Степан Петрович – генеральний хорунжий (1677 – 1682).
Заборовський Лукаш – генеральний писар (1672).
Закревський Осип Лук'янович– генеральний бунчужний.
Зарудний–Богданович Самійло Іванович – генеральний суддя (?–1652.11.–1659.06. – ?).
Іскрицький Петро – генеральний хорунжий (1760 – 1762).
Кандиба Андрій Федорович – генеральний суддя (1728 – 1730.05.).
Канівський–Оболонський Дем`ян Васильович – генеральний бунчужний (1741.13.11. – 1758). генеральний осавул (1750 – ?).
Клиша Яків Васильович – генеральний суддя (?–1654.01.–03.–?).
Ковалевський Іван – генеральний осавул (?–1655.09.–1658.08.–?). генеральний осавул (1659.09. – ?).
Корицький Яків – генеральний обозний (1668 – 1669.03. у Дорошенка).
Коробка Федір – генеральний обозний (?–1650–1654.05.). (1669.03.–.06. – ?. у Дорошенка).
Коровка–Вольський Григорій Карпович – генеральний хорунжий (1672.17.06. – 1677).

Костянтинович Павло – генеральний осавул (? – 1665 – 1668.02. – ?).
Кочубей Василь Леонтійович – генеральний писар (1687 – 1699). генеральний суддя (1699 – 1706.30.11. – ?).
Кочубей Семен Васильович– генеральний обозний (1751.15.10. – 1779.13.12).
Кравченко (Правденко) Іван – генеральний суддя (?–1659.10.–?).
Креховецький Іван Томашевич – генеральний писар (? – 1649). генеральний осавул (? – 1659.09.). генеральний суддя (1663–1665.14.04.).
Кривецький Святослав – генеральний писар (1663 – 1665.11.06.).
Криницький Федір Михайлович – генеральний писар (? – 1668 – ?) у Брюховецького.
Кублицький Костя – генеральний суддя (? – 1685 – ?).
Кудлай Григорій – генеральний суддя (? – 1671.11. – ?. у Ханенка).
Кущ Іван – генеральний обозний (1668. у Брюховецького).
Лизогуб Григорій – генеральний осавул (? – 1674 – ?).
Лизогуб Юхим Якович – генеральний бунчужний (1687 – 1696.07. – ?).
Лизогуб Яків Євстафійович – генеральний обозний (1728.18.03. – 1749).
Лизогуб Яків Кіндратович – генеральний осавул (? – 1669.01. – 1674.02. – ?).
Лизогуб Яків Юхимович – генеральний бунчужний (1710 – 1728).
Лисенко Іван Якович – генеральний осавул (1672.17.06. – 1678.02.).
Лисенко Федір Іванович – генеральний осавул (1728.16.12. – 1741). генеральний суддя (1741.2.04. – 1751.5.01.).
Лісницький Григорій Сахнович – генеральний суддя (?–1657.10.–?). (?–1661.05.–1662.7.12.–?).
Лісовець (Остап ?) – генеральний осавул з Яготина (? – 1649 – ?).
Лісовський Гаврило– генеральний осавул.
Лобода Федір– генеральний суддя (?–1654.01.–1655.07.–?). (?–1658.09.–1659.07.–?).
Ломиковський Іван Васильович – – генеральний писар (? – 1674) у Ханенка. генеральний осавул (2–й; ? – 1691.10. – 1707). генеральний обозний (1707 – 1709).
Лупиненко Іван – генеральний осавул (2–й; ? – 1664.11. – ?).
Лучченко Михайло – генеральний осавул (? – 1649.04. – 1653 – ?). (?–1657–?).
Мазепа Іван Степанович – генеральний осавул (1682 – 1687).
Маковецький Гаврило – генеральний осавул (? – 1656.02. – ?).
Максимович Дмитро – генеральний бунчужний (1703 –1708.07. – ?). генеральний осавул (? – 1708.08. – 1709.06.).
Максимович Іван – генеральний писар (1709 – 1714).
Мануйлович Іван Мануйлович – генеральний осавул (1728.6.12. – 1738.14.01.).
Маркович Андрій Маркович – генеральний підскарбій (1729.7.05. – 1740.4.07.).
Маркович Іван – генеральний писар у Ханенка (? – 1671.11. – ?).
Мигай Митка – генеральний бунчужний (? – 1658 – 1659.09. – ?).

Миклашевський Михайло Андрійович – генеральний хорунжий (1682 – ран.1685). генеральний осавул (1683 – 1686.08.). генеральний хорунжий (? – 1688 – ?). генеральний осавул (? – 1689.03. – ран. 1689.08.).
Мирович Федір – генеральний бунчужний (1708 – 1709). генеральний осавул (1710 – 1711).
Михайлович Демко – генеральний осавул з Чигирина (? – 1649.09. – 1654.08.–?).
Мокрієвич Карпо Іванович – генеральний писар (? – 1669.03. – 1672). (? – 1672.07. – ?).
Незамай Георгій (Юрій) Григорович – генеральний суддя (1663–1665.05.).
Нос Іван Яремович – генеральний суддя (1713 – 1715).
Носач Тиміш Іванович – генеральний обозний (1654.05. – 1655.10.– ?). (?–1656–1657.11.–?). (?–1658.17.09.–1663–?).
Нужний Парфен Михайлович – генеральний осавул (1663.17.06.– 1663.10.– ран. 1664.26.03.).
Обіда Василь Дем'янович – генеральний осавул (? – 1665.02. – 1666 – ?).
Оболонський Дем`ян Васильович – генеральний суддя (? – 1758).
Онацький Матіяш – генеральний суддя (?–1649–1650–?).
Опанасович Стефан Іванович – генеральний осавул (1662– 1663.11.–?. у Брюховецького).
Опара Степан – генеральний осавул (? – 1662.25.11. – ?).
Орлик Пилип Степанович – генеральний писар (1707 – 1709).
Павло – генеральний осавул (? – 1654.01. – ?).
Павловський Андрій – генеральний бунчужний (? – 1673 – ?).
Петрановський Ярема Степанович – генеральний осавул (? – 1669.10. – ?).
Петрункевич Степан – генеральний писар (1750. нак).
Пешта Богдан – генеральний хорунжий (1650.11. – ?).
Пиляй Дем'ян – генеральний осавул (1665.08. – 1667.12. – ?).
Половець Семен – генеральний суддя (? – 1671.12.02. – 1672 – ?. у Дорошенка).
Положний Матвій – генеральний суддя (?–1654.01.–03.–?).
Полуботок Леонтій Артемович – генеральний бунчужний (1672 – 1678.02.). генеральний осавул (1678.02. – ран.1682.08.).
Попович Іван Олексійович – генеральний хорунжий (1663.17.06.–1664.03.–?).
Посудевський–Кононович Нестор – генеральний писар (? – 1668.11.11. – ?) у П.Дорошенка.
Працовкін Опанас – генеральний хорунжий (? – 1649 – ?).
Прокопович Сава Прокопович – генеральний писар (1677.03. – 1687). генеральний суддя (1687 – 1700).
Радишевський Онисим – генеральний суддя (1665. у Опари).
Радкевич Михайло – генеральний обозний (?–1664.11.26.– 1665.7.01. – ?). очевидно. змінив Тимоша Носача. генеральний суддя (?–1662.06.–?). (? – 1667).
Ракушка–Романовський Роман – генеральний підскарбій (? – 1663.11. – 1668).

Руновський Андрій Гаврилович – генеральний писар (1742.03. – 1749. нак.).
Савич Семен Савич – генеральний писар (1709 – 1725).
Савка – генеральний бунчужний у Ханенка (? – 1671.11. – ?).
Семенович Пилип – генеральний суддя (?–1654.03.–?).
Сербин Войця – генеральний осавул (1687.06. – 1689.01.).
Скоробагатий Іван – генеральний осавул (? – 1658.09. – 1659.09.).
Скоропадський Іван Ілліч – генеральний бунчужний (? – 1698.05. – 1703.06. – ?). генеральний осавул (? – 1701 – 1707 – ?).
Скоропадський Іван Михайлович – генеральний осавул (1762.8.03. – 1781).
Скоропадський Михайло Васильович – генеральний підскарбій (1741.27.04. – 1758.2.01.).
Солонина Костянтин – генеральний осавул (2–й; ? – 1670.09. – ?).
Соха – генеральний бунчужний (? – 1668.8.06. у Брюховецького).
Стороженко Григорій Андрійович – генеральний бунчужний (1727.1.10. – 1729.3.01.).
Сулима Яким – генеральний суддя (1763 – 1776).
Суличич Михайло – генеральний суддя (1665.18.08.–1666.02.–?).
Суховій Петро – генеральний писар (? – 1669 – ?) у М.Ханенка.
Тарновський Яків Степанович – генеральний бунчужний (1762.8.03. – 1779).
Тетеря Павло Іванович – генеральний писар (1660.21.12. – 1661).
Томиленко Василь – генеральний осавул (? – 1654.11. – 1654.4.12.).
Туранський–Григорович Олексій Михайлович – генеральний суддя (1710 – 1716).
Турковський Михайло Максимович – генеральний писар (1728.16.12. – 1739).
Фасцієвич Остап – генеральний писар (1659).
Фридрикевич–Козьма Самійло – генеральний осавул (1665.11.06. – 13.09. –?).
Ханенко Микола Данилович – генеральний хорунжий (1741 – 1760.27.01.). генеральний бунчужний.
Харлан – генеральний осавул (? – 1670.03. – ?).
Цесарський Іван Климович– генеральний обозний (1663.17.06.–1666–?).
Чарниш Іван – генеральний суддя (1715 – 1728).
Чекаловський Іван – генеральний писар (1665.08. – 1666 – ?).
Черкес Семен Сергійович – генеральний осавул (? – 1659.07. – ? у Безпалого).
Черняк Лесько Іванович – генеральний осавул (? – 1671.11. – 1677.02. – ?).
Чоботько Онисим– генеральний осавул (1659.09. – ?).
Чорнота Іван – генеральний обозний (?–1649.11.–1650–?).
Чуйкевич Василь Ничипорович – генеральний суддя (1708 – 1709.06. – ?).
Чуйкевич Семен – генеральний писар (1727. нак.).
Шийкевич Захар Іванович – генеральний писар (? – 1664.2.05. – 1665.12. .– ?).
Шило Іван – генеральний осавул у Ханенка (? – 1671.11. – ?).
Шуліка Тиміш (? – 1669 – 1675.08. – ?).

Якимович Жадан – генеральний осавул (1667.06. – 12. – ?).
Яковенко Микола – генеральний хорунжий
(1665.08. – 1666.10. – ?).
Якубович Яків Дем`янович – генеральний осавул
(1740.13.11. – 1758).

Подальші пошуки відкриють нові прізвища, дозволять уточнити по–батькові багатьох з наведених воєнноначальників, уточнити каденції знаходження на урядах генеральної старшини.

Література

1. *Кривошея В.В.* Національна еліта Гетьманщини (Персональний склад і генеалогія. 1648-1782 рр.). – Ч. І. – ІІ. – К., 1998.

2. *Кривошея В.В.* Українська козацька старшина. Ч. 1. Урядники гетьманської адміністрації. 2 – ге видання. – К., 2005.

3. *Кривошея В.В.* Козацька еліта Гетьманщини. – К., 2008.

Кривошея В.В. Украинская казаческая старшина: алфавит генеральной старшины (1648 – 1783 гг.)

Опубликован реестр генеральной или войсковой старшины на протяжении всего периода существования Гетманщины.

Ключевые слова: *старшина, казачество, алфавит*.

Kryvosheya, V.V. Ukrainian Cossacks' foreman: the alphabet of the general foreman (1648 – 1783)

Presented is a register of the general or petty officer during the whole period of the Hetmanship existence.

Key words: *a foreman, the Cossacks, an alphabet.*

УДК 930+94

Довжук І.В., Бабічева К.О.

Модернізаційні процеси у підросійській Україні пореформеного періоду

Розглянуто загальні соціально–економічні процеси, що відбувалися на Півдні України у пореформений період.

Ключові слова: *підросійська Україна, економіка, промисловість, робітники, соціально–економічні процеси.*

Після скасування кріпосного права в Україні, як і в цілому в Російській імперії, швидко почала розвиватися капіталістична промисловість. Від перших двох стадій свого розвитку – товарного виробництва й мануфактури – вона перейшла в третю – стадію великої машинної індустрії (фабрики), найхарактернішими ознаками якої є застосування у виробництві парових двигунів і систем машин. Протягом 60–80–х років в основному завершився промисловий, технічний переворот. У найважливіших галузях – вугільній, металургійній, залізорудній, машинобудівній – були створені великі капіталістичні підприємства, які засновувалися на машинній техніці, паровій силі, на новому, більш економічному паливі – кам'яному вугіллі, на застосуванні новітньої технології і досягнень науки того часу.

У Російській імперії зростала кількість фабрик і заводів, число зайнятих на них робітників і обсяги виробництва. Напередодні реформи, у 1860 році в Україні було 2147 промислових підприємств (без винокурних), на яких працювало 86 тис. робітників. У 1865 році налічувалось 5224 підприємства, а в 1895 році – 30310 підприємств, число робітників становило 205 тис. [1,323].

Залізничне будівництво, заснування великих капіталістичних фабрик та заводів, розвиток міст створило великий попит на кам'яне вугілля і метал. Після реформи 1861 року, особливо із середини 80–х рр., коли 1884 року Катеринінська залізниця сполучила донецьке вугілля з криворізькою рудою, на Півдні – у Донбасі й Криворіжжі – почала швидко розвиватися вугільна і металургійна промисловість. Уже в 70–х роках стали виникати, за участю іноземних капіталів, акціонерні товариства, що будували нові великі кам'яновугільні копальні. Якщо в 1873 році цих копалень у Донбасі було 88, то в 1888 році – 278 [2,376].

Гірничодобувна промисловість Півдня України у післяреформений період зробила величезний стрибок. Протягом 1860–1900 років видобуток кам'яного вугілля в Донбасі зріс із 6 до 691,4 млн пудів, тобто у 115 разів. На зламі XIX–XX ст. у Донецькому басейні видобувалося 88% загальноімперського вугілля [3]. Такий енергійний поступ свідчив про те, що в умовах посиленого залізничного будівництва, промислового зростання, запровадження технічних удосконалень у найважливіших галузях фабрично–заводської промисловості транспорті гірничопромисловці,

намагаючись повніше задовольнити потреби ринку, розгорнули активний вуглевидобуток. Протягом 90–х років у Донбасі було закладено 92 нові великі шахти, що втричі перевищували за своєю потужністю існуючі до того копальні [4,77].

Випередивши свого головного суперника – Домбровський вугільний басейн (Польща), Донбас на кінець XIX ст. посів перше місце у всій Російській державі за темпами розвитку кам'яновугільної промисловості [5,103].

Мета цієї розвідки – охарактеризувати загальні соціально–економічні процеси, що відбувалися в підросійській Україні післяреформеного періоду. Ці проблеми так чи інакше розглядали у своїх працях О.О.Несторенко, Ф.Є.Лось, П.М.Шморгун, Г.Д.Бакулєв, В.Г.Сарбей, О.П.Реєнт та інші науковці.

У Донбасі протягом другої половини XIX ст. створено великі фабрично–заводські підприємства, а також будувалися залізниці (Катеринінська, Курсько–Харківсько–Азовська, Донецька та ін.), які фінансувалися як з державних, так і приватних джерел. Зростала роль морських портів (Одеса, Маріуполь та ін.) і портових комунікацій, через які здійснювалася каботажна торгівля. Протягом 70–80–х років у Донецькому басейні розпочалася справжня «вугільна лихоманка», яка призвела до створення великої кам'яновугільної промисловості, що відігравала значну роль в економіці України. Почалася організація металургійного виробництва та машинної індустрії. Розбудова нових галузей промисловості та їхнє технічне оснащення потребували неабияких фінансових витрат, що спонукало імперський уряд до залучення іноземних інвестицій (англійських, французьких, бельгійських, німецьких та ін.), оскільки тогочасні російські капітали були неспроможні самостійно організувати та забезпечити матеріально–фінансову базу металургійної та вугледобувної індустрії. Поширення закордонних інвестицій супроводжувалося наданням іноземним підприємцям численних урядових пільг та субсидій [6,167].

Отже, швидке індустріальне піднесення Донбасу спиралося на ряд чинників і передумов: протекціоністська політика імперського уряду, іноземні інвестиції, порівняно дешеві трудові ресурси, значні поклади кам'яного вугілля, заліза та інших корисних копалин, початок промислової експлуатації Криворізького залізорудного басейну, наявність широких ринків збуту (Центрально–промисловий район та ряд ін.) тощо. Наприкінці XIX ст. промисловий Південь України відтіснив Урал і перетворився на головний металургійний та вугледобувний центр імперії. Близько 90% підприємств Донбасу перебувало під контролем іноземного капіталу.

Залучення іноземних інвестицій спиралося на підтримку імперського уряду, який запровадив ряд змін у законодавстві (70–і роки) щодо акціонерних підприємств, а також сприяв розвитку залізничних сполучень у регіоні. Інвестиції залучалися як у приватному порядку, так і у формі державних позик чи приватних внесків під урядові гарантії. Імпорт капіталу став можливий завдяки отриманню іноземними інвесторами у Донецькому регіоні більш високих прибутків, аніж на батьківщині. Цей процес зазнав суттєвої метаморфози, що виявилося у переході від імпорту капіталів до їхньої фактичної імміграції, асиміляції та інтеграції до економіки Російської імперії. Основна маса іноземних капіталів, вкладених

у вугільну промисловість Донецького басейну, була французького або бельгійського походження.

У металургійній індустрії домінували бельгійські, англійські та німецькі капітали. Застосовувалося кілька форм інвестування: заснування власних компаній та купівля акцій російських товариств. Водночас іноземні інвестиції сприяли концентрації капіталів та виробництву у Донецькому басейні. Унаслідок погіршення російсько–німецьких відносин на початку XX ст. німецькі капітали, особливо у залізничному будівництві та інших галузях, поступово викуповуються та переходять під контроль російських банків і приватних осіб за підтримки уряду. Здебільшого вкладалися не капітали, імпортовані з–за кордону, а частина прибутків від попередніх інвестицій в економіку Донбасу [7,348].

Одночасно з промисловістю розвивалася і соціальна інфраструктура, але далеко не такими швидкими темпами. Наприклад, на Семенівській і Олександрівській шахтах ані шкіл, ані лікарень, ані вчителів, ані лікарів, ані фельдшерів зовсім небуло. Житла робітників – землянки; два–три великих «балагани», де містяться артілі, заводять в оману того, хто під'їжджає до шахт. З першого погляду можна подумати, що тут роботи провадяться в мізерних розмірах, тому що жител для робітників видно дуже мало, але, придивившись, можна виявити, що на шахті постійно живе 100–150 робітників. Ледве помітні підвищення над поверхнею землі навколо шахти вказують на житла робітників, підвищення ці – «шиї» землянок, що стирчать з підземелля, як «коньки» хат. «Шиї» – це вхід у підземелля, який закривається дверима; двері низькі, пройти крізь них можна лише зігнувшись. Зразу ж за дверима починаються земляні східці, що ведуть до інших дверей, збоку від них до стінок «шиї» залишаються невеликі простори, де на голій землі влаштовуються ліжка в літній час або ставиться посуд. Під час дощу вода протікає і крізь щілини у дверях, і крізь стінки «шиї». Другі двері ведуть прямо в житло, вузьке і довгасте; стіни як–небудь закриті дошками і викладені камінням, а іноді й побілені, підлога земляна, стелі немає – її заміняє дах підземелля на кроквах; усередині підтопок з піччю, стіл і лавки для сидіння; ліжка трапляються як виняток. Усередині підземелля брудно; тримати житло в чистоті виявляється важкою справою, оскільки бруд заноситься туди на ногах безпосередньо з «шиї». Крізь покрівлю і стіни проникає в підземелля і сирість, і волога, а від усього цього в житлі постійно, навіть улітку, повітря затхле і гниле. Маленькі віконця з брудними шибками пропускають усередину житла тьмяне напівсвітло [8,122].

Слід також звернути увагу й на умови праці робітників, особливо, шахтарів, які були дуже важкими. Так, задихаючись від поганої і важкої атмосфери підземних галерей, під час своїх денних і нічних робіт (адже, треба не забувати, легені робітників, особливо вибійників, функціонують надзвичайно інтенсивно), і, псуючи зір при тьмяному мерехтінні масляної лампи, позбавлені можливості користуватись необхідним світлом і чистим, свіжим повітрям навіть під час свого відпочинку. Через це вуглекоп завжди виснажений, малосильний, з хворобливо блідим обличчям і поганим зором [6,374].

Підкреслимо, що місцеве селянство тривалий час утримувалося від роботи на вугільних шахтах і металургійних заводах, мігруючи до інших регіонів Російської імперії. Аналіз статистичних матеріалів свідчить, що вугільна промисловість Донецького басейну впродовж 70–80–х років

XIX ст. переважно обслуговувалася сезонними робітниками. Контингент висококваліфікованих робітників був незначним і складався з колишніх кріпаків, переселених з різних регіонів імперії для потреб гірничої промисловості. На той час існувало три форми найму трудової сили:

1) артільна;
2) через підрядника;
3) пряма.

Наприкінці 80–х років поступово відбувається формування постійного складу робітників, які працювали у вугільній та металургійній промисловості. Але у вугільній галузі цей процес тривав значно повільніше й остаточно завершився тільки на початку XX ст.

У містах домінуючою мовою була російська. У робітничому середовищі переважав російсько–український суржик з окремими елементами інших мов. Строкатий склад робітництва Донбасу використовувався владою для ініціювання етнічних конфліктів (єврейські погроми, утиски робітників–мусульман та ін.) під час масових страйків та заворушень. Проте, ці конфлікти не набули характеру відкритого протистояння різних етносів. Виробничі умови робітництва з огляду на домінування ручного характеру праці, 12–годинний робочий день (на початку XX ст. законодавчо обмежений до 11,5 годин), численні штрафні санкції, які значно зменшували реальний заробіток, залишалися вкрай тяжкими. Вони ускладнювалися через постійне зростання цін на основні споживчі товари, яке розпочалося у пореформений час і тривало до падіння імперії, епідемії, виробничий травматизм та нещасні випадки, що призводили до каліцтва та людських жертв [2,380].

Відтак соціальне становище робітництва, умови праці та життя, виробнича технологія та матеріально–технічне обладнання промисловості залишалися на низькому рівні порівняно із західноєвропейськими країнами, що в сукупності було джерелом зростаючої соціальної напруги.

Зазначені проблеми мають подальшу перспективу дослідження, передусім що стосується розвитку фінансової складової модернізації економіки Наддніпрянської України пореформеного періоду.

Література

1. *Наукове товариство ім. Шевченка*. Бібліотека українознавства. Ч.2. Іван Холмський. Історія України. – Нью–Йорк–Мюнхен, 1949.

2. *Рибалка І.К.* Історія України. Дорадянський період: Підручник. – К.: Вища школа, 1991.

3. *Гуржій І.О.* Україна в системі всеросійського ринку 60–90–х років XIX ст. – К.: Наук. думка, 1968. – С.24; *Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР.* – М.: АН СССР, 1954. – С.68; *Шахті Донецкого бассейна* / Под ред. А.П.Судоплатова и А.М.Курносова. – М.: Недра, 1965. – С.14.

4. *Довжук І.В.* Промисловий розвиток Донбасу в системі економіки Наддніпрянської України (кінець XIX – початок XX ст.). – Луганськ: Вид–во СНУ ім. В.Даля, 2003.

5. *Алексєєв Ю.М.* Історія України. – К.: Каравела, 2004.

6. *Сарбей В.Г.* Національне відродження України. – К.: Альтернативи, 1999.

7. *Хрестоматія з історії України XVII–XX ст.* / Упорядники: В.І.Ізюмов, В.М.Нікольский – Донецьк: Альфа–Прес, 2007.

8. *Хрестоматія з історії України: XIX–XX ст.:* Навч. посіб. / Упоряд. В.Г.Сарбей. – К.: Гнеза, 2000.

Довжук И.В., Бабичева Е.А. Модернизационные процессы в подроссийской Украине послереформенного периода

Рассматриваются общие социально–экономические процесы, которые происходили на Юге Украины в послереформенный период.

Ключевые слова: *подроссийская Украина, экономика, промышленность, рабочие, социально–экономические процессы.*

Dovzhuk, I.V. Babicheva, K.O. Modernizational processes in underrussian Ukraine in the period after reforms

General socio–economic processes which took place in the South of Ukraine in a period after reforms are considered in the article.

Key words: *underrussian Ukraine, economy, industry, workers, socio–economic processes.*

УДК 94(477)«1782/1791»:Рум'янцев

Пєсцова А.Б.

Судові реформи малоросійського генерал-губернатора Петра Рум'янцева

Досліджується суть, значення та наслідки судових реформ малоросійського генерал–губернатора Петра Рум'янцева.

Ключові слова: *судові реформи, право, Генеральний суд, Гетьманат*.

Російська імператриця Катерина ІІ значну увагу приділяла судовій реформі. У Лівобережній Україні ця справа доручалась українському гетьману, а з його відставкою – малоросійському генерал–губернатору. Дослідженням поставленого питання вже займалися деякі дослідники [5–7]. Але їх праці, ще не дозволяють повністю дослідити і дати належну внеску Петра Рум'янцева у реформування української судової системи. Лівобережна Україна після приєднання до Російської імперії у військовому відношенні поділялася на полки і сотні, у яких і улаштовувалися полкові і сотенні уряди і суди без всякого розподілу на адміністрації і суди. Не відступаючи від форм польсько–литовського права та зважаючи на «Прохання малоросійського шляхетства» тут з 1763 року засновувалися земські, гродські і підкоморні суди. У містах на тих же підставах встановлювалися магістратські і ратушні суди. Вся ця різнобарвна суміш органів підпорядковувалася Генеральному військовому суду.

Генеральний суд продовжував залишатися центральною судовою інстанцією Гетьманату і після відставки Кирила Розумовського. Щоб утримати контроль над українським судочинством граф Рум'янцевим включив його до нової системи влади в Україні. Компетенція суду Рум'янцев у 1765 році визначав так: «про проведення судів в силі малоросійських прав, що в нижніх судах не виконується, то про виправлення всього того мати суд генеральний» [8,арк.5]. З 1 листопада 1765 року колегія стала апеляційною установою над Генеральним судом [9,арк.38–38зв]. У серпні 1767 року Рум'янцев заборонив проводити щорічні вибори до Генерального суду [10,арк.32]. З 1767 року Петро Олександрович замість десяти тимчасових призначив «на допомогу генеральним суддям» постійних членів [11,арк.1] та генерального суддю з річною грошовою винагородою для них [1,128]. Нагляд за діяльністю новосформованого суду як і за всіма центральними органами Лівобережжя здійснював прокурор [12].

У лютому 1768 року згідно з указом Сенату від 18 січня 1768 року, у канцелярії Генерального суду за розпорядженням малоросійського генерал–губернатора було виділено «особливу експедицію колодничів і по державним справам»: перша розглядала справи кримінальні, колодничі «та інші державні», друга – апеляції [13,арк.6зв]. Важливою складовою

реорганізації Генерального суду, стало приведення суддів у колегії до присяги [10,арк.32]. На Генеральний суд покладалися і суто адміністративні функції: у ньому проводилися іспити для кандидатів на зайняття посад у департаментах та місцевих органах адміністративної та судової влади на знання ними законодавства та вміння вести необхідну документацію [9,арк.214].

Канцелярію Генерального суду Петро Рум'янцев у 1768 році розділив на три експедиції: військову, внутрішню, судову або апеляційну. Справи десяти однойменних з полками повить відтоді поділялися між експедиціями. Експедиції у свою чергу поділялися на повиття, за якими було збережено назви полків, хоча справи в них розглядалися за тематичним, а не територіальним принципом [13,арк.23]. Робота реформованого суду не завжди задовольняла малоросійського генерал–губернатора. Причиною було те, що члени суду не завжди досягали єдиної думки щодо вирішуваних ними справ. У своєму ордері членам суду генерального від 1 липня 1768 року він вимагав відповіді в усіх членів суду: чому «коли правда і закон, хранителі даного, повинні одні управляти совістю суддів і їх справами, то чому поміж вам це непорозуміння і розбіжності в думках? [6,379]. Не зважаючи на це реформований Генеральний суд проіснував до 1791 року, з якого було повідомлено про остаточну його ліквідацію [14,арк.1].

Порядок розгляду справ, винесення резолюцій в українських судах знову регулювалися згідно з нормами петровського Генерального Регламенту, заново відредагованого в 1765 році. Щоб активізувати вплив його норм на український адміністративний механізм, за рішенням малоросійського генерал–губернатора від 31 травня 1767 року було наказано розіслати в усі суди копії так називаємих «зерцальних указів» від 17 квітня 1722 року і 21 січня 1724 року [15,арк.2]. Даним указом застерігалося під загрозою великого штрафу недотримання Генерального Регламенту. Відповідні рапорти підтверджують отримання та виконання даного указу [16,арк.4–45,62–93,96–156].

Малоросійського генерал–губернатора, як людину військову, непокоїло поєднання військових судів з цивільними, і взагалі плутанина цих установ. Причини зазначених непорядків він вбачав у затягуванні вирішення судових справ українськими суддями та нехтуванні ними загальноімперського законодавства. Тому, вже 18 травня 1765 року Петро Рум'янцев відіслав свої пропозиції до Петербургу, де нарікав на непорядки в полках, звідки надходили скарги, апеляції, прохання. У тому ж році було видано його указ про порядок подачі позовів та чолобитних [17,арк.1] та указ про порядок судочинства у судах Лівобережної України, яким підтверджувалося проведення реформи, розпочатої Кирилом Розумовським по галузевій спеціалізації судів, а також встановлювався відповідний порядок ведення судових справ [18,арк.36–37зв].

Для кращих результатів судової реформи Рум'янцев восени 1765 року організували збір їх «думок» з приводу встановлення найефективнішого порядку відшкодування невинним «простоїв і збитків», завданих їм у ході слідства і суду. А Сенатський указ від 12 грудня 1765 року вже визнавав, що багато незадоволених судовими рішеннями продовжували апелювати до Сенату «єдино до продовження, щоб між тим звинувачений на той час залишитися без штрафів» і аби вільно було користуватися неналежними йому маєтностями які присуджені іншим. Враховуючи ці обставини і для запобігання судової тяганини малоросійському генерал–губернатору

наказувалося «по рішенням малоросійської колегії на яких буде оголошуватися, апеляція попередньо відіславши в сенат чинити виконати», або принаймні «їх кілька маєтностей арештувати утримувати в описі до послідуючого в апеляції рішення» [19,арк.1–1зв].

У доповіді графа Рум'янцева Сенату від 4 квітня 1766 року [20,арк.5–8зв], зустрічаємо нові пропозиції з приводу скорочення кількості безпідставних апеляцій та затягування розгляду судових справ. Так, він пропонував в суді, коли оголошено буде у справі вирок, незадоволеному цим рішенням наказати в той же час підписатись під тим рішенням і покласти при подачі апеляції гроші. Після того суд повинен не пізніше як за три дні надіслати всю наявну справу з описом до вищестоячого суду. Суди вищої інстанції, отримавши дані справи повинні були того ж числа «ввести під номером у реєстр той з якого по порядку проходять справи до слухання». Апелюючий міг додати до цього своє письмове пояснення вищому суду за яких обставинам просить визнати рішення попереднього суду неправильним. Пропонувалося також заснувати при Малоросійській колегії і Генеральному суді, чотирьох адвокатів, для «допомоги бідним людям, позбавлених здатності захищати власну користь». Планувалося, щоб адвокати спостерігали і за тим, щоб кожна справа розглядалась за своїм реєстровим номером. Якщо вирок ж попереднього суду при подачі апеляцій підтверджувався, пропонувалося стягувати штраф з «неправильно апелюючого» у віддачу тому проти кого подавалася апеляція.

14 грудня 1766 року Катерина II оголосила Маніфест про вчинення в Москві комісії для складання проекту нового Уложення [3,80–153]. У процесі знайомства з судовою практикою вона переконалась, що «велика плутанина в суді і розправі» в російській імперії та Лівобережній Україні, зокрема, відбувалася не лише від неналежного старання суддів, але і в наслідок недосконалості законодавства: суперечністю між старими і новими законами, невірному їх трактуванні, анахронізм багатьох законодавчих актів, прийнятих в інших історичних умовах. Тому, у 1767 році в комісію по складанні нового «Уложення» наказано було прийняти до роздумів українські закони у вигляді вилучення із загальних, але так як з цієї комісії нічого не вийшло, то і гетьманське право залишилося statu quo ante. Такі ініціативи Петербургу, очевидно, і стимулювала Петра Олександровича організувати протягом 1766 року черговий «збір» думок з приводу судової реформи та відповідно до Сенатського указу від 12 грудня 1765 року запровадити новий порядок подачі апеляцій [21,арк.1]. Це обмежило терміни подачі апеляцій, запроваджувало проведення опису маєтностей при апеляціях і дозволяло до несправедливо апелюючи застосувати штрафні санкції.

Важливе значення малоросійський генерал–губернатор надавав поглибленню галузевої спеціалізації суддів. З цього приводу 25 липня 1767 року він відправив до Малоросійської колегії змістовну Записку «про виявлені у Малій Росії недоліки». У зверненні автор нагадував, що при входженні Гетьманщини до складу російської імперії, українській шляхті «залишені суди земські і гродські відправляти по правам їх через обраних ними старшин, а товариству військовому судитися: де три чоловіки козаків, тоді два третього судять». Петра Олександровича непокоїло те, що «всі тим судам належні справи з часом ввійшли в правління військові» і «від чого суд генеральний і другі тут правління названі військовими невідомо; та і які ті військові права, по яким козакам судитися наказано,

в архівах ніде дізнатися не можна». У процедурі встановлення підкоморських земських і гродських судів Рум'янцев вбачав причину численних непорядків, що заважали ефективній їх діяльності. До таких непорядків він зараховував те, що: в земські і гродські суди обирали із селян та козаків; зазначені суди розташовувалися без урахування обширності земель та кількості жителів на них, а – по полкам, тому в Полтавському полку взагалі не засновані; від різних правлінь і змішання військових, цивільних і земських прав відбувалися повсюди ускладнення і часто невирішеність судових справ, а повноваження малоросійської колегії часто дублювалися з підпорядкованими їй установами.

Для вирішення цих проблем пропонувалося подумувати над такими питаннями:

– якому імперському уряду бути на українських землях для швидшого розгляду судових справ, скільки департаментів йому мати і якому із них якими справами належить займатися, а які справи передавати на розгляд малоросійського генерал–губернатора?;

– чи окремо бути апеляційному суду, чи для скорочення процесів один із департаментів колегії на те визначити;

– про проміжні між головним урядом і нижніми судами і в якому із тих судів, кому по званням і по яким справам судитися?;

– про нижні суди – яким бути чи на одному місці чи, для полегшення обивателям, в другі місця з часом переїжджати.

Потреба запровадження посади присяжних адвокатів аргументувалася тим, що українські прохання і донесення пишуться без дотримання на те потрібної форми і «нерідко проситель і писатель не знаходяться», що ставало ще однією з причин затяжного розгляду справ в судах. Для приведення цього в добрий порядок визнавалося корисним «визначити скрізь при судах присяжних адвокатів, які всі і всякі в суд входящі прохання і донесення, на основі законів, лише одні склали і за справність даних відповідали».

В літку 1767 року за клопотанням малоросійського генерал–губернатора було уніфіковано подачу «донесень» [22]. З 21 березня 1768 року обмежувалася кількість апеляційних справ які подавалися на вирішення російській імператриці. З цього часу їй дозволялося подавати короткі коротких екстракти «лише по таким апеляційним справам, які за протиріччями сенаторів і не достатком ясного закону вирішити буде не можливо» [3,78]. За Сенатським указом від 9 грудня 1769 року встановлювався контроль за оперативністю роботи судових установ і визначався термін вирішення справ: складних – протягом півтора місяці, простих – протягом тижня [23,арк.1,10зв].

Російська імператриця та малоросійський генерал–губернатор планували прискорити розгляд судових справ і за допомогою активнішого використання словесних судів, які у деяких губерніях, ще взагалі не були заснованими. Про це свідчить лист Катерина II до Петра Рум'янцева від 3 липня 1779 року. Тут вона висловлювала своє бажання «враховуючи не заснування ще в Слобідській Українській губернії словесного суду, припоручили тамошньому губернатору або кому ви розсудите за благо противну сторону переконати совістю у справі на основі заснувань наших глав XXIV, статті чотирьох ста» [24,арк.31зв].

У 1767 році було переглянуто порядок ведення допитів у гродських і земських судах [17,арк.1] та порядок ведення справ у гродських судах

[25,арк.39зв,116–116зв,117]. Петро Олександрович свої ордером 1768 року заборонив застосування тортур без його згоди під час проведення допитів. Рапорти з Генерального суду та гродських судів підтверджують отримання і виконання даного наказу [26,арк.211–222]. Так, малоросійський генерал–губернатор, згідно з указом Сенату, отримав повноваження карати місцевих судових адміністраторів за застосування катувань при допитах заарештованих [11,арк.1].

Не зважаючи на численні розпорядження з приводу дотримання і діючого законодавства та організації судової влади Петру Олександровичу так і не вдалося добитися належного їх виконання. Це доводить його лист до Катерини ІІ від 8 грудня 1779 року. Тут він знову писав про скарги, які надходять до нього на діяльність судів. Посилаючись на судове законодавство, він наводив численні приклади його неналежного виконання, а то і взагалі навмисного невиконання. Найпоширенішими непорядками автор вважав не стягнення зі сторін які зверталися до суду в випадку їх неявки на судові слухання грошових штрафів та звички судів відкладати вирішення справи довше 3–х днів; при повідомленні про ґвалти і насильне відібрання маєтностей урядовці не поспішали «швидке і невідкладне чинити ображеному задоволення». Такі непорядки, на думку автора, відбуваються єдино «від нехтування і упущення своєї посади і більше ще від пристрастія урядників... у полкових канцеляріях і сотенних правліннях» [18,арк.442].

Підсумовуючи результати своєї судової реформи у донесенні Катерині ІІ від 27 серпня 1781 року [2,693–695] Петро Олександрович писав, що з заснуванням в 1763 році земських, підоморських і гродських судів «виробництво і хід справ отримав кращий порядок». Але вибір і призначення в земські чини не відповідав статутному праву, за змістом якого повинно обратися в ті чини шляхетство, ніякими посадами не зобов'язане. Оскільки ні російській імператриці, ні її намісніку так і не вдалося повністю розділити судову та військову владу, автор відносив таке поєднання до звичаю українського народу, якого не можливо так швидко позбутися. Важливою своєю заслугою малоросійський генерал–губернатор вважав вирішення питання про те, у яких судах судитися українським козакам. З цього приводу він повідомляв, що судяться козаки по імператорському указу від 20 грудня 1768 року в Малоросійську колегію посланого, «в усіх земських справах з шляхетством правом книги Статуту і в одних судах». З заснуванням намісництв Петро Рум'янцев вважав не вирішеними кілька питань. Серед них, «чи вибрати тут по колишньому звичаю із дійсно служилих і по крайній мірі із бунчуків і військових товаришів у земські чини?». Тому, що тут відставних від служби або зовсім мало, або майже їх не бувало і немає. Автор також запитував і про те, чи мати право духовним і козакам бути на зібраннях, у випадку виборів у земські посади і при інших земських розпорядженнях? Чи надати це шляхетству і особливо заслуживши офіцерські достоїнства?

Ўказ Сенату від 26 грудня 1781 року давав чіткі відповіді на його запитання. Документ передбачав вибір у дворянські засідателі «совісних і вірних земських судів в предводителі в уїздні судді їх вірніші засідателі верхніх і нижніх земських судів» заснованих доручити «дворянству вотчини і помістя свої в тих губерніях маючому». Тобто, тих із них, які хоча б «до місцевої військової служби находилися по даній в земську перейти побажали би» [19,арк.1–1зв]. Для козаків проживаючих в зазначених

губерніях планувалося заснувати «нижні і верхні розправи в яких би вони мали засідателів із поміж себе обраних». Козацтву належало бути судимому за звичаєм у тих же судах «які до цього там використовуваними були, до видання кращих і достовірніших».

Малоросійська колегія продовжувала слідкувати за правомірністю заборони подачі апеляцій, за своєчасним оголошенням судами своїх рішень, видачею їх копій, строками та порядком подання апеляцій до Сенату [27,арк.1], порядком ведення допитів проведення допитів у гродських і земських судах та щоб не передавалися з одного суду до іншого невирішені справи. Але, з 1785 року як колегіальний судовий орган вона опинилася у кризовій ситуації, коли вже ніхто з її членів не мав можливості виконувати свої посадові обов'язки [28,арк.1,2,3зв]. Єдиним розпорядженням яке ще стосувалося судової реформи для малоросійської колегії та її генерал–губернатора став указ від 9 лютого 1786 року. За цим документом при подачі чолобитень наказувалося замість словосполучення «б'є чолом всепідданійший раб або раба» писати «жалобниця, або прохання, приносить скаргу або просить имярек всепідданійший або вірний підданий» [3,80]. Нарешті, указом Сенату від 20 серпня 1786 року колегія на підставі рапорт графа Рум'янцева про вирішення колегією всіх справ скасовувалась [29,арк.1–2зв].

Покращити ефективність роботи українських суддів малоросійський генерал–губернатор збирався і за допомогою викорінення у них лінощів, недбалого ставлення до своїх посадових обов'язків та налагодження ефективного нагляду за роботою державних службовців про що свідчать розіслані ним ордери до місцевих судів 1767–1769 років [4,арк.3–10]. У наступні роки правління Катерини ІІ спроб виправлення українських законів не робилося. Але, відповідно з загальними централістичними прагненнями держави, у 1783 році був зроблений крок до заміни національного права російським, шляхом поширення на Гетьманщину положення про губернії, оскільки відміною старих судів і об'єднанням всього судочинства був відкритий широкий доступ впливу російських законів, що особливо поширився завдяки суддям–росіянам, знайомим лише зі своїм правом. Щоправда, реформа в судочинстві, проведені за Катерини ІІ, протрималися недовго і була відмінена 30 листопада 1796 року указом імператора Павла, який наказав знову «судити по точній силі малоросійських прав».

Отже, проведені з ініціативи малоросійського генерал–губернатора адміністративні реформи дозволили також продовжити розпочату ще Кирилом Розумовським роботу по виокремленні з повноважень місцевих адміністрацій військової, адміністративної, судової влади; скоротити судову тяганину та організувати ефективніший нагляд за роботою державних службовців. Процес приведення українського законодавства у відповідність до Генерального Регламенту, не дивлячись на всі старання російської імперії та малоросійського генерал–губернатора виявився справою затяжною.

Джерела та література

1. *Акты по управлению Малороссиею гр. П.А. Румянцева* // ЧИОНЛ. – Кн.5. – К., 1891.

2. *Доклад графа П.А. Румянцева императрице Екатерине II 1781 г.* // КС. – 1884. – Т.Х. – № 12. – С.693–695.

3. *Законодательство Екатерины II.* – Т.I. – М., 2000.
4. *Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського.* – Ф.763. – Оп.1. – Спр.295.
5. *Лазаревский А.М.* По поводу ста лет от смерти гр. П.А. Румянцева // КС. – 1896. – № 12. – С.374–394.
6. *Смолій В.А., Гуржій О.І.* Становлення української феодальної державності. // УІЖ, 1990. – № 10. – С.10–21.
7. *Струкевич О.К.* Друга Малоросійська колегія: заснування, компетенція, політико–адміністративний аспект діяльності. – К., 1994. – 197 с.
8. *Центральний державний історичний архів України в м. Києві.* – Ф.54. – Оп.3. – Спр.2134.
9. *Там само.* – Ф.8. – Од. зб. 536.
10. *Там само.* – Ф.8. – Од. зб. 665.
11. *Там само.* – Ф.54. – Оп.3. – Спр.1071.
12. *Там само.* – Ф.54. – Оп.3. – Спр.1863;7074.
13. *Там само.* – Ф.763. – Оп.1. – Спр.366. –
14. *Там само.* – Ф.1947. – Оп.1. – Спр.418.
15. *Там само.* – Ф.54. – Оп.3. – Спр.2311.
16. *Там само.* – Ф.801. – Оп.2. – Спр.44.
17. *Там само.* – Ф.54. – Оп.3. – Спр.2398.
18. *Там само.* – Ф.II. – Од. зб. 23404.
19. *Там само.* – Ф.II. – Од. зб. 5033.
20. *Там само.* – Ф.763. – Оп.1. – Спр.98.
21. *Там само.* – Ф.54. – Оп.3. – Спр.1141.
22. *Там само.* – Ф.54. – Оп.3. – Спр.1913
23. *Там само.* – Ф. 54. – Оп.3. – Спр.7074.
24. *Там само.* – Ф.VIII. – Од. зб. 243.
25. *Там само.* – Ф.II. – Од. зб. 23404.
26. *Там само.* – Ф.763. – Оп.1. – Спр.295.
27. *Там само.* – Ф.54. – Оп.3. – Спр.1863.
28. *Там само.* – Ф.736. – Оп.1. – Спр.439.
29. *Там само.* – Ф.1537. – Оп.2. – Спр.439.

Песцова А.Б. Судебные реформы малороссийского генерал–губернатора Петра Румянцева

Исследуются смысл, значение и последствия судебных реформ малороссийского генерал–губернатора Петра Румянцева.

Ключевые слова: *судебные реформы, право, Генеральный суд, Гетманат.*

Pestsova, A.B. Judiciary reforms of Ukrainian governor-general Peter Rumyantsev

Investigated are the essence, significance and consequences of the judiciary reforms of Ukrainian governor-general Peter Rumyantsev.

Key words: *judiciary reforms, the law, the General Court, the Hetmanate.*

УДК 94(477):356.35»18/19»

Соболєв В.В.

Судові процеси проти членів українських національних політичних партій в провадженні Київського військово-окружного суду в 1905–1909 роках

Розглянуто проблему застосування військових судів в якості інструменту боротьби проти українських національних партій та організацій в Російській імперії на початку XX ст.

Ключові слова: *Військові суди, каральна політика, український національний рух, політичні партії*

Дослідження діяльності українських національних партій на початку XX ст. залишається приорітетною проблемою вітчизняної політичної історії. Однією з малодосліджених складових комплексу проблем повязаних з діяльністю названих партій та організацій є проблема урядових репресій спрямованих проти їх активних діячів та рядових членів.

Треба відзначити, що питання боротьби владних еліт проти представників українського національного руху неодноразово піднімалася в історіографії, як в контексті діяльності політичних партій, так і в контексті каральної політики Російської імперії [1;2;3;4;5;6]. Дослідники звернули увагу на застосування різних методів тиску та форм судових і позасудових репресій спрямованих проти діячів українського національного руху, проте практично невідомими науковій громадськості залишалися факти застосування проти членів політичних партій системи надзвичайних судів. Звичайно названу практику не можна розглядати як мосову. Зокрема в провадженні Київського військово–окружного суду справ, фігурантами яких виступали члени українських політичних партій було не більше 3–4, однак сам факт застосування інституту надзвичайних судів проти загалом не дуже радикального українського національного руху ставить перед нами низку запитань щодо причин та характеру застосування державою названого реперсивного інструменту.

Таким чином, метою даної статті є аналіз причин появи в провадженні Київського військово–окружного суду справ щодо діячів українського національного відродження та особливостей їх розгляду.

Військова підсудність почала широко застосовуватись в роки революції 1905–1907 років. Метою застосування надзвичайних судових установ була боротьба спочатку проти найрадикальніших проявів революційних рухів (актів політичного та економічного терору), а починаючи з другої

половини 1907 року тяжких кримінальних злочинів (вбивств, розбійних нападів, пограбувань, згвалтувань тощо). Справ суто політичного характеру в провадженні названих установ було не більше 10% від загальної кількості судових справ. Варто зауважити, що основною причиною широкого використання названих установ була можливість застосовувати розширений спектр кримінально–правових репресій, в тому числі і смертну кару, в застоуванні якої були значно обмежані суди загальної юрисдикції.

Якщо розглядати національний рух крізь призму російського кримінального законодавства початку ХХ ст., то можна побачити, що до категорії кримінально–карних може бути віднесена лише така його форма як насильницька, збройна боротьба за здобуття державної незалежності або в іншій формі зміни державного устрою Імперії (ст. 100–101 Кримінального уложення) [7], а отже участь в організаціях, які поставили собі за мету досягнення названих цілей та різні форми їх пропаганди (ст. 102, 128–130, 132 Кримінального уложення) [7]. Однак, проблема полягає в тому, що більшість програм партій ліберального спрямування просто не передбачала насильницьких форм боротьби. З партіями соціалістичного спрямування ситуація виглядала дещо інакше. Більшість з них визнавала терор як засіб боротьби, проте, зміну державного устрою Імперії вони розглядали як певного роду побічний продукт зміни суспільного та державного ладу загалом. Таким чином, для українських соціалістичних партій, гасло української автономії відходило на задній план в порівнянні з гаслами соціалістичної революції. Крім того, найвпливовіша в роки революції 1905–1907 років політична партія українського спрямування «Спілка» РСДРП взагалі була далекою від національної риторики. Скажімо по справі В.Винниченка, А.Жука, Ю.Квасницького та ін.., яких обвинувачували в участі в діяльності названої партії, яка розглядалася Київської судовою палатою влітку 1907 року, прокуратура визначала мету діяльності цієї організації як: «повалення існуючого у державі суспільного ладу, шляхом заміни самодержавного образу правління демократичною республікою, з автономією України та інших національностей, що входять до складу імперії, із скликанням установчих зборів, із заміною постійної армії...» [4,377]. Отже, як бачимо звинувачення в сепаратизмі розглядається лише як складова зміни соціального ладу.

Однак, ті чи інші представники національних руху періодично опинялися на лаві підсудних Київського військово–окружного суду. Розглянемо деякі приклади.

В 1907 році Київським військово–окружним судом розляглася справа рядового І. Скорохода, який відмовився від несення військової служби в зв'язку з приналежністю до Української радикальної партії (так в обвинувальному акті), програма якої, на думку підсудного, не визнає військової служби. При цьому звинувачення йому було винесено по ст. 125[1] Військового статуту про покарання (не виконання обов'язків військової служби), що ж стосується його приналежності до партії, то це питання судом взагалі не розглядалося [8,арк.2–2зв].

В тому ж 1907 році в якості одного з підсудних за справою про вбивство Полтавського тимчасового генерал–губернатора генерал–майора Полковнікова, проходив Микола Троцький, який був відомий таємній поліції як активний член РУП, згодом УСДРП [14,арк.29]. Звичайно, що ніякої участі у вбивстві Троцький не брав, тому був повністю виправда-

ний судом [9,арк.233;10,арк.164]. Крім того, очевидно ні поліція, ні суд не розглядали його як небезпечного злочинця, оскільки, протягом всього процесу він перебував на волі під поручительством, навіть неявка його в судове засідання не спонукали суд до зміни М. Троцькому запобіжного заходу щодо уникнення відповідальності [9,арк.32–33,41]. Причина за якою Троцького було зараховано до обвинувачуваних по названій справі полягає скоріше за все в тому, що він зупинявся на одній з конспіративних квартир, де періодично зупинялися члени партії соціалістів революціонерів, що і викликало підозри у таємної поліції, а згодом і у слідства.

Фактично, єдиною справою, в якій звинувачення було пов'язано з діяльністю на ниві українського національного відродження, була справа дворян Шеметів та Левицького, яка згодом була об'єднана зі справами інших осіб та організацій, які працювали в м.Лубни в роки революції 1905 року в єдиний грандіозний процес Центрального комітету лубенських організацій [11;12;13]. Беручи до уваги, що в даній справі справі фігурували визначні діячі українського національного відродження розглянемо її детальніше. Володимиру Шемету та Миколі Левицькому прокуратура закидала роздачу листівок (очевидно п.1 ст. 129 Кримінального улодення, точніше визначити важко, оскільки в справі немає обвинувального акту, тому пункти звинувачення довелося відновлювати за питальним листом), а Миколу Шемета в роздачі газети «Хлібороб» в окремих статтях якої, на думку звинувачення, розвивалися ідеї щодо необхідності силою добиватися зібрання установчих зборів та автономії України з окремим сеймом у Києві [11,арк.51зв.]. Варто відзначити, що в якості захисника бартів Шеметів виступив інший відомий діяч українського національного руху, харківський присяжний повірений та засновник Української народної партії Микола Міхновський. Позиція захисту по цій справі також заслуговує на увагу. Намагаючись спростувати звинувачення проти Шеметів, Міхновський просив долучити до доказів по справі статтю в газеті «Рідний край», в якій опублікована програма Української демократичної партії, до якої належали Шемети, що мало показати, що тактики збройної боротьби партія не приймає. Крім того, шляхом долучення до справи довідки від книговидавця Фішера про те, що «Хлібороб» перебував у вільному продажі Міхновський доводив абсурдність звинувачення за 129 статтею [11,арк.41]. Як виявилося до справи не було долучено примірників журналу «Хлібороб», а лише окремі витяги, тому за клопотанням того ж Міхновського до суду було викликано перекладача з української мови, через якого мала бути проведена експертиза тексту [11,арк.38 зв.]. Зрештою старання Міхновського та інших адвокатів не пройшли даремно, Київський військово–окружний суд під головуванням військового судді генерал–майора Ігнатовича повністю виправдав братів Миколу та Володимира Шеметів і Миколу Левицького [11,арк.59–65]. Загалом, варто зазначити, що суд вважав не доведеним сам факт існування Центрального лубенського комітету революційних організацій, а з усіх звинувачуваних лише три особи були визнані винними в скоєнні підпалів [11,арк.59–65]. Причини передачі справи Шеметів та Левицького до військового суду на наш погляд полягають в тому, що слідство вбачало тісний зв'язок між діяльністю названих осіб та іншими лубенськими революціонерами, в тому числі і крайньо–радикальних поглядів.

Таким чином ми бачимо, що справи щодо діячів українського національного руху в провадженні Київського військово–окружного суду були

досить рідкісним явищем. Вже той факт, що на лаві підсудних опинилися представники ліберальних партій свідчить про випадковість застосування названого інституту щодо членів українських партій та організацій. В абсолютній більшості випадків передача цих справ на розгляд військового суду не була пов'язана з приналежністю підсудних до національних партій та розвитком ними ідей національного відродження.

Література

1. *Гермайзе О.* Нариси з історії революційного руху на Україні. – К., 1926. – Т.1 – 389 с.

2. *Колесник В.Ф., Соболєв В.В.* Революційна українська патрія: під наглядом таємної поліції Російської імперії // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Історія». – 2006. – Вип. 85–86. – С.10–14.

3. *Колесник В.Ф., Могильний Л.П.* Українські ліберально–демократичні партії в Російській імперії на початку XX. – К., 2004. – 244 с.

4. *Овсієнко О.Ф.* Міхновський: деякі штрихи правничої діяльності в роки столипінської реакції // Проблеми історії України XIX–початку XX ст. Випуск VI. – К., 2003. – С.376–382.

5. *Павко А.* Політичні партії та організації в Україні кінець XIX – початок XX століть : зародження, еволюція, діяльність, історична доля. – К., 2001 – 248 с.

6. *Риш А.* Очерки по истории Украинской социал–демократической «Спилки». – Харьков, 1926. – 186 с.

7. *Свод законов Российской империи*: в 16 томах, 5 книгах. / Издание не официальное. [ред., прим. И. Д. Мордухай–Болтановский.] Т.XV. Свод законов уголовных. Уголовное Уложение. Издание 1909 года : по состоянию на 1 января 1912 года. / [ред., прим. И. Д. Мордухай–Болтановский.] – Спб.: Русское книжное товарищество «Деятель», 1912.

8. Центральний державний історичний архів України в м. Києві. – Ф.316. – Оп.1. – Спр.539.

9. *Там само.* – Спр.477а .

10. *Там само.* – Спр.478.

11. *Там само.* – Спр.571.

12. *Там само.* – Оп.28. – Спр.532.

13. *Там само.* – Спр.599.

14. *Там само.* – Ф.442. – Оп.856. – Спр.202.

Соболев В.В. Судебные процессы против членов украинских национальных партий в производсте Киевского военно–окружного суда

Рассмотрена проблема использования военных судов в качестве инструментов борьбы против украинских национальных партий и организаций в Российской империи в начале XX в.

Ключевые слова: *Военные суды, карательная политика, украинское национальное движение, политические партии.*

Sobolev, V.V. Legal Proceedings Against Ukrainian Political Parties Members at the Kiev Martial Count

Review of the problem of martial counts using as the instrument of struggle against the mambers of Ukrainian political parties in the Russian Empire at the beginning of the XX century.

Key words: *martial counts, punitive policy, ukrainian national movement, political parties.*

УДК: [94:371.8](477.74) «19» Назарова Є. П.

Студентство Новоросійського університету в політичному житті Одеси на початку XX ст.

Проаналізовано політичну діяльність студентства в Одесі на початку XX століття. Висвітлено основні напрямки студентського руху. Проаналізовано діяльність студентських органів самоврядування в Новоросійському університеті.

Ключові слова: *студентський рух, політична партія, революція*

Молодь була і залишається одним із найактивніших учасників політичних подій в Україні. Реалізація молодіжної політики в сучасній Україні вимагає не лише знання поточної ситуації, а й вивчення досвіду молодіжного руху попередніх історичних періодів.

Однією з найчисельніших і активних груп серед молоді є студентство. Радянські дослідники приділяли увагу історії студентства Російської імперії лише в рамках його участі в революційних подіях. Варто відзначити дослідження М.Матвєєва, присвячене студентству Сибірі [1], А.Елерта, у якому увага приділена студентству Казані [2], В.Соломонова, що звертається до розгляду цієї групи у Саратові [3]. У рамках узагальнюючої роботи П.Гусятникова висвітлено історію революційного студентського руху Російської імперії у 1899–1907 роках [4]. Історію студентського руху в Україні в 1910–1917 роках проаналізовано в дослідженні Н.Димирова [5]. Серед сучасних російських досліджень варто відзначити роботу Н.Завадського, присвячену взаєминам студентства і політичних партій Російської імперії в період Першої світової війни [6].

Сьогодні наукові роботи, предметом дослідження яких є участь студентства України в політичній боротьбі XX ст., залишаються поодинокими. А.Левицькою було проаналізовано становище українського студентства наприкінці XIX – на початку XX ст. [7]. Розвиток студентського руху Західної України на початку XX ст. висвітлено в роботах І.Дутчак [8;9]. У дослідженнях О.Лаврут [10] і О.Герасименко [11;12] проаналізовано становище студентства Радянської України в 20–ті роки XX ст. Проблеми студентського руху на Півдні України початку XX ст. фактично залишаються поза увагою дослідників. Ми здійснили спробу визначити роль студентства Новоросійського університету в політичному житті Одеси на початку XX ст.

Варто зазначити, що політичні відносини визначаються не лише існуючим співвідношенням сил у суспільстві, а й накопиченими під час історичного розвитку уявленнями про світ, цінностями і зразками поведінки. Політика є частиною культури, оскільки в політичній діяльності

проявляються певні цінності і сталі зразки поведінки [13,217]. Цінності і зразки поведінки відіграють важливу роль в процесі політичної соціалізації людини. В рамках політичної системи діють спеціальні інститути, метою яких є політична соціалізація. Такими інститутами є навчальні заклади, молодіжні організації, армія, суспільно–політичні організації чи політичні партії. Політична соціалізація відбувається шляхом пропаганди знань, що мають пізнавальне і емоційне навантаження, популяризації особистостей, що можуть бути прикладом для інших, а також шляхом створення умов для політичної діяльності [13,377–378].

Низка викладачів Новоросійського університету створила сприятливі умови для формування національної свідомості українських студентів. У 1880–1895 роках в Одесі викладав курс нової російської історії О.Маркевич, який був нащадком старовинного козацького роду. Наукові погляди історика сформувалися під впливом В.Антоновича, В.Іконнікова та інших науковців, що працювали в Київському університеті. Вперше в історії Новоросійського університету О.Маркевичем було прочитано курс історії Південної Русі, який був сприйнятий студентами з великим захопленням. У рамках Історико–філологічного товариства при університеті розгорнула свою діяльність одеська школа мовознавців, до складу якої входили В.Григорович, В.Шерцель, В.Мочульський та інші [14,83,88].

На зламі XIX–XX ст. відбувається політизація студентського руху. Українське студентство Одеси брало активну участь у громадському житті університету. У 1902 році в Новоросійському університеті було створено «молоду» українську студентську громаду [15,312]. Одним із лідерів «молодої» громади був близький до одеської групи самостійників Д.Сигаревич [16,401]. Варто зазначити, що українська студентська громада входила до Академічної асоціації українських громад. Представники української студентської громади займалися політичною роботою серед студентства Новоросійського університету. Так, в 1904 році члени української громади розповсюдили серед студентів Новоросійського університету прокламацію «До товаришів українців», у якій закликали організовуватися для захисту інтересів українського народу [17,107].

У період революції 1905–1907 років, коли політичне життя активно вирувало у стінах Новоросійського університету, українське студентство не стояло осторонь місцевих політичних процесів. В університеті діяла українська студентська громада, до якої входили представники УСДРП, УДРП та українських есерів. Громада, яка налічувала близько 200 осіб, мала власного представника в Центральному студентському органі університету [18].

Зусиллями місцевого українського студентства в Новоросійському університеті були відкриті кафедри українознавства. Так, в грудні 1905 року Університетська рада розглянула заяву української студентської громади про те, щоб в університеті на історико–філологічному факультеті було організовано кафедри української історії, української літератури і українського природознавства і щоб лекції на них читалися українською мовою. Рада погодилася задовольнити ці вимоги за умови, що лекції читатимуться українською мовою, якщо більшість слухачів буде українцями [19]. Навесні 1907 року О.Грушевським українською мовою було прочитано курс української літератури в Новоросійському університеті

[20,47]. Це стало вагомим досягненням українського національного руху в боротьбі за національні права.

Українська студентська громада продовжила свою діяльність і після революції 1905–1907 років – діяла протягом трьох місяців 1908 року. Українське студентство активно займалося політичною просвітою: читалися реферати з тем «Національне питання», «Національне питання в освітленні сучасних українських партій», «Етнографічний склад української нації та її еволюція», «Походження сучасної громади та розвиток соціалізму», «Історія, теорія та практика анархізму», «Польський рух та Україна», «Розгляд творів Винниченка», «Нові течії в українській літературі». На деякі політичні «читання» запрошувалися опоненти з російських політичних партій [21].

Одеське студентство було об'єктом активної агітаційної роботи не лише українських політичних партій і організацій. Уже у 1895 році Польська партія соціалістична мала налагоджені контакти з польськими студентами Новоросійського університету [22,466]. У 1902–1903 роках в закладі сформувалася студентська група РСДРП [4,109]. У 1903 році в Одесі почала діяти «Студентська соціалістично–революційна організація Новоросійського університету» [23,8]. Наприкінці 1904 року було створено «Соціалістичну групу студентів Новоросійського університету» [17,106]. А восени 1905 року студентство і професура Новоросійського університету взяли активну участь у формуванні одеського міського комітету партії кадетів. Так, секретарями новоствореного к.–д. комітету Одеси стали студенти І.Цитрон і С.Штерн [24,1].

Поряд із студентськими організаціями соціалістичних і ліберальних партій в Новоросійському університеті діяли монархічні об'єднання студентів. Такими були монархічні ліги «Єднання – сила» і «Світанок» [17,105]. У 1903 році в Одесі з'явилося монархічне об'єднання студентів – Священа Ліга [25]. Під час революції 1905–1907 років були відкриті студентські відділення таких загальноімперських чорносотенних організацій, як Союз руських людей (далі – СРЛ), Союз руського народу (далі – СРН) та Союз Михайла Архангела [26,72]. У березні 1906 року представники СРН спробували відкрити власний відділ при Новоросійському університеті. Однак градоначальник А.Григор'єв відмовив «союзникам» у реєстрації, бо це не відповідало настановам цілого ряду нормативних актів, у тому числі Уставові СРН. Після цього «союзники» зареєстрували відділ у Петербурзі, пізніше студентський відділ було зареєстровано і в Одесі. На заваді діяльності відділу СРН при Новоросійському університеті стали фінансові зловживання його керівництва. Згодом цей відділ саморозпустився [27,33]. Аналогічна проблема спіткала і студентську організацію СРЛ. Студентський відділ СРЛ, очолюваний студентом Корнійчуком, незабаром після відкриття було закрито через фінансові зловживання керівництва [27,20].

Політизація студентського руху сприяла появі студентських органів самоврядування, що керували студентськими виступами, страйками і налагоджували зв'язки із студентством інших міст Російської імперії. У 1900 році в Одесі вже було створено Раду університету (Союзну раду), що складалася з представників земляцтв Новоросійського університету. Радою було обрано організаційний комітет, який взяв участь у студентському страйку, налагодив зв'язки із студентством інших університетів Російської імперії [28].

Активна позиція студентства Новоросійського університету сприяла перетворенню Одеси в один із центрів студентського руху в Російській імперії. У лютому 1900 року «Виконавчий комітет земляцтв і організацій» Московського університету у відкритому листі закликав студентські організації Російської імперії зібратися на загальностудентський з'їзд. Перший всеросійський студентський з'їзд відбувся влітку 1900 року в Одесі. Делегати з'їзду розглядали питання створення центрального студентського органу, розробки його програми, видання студентського друкованого органу тощо [4,42].

Одеське студентство також брало участь у підготовці періодичних видань. У 1902 році Союзною радою Новоросійського університету було прийнято рішення видавати безпартійний студентський журнал «Студент». Дізнавшись про те, що група колишніх студентів в Єлісаветграді готує аналогічне видання, одеські студенти вирішили підтримати цю ініціативу. Переговори з ініціативною групою видання «Студент» проводив член Одеської союзної ради Меєрсон [29,136]. На початку 1903 року підготовлені матеріали першого номера журналу були привезені до Одеси. Опублікувати журнал планували в типографії «Південної революційної групи соціал–демократів», однак типографію було заарештовано і разом із нею всі рукописи студентського журналу. Коли ж у квітні 1903 року перший номер журналу «Студент», виданий в Женеві, з'явився в Росії, Одеса поряд з Києвом, Харковом і Катеринославом стала одним із центрів розповсюдження цього видання [29,140–141].

Восени 1903 року відбулися політичні сходки студентів Новоросійського університету [4,126]. А наприкінці листопада 1903 року в Одесі відбувся Третій всеросійський студентський з'їзд, у якому взяли участь представники студентства Харкова, Москви, Санкт–Петербурга, Києва, Одеси, Риги, а також працівники редакції видання «Студент». На з'їзді розгорнулися гострі дебати щодо неможливості існування безпартійних керівних органів загальностудентських організацій. Результатом дебатів стала резолюція студентського з'їзду про «коаліційні делегатські зібрання, об'єднані питанням тактики» [29,146]. Прийняте на з'їзді рішення про загальностудентські організації сприяла появі Коаліційної ради, що навесні 1904 року вже діяла в Новоросійському університеті [30].

Молодь Новоросійського університету стала активним учасником політичної боротьби у 1905–1907 років. 16 січня 1905 року одеське студентство організувало акцію протесту у зв'язку з подіями 9 січня у Санкт–Петербурзі. Значна частина студентства припинила відвідування лекцій, готувався загальний страйк. Напередодні страйку відбулися обшуки й арешти студентів [17,108]. Однак 21 лютого 1905 року Новоросійський університет приєднався до загальноросійського студентського страйку – заняття в університеті припинилися [4,149].

Наприкінці вересня 1905 року студенти Новоросійського університету прийняли рішення відкрити університет для проведення занять і організації в його стінах мітингів. Однак у середині жовтня, коли революційні події в Одесі досягли свого апогею, заняття в університеті знов були припинені [17,110].

Під час першої російської революції в університеті було сформовано Коаліційну раду або Центральний студентський орган, що став органом студентського самоврядування, «який керував політичним життям всього Новоросійського студентства» [31,13]. Коаліційну раду було створено в

середині жовтня 1905 року. Цього часу до Центрального студентського органу Новоросійського університету входили 2 соціал–демократи (меншовик і більшовик), 1 соціаліст–революціонер, 1 представник Бунду, 1 сіоніст–соціаліст, 1 член Вірменської національно–революційної партії (Дашнакцутюн) і по одному представникові від грузинського земляцтва і поляків [32,50].

Формування органу студентського самоврядування відбувалося шляхом виборів. Центральний студентський орган Новоросійського університету обирався за списками загальним голосуванням. Так, в жовтні 1906 року у виборах узяло участь 2386 осіб. Голоси розподілилися наступним чином: Російська соціал–демократична робітнича партія (далі – РСДРП) – 777, Партія соціалістів–революціонерів (далі – ПСР) – 712 голосів, академісти – 312, Народно–соціалістична партія – 188, конституційні демократи – 167, сіоністи – 105, соціалісти–сіоністи – 82 [33]. Після довиборів наприкінці листопада 1906 року голоси поділилися таким чином: РСДРП – 809, ПСР – 743, академісти – 325, народно–соціалістична партія – 193, кадети – 175, сіоністи – 105, соціалісти–сіоністи – 89 голосів. Усього у виборах взяло участь 2438 осіб – близько 75% від загальної чисельності студентів Новоросійського університету [34].

Коли в 1909 році відбувся суд над керівництвом Коаліційної ради Новоросійського університету, то слідство дійшло висновку, що «метою діяльності Коаліційної ради Новоросійського університету, що об'єднувала студентські відділи революційних партій, була зміна форми правління, встановленої в Російській імперії основними законами, і встановлення замість нього демократичної республіки шляхом скликання Установчих зборів». Для цього Коаліційна Рада мала сприяти революційному повстанню в м. Одесі [35].

Лідерами Коаліційної ради, що були притягнуті у 1909 році до карної відповідальності, були студенти Ісак Шик, Іван Светлов і Олександр Барченков. Слідство дійшло висновку, що кожен член Коаліційної ради відповідав за певний сектор роботи. Відомо, що А.Сигаль займався розповсюдженням відозв в університеті, І.Абакелія відповідав за збір коштів, а І.Светлов – за зберігання нелегальної літератури. Щодо політичної належності керівництва Центрального студентського органу, то воно було таким: ПСР – І.Светлов, С.Сікорський, І.Абакелія, В.Красовський; РСДРП – І.Цирихалайшвили, В.Тер–Микаельяну, Народно–соціалістична партія – А.Сигаль [35]. Отже, склад Коаліційної ради свідчить про те, що вона була органом революційно налаштованого студентства. Значною мірою це сприяло тому, що Новоросійський університет став центром революційних подій в Одесі восени 1905 року.

У жовтні 1905 року університет став місцем проведення багатотисячних революційних мітингів, у яких взяло участь не лише студентство, а й інші прошарки населення Одеси. Активність студентів була підтримана професурою, яка на Раді університету прийняла рішення «надати студентам всі доступні для них можливості активної участі у визвольному русі і вироблення переконань шляхом організації мітингів і організації різних партій» [36,CXVIII].

Коли в Одесі восени 1905 року почався погром, то саме одеські студенти разом із робітниками організували загони для боротьби з погромниками, які надсилалися з університету до різних частин міста. У Новоросійському університеті діяли санітарні загони, що доставляли убитих і поранених

під час погрому до університетської клініки. Університет було забарикадовано на випадок нападу урядових військ [32,51–54;36,CXV–CLV]. Інтереси Коаліційної ради університету в комітеті одеської самооборони представляв відомий професор Новоросійського університету Є.Щепкін [37,234].

Новоросійське студентство виявило більшу організованість і активність у порівнянні зі студентами інших університетів Російської імперії. Якщо в інших регіонах партійні організації під час революції самі надавали зброю студентам, то в Одесі саме Коаліційна рада забезпечувала зброєю організованих робітників, що перебували на території Новоросійського університету. Коаліційна рада делегувала власних представників до державного комітету (революційний орган) при Одеській міській Думі, до бюро допомоги діячам політичним. Студентство разом з професурою університету брало участь в організації бюро допомоги постраждалим від погрому [31,14].

У період революції 1905–1907 років у студентському рухові в Одесі з'являється новий напрямок – академізм. Корпорація академістів у Новоросійському університеті була заснована в липні 1905 року. Першим головою одеських академістів став В.Герич [38], а протягом 1906–1908 років їхнім лідером був Н.Ольшевський. Метою діяльності корпорації було «об'єднання студентів на базі визнання за вищими навчальними закладами їх єдиного і виключного призначення – слугувати чистій науці, вільній від зовнішнього тиску» [39].

Така позиція академістів завадила їхньому порозумінню із Центральним студентським органом Новоросійського університету. У жовтні 1906 року до Коаліційної ради було обрано троє представників академістів – В.Герич, П.Савицький, В.Тарашкевич. Останнього в листопаді змінив Н.Ольшевський. Академісти не входили до Президії та виконавчого бюро Центрального студентського органу [40]. Однак уже в листопаді 1906 року Коаліційна рада оголосила бойкот Академічному студентському союзу [41]. Причиною стала заява лідера одеських академістів В.Герича проти припинення занять в університеті в 1906 році [38]. Така позиція академістів була вигідна чорносотенцям, що будь–якими засобами намагалися завадити революційній діяльності студентства, якій сприяло припинення занять в університеті. Так, на початку 1907 року голова студентського відділу СРН Новоросійського університету разом із дружинниками вломився до квартири професора Лисенка, вимагаючи вмовити студентів повернутися до занять [42].

Стосунки чорносотенного студентства і академістів також не склалися. Академісти звинувачували керівництво студвідділу СРН в тому, що воно переховує від членів своєї організації реальну фінансову звітність, продовжуючи збирати членські внески [39]. Уже восени 1908 року колишній голова студентської організації СРН Блавинський напав на голову академістів Н.Ольшевського, який збирав матеріали про зловживання Блавинського. Академіста було побито [43]. Конфліктував Н.Ольшевський і з новим головою студентського відділу СРН Владимирським [39].

Фактично Корпорація академістів об'єднала аполітичне студентство, яке в умовах революційних подій, що відбувалися в Новоросійському університеті, було змушене об'єднатися і відстоювати своє право на продовження університетського навчання. Конфлікт Центрального студентського органу й академістів не є дивним, адже члени корпорації мали

своїм основним пріоритетом здобуття освіти, а не участь у політичній боротьбі.

Таким чином, політичні настрої Новоросійського студентства на початку XX ст. були представлені українськими ліберальними і соціалістичними партіями, що об'єднували в своїх лавах самостійників і автономістів. Поряд з українськими партійними організаціями в університеті діяли осередки загальноросійських соціалістичних, ліберальних і монархічних політичних партій і організацій. Щодо політичних партій і організацій національних меншин, то вони були представлені єврейськими, польськими, вірменськими соціалістичними партіями. Аполітичне студентство Новоросійського університету в період революції 1905–1907 років об'єдналося в Корпорацію академістів.

В умовах революції 1905–1907 років політична діяльність студентства Новоросійського університету набула значних масштабів. Студентство Одеси стало одним з найактивніших учасників революції. Недарма новий ректор Новоросійського університету в 1908 році найняв 25 нових службовців, які мали слідкувати за студентами, що розповсюджують прокламації, а також не допускати проведення в університеті зборів за участі більш ніж 3 осіб [43]. Незважаючи на репресії, Коаліційна рада продовжила свою діяльність і після революції 1905–1907 років. Так, на початку 1910 року Центральному студентському органові Новоросійського університету вдалося навіть видати три номери власної газети «Студенческий голос» [17,116].

Студенти Одеси взяли на себе відповідальність не лише за події, що відбувалися в університеті, а й за громадський порядок у місті. Саме одеська молодь захищала населення міста від погромників, надавала захист і першу медичну допомогу постраждалим від єврейського погрому у жовтні 1905 року.

У сучасних українських умовах слід пам'ятати, що студентство було і залишається одним із найактивніших учасників політичної боротьби. Свідченням цього є славнозвісна «Революція на граниті» і навіть роль студентської молоді у виборах 2004 року. Це вимагає уважнішого ставлення до студентства й особливо до питання його політичного виховання.

Література

1. *Матвеев М.И.* Студенты Сибири в революционном движении. – Томск, 1966. – 270 с.

2. *Элерт А.А.* Очерк студенческого движения в Казани накануне революции 1905–1907 гг. – Казань, 1961. – 254 с.

3. *Соломонов В.А.* Революционное студенческое движение в Саратове 1910–1917 годов. – Саратов, 1991. – 188 с.

4. *Гусятников П.С.* Революционное студенческое движение в России. 1899–1907. – М., 1971. – 298 с.

5. *Димиров Н.Ф.* Студенческое движение на Украине, 1910–февраль 1917 гг. // Автореф. канд. дис...ист. наук: 07.00.02. – М., 1987. – 10 с.

6. *Завадский Н.Г.* Испытание войной: российское студенчество и политические партии в 1914 – февраль 1917 гг. – М., 1999. – 386 с.

7. *Левицька А.М.* Студентство України в кінці XIX – на початку XX століть: Автореф. канд. дис... іст. наук: 07.00.01/ Київський національний ун–т ім. Тараса Шевченка. – К., 1998. – 14 с.

8. *Дутчак І.Г.* Участь студентства Буковини у загальноукраїнському студентському русі в другій половині XIX – на початку XX ст. // Питання історії України. Збірник наукових статей. – Чернівці, 2000. – Т.4. – С.273–278.

9. *Дутчак І.Г.* Боротьба за український університет у Львові (1899–1902 рр.) // Питання історії України. Збірник наукових статей. – Чернівці, 1998. – Т. 2. – С.61–69.

10. *Лаврут О.О.* Студентство Радянської України в 20–ті роки XX ст.: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01/Донецький національний ун–т. – Донецьк, 2004. – 12 с.

11. *Герасименко О.О.* Національний склад студентства України у 20–ті роки // Історичні і політологічні дослідження. – Донецьк, 2003. – № 2 (14). – С.43–47.

12. *Герасименко О.О.* Молодь Донбасу: формування соціального складу студентства у 20–ті роки // Нові сторінки історії Донбасу. Збірник статей. – Кн. 10. – Донецьк, 2003. – С.214–223.

13. *Вятр Е.* Социология политических отношений. – М., 1979. – 463 с.

14. *Шип Н.А.* Суспільно–політичне і духовне життя українців у складі Російської імперії (XIX ст.). – К., 2004. – 100 с.

15. *Просвитянин.* Одесская «Просвита»// Украинский вестник (СПб). – 1906. – 18 июня.

16. *Сигаревич Д.Д.* // Чабан М.П. Діячі Січеславської Просвіти (1905–1921). Біобібліографічний словник. Близько 670 імен. Наукове видання. – Дніпропетровськ, 2002. – С.401–405.

17. *Самойлов О.Ф., Скрипник М.О, Ярещенко О.Т.* Одеса на зламі століть (кінець XIX – початок XX ст.). – Одеса, 1998. – 232 с.

18. *Рідний край* (Полтава). – 1906. – № 16.

19. *Громадська думка* (Київ). – 1905. – 31 грудня.

20. *Нариси історії української інтелігенції (перша половина XX ст.).* – Кн.1. – К., 1994. – 138 с.

21. *Рада* (Київ). – 1908. – 8 квітня.

22. *Веденеева В.* Польская социалистическая партия // Политические партии России. Конец XIX – первая треть XX века. Энциклопедия. – М., 1996. – С.465–470.

23. *Спиридович А.И.* Партия социалистов–революционеров и ее предшественники. 1886 – 1916. – Пг.,1918.

24. *Штерн С.* Десятилетие к.–д. партии в Одессе (клочки воспоминаний). – Одесса, 1915.

25. *Освобождение* (Штутгарт). – 1903. – 2 июня (№ 24).

26. *Волковинський В. М.* Організації великоросійських шовіністів в Україні на початку XX ст. // Український історичний журнал. – 1999. – № 3. – С.63–74.

27. *Омелянчук И.В.* Черносотенное движение на территории Украины (1904–1914 гг.). – К., 2000. – 168 с.

28. *Вестник русской революции* (Женева). – 1901. – № 1(июль).

29. *Нестроев Г.* К истории студенческого движения в России (1902–1903) // Каторга и ссылка. Историко–революционный вестник. – 1926. – № 7–8. – С.131–147.

30. *Листок освобождения* (Штутгарт). – 1904. – 17 марта (№ 4).

31. *Революционное гнездо. Из истории Новороссийского университета. Дело ректора Занчевского и проректора Васьковского.* – СПб, 1909.

32. *Одесский погром и самооборона. Издание Западного Центрального комитета самообороны Поале–Цион.* – Paris, 1906.

33. *Одесские новости* (Одесса). – 1906. – 28 октября.

34. *Студенческая мысль* (Одесса). – 1906. – 23 ноября.

35. *Юг* (Симферополь). – 1909. – 1909. – 8 июля.

36. *Всеподданейший отчет сенатора Кузминского о причинах беспорядков, происходивших в гор. Одессе в октябре 1905 г., и о порядке действия местных властей* // Материалы к истории русской контрреволюции. – Т.1. Погромы по официальным документами. – СПб., 1908. – С.CV–CCXV.

37. *Осипов Н.* Черный октябрь // 1905 год. Революционное движение в Одессе и Одещине. – Одесса, 1925. – С.220–235.

38. *Академист. Орган Всероссийского академического союза студентов* (Одесса). – 1907. – № 3 (июнь – июль).

39. *Вестник Корпорации Академистов императорского Новороссийского университета* (Одесса). – 1908. – октябрь.

40. *Вождь* (Одесса). – 1907. – № 7–8.

41. *Академист. Орган Всероссийского академического союза студентов* (Одесса). – 1907. – № 4 (август).

42. *Рада* (Київ). – 1907. – 3 березня.

43. *Маяк* (Санкт–Петербург). – 1908. – 3 октября.

Назарова Е.П. Студенчество Новороссийского университета в политической жизни Одессы в начале XX в.

Проанализировано политическую деятельность студенчества в Одессе в начале XX века. Описано основные направления студенческого движения. Проанализировано деятельность студенческих органов самоуправления в Новороссийском университете.

Ключевые слова: *студенческое движение, политическая партия, революция*

Nazarova, E.P. Students of Novorossya university in political life of Odessa at beginning XX century

Political activities of students in Odessa at beginning XX century have been analyzed. General trend of student's movements have been described. Activities of student's self–government has been analyzed.

Key words: *student's movement, political party, revolution.*

УДК: 070:355(091)(477)

Сегеда С.П.

Українська військова преса доби Центральної Ради і творення українського війська

Розглядається розвиток української військової періодики у взаємозв'язку з процесами формування збройних сил у період з березня 1917 року по квітень 1918 року, особливості цього розвитку в Західній та Східній Україні, дається загальна характеристика військових видань цього періоду.

Ключові слова: *збройні формування, українське військо, військові видання.*

Історія військової преси нерозривно пов'язана з історією творення одного з найважливіших інститутів державності – українського війська. Ці процеси в Західній та у Східній Україні мали певні особливості.

У Галичині вже з 1914 року існували українські військові формування. Вони функціонували на умовах цісарської влади і в складі австрійської армії, проте це було українські формування і за національним складом, і за вживаною для команд українською мовою. Видавалися й українські військові часописи. Головною метою створення цього війська була підготовка до майбутньої збройної боротьби за самостійну українську державу.

А українці, мобілізовані з Наддніпрянщини, воювали в складі російської армії, де зарекомендували себе як добрі вояки, проте національних військових формувань чи навіть підрозділів не мали. Про україномовні видання для українських вояків не могло бути й мови. Навіть цивільна українська преса існувала в досить скрутних умовах.

Перебуваючи у складі російської армії, українці гуртувалися навколо національної ідеї. Вони почали вимагати організаційного відокремлення, дозволу від російського командування на формування українських підрозділів. Найсильнішим поштовхом до процесу безпосереднього державотворення в Україні були події в Росії у березні 1917 року, коли внаслідок поразок російської армії на фронтах, загострення політичних, економічних, соціальних проблем, народних заворушень в Петрограді цар Микола II зрікся престолу, а владу взяв на себе Тимчасовий уряд. «З початком революції в Росії з 1917 р. український народ низкою універсалів оголосив свою волю до створення власної держави. Перед молодим українським урядом виникло актуальне тоді питання, а саме – створення української національної армії» [11,153].

Ці вимоги щодо формування українських частин як з боку Українського уряду, так і самих українських вояків особливо стали наполегливими і ка-

тегоричними після того, як Український уряд скликав перший військовий з'їзд у столиці України, в Києві. «Цей 1–й військовий з'їзд відбувся в травні 1917 року в присутності 700 делегатів, що репрезентували майже 1 000 000 українських вояків. З'їзд обрав Військовий Генеральний Комітет як найвищий керівний орган для організації Української Армії. Головою цього Комітету було обрано Симона Петлюру, який пізніше став на чолі українських збройних сил з титулом Головного отамана Війська і Флоту Української Національної Республіки» [11,154].

Наслідком першого, а також другого військових з'їздів стало стихійне формування українських частин в російській армії. «В залежності від кількості українських вояків у тій чи іншій частині формувалися сотні, курені, дивізії. У самому Києві по весні 1917 р. сформовано 1–й український піхотний полк ім. Б.Хмельницького» [11,153].

Понад 4 млн. українських вояків на величезному російському фронті підтримували українську національну ідею і могли бути важливою складовою майбутньої української армії, проте дорогою в Україну більшість українських частин було роззброєно московськими комуністами, а деякі були примушені демобілізуватися. Частина з них загинула чи була розпорошена в боях. Таким чином, тільки незначна частина потенційних українських вояків влилася до складу Української Армії і взяла участь у боротьбі за незалежну Україну.

Однією з важливих причин такого становища була недостатня інформованість українських вояків у складі російської армії про події в Україні через відсутність мережі військової преси. І як наслідок – невисокий рівень національної свідомості вояків–українців. Історичні умови склалися дуже несприятливо для розвитку української преси в середовищі вояків на російському фронті, свідомість яких опинилася під тиском більшовицької проросійської преси з одного боку та імперіалістичних газет і журналів – з другого.

Заснована 17 березня 1917 року Центральна Рада стала головною політичною силою, що мала значну підтримку в народі, в тому числі й на західноукраїнських землях. Зокрема, в Книзі наказів команди Коша УСС зазначається: «Великий час іде! Кождий день, кожда хвиля сповнює нас вістями – подіями, що ворушать до глибини тою безмежною радістю тим, що Україна добуває, то знова гіркою трівогою, що може добуде цілої волі та не усім своїм землям, та те й втратити може, що досі добула! Українській нарід порвав кайдани та став сам своїм майном ґаздувати. Та в його м'язів, давлених кайданами, не має ще сили, щоб хату обмести – спорядити, немає у нього ні плуга, ні борони, щоб прірвати бур'ян та ще її малодужу ворог держить! Молодій державі треба сили, треба великої праці на усіх полях добутої державности. Треба свойого війська, своїх вчителів, організаторів, агітаторів, треба много, много рук» [13,125].

Історія показала, яку велику роль в утворенні держави зіграло військо, яке керувалося не «соціальними гаслами, а національними й державними власностями» [3,71]. Влітку 1917 року «близько 300 тисяч українських солдатів стихійно реорганізувалися у всеукраїнські формування, заприсягнувши на вірність Центральній Раді» [10,303]. Після розгрому війська Тимчасового уряду переможні українізовані полки прийшли перед Центральну Раду й віддали їй реальну державницьку владу. Такі були загальні риси формування українського війська на Наддніпрянщині.

Оскільки 1917 рік став роком прозріння і для галичан, які не сподівалися вже від Австрії одержати автономію для свого краю, то їхній погляд звернувся до Києва, особливо ж після проголошення УНР: «В той же час не смів ніхто з нас безлично ждати, аж ні за нього добудуть вічної волі – тим більше ми, стрільці, що перші в тій війні взялися до крісів, щоб визволити Україну, не сміємо дармувати! Ми горді тими товаришами, що згуртувалися в Київі в стрілецькій сотні і створили найсильнішу опору молодому українському правительству. Вони нас кличуть на поміч! Нас кличуть усі ті, що за Україну на війні і давнійше пролляли кров і поклали голови з далекими лише мріями про те, що на наших очах здійснюється. Чи будемо їх гідними товаришами? Вас кличе власна совість! Тож не гаймо хвилі, гуртуймося всі – старшина і мужва – до праці, до підготовлення самі себе до кождої служби, до якої Україна нас кличе! Гаразд!» [13,125].

Виникнення української військової преси, як і збройних формувань, у Східній і Західній Україні також ішло різними шляхами. Війська галичан – Січові Стрільці, мали з травня 1917 року журнал–місячник «Червона калина», який редагував Микола Угрин–Безгрішний. На його сторінках висловлювалися думки про вільну, незалежну Україну, про необхідність наполегливої боротьби за цю велику мету. Журнал поєднав у собі якості сатирично–гумористичних та національно–просвітніх видань [5,43]. Певну роль в національно–патріотичному вихованні Січових Стрільців зіграв журнал «Усусу» («У.С.С.») (від початкових літер Українські Січові Стрільці). Виходив і часопис «Стрілецький щит».

У Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України міститься документ, який розкриває типову картину створення військового видання та його мету. У Книзі наказів команди Коша Українських Січових Стрільців є лист від Центральної Управи УСС, який зачитано серед особового складу.

«1917 року Центральна управа УСС приступає до видання свого місячника «Українське військо» та запрошує світлу команду до співробітництва. Часопис обговорюватиме всі справи, що лучаться в який–небудь спосіб з оружною силою України народу так в його давнині, як і в теперішності і в будучині. Міститимуться також історичні нариси про українське військо, про війну на українських землях, про роль оружної військової сили у творенню нашої держави; статті, що обговорюватимуть політико–національне значіння та суспільно–політичну сторону укр. війська – фахові статті про організацію, озброєння та тактику війська взагалі, а українського зокрема. Одну з важливих рубрик становитиме творення української військової та воєнної термінології. Без сумніву, найбільше уваги зазнаватиме теперішній момент нашої оружної боротьби, а саме формація Укр. Січ. Стріл. і укр. Армії, згуртованої під генеральним військовим комітетом. На сім однак не спинимо круг інтересів «Українського війська», своє істнування не робить воно залежним від істнованих формацій. «Українське військо» старатиметься подати та висвітлити ідейні основи і передмови будучої самостійної укр. армії, та укр. держави. Часопись призначена так для українських жовнірів – вояків, що з армії чинно з добровільних формацій, будучи до певної міри їх становим і фаховим журналом, і для усієї україн. суспільності, поширюючи та згуртовуючи у ній ідеал самостійної держави» [13,32].

Такий лист був не тільки анонсом про створення нового видання, а й пропозицією до співпраці з редакцією. Від імені редакції її керівник Василь Силацький звертається до командування коша Січових Стрільців, висуваючи певні вимоги до майбутніх авторів: «Редакція «Укр. війська» має отже честь звернутися до світлої команди з просьбою подати до загальних відомостей усіх УСС, та прислати їй як списки УСС зі старшинами і мужви, які зобов'яжуться співробітничати у виданню. Конче потрібні співробітники фахових військових і стрілецьких, таж технічних воєнних статей» [13,33]. Головною вимогою до майбутніх авторів є така: «Вони можуть і повинні бути Укр. Січовими Стрільцями» [13,33]. І командування видало та оголосило серед особового складу наказ: «Хто хотів би взяти участь у сім, без сумніву, дуже важнім видавництві через співробітництво, хай зголоситься в команді Січ. Коша, яка подасть імена співробітників до відома Центр. Управи УСС. Оголошення приймаємо до 10 с.м.» [13,33].

До 1917 року у галичан було декілька успішних спроб видавати військові газети, а висока грамотність серед стрільців та колективні читання сприяли поширенню інформації. Такими спробами були газети воєнізованих формувань «Січ» («Січові Вісти», «Відгуки»), «Сокіл» («Запорозькі Вісти»), видання легіону Українських Січових Стрільців, в основному журнали, – («Новініяда», «Український самохотник» («Самохотник») «Молодий самохотник» «Шляхи», «Бомба», «Самопал» «Вістник Пресової Квартири УСС» «Просвітній листок «Січових Стрільців»

А в Наддніпрянській Україні лише в 1917 році почали видавати українські військові часописи – науково–теоретичні журнали «Українська військова справа» та «Вістник Українського Військового Генерального комітету». Тут теоретичні статті про будівництво армії доповнювала оперативна інформація, яка становила незначний обсяг (10–15%).

Одним із шляхів творення українських військових часописів українізованих частин російської армії було видання україномовних додатків до російських військових газет. Наприклад, українська громада вояків Одеського гарнізону у серпні–вересні 1917 року видавала газету «Салдатська думка», що виходила як додаток до російськомовної «Солдатской мысли».

Про це в газеті «Салдатська думка» зазначається: «Одеса – велике місто, більшість населення її українці, та й в Одеському гарнізоні солдати та матроси здебільшого українці, але ще й досі в Одесі не має народньої газети, котра обстоювала би інтереси трудящого українського люду, робітників та селян, котра завчасно би повідомляла про все те, що зараз діється на Україні, освітлювала би сучасні події. «Салдатська думка», що має виходити двічі на тиждень як додаток до теж народньої російської «Солдатской мысли», бере на себе сміливість допомогти українській людности м. Одеси уявити собі справжній стан річей на Україні, об'єднати коло себе трудящі українські маси, служити виразником їх думок» [9,1].

З 6 вересня 1917 року газета «Салдатська думка» стала органом Одеської Української Військової Ради і змінила назву на «Рідний курінь». Виходила до грудня 1917 року двічі на тиждень, всього вийшло 22 номери, редагували газету М.Григорович та С.Зінченко [8,4].

Редакція газети порушувала важливі питання державотворення і підкреслювала, що «перш за все «Рідний курінь» є народня українська і

тільки українська газета, через це на першому плані повино бути українське питання, а саме перш за все хоч в деякій мірі замінити для нашого простого чоловіка російську газету, призвичаїти його до своєї рідної газети, побороти непевне його становище до рідної мови, – зазначає в статті «Про Українську народню газету» автор – редактор «Рідного куреня» М.Григорович. На думку редакції «Рідний курінь» повинен бути якоюсь величезною народньою конторою «спроса и предложенія» в яку більш свідомі та досвідчені будуть нести свої знання, свій досвід, меньш свідомі – свої запитання, через що у всіх буде поширюватись світогляд, несвідомі стануть стануть свідомими. В загальній роботі український нарід міцно згуртується і стане великою непереломною силою» [8,1].

Значну роль у національно–патріотичному вихованні та згуртуванні українського вояцтва зіграли фронтові газети, які засновували створені на фронтах Українські Військові Ради, комітети. 1917 року низка часописів, адресованих українським воякам, що перебували в складі російської армії, виходила поза межами України. За мету вони ставили патріотичне виховання українців, інформування і пропаганду української національної ідеї. Творення українських військових формувань активізувало появу військових часописів. Так, наприклад, виходу «Вісника Військового З'їзду Кавказького Фронту» передувало творення українізованих частин в складі російської армії, що перебувала в 1916–1918 роках на захопленій Росією частині Туреччини – Східній Анатолії – з центром у Трапезунді. Українська Центральна Рада у другій половині 1917 року зрештою зважила на фактор перебування значної кількості українців у складі російської армії та призначила уповноважених (комісарів) для українізації вояків. Зокрема, до Трапезунда прибув М.Свідерський, після приїзду якого українізація значно активізувалася. «29 жовтня – 4 листопада 1917 року відбувся в Трапезунді український армійській з'їзд, організатори якого навіть видали 5 ч. «Вістей Українського Військового З'їзду Кавказького Фронту» [1,145]. Також тут, у Трапезунді, організувалася українська громада, що видавала «Вісті Української Громади м. Трапезунду» (редактор газети сотник Г.Хименко, уповноважений Центральної Ради М.Свідерський) [1,145].

У Ризі з червня 1917 року при Виконавчій Раді українців 12 армії виходив «Український голос». Хоча існувала гостра зацікавленість вояків у виході військових друкованих видань, та видавці стикалися з неабиякими труднощами. В «Українському голосі», зокрема, зазначалося: «Діло наше на перших кроках свого істнования стрінулося з цілою купою технічних, фінансових та інших перешкод» [12,1]. Згодом газета «Український голос», орган Виконавчої Ради українців 12–ї Армії виходив у місті Валк Ліфляндської губернії, редагував її С.Пилипенко. Відомо про вихід у світ 37 номерів.

Об'єктивний аналіз публікацій в «Українському голосі» свідчить, що пресі відводилося важливе місце серед інших факторів виховання державницького світогляду у вояків: «Виконавча Рада 12 армії постановила собі метою перш за все просвіту, національно–культурний розвиток громадян своєї армії і інформацію про справи, що діються у нас на Вкраїні. Цю мету тільки можно здійснити через часописи і книжки» [12,4].

Варто згадати ще низку тогочасних фронтових видань. У місті Тифлісі з червня 1917 року виходила газета «Вісти Закавказзя», виден-

ня Закавказької Української Військової Ради. Газета–тижневик «Вісти Українзапкомітету», яку заснував Український Військовий Комітет Західного фронту, виходила 1917 року в Мінську. Також у 1917 році видавався «Бюлетень Інспекції національно–культурно–політичних справ Північної групи військ». Найбільше є відомостей про часописи, які виходили на Південно–Західному фронті. Газета «Козацька думка», орган Української Військової Ради Південно–Західного фронту, виходила у місті Бердичеві у листопаді–грудні 1917 року. Є відомості про вихід в світ 5 номерів видання, газета виходила 1–2 рази на тиждень [4]. У Бердичеві 1917 року також виходив «Бюлетень Комітету Південно–західного фронту». Газета «Вільна думка» почала видаватися з грудня 1917 року на Південно–Західному фронті, з січня 1918 року – в місті Бердичеві. Видавала часопис Українська Військова Рада Південно–Західного фронту. Виходила газета 3 рази на тиждень. Автор статті має відомості про вихід в світ 13 номерів газети, останній з яких датований 11 січня 1918 року.

Окремо слід виділити центральні військові видання, з появою яких можна говорити про започаткування структуризації української військової преси. Центральні часописи ставили за мету осмислення ідеологічних основ творення незалежної держави, розбудови її Збройних Сил, мали зв'язки з фронтовими виданнями, здійснювали певний вплив на їх роботу.

До центральних військових видань доби Центральної Ради (березня 1917 – квітня 1918 років) належать такі часописи:

– журнал «Вістник Українського Військового Генерального Комітету», що виходив у Києві з травня по листопад 1917 року 2 рази на місяць, вийшов 21 номер журналу;

– журнал–тижневик «Українська військова справа», який видавав Український Військовий Генеральний Комітет з травня 1917 року в Києві;

– газета «Наш голос» – центральний орган українських вояків на фронті і в тилу, яку видавала Всеукраїнська Рада Військових Депутатів у Києві в грудні 1917 року періодичністю тричі на тиждень; в газеті зазначалося: «Наше завдання зробити «Наш голос» голосом народу і вояків» [7,1];

– щоденна газета «Військовий вістник», що виходила в Києві в листопаді–грудні 1917 року як орган Генерального Секретаріату Військових Справ УНР, вийшло 25 номерів газети;

– журнал–місячник Генерального Штабу УНР «Військово–Науковий Вістник Генерального Штабу», що видавався у Києві 1918 року, вийшло 4 номери; редагував часопис О.Ковалевський. Відновлено випуск за часів гетьманату.

Відособлено від центральних видань слід згадати газети «Січовий Стрілець» яку видавала в Києві Тимчасова Рада галицьких, буковинських українців у грудні 1917 – січні 1918 років.

Українське козацтво видавало свій орган – газету «Вільний козак» у місті Біла Церква у січні 1917 року. Засновником виступала Всеукраїнська Генеральна козацька Рада. Газета виходила щотижня, але вийшло всього 3 номери. Редагував газету хорунжий Крупник [2,4].

Таким чином, у період з березня 1917 року по квітень 1918 року преса українських збройних формувань вийшла на такий рівень свого розвитку, що можна констатувати певну класифікацію. Зокрема, варто виділити такі групи військових часописів:

– центральні видання;

– фронтова преса українських військових формувань в царський російській армії;

– козацька преса;

– преса галицьких, буковинських українців у Києві;

– преса УСС;

Важливим чинником підтримки бойового духу і формування національної свідомості була преса українських військовополонених. Велика частина військовополонених, що в 1917 році перебувала у таборах на території Німеччини, Австрії, Польщі, у майбутньому влилася в склад українського війська: «В половині лютого 1918 року в німецьких таборах Раштаті, Вецлярі й Зальцведелі вже сформовано кадри двох піхотних полків і вислано до Голобів на Волині для дальшої організації» [6,388]. Тому вплив друкованих органів на формування державницької свідомості військовополонених став важливим чинником у боротьбі за державність України.

Потреба в друкованому слові була досить велика, про що свідчить заснування низки часописів для військовополонених. «В кожному таборі виходили свої українські часописи: в Раштаті – «Розсвіт», у Зальцведелі – «Вільне Слово», у Веслярі – «Просвітній Листок», пізніш «Громадська Думка», у Фрайштадті – «Розвага», в Йозефштадті – «Наш Голос». Завдяки культурно–освітній і політичній праці в таборах – серед полонених пробуджувалася національна свідомість, вони перетворюються у свідомих українських громадян» [6,388]. Отже, преса військовополонених також відіграла важливу роль у визвольних змаганнях українського народу.

Після проголошення незалежності України в 1918 році значення преси зростає. З'явилися сприятливі умови для виникнення нових часописів в тому числі й військових.

Література

1. Биковський Л. На кавказько–турецькому фронті. Спомини з 1916–1918 рр. – Вінніпег–Денвер, 1968.

2. Вільний козак. – 1918. № 3. – 15 січня.

3. Історія Січових Стрільців. Воєнно–історичний нарис. – К.: Україна, 1992. – 346 с.

4. Козацька думка. – 1917. № 5. – 8 грудня.

5. Кривошея Г. Слово, гартоване в борні. – К.: Київський військовий гуманітарний інститут, 1996. – 140 с.

6. Крип'якевич І., Гнатевич Б. та ін. Історія українського війська. – Львів: Світ, 1992. – 702 с.

7. Наш голос. – 1917. 3 1 – 10 грудня.

8. Рідний курінь. – 1917. № 7. – 6 жовтня.

9. Салдатська думка. – 1917. № 1. – 4 серпня.

10. *Субтельний О.* Україна. Історія. — К.: Либідь, 1991. – 509 с.

11. *Удовиченко О.* Україна у війні за державність. – К, 1994.

12. *Український голос.* – 1919. № 1. – 14 червня.
13. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.* – Ф.4069. – Оп.1. – Спр.1.

Сегеда С.П. Украинская военная пресса периода Центральной Рады и создание украинской армии

Рассматривается история развития украинской военной прессы во взаимосвязи с процесами формирования вооруженных сил в период с мая 1917 года по апрель 1918 года, особенности этого развития в Западной и Восточной Украине, дается общая характеристика военных изданий этого периода.

Ключевые слова: *вооруженные формирования, украинская армия, военные издания.*

Segeda, S.P. Ukrainian military press at the time of «Central Rada» and creating a Ukrainian army

The history of developing of Ukrainian military press and its connection with forming a Ukrainian army during the period from May 1917 till April 1918, peculiarities of its developing at the West and East of Ukraine and general characteristics of military press of that period are described in the article.

Key words: *military units, Ukrainian army, military press.*

УДК 94(477)«1917/1921» Квітковський Щербатюк В.М.

Отаман Квітковський в селянській війні доби Української революції 1917-1921 років (за матеріалами періодичних видань, документів архівів, наукових досліджень)

Досліджено участь отамана Квітковського в революційних подіях 1918–1921 років в Україні. Показані характерні особливості селянського повстанського руху – стихійність та зростання його організованості. Висвітлена злочинна політика більшовиків в українському селі.

Ключові слова: *революція, селянський повстанський рух, більшовики, селянство, повстанці, отаман.*

Досліджуючи селянський повстанський рух 1921 року в Україні, відомий історик Василь Верига (1922–2008) писав: «Особливо сильним повстанський рух був на Київщині, в Таращанському й Білоцерківському повітах. Тут провід над повстанськими відділами мав отаман Квітковський*, представник Національної козачої Ради. Операції повстанців були тут дуже успішні й сягали навіть самого Києва» [1,27]. Уточнимо: надзвичайно активно до серпня 1921 року діяли підрозділи Квітковського в околицях міст Тараща, Богуслав, Лисянка, волосних містечок Богуславського і Звенигородського повіту – Медвин, Стеблів, Боярка, Виноград [2,206].

Хто ж такий отаман Квітковський? Що ми знаємо про нього та його діяльність?

Окрім архівних матеріалів, що нам вдалося виявити і на основі яких ґрунтується дане дослідження, інформацію черпаємо з мемуарної літератури. Зокрема, вагомим є історико–мемуарний нарис «Горить Медвин» учасника Медвинського повстання Івана Дубинця [3]. Окремі факти можемо співставити, використовуючи спогади іншого учасника згаданого повстання Дніпро** – «Медвинське повстання» [4]. Деякі дослідження про отамана подають В. Верига [1], С. Білокінь [5], П. Стегній [6] Р. Коваль [7;8;9] та ін. Щоправда останній у книзі «Отамани гайдамацького краю. 33 біографії» помилково називає Квітковського отаманом Яблучком [7,130], однак в пізнішій своїй праці «Коли кулі співали. Біографії отаманів

* Радянські документи русифікують прізвище отамана і подають його як Цвітковський. Частина сучасних українських дослідників також слідує цьому принципу.

** Псевдонім.

Холодного Яру і Чорного лісу» вже виокремлює отамана і наводить про нього розповідь під заголовком «Звенигородський отаман Цвітковський» [7]. Додаткову інформацію черпаємо з досліджень, здійснених краєзнавчою спілкою «Витоки» і опублікованих у періодичному виданні «Добридень» [10,21,22]. Ці матеріали ґрунтуються на документах Державних архівів Київської та Черкаської областей» [11,36,37] і значною мірою доповнили відомості про отамана і його діяльність. Грунтовними, як на наш погляд, є матеріали про отамана та його діяльність в окремих науково–регіональних історико–краєзнавчих працях початку XXI ст., в яких автори досліджують історію краю, де у 1918–1921 роках діяв Квітковський [12]. Однак, найбільш повно в останні роки дані про діяльність отамана висвітлено у колективному історико–етнографічному дослідженні «Шевченків край». Тут вперше на основі документів Державного архіву Київської області та Галузевого державного архіву Міністерства Оборони показана діяльність Квітковського в останній період отаманування, наведені документи, що проливають світло на умови його здачі радянській владі, коли той повірив у проголошену більшовиками амністію [13,176–230].

З повідомлення завідувача інформаційною частиною Звенигородського Політбюро до повітового революційного комітету датованого 1 березня 1921 року дізнаємось, про час і приблизне місце народження отамана, його віросповідування та національність: «32 лет, правосл. [авный – *В.Щ.*], укр.[аинец – *В.Щ.*], происходит из Уманского уезда» [11,36]. Тобто Квітковський народився 1889 року. На жаль конкретних відомостей про його діяльності до 1918 року ми не знаємо. Однак, згадка про те, що 1918 року він мав військове звання поручника, наштовхує на думку про військову кар'єру Квітковського. Очевидно, будучи молодшим офіцером, він потрапив у хвилю українізації, що широко прокотилась по частинах російської армії з початком революційних подій 1917 року. Не виключаємо, що в ході цих подій молодий поручник повернувся на батьківщину. Але твердо можемо допустити, що його доля переткнулась з активним військовим діячем Ю. Тютюнником, який з липня 1917 року діяв як член Української Центральної Ради (УЦР) [14,369]. Це могло статися в діючій армії, або ж на батьківщині майбутнього отамана, адже восени 1917 року Ю. Тютюнник Українською ЦР «для уладнання конфлікту між штабом коша Вільного козацтва і повітовою Земською управою направлений на Звенигородщину [Київської губернії – *В.Щ.*]» [16,279]. Той факт, що Квітковський 1918 року служив у Тютюнника ад'ютантом [11,36] говорить про довірливі їх стосунки. Сподіваємось, що з часом стане відомий і цей період життя українського отамана.

Свій перший загін Квітковський сформував 1919 року у с. Медвин Богуславського повіту Київської губернії кількістю 500 осіб. Наступного року він сформував уже два полки – Виноградський та Боярський. Центрами формувань бойових одиниць були відповідно містечка Виноград і Боярка Звенигородського повіту Київської губернії.

Як відомо, в 1919–1920 роках з метою покорити селян України більшовикам вдалося започаткувати політичне розшарування в українському селі. Проте терористична діяльність ВУЧК, примусові реквізиції хліба, цукру, м'яса та вивезення їх до Росії, призвели до розгортання по всій Україні селянського повстанського руху [17,124]. Боротьба більшовиків з повстанцями карними методами, проводячи політику кругової поруки

й відповідальності населення за антирадянські виступи, розлючувало проти них усю масу населення, зміцнювало вплив отаманів і проводирів повстанського руху [17,120]. Політика більшовиків в українському селі загострювала міжнаціональні стосунки, розпалювала ворожнечу, що призвело до трагічних погромів. Є фактом, як відзначають українські дослідники П. Захарченко, Н. Земзюліна і О. Нестеров у колективній монографії «У поході за волею», що перша погромна хвиля прокотилася Україною після нетривалого панування більшовиків у січні – лютому 1918 року, а друга – після повторного встановлення радянської влади в лютому 1919 року [17,72]. Значну частину активної єврейської молоді приваблювали перспективи майбутньої інтернаціональної держави, яку обіцяли збудувати більшовики. Тому вони йшли на службу керівниками продзагонів, збирачами продподатків, в регулярні частини Червоній армії та Надзвичайної комісії (російською – Чрезвычайная комиссия (ЧК). Далі по тексту застосовується термін «Чека», як найбільш вживаний – *В.Щ.*). Разом з тим, відзначимо, що єврейське населення, як і українське воювало проти більшовиків у армії Денікіна. Відомий український історик В. Волковинський, зауважував, що «Єврейські погроми... протягом кількох десятиліть сприяли тому, що багато євреїв влилися до лав більшовиків і, прикриваючись диктатурою пролетаріату, жорстоко розправлялися з борцями як за єдину і неподільну Росію, так і за соборну і вільну Україну...» [18,73]. Досліджуючи україно–єврейські стосунки в роки Української революції окремі історики зазначають, що частина відомих єврейських діячів підтримала С. Петлюру в боротьбі за незалежність України [17,69]. Додамо, що й на місцях частина євреїв лояльно ставилась до боротьби українців за свою державність, особливо та частина з них, хто не міг «... далее терпеть власть большевиков» і там, де «... появляются повстанцы... предоставляют им в случае надобности тайный приют» [19,арк.44а], адже, як свідчать численні документи архівів, активну участь у погромах брали червоноармійці [19;20]. Так, з листа Богуславського громадського рабина до отамана праворосського селянсько–повстанського війська читаємо: «... а ми все–таки не дивлячись ні на що, будемо зі свого боку вживати всі заходи та засоби для того, щоб зміцнити всі зносини для мирного спільного працювання на благо України...» [21,арк.7]. Частина єврейського населення залишалась аполітичною [22,187]. Однак, широкі верстви населення проблему участі євреїв в революційних подіях сприймали досить спрощено і в більшості випадків ототожнювали їх з радянською владою [23,арк.2–4]. Таку думку поширювали окремі періодичні видання. Так, «Украинская трибуна» 7 вересня 1921 року в статті «Важная проблема (о деле украинско–еврейских отношениях) писала: «...Большевизм разрушает народную жизнь, евреи заправляют большевизмом – и вот вам почьва для непримиримой вражды... Большевизм – это евреи, коммуна – это их дело» [19,арк.22]. Тому погодимось з висновками авторів монографії «У поході за волею», що не антисемітизм як такий, а насамперед антибільшовизм лежав в основі багатьох погромних акцій і не заперечуватимемо, що в стихії отаманщини до них доклали руку окрім інших й повстанські загони окремих українських отаманів [17,75]. Документи архівів наводять факти погромів з боку повстанців отаманів Квітковського, Козакова, Лопаткіна, Клименка, Соколова–Стецюри, Голого (Гулого), Тютюнника [24]. Проте, в даному випадку було б помилково покладати відповідальність за погроми на селянську масу, якій дуже часто важко

було зор'єнтуватися в тогочасних ідеологічних суперечках, пропаганді та обіцянках. Зростання міжнаціональних конфліктів були на руку ворогам української державності, а погроми як один з його проявів завдали відчутної шкоди утворенню самостійної України [18,73].

Загострення стосунків отамана Квітковського і його прихильників із місцевим єврейським населенням відбулось на початку 1920 року, коли отаман роззброїв Боярську єврейську самооборону, звинувативши її в прихильності до більшовиків [21,арк.27]. Однак, він відмежовувався від погромів: «...хоч і були вбивства жидів, але це було завдяки нервозності людей і ці вбивства носили приватний характер. Постільки я міг я впливав на роз'яренну толпу...», а коли більшовики арештували селянок Теплову і Ванеч, яких повстанці «мобілізували для ухода за ранеными», отаман повідомляв «...за їх життя я відповідаю перед їх родиною і Богом... коли не будуть випущені ці дві особи, а не дай Боже їх розстріляно, не перед чим я не зупинюсь і ніщо не змягчить моєї кари над жидами...». Разом з тим, у своєму зверненні до місцевої єврейської громади отаман закликав до мирного співіснування в тривожних подіях революції, з розумінням ставитись до народного руху «... Совітую рахуватися з народовою силою і вона бурхлива...» [19,арк.64,164].

Проте в боротьбі з більшовиками отаман Квітковський 22 липня 1920 року при наступі на містечко Стеблів Богуславського повіту вступив у військове зіткнення із Корсунською єврейською самообороною, яка виконувала накази київського Чека [21,арк.39зв] і мала зупинити наступ повстанців. Корсунська самооборона зазнала поразки, Квітковський зайняв Стеблів, проте вже того ж дня повернувся до містечка Медвин того ж повіту.

У серпні 1920 року загін Квітковського спільно із повстанцями отамана Дашковського взяв участь у наступі на м. Звенигородка. Щоб втримати владу, більшовики змушені були ввести у місті військовий стан. Перебування на вулицях міста дозволялось до 23 години. Затримані після встановленого часу арештовувались для з'ясування їх особи. Суворо заборонялась агітація проти радянської влади. Усі, кого в цьому підозрювали, могли бути покарані аж до розстрілу на місці, а тих, хто слухав агітаторів, негайно відправляли до місцевої тюрми для передачі їх під суд революційного військового трибуналу [25].

Загін Квітковського підтримав селян Медвина, які у відповідь на насильницьке нав'язування ідей більшовизму та брутальну поведінку керівників місцевого більшовицького осередку 18 серпня 1920 року підняли повстання [3]. Медвинці, які відзначалися своєю організованістю та спротивом впровадження більшовицьких методів управління ще 1919 році проголосили Медвинську республіку, яка охопила повстансько–партизанський район півдня Київщини з центром у містечках Медвин та Ісайки на Богуславщині [15,168].

1921 рік отаман Квітковський очолював повстанські відділи Таращанщини і Білоцерківщини. У липні того ж року як член Національної Козачої Ради Квітковський уник арешту, що його зазнали члени організації на нараді в Києві. На нашу думку отаман не прибув до Києва. Однак, розгром Національної Козачої Ради призвів до порушення зв'язку отамана (як і багатьох інших керівників повстанства) з Головним Повстанським штабом у Львові. Разом з тим, з метою зберегти за собою стратегічну ініціативу Квітковський у Ніковському лісі, що на

Уманщині, об'єднав свій загін із повстанцями отамана Мартиновського. Чисельність загону сягнула 1 200 осіб [26,арк.44]. Проте, здійснені Чека широкомасштабні арешти провідних членів Національної Козачої Ради призвели до розгрому Всеукраїнського Повстанчого Комітету, внаслідок чого значну частину отаманів було знищено, ліквідовано деякі загони. Це протягом липня – жовтня 1921 року з завдало значних втрат селянському повстанському руху.

Поразка національно–визвольного руху, розгром керівних повстанських організацій гнітюче вплинули на окремих отаманів: посилилася зневіра у можливість визволення України шляхом загального повстання, деякі з отамани вирішили скористатися з проголошеної більшовиками амністії і припинили боротьбу. Так, на півдні Київщини в 1921 році склали зброю близько 300 повстанців. Серед них радянські документи називають таких отаманів як Пугач [27,арк.434], Бойко, Ярошенко [26,арк.34], Іванов, Чорний Ворон [28,арк.38;29,арк.209зв], Заєць, Замогильний [26,арк.84] та ін.

Рішення здатись на милість більшовикам прийняв і отаман Квітковський [26,арк.64;30,арк.18]. Згідно з постановою засідання Звенигородської повітової наради від 29 липня 1921 року отаману Квітковському пропонували об'їхати усі загони, що були під його керівництвом і не припинили боротьбу*. Він повинен був «широко популяризировать среди бандитов свою явку на предмет сдачи». Також було домовлено, що Квітковський здійснить поїздку до Києва «для окончательного амнистирования перед центром».

Слід відзначити, що повітові органи влади, хоч і обіцяли амністованим повстанцям гарантії їх безпеки, проте у своїх рішеннях цілком залежали від висновків вищих владних структур. Так, у протоколі № 40 від 23 липня 1921 року Звенигородська повітвійськнарада, розглядаючи питання «о применении амнистии к добровольно явившимся бандитам Ярошенко, Иванову, Чорному Ворону», постановила «амнистировать Ярошенко (если есть на то решение губсовещания), об остальных двух запросить по прямому проводу губсовещание» [26,арк.222]. Проте більшовики переважно не дотримувалися своїх обіцянок. Зокрема, 23 липня на засіданні повітнаради її голова Єфремов затвердив рішення: «...просить губсовещание применить меры к удалению из пределов Звенигородского уезда бывших отаманов Пугача, Бойко, исходя из тех соображений, что требовавшаяся от них работа ими исполнена и дальнейшее пребывание их в уезде нежелательно» [26,арк.225]. Звісно, що колишні отамани з досвідом повстансько–партизанської боротьби не були бажані радянській владі і в інших куточках України. Тому, як правило, їх знищували. Не минула ця участь і колишнього отамана Квітковського. Його розстріляли 1923 року [15,107].

Джерела та література

1. Верига В. Листопадовий рейд. – К.: Вид–во ім. Олени Теліги, 1995. – 192 с.

2. Щербатюк В., Березовський О., Верговський С. та ін. Шевченків край: історико–етнографічне дослідження. – К.: Наукова думка. – 546 с.

* З-поміж інших більшовиків найбільше цікавили відвідини отаманом Медвинського району.

3. Дубинець І. Горить Медвин: Історико–мемуарний нарис. – Нью–Йорк: Добрус, 1952. – 31 с.

4. Дніпро. Медвинське повстання / Звільнена Україна. – 1941. – № 18, 22 жовтня.

5. Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР. – К., 1999. – 448 с.

6. Селянські повстання в Правобережній частині УСРР у 1921–1923 рр. (на матеріалах петлюрівського руху) Дис... канд. іст. наук. 07.00.01 / Павло Анатолійович Стегній; Кременчуцький держ. політехнічний ін–т. — Кременчук, 2000.

7. Коваль Р. Отамани гайдамацького краю. 33 біографії. – К.: Правда Ярославичів, 1998. – 616 с.

8. Коваль Р. Повернення отаманів гайдамацького краю. – К.: Діокор, 2001. – 288 с.

9. Коваль Р. Коли кулі співали. Біографії отаманів Холодного Яру і Чорного лісу. – Київ–Вінниця: Державна картографічна фабрика, 2006.

10. Щербатюк В., Беззубець О., Павленко Р. Отаман Квітковський. Коротка біографічна довідка // Добридень. – 2000. – № 12.

11. Див.: рубрика *«З полиць архівів»* / Упорядн. Беззубець О.В, Щербатюк В.М. // Добридень. – 2000. – № 2–6.

12. Див.: *Щербатюк В.* Історія регіонів України: Лисянщина. – К.: Логос, 2002. – 428 с.; *Щербатюк В.М., Беззубець О.В., Безрідна К.І.* та ін. Край козацький. Довідник з історії Лисянщини. – К.: Наукова думка, 2004. – 408 с.

13. Щербатюк В. Зростання свідомості українців. Національно–визвольний, селянсько–повстанський рух 1917 – початку 1920–х років / Шевченків край: історико–етнографічне дослідження. – К.: Наукова думка, 2009. – С.176–230.

14. Довідник з історії України: У 3–х т. –Т. 3. – К., 1999. – 688 с.

15. Щербатюк В.М., Беззубець О.В., Безрідна К.І. та ін. Край козацький. Довідник з історії Лисянщини. – К.: Наукова думка, 2004. – 408 с.

16. Щербатюк В. Тютюнник Юрій Йосипович // Край козацький. Довідник з історії Лисянщини. – К.: Наукова думка, 2004.

17. Захарченко П., Земєюліна Н., Нестеров О. У поході за волею (селянсько–повстанський рух на Правобережній Україні у 1919 році). – К., 2000. – 176 с.

18. Волковинський В.М. Організації великоросійських шовіністів в Україні на початку XX ст. // Український історичний журнал. – 1999. – № 3.–С.63–74.

19. Державний архів Київської області (далі – ДАКО). – Ф.Р.3050.– Оп.1. – Спр.37.

20. Там само. – Спр.210.

21. Там само. – Спр.139.

22. Щербатюк В., Березовський О., Верговський С. та ін. Шевченків край: історико–етнографічне дослідження. – К.: Наук. думка, 2009. – 546 с.

23. Див.: *ДАКО.* – Ф.Р.3050.– Оп.1. – Спр.134.

24. Див.: *Там само.* – Спр.167.

25. Вісті. – 1920. – № 73. – 25 серпня.

26. Галузевий державний архів Міністерства оборони України (далі – ГДА МО України). – Ф.Р.3773. – Оп.19823. – Спр.16.

27. ДАКО. – Ф.Р.3050. – Оп.1. – Спр.282.

28. Державний архів Черкаської області. – Ф.Р.189. – Оп.1. – Спр.55.

29. ГДА МО України. – Ф.Р.3773. – Оп.19823. – Спр.12.
30. ДАКО. – Ф.Р.3050. – Оп.1. – Спр.202.

Щербатюк В.М. Атаман Квитковский в крестьянской войне эпохи Украинской революции 1917–1921 годов (по материалам периодических изданий, документов архивов, научных исследований)

Исследовано участие атамана Квитковского в революционных событиях 1918–1921 годов в Украине. Показаны характерные особенности крестьянского повстанческого движения – стихийность и наращивание его организованности. Раскрыта преступная политика большевиков в украинском селе.

Ключевые слова: *революция, крестьянское повстанческое движение, большевики, крестьянство, повстанцы, атаман.*

Scherbatuk, V.M. Hetman Kvitkovsky in the peasant war in the age of Ukrainian revolution of 1917–1921 (after materials of periodical publications, documents of archives and research activities)

Investigation of the par hetman Kvitkovsky took in revolutionary events of 1918–1921 in Ukraine. Manifested are distinguishing features of the peasant insurrectionary movement – its spontaneity turning more organised. Revelation of criminal policies Bolsheviks pursued in the Ukrainian village.

Key words: *a revolution, a peasant insurrectionary movement, the Bolsheviks, the rebels, the hetman.*

УДК 94 (477.7)

Іванова Т.Ю.

Політика коренізації та етнічне населення Півдня України у 20–30-х роках ХХ ст.

Аналізуються передумови та наслідки політики коренізації та залучення представників національних меншин до її здійснення у 1920–1930–х роках на Півдні України.

Ключові слова: *політичний терор, національні меншини, колективізація, куркульство, репресивні заходи, розкуркулення, антирадянська агітація, депортація, хлібозаготівельні кампанії, голодомор.*

На початку 1920–х роках національні меншини невдоволені політикою більшовицького керівництва, яке не враховувало їх інтересів при створенні національно–адміністративних одиниць. В результаті реформи 1921–1923 років національні меншини були фактично розірвані по різних адміністративно–територіальних одиницях. Це підривало усталені регіональні зв'язки, приводило до занепаду традиційних форм господарської діяльності, руйнувало національно–культурний уклад життя етнічного населення, доповнюючись бюрократичним свавіллям місцевої влади, що виявилась нездатною забезпечити запити національних меншин. Більшовицький режим, наштовхнувшись на зростаюче невдоволення національних меншин, змушений іти на деякі поступки і компроміси у розв'язанні національних проблем.

Керівництво ВКП(б) дійшло висновку, що утримати владу на місцях і стабілізувати обстановку можна лише спираючись на місцеві кадри. На XII з'їзді ВКП(б) у квітні 1923 року висунута концепція так званої «коренізації», яка передбачала залучення в партійний і державний апарат представників корінних національностей у республіках і компактно проживаючих в них національних меншин.

Значні позитивні зрушення в національно–культурному відродженні національних меншин обумовили якісно вищий політичний рівень і вирішення питань адміністративно–територіального розподілу в республіці.

Стрижнем програми «коренізації» є утворення національних районів, національних селищних і сільських рад. Ця робота розпочалася в 1923 році і продовжувалась до кінця 1920–х років.

Правова база формування національних адміністративно–територіальних одиниць підведена постановами ВУЦВК і Раднаркому УРСР «Про виділення національних районів та сільрад» від 29 серпня 1924 року

та ухвалена IV сесією ВУЦВК 8–го скликання 19 лютого 1925 року. Цими документами встановлювалось, що національний район може бути утворений при наявності на його території не менш ніж 10 тисяч громадян певної національності, а національна сільська Рада – 500 чоловік [1,312–313]. Потрібно зауважити, що звичайний район в Україні утворювався при наявності на його території 25 тисяч, а сільська рада – 1 тисяч чоловік. Органи влади та управління в адміністративних утвореннях не відрізнялися за своєю компетенцією від аналогічних місцевих органів в усій республіці. Специфіка діяльності полягала у вдоволенні потреб національних меншин у мовній та культурній сферах.

Утворення національних районів зняло певну соціальну напругу, викликану адміністративно–територіальною реформою 1921–1923 років, яка здійснювалась без урахування національного складу населення колишніх волостей і повітів.

Всю роботу по вивченню національного складу населення і виділенню національних адміністративно–територіальних одиниць здійснювала Центральна адміністративно–територіальна комісія (ЦАТК) при ВУЦВК та її відділи на місцях за участю фахівців інших державних установ. При Одеському губвиконкомі та окружкомах такі відділи були засновані в 1924 році [2,арк.147–150].

Комісія розробила зміни в адміністративно–територіальному поділі України з урахуванням інтересів національних меншин. Для проведення національного районування Раднарком України доручив НКВС розробити етнографічну карту республіки. Завдяки цим заходам на Півдні України розпочалося утворення національних районів. У 1925 році створено 4 національних райони – 3 німецьких: Гросс–Лібентальський, Зельцський (Одеська округа) і Ландауський (Миколаївська округа) і один болгарський: Великобуялицький (Одеська округа) [3,47]. В 1927 році в Херсонській окрузі створені ще один німецький Високопільський національний район і один єврейський – Сейдемінухський [4,57]. В грудні 1927 року в Первомайській окрузі утворено болгарський Вільшанський національний район [5,263]. Треба відзначити, що назви національних районів неодноразово змінювалися. Так, за постановою Президії ВУЦВК і РНК УСРР від 13 травня 1926 року, Ландауський район перейменували у Карл–Лібкнехтівський [6,арк.6]. Пізніше, Високопільський район – на Фріц–Геккертівський, Зельцський – на Фрідріх–Енгельський, Гросс–Лібентальський – на Спартаківський [7,86]та ін.

На кінець 1920–х років на Півдні України існувало 7 національних районів (4 німецьких, 2 болгарських і 1 єврейський) і 151 національна сільська рада.

Одними з перших, створених в республіці національних районів, стали *німецькі*. На початку 1920–х років в німецьких колоніях Півдня України відбулася соціально–економічна криза, яка спричинена розоренням колоністських господарств в роки першої світової та громадянської війн, наступним загостренням проблеми землеустрою та землекористування, надзвичайно високим рівнем оподаткування колоністів, нерозумінням, і відкритим ігноруванням керівними органами рівня мовних, релігійних, культурних потреб німецького населення. Як наслідок, зростаючий іммігрантський потік (в тому числі й бідноти) з німецьких поселень змусили

радянське керівництво вжити екстрених заходів по нормалізації обстановки. Влада почала розглядати виділення національних районів і сільрад як фактор, здатний не тільки значно покращити соціально–економічну ситуацію в німецьких колоніях та задовольнити національно–культурні потреби населення, але й прискорити залучення неприхильних до нової влади колоністів до радянського будівництва [8,308].

Працівники радянських і партійних органів, також і ЦКНМ при ВУЦВК, Центральної адміністративної комісії, Центрального бюро німецьких секцій при відділі пропаганди і агітації ЦК КП(б)У крок за кроком переконувалися, що для ефективного вирішення більшості проблем необхідне виділення окремих національних адміністративно–територіальних одиниць. На думку Центрального бюро німецьких секцій, найсприятливішим виходом із кризового стану, в якому опинилися німецькі колонії, могла стати реалізація принципу «виділення колишніх компактних німецьких волостей у самостійні адміністративні райони» [9,19].

Важливим кроком у вирішенні проблем національних груп стало утворення в Україні німецьких національних районів. Питання про районування серед німецької меншості розглядалось на другому засіданні ЦКНМ. Комісія прийняла рішення «вважати принципово необхідним виділення самостійних районів та сільських Рад з німецьких колоній» [10,арк.38]. Постановою ВУЦВК та РНК УСРР від 30 квітня 1925 року із складу Варварівського та Березівського районів виділений Ландауський район, що ввійшов до складу Миколаївської округи. Початок його діяльності припадає на грудень 1924 року, а урочисте відкриття – січень 1925 року, що значно випереджає строки офіційного заснування [11,арк.2]. До складу Ландауського району увійшло 28 населених пунктів, які об'єднали в 11 сільрад з територією 68 980 десятин й 25 598 мешканцями, серед яких німці становили 83% [12, 254]. Наприкінці 1925 року до складу Ландауського району входило 14 сільрад, з яких 13 мали статус німецьких національних. Район мав землі – 77 972 десятини, населення – 25 320 чоловік (з них 92% становили німці) [13,арк.13].

20 жовтня 1925 року об'єднана нарада активу німців – членів ВУЦВК і Центральної Комісії у справах національних меншостей констатувала, що виділення німецьких районів і сільрад дали позитивні результати, які проявилися у піднятті настрою німецького населення, великому зрушенні в суспільному житті і укріпленням довіри населення до радянської влади. Однак нарада відмічала, що робота по виділенню районів і сільрад рухається дуже повільно і затримується без особливих обґрунтувань [14,арк.45–48].

За постановою ВУЦВК й РНК УСРР від 31 березня 1926 року на території Херсонської округи утворювався Високопільський район з переважною німецькою людністю [15,арк.110]. Радянською владою передбачалося, що створення національних районів як адміністративних одиниць буде сприяти швидкому розвитку продуктивних сил відповідних територій. Великі надії покладалися на уміння та навики колоністів у справі ведення високорозвиненого сільського господарства, що знайшло живий відгук серед німецького населення. Однак умови, створені владою, не сприяли втіленню цих прагнень на практиці. Земельні наділи,

що виділялися німецькому населенню, значно відрізнялися від кількості землі, яка надавалася колоністам до революції. Вони могли дати, в кращому випадку, лише мінімальні можливості для існування, але не дозволяли організувати високорозвинене сільськогосподарське виробництво [8,310]. Все це обумовлювало погіршення економічної ситуації в районі й спричиняло численні протести колоністів за різноманітних форм.

На Півдні України існували чотири німецькі національні райони, 64 сільські Ради, що відповідало кількості значних німецьких поселень сільського типу. Це не викликало ускладнень в процесі функціонування районів або округ, а згодом і областей, до складу яких вони входили.

Поряд з німецьким населенням одними з перших охопили національним районуванням болгарське, грецьке та чеське населення. Пізніше створювалися польські, єврейські та російські адміністративно–територіальні одиниці.

З метою сприяння національно–культурному відродженню *болгарського населення* на Півдні України утворено два болгарських національних райони: Великобуялицький (Благоєвський) на Одещині в 1925 році і Вільшанський в Первомайській окрузі в 1927 році, утворилися сільради, які комплектувалися з болгар. Згідно з постановою ВУЦВК і РНК УРСР від 13 червня 1930 року «Про реорганізацію округів» Вільшанський болгарський район Первомайської округи увійшов до складу Одеської округи [5,263].

На відміну від німецького, болгарське населення до революції і на початку 1920–х років економічно було досить міцним. Болгарські села загалом менше від сусідніх німецьких або єврейських потерпіли в роки світової та громадянської війн. Тому відродження їх йшло дещо швидше, хоча й зазнало згубного впливу посухи 1921 року.

Утворення національних болгарських районів, безумовно, мало велике значення в плані приваблення нацменшостей до радянської влади. Але відсутність в районному центрі необхідних помешкань для районних установ (РВК, лікарні й т.п.) та нестача літератури болгарською мовою негативно впливали на їх розвиток [16,51]. В результаті, в культурно–освітньому відношенні населення відстало, але з утворенням в середині 1920–х років партійних і радянських болгарських секцій в центрі і на місцях, робота значно пожвавилася [17,арк.86].

Політика коренізації відбивалась і на становищі *єврейського населення*. Переважна кількість євреїв була мешканцями міст та містечок. Питаннями влаштування населення по партійній лінії займалось Головбюро єврейської секції при окружкомах КП(б)У, по радянській лінії – ЦКНМ, на місцях – бюро національних секцій при окрвиконкомах та уповноважені при райвиконкомах. Головними завданнями, пов'язаними з поліпшенням економічного, побутового стану євреїв були, по–перше, надання допомоги кустарям та ремісникам в організації кооперативів і товариств, по–друге, землевлаштування тієї частини населення, яка бажала займатися сільським господарством.

З метою поліпшення стану єврейських переселенців в рамках проведення адміністративно–територіальної реформи, за рішенням президії Херсонського окрвиконкому від 8 вересня 1926 року створено єврейський національний район з центром у с. Сейдемінусі. До складу

його ввійшли єврейські виселки, хутори і сільради Бериславського і Качкарівського районів. У 1927 році Сейдемінухський район перейменовано у Калініндорфський [18,342].

Виділення адміністративно–територіальних одиниць серед єврейського населення Півдня України почалося пізніше (в 1927 р.) і відбувалося значно довше, ніж інших національних меншостей. Це пояснювалося великою розпорошеністю і організаційними труднощами охоплення єврейських сільських поселень, затримкою в оформленні питання про містечкові ради, а також велика зросійщеність єврейського населення [19,арк.54–55].

Для організації національних районів не була обов'язковою мононаціональність їх населення. До складу таких районів входили й інонаціональні села. Німецькі національні адміністративно–територіальні райони Півдня України не були мононаціональними, щільно замкненими, де в межах територіальної одиниці вони намагалися «відгородитися» від навколишнього світу, щоб жити згідно із своїми патріархально–національними звичаями.

Дуже багато німецьких сільських Рад входило до складу звичайних українських адміністративних районів, де переважало українське населення. Лише в Одеській окрузі німецькі національні сільські Ради були в Анатолівському (Суворівська, Малахівська, Василівська, Бессарабська, Блюменфельдська, Нейзацька, Ейгенчутська); в Антоново–Кондинцевському (Білярська, Вовківська, Іракліївська, Ней–Люстдорфська, Новосеменівська); Березівському (Ліхтенфельдська, Нейківська, Чорногорська) та інших районах.

Поряд із звичайними українськими районами німецькі національні сільради входили й до складу інших національних районів. Так, у 1930–ті роки до єврейського національного Калініндорфського району входила Карло–Марксівська німецька сільрада [20,67–78]. Отже, все це свідчило про можливість поєднання різних форм розвитку національного адміністративно–територіального устрою та самоврядування, що дало широкі можливості для врахування та задоволення потреб національних меншин, не ставлячи під загрозу ані сам цей поділ, ані державну цілісність України.

Водночас із сільськими були утворені і селищні національні Ради. На Півдні України існувало 4 єврейські селищні Ради (Кривоозерська, Савранська, Хощеватська, Голованівська) в Первомайській окрузі [21,арк.20].

Ради та виконавчі комітети в національних селах, селищах і районах покликані вирішувати всі питання економічного, політичного й культурного життя на підвладних їм територіях.

Інонаціональне населення національних районів за існуючим законодавством набувало статусу національних меншин. Тобто, у німецьких районах, наприклад, під національними меншинами малися на увазі представники всіх інших національностей, в тому числі й українці.

Сталінський варіант індустріалізації та суцільної колективізації, що розпочиналися, вимагали максимальної централізації управління. Постановою ВУЦВК та РНК УСРР від 2 вересня 1930 року округи лік-

відовані, а райони перейшли в безпосереднє підпорядкування центру, що полегшило оперативність управління.

У лютому 1932 року на території України було утворено 5 областей. Найбільшого впливу від нового адміністративного поділу зазнали німецькі райони. Так, Високопільський район увійшов до складу Дніпропетровської області; Зельцський, Спартаківський та Карл–Лібкнехтівський райони – до складу Одеської області. Ці райони продовжували існувати як німецькі національні. Під час розукрупнення у вересні 1937 року до складу створеної Миколаївської області увійшов Високопільський район [22,18–19].

Слід зазначити, що після прийняття в 1936 році нової союзної Конституції національні сільради і райони втратили правові гарантії свого існування. Адже в ній, на відміну від союзної Конституції 1924 року і Конституції УСРР 1929 року [23,517,743–744], окремо не оговорювалася можливість створення національними меншостями своїх адміністративних одиниць. За таких умов в кінці 1930–х років національні райони фактично перестали існувати.

Наприкінці 1930–х років створення національних адміністративно–територіальних одиниць визнано штучним, національні райони ліквідували. За постановою ЦК КП(б)У «Про ліквідацію та реорганізацію національних районів та сільрад» від 5 березня 1939 року на Півдні України ліквідовувалися «штучно утворені» наступні національні райони: німецькі райони імені Фріца Геккерта Миколаївської області, Зельцський, Карл–Лібкнехтівський і Спартаківський райони Одеської області, болгарський Благоєвський район Одеської області. Сільради, які входили до складу цих районів, розподілялися по іншим районам [24,арк.18].

Під час ліквідації системи національного районування національні райони розформовувалися, а сільради передавалися до інших районів України. Реорганізації проводилися поквапливо, без належної диференціації. Однак і в ході адміністративно–територіальних змін 1935–1939 років простежувалася певна «національна політика», а саме – розпорошування національних меншин серед українського або російського населення. Формування реорганізованих районів відбувалося так, щоб у складі населення німці, поляки, болгари, як й інші національні групи, становили меншість або принаймні не мали суттєвої чисельної більшості. Така доля спіткала всі національні адміністративно–територіальні одиниці України.

В кінці 1930–х років авторитарним рішенням німецькі та Благоївський болгарський національні райони на Півдні України ліквідували. Знищення національних адміністративно–територіальних одиниць збігається з репресіями проти представників національної інтелігенції народів України, закриттям навчальних закладів з національною мовою викладання тощо. В сучасній історичній літературі їх ліквідація розглядається, як прояв свавілля Й.Сталіна в контексті загального наступу на прояви «націоналізму» всіх ґатунків.

Заселення краю зумовило наявність на території Півдня України значної кількості національних меншин, які в 1920–1930–ті роки становили понад чверть усього населення регіону. Це сприяло залученню національних меншин до політики коренізації, стрижнем якої стало утворення

національних районів, селищних та сільських Рад. Проведення районування, надання національно–територіальної автономії стало першим кроком по залученню національних меншин до будівництва радянської системи. Наприкінці 1930–х років під впливом внутрішньо – та зовнішньополітичних факторів створення національних адміністративно–територіальних одиниць визнали штучним, національні райони та сільські ради були ліквідовані.

Джерела та література

1. *Чехович В.* Національні меншини в Україні: політико–правовий досвід 20 – 30–х років XX ст. // Українське державотворення: Невитребуваний потенціал: Словник–довідник. – К.: «Либідь», 1997.

2. *Державний архів Херсонської області* (далі – ДАХО). – Ф.Р–2. – Оп.1. – Спр.1. – 595 арк.

3. *Гусєва С.О., Цобенко М.М.* З досвіду розв'язання національного питання на півдні України (1920–1930 рр.) // Український історичний журнал – 1991. – № 2. – С.45–54.

4. *Чирко Б.В.* Національні меншини на Україні в 20 – 30–х роках // Український історичний журнал. – 1990. – № 1. – С.51–64

5. *Миколаївський обласний державний архів.* Путівник. – К.: Наукова думка, 1966. – 295 с.

6. *Державний архів Миколаївської області* (далі – ДАМО). – Ф.Р–161. – Оп.1. – Спр.1035. – 474 арк.

7. *Козирєва М.Е.* Адміністративно–територіальні перетворення та соціально–економічний розвиток німецьких районів Півдня України у 20 – 30–х рр. XX ст. // Наукові праці: Збірник. – Миколаїв: МФ НаУКМА, 2000. – Т.5: Історичні науки. – С.83–88.

8. *Козирєва М.Е., Ліньов А.А.* Особливості функціонування Карл–Лібкнехтовського району як німецької національної адміністративно–територіальної одиниці // Історія Півдня України від найдавніших часів до сучасності: проблеми національного, політичного, соціального, економічного, технічного, правового, релігійного та культурного розвитку: Зб. наук. праць: У 3–х ч. – Миколаїв, Одеса: Тетра, 1999. – Ч.2. – С.307–311.

9. *Кудряченко А.І.* Вихідці з німецьких земель на теренах України: минуле та сьогодення. – К.: Наук. думка, 1995. – 74 с.

10. *Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (*далі – ЦДАВО України*).* – Ф.Р–413. – Оп.1. – Спр.4. – 84 арк.

11. *ДАМО.* – Ф.Р–2201. – Оп.1. – Спр.31. – 121 арк.

12. *Тригуб П.М.* Ландауський (Карл–Лібкнехтівський) німецький національний район на Миколаївщині // VII Всеукраїнська наукова конференція «Історичне краєзнавство в Україні: традиції і сучасність» (Матеріали пленарного та секційних засідань). – Ч.І. – К.: Рідний край, 1995. – С.254–255.

13. *ДАМО.* – Ф.П–12. – Оп.18. – Спр.3. – 1015 арк.

14. *ЦДАВО України.* – Ф.Р–413. – Оп.1**.** – Спр.91. – 101 арк.

15. *ДАХО.* – Ф.Р–2. – Оп.1. – Спр.867. – 185 арк.

16. *Данильченко О.П.* Етнічні групи півдня України: економічне та соціально–політичне становище на початку 20–х рр. XX ст. /Історичні зошити/. – К.: Інститут історії України АН України, 1993. – 58 с.

17. *ДАМО.* – Ф.Р–161. – Оп.1.– Спр.1161.– 226 арк.

18. *Херсонський обласний державний архів:* Путівник. – К.: Наукова думка, 1971. – 414 с.

19. *ДАХО*. – Ф.Р–2. – Оп.1. – Спр.1398. – 81 арк.

20. *Національні меншини в Україні*, 1920 – 1930–ті роки: Історико–картографічний атлас / Упоряд.: М.І.Панчук та ін. – К.: Четверта хвиля: Голов. спеціаліз. ред. літ. мовами нац. меншин України, 1995. – 104 с.

21. *ЦДАВО України*. – Ф.Р–413. – Оп.1. – Спр.472. – 84 арк.

22. *Козирєва М.Е.* З історії німецьких національно–адміністративних утворень на Півдні України. Карл–Лібкнехтський (Ландауський) національний район // Краяни. – Миколаїв, 1993. – Вип.2. – С.15–19.

23. *История советской Конституции* (в документах). 1917 – 1956 гг. – М.: Госюриздат, 1957. – 1046 с.

24. *ЦДАГО України*. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр.530. – 133 арк.

Иванова Т.Ю. Политика коренизации и этническое население Юга Украины в 20 – 30–х годах XX ст.

Анализируются предпосылки и последствия политики коренизации и привлечение представителей национальных меньшинств к ее осуществлению в 1920–1930–х годах на Юге Украины.

Ключевые слова: *политический террор, национальные меньшинства, коллективизация, кулачества, репрессивные меры, раскулачивание, антисоветская агитация, депортация, хлебозаготовочная кампания, голодомор.*

Ivanova, T.U. Policy of corenizatsii and ethnic population South of Ukraine in 20–30th the XX century

In the offered article are analyzed the premises and consequences of policy of corenizatsii and bringing of involvement of national minorities to its realization in 1920–1930th on South of Ukraine.

Key words: *political terror, national minorities, collectivization, the kulak, repressive measures, dispossession of (the) kulaks, anti–soviet agitation, deportation, campaigns of grain purchase, holodomor.*

УДК 94 (477): 001.894: 316.35

Костюк Є.С.

Виробничі громадські об'єднання радянської України 20-х–30-х рр. XX ст.: особливості організаційної структури та умов членства

На основі архівних джерел досліджується організаційна структура виробничих громадських об`єднань УСРР–УРСР міжвоєнної доби, визначаються умови фізичного та юридичного членства у них.

Ключові слова: *виробничі профспілки, технічні товариства, організаційна структура, умови членства.*

В умовах побудови в Україні громадянського суспільства значно активізується діяльність і зростає роль різного роду громадських організацій. Для вироблення ефективного механізму функціонування цих об`єднань і їх взаємодії з державними інституціями та політичними партіями варто враховувати історичний досвід діяльності організованої громадськості, особливо – порівняно близької до нас у часовому вимірі радянської доби. Упродовж періоду становлення тоталітарного режиму на теренах України закладалися механізми підпорядкування громадських організацій державному апарату через встановлення специфічної організаційної структури громадських об`єднань і регламентацію умов членства у них. Ці деструктивні явища у рудиментарному вигляді збереглися й у діяльності громадських організацій сучасної України. Подолання їх є можливим лише за умови ретельного вивчення та з'ясування їхньої сутності.

Згадана проблема не привертала уваги радянських істориків. В умовах сучасної України окремі аспекти її знайшли відображення у працях О.М.Мовчан [3] і С.М. Свистовича [5]. Утім, цілісного дослідження дотепер не було, що зумовлює наукову актуальність дослідження.

Метою дослідження є висвітлення особливостей організаційної структури виробничих громадських об'єднань УСРР – УРСР та умов членства у них упродовж міжвоєнної доби. Виходячи з мети, автором були поставленні наступні завдання: визначити фактори формування централізованої організаційної структури виробничих профспілок і технічних товариств; дослідити основні особливості побудови керівних органів, місцевих організацій і низових осередків кожного із цих громадських об`єднань, характер взаємин між ними; визначити механізм селекції особового складу виробничих громадських об`єднань через регламентацію державними органами умов фізичного та юридичного членства у них.

Компартійна влада прагнула тотального контролю над громадськими об'єднаннями, що було можливим за наявності в останніх чіткої централізованої організаційної структури. Саме тому за наполяганням владних органів структура виробничих громадських об`єднань будувалася за принципом «демократичного централізму», багато в чому копіюючи структуру компартійних органів.

Організаційна структура виробничих профспілок мала подвійну будову, будучи сформованою на регіональному та галузевому рівнях. Найвищим органом профспілок України був Всеукраїнський з'їзд, найвищим виконавчим органом була Всеукраїнська рада професійних спілок, яка підпорядковувалася Всесоюзній центральній раді професійних спілок. На регіональному рівні управління здійснювалося профспілковими радами: губернськими, окружними й обласними. В якості виконавчих органів цих рад виступали президії. Керівництво галузевими профспілками здійснювали їхні Всеукраїнські комітети (ВУК), що мали свої регіональні відділення. Низовими органами професійних спілок на промислових підприємствах були профспілкові осередки – фабрично–заводські комітети (ФЗК). Хоча формально керівництво профспілками перебувало у компетенції виборних профспілкових органів, насправді реальні важелі управління знаходилися в руках функціонерів спілкового апарату. Засідання виборних органів професійних спілок проходили надзвичайно рідко, а загальні збрання трудових колективів промислових підприємств скликалися, як правило, в урочистих випадках у зв'язку з важливими політичними подіями та майже не розглядали питань профспілкового життя. Навіть після скасування у 1925 році системи виборів за компартійними списками все рівно до профспілкових органів потрапляли креатури компартійної влади, а не представники робітничого загалу [3,100–104,122–131].

Керівним органом інженерно–технічних секцій УСРР–УРСР був Всеукраїнський з'їзд, який підпорядковувався рішенням Всесоюзного з'їзду. З'їзд скликався Центральним бюро ІТС за згодою з ВУК галузевих профспілок і Всеукраїнським міжсекційним бюро інженерів і техніків (ВУМБІТ) раз на два роки. Вищим керівним органом у перервах між з'їздами було Всеукраїнське бюро інженерно–технічних секцій. Останньому підпорядковувалися обласні та районні бюро ІТС. На підприємствах члени інженерно–технічних секцій на річний термін обирали місцеве бюро. Якщо трудовий колектив підприємства нараховував від 3 до 10 членів ІТС, то замість бюро обирався спеціальний уповноважений. Якщо в цеху працювало не менше 15 членів інженерно–технічних секцій, то організовувалося цехове бюро, яке діяло під безпосереднім керівництвом цехового комітету відповідної профспілки та місцевого бюро ІТС. Якщо у цеху налічувалося від 3 до 15 членів інженерно–технічних секцій, обирався цеховий організатор. Місцеві бюро ІТС були підзвітними фабрично–заводським комітетам профспілок, обласному бюро ІТС і загальним зборам трудового колективу [6,30–31].

Організаційна структура Укравтодору будувалася у наступний спосіб: вищим органом товариства був Всеукраїнський з'їзд, поточні питання роботи цього громадського об'єднання вирішували президія Укравтодору та його секретаріат. У містах вищими органами товариства були міські ради. У складі Укравтодору функціонували секції: агітаційна, зимового та водного транспорту, військова та ін. При деяких секціях були також спеціальні комітети: лотерейний, глісерний, моторизації

РСЧА та ін. При Укравтодорі були створені також організації «Юних друзів Автодору», до яких входили школярі. При товаристві функціонувала і спеціальна організація «Укрпостачавтодор», яка займалася господарськими питаннями. Осередки Укравтодору створювалися за виробничим принципом – на цеховому рівні. Цехові осередки формувалися тоді, коли кількість працівників у цеху перевищувала 100 осіб. Осередок Укравтодору міг складатися не менш, ніж із 3 осіб. Керували згаданими осередками так звані «цехові бюро». Представники всіх бюро підприємства входили до фабрично–заводського бюро, яке здійснювало загальне керівництво осередками товариства. Зібрання осередку мали проводитися один раз на місяць, а засідання цехового бюро – не менше двох разів на місяць [5,187].

Вищим керівним органом Української асоціації робітників–винахідників був з'їзд, який скликався щороку. У перервах між з'їздами товариством керувало правління, яке обиралося з'їздом. До правління входило 9 осіб, у їх числі – представники Народного комісаріату робітничо–селянської інспекції (НК РСІ), Вищої ради народного господарства (ВРНГ) і Всесоюзної центральної ради професійних спілок (ВЦРПС). Представники цих установ мали у правлінні право вирішального голосу. На регіональному рівні організовувалися місцеві відділення товариства. Функціонери місцевих відділень обиралися на загальних зібраннях членів УАРВИН на місцях. Ці відділення виділяли зі свого складу президії. До складу останніх входило 3 особи. Президія скликала обласну конференцію. На цьому рівні керівним органом було обласне правління. До складу останнього входило 7 осіб. Обиралося обласне правління відповідною конференцією товариства. На районному рівні керівними органами були місцеві зібрання, та, відповідно, місцеві правління (5 осіб). Загальні зібрання місцевих відділів, які скликалися для вирішення організаційних питань (вибір президії та ревізійної комісії, затвердження кошторисів, звітів тощо) вважалися легітимними, коли на них були присутніми не менше половини зареєстрованих у місцевому відділі осіб. Утім, якщо на перше таке зібрання не приходила половина членів правлінь і тому воно не відбувалося, наступне зібрання могло проходити за будь–якої кількості присутніх. Так само не грала ролі кількість присутніх і на таких зібраннях, які скликалися для заслуховування доповідей, рефератів і повідомлень [8,арк.22,24].

Окружне правління Української асоціації робітників–винахідників створювалося в тому випадку, коли у складі окружної філії цього громадського об'єднання нараховувалося не менше 25 осіб [13,арк.1]. На місцях керівництво винахідницьким рухом перебувало у компетенції районних правлінь УАРВИН [12,арк.31].

Правління УАРВИН складалося з посередницького бюро, наукового бюро, редакційної колегії та пленуму. Посередницьке бюро займалося налагодженням передачі винаходів для реалізації зацікавленим установам і отриманням за це оплати. Наукове бюро, яке складалося з професорів – членів УАРВИН, займалося фаховою експертизою найбільш цінних і перспективних винаходів, курувало видання часописів і збірників, присвячених проблемам винахідництва. Редакційна колегія завідувала підготовкою згаданих уже періодичних видань, збірників, брошур і книг, які видавалися під егідою цієї громадської організації. Пленум при правлінні займався в основному організаційними питаннями [9,арк.136].

Упродовж другої половини 20–х років у складі правління Української асоціації робітників–винахідників функціонували науково–економічна нарада та посередницьке бюро [9,арк.149]. У складі товариства на всіх рівнях діяли ревізійні комісії, які обиралися делегатськими з'їздами [8,арк.22,25].

При правлінні УАРВИН функціонували наступні секції: організаційно–інструкторська, інформаційно–видавнича, фінансово–економічна, науково–технічна та консультаційно–технічна. До кожної секції був прикріплений член правління, який відповідав за роботу цієї секції [7,арк.14].

Низовою ланкою організаційної структури УАРВИН був виробничий осередок. У складі осередку були наступні сектори: організаційно–інструкторський, ревізійний, планово–виробничий, технічної пропаганди й обміну досвідом, фінансовий. Якщо в осередку налічувалося менше 30 членів, то його бюро складалося з 5 осіб, якщо членів осередку було від 30 до 100, то до бюро входило від 7 до 9 осіб, а якщо чисельність цехового осередку УАРВИН перевищувала 100 осіб, то до бюро делегувалося 11–13 активістів. Організаційна структура наступника УАРВИН – Всеукраїнського товариства робітників–винахідників була практично ідентичною [15,арк.143,145].

Керівним органом Товариства робітничо–технічної ініціативи було правління, до складу якого входили 7 дійсних членів і 2 кандидатів. Цей орган включало у себе голову, його заступника та секретаря. При правлінні функціонувала технічна рада, до складу якої входили як фахівці–теоретики, так і висококваліфіковані робітники. У складі цього органу працювали голова, секретар, технічний секретар і 5 членів. Технічна рада розглядала винахідницькі та раціоналізаторські пропозиції членів товариства, вивчала можливості реалізації цих пропозицій на виробництві. Також працівники технічної ради давали робітникам–винахідникам індивідуальні рекомендації стосовно розробки винаходів і вдосконалень, розробляли креслення винаходів, відправляли винаходи до відповідних установ для їх патентування. Важливі питання, які стосувалися діяльності технічної ради, розглядалися на відкритих засіданнях цієї установи, на яких були присутніми багато робітників і техніків [11,арк.6,41].

Керівним органом Всеукраїнського товариства раціоналізаторів управління (ВУТОРУ) було правління [14,арк.131]. У його складі були президія та ревізійна комісія [16,арк.8]. ВУТОРУ поділялося на секції. Однією з провідних була у цьому громадському об'єднанні планово–облікова секція [19,арк.23]. Також у складі ВУТОРУ були спеціальні групи: управління промисловістю, управління сільським господарством, транспорту та зв'язку, обміну та розподілу, по роботі з державними установам, група культурно–освітньої та соціальної роботи тощо. На чолі кожної з цих груп стояв голова, призначений правлінням Всеукраїнського товариства раціоналізаторів управління [16,арк.8].

Всеукраїнське товариство раціоналізаторів будівництва (ВУТОРБ) поділялося на відділи та сектори. У складі ВУТОРБ були наступні сектори: організаційно–масовий, виробничий, фінансово–кошторисний, видавничий і сектор соціалістичного обміну досвідом [18,арк.9,121,138–139]. У складі цього громадського об'єднання перебувала також секція шляхового будівництва, яка підтримувала тісний зв'язок із господарськими органами, до компетенції яких входили питання розвитку шляхової інфраструктури радянської України. Також при товаристві функціонував сектор технічної

пропаганди. Останній проводив агітаційно–пропагандистські кампанії, такі, як «місячники технічного штурму» та ін. [17,арк.37,53] Осередки ВУТОРБ організовувалися на тих підприємствах, де працювало не менше 100 осіб [18,арк.32].

Керівними органами товариства «Техніка масам» були Всеукраїнський делегатський з'їзд, рада та президія. У складі останньої функціонувало організаційне бюро. Також до організаційної структури цього громадського об'єднання входила ревізійна комісія. На регіональному рівні товариство поділялося на обласні, районні та міські відділення. Низовою ланкою товариства «Техніка масам» були первинні осередки, які створювалися на виробництві та при установах. Практично ідентичною була й організаційна структура товариства «За опанування техніки» [21,арк.268].

Науково–технічні товариства (НТТ) створювалися при професійних спілках за окремими галузями промисловості: металургійної, гірничої, машинобудівної, хімічної, текстильної та ін. Керівними органами НТТ були центральне та місцеві правління. До складу первинного виробничого осередку науково–технічного товариства входили наступні сектори: науково–технічної роботи, стаціонарної та заочної професійно–технічної освіти, планово–виробничий, обміну досвідом і технічної пропаганди тощо. При секторах у разі необхідності на рівні підприємства формувалися спеціальні комісії, до компетенції яких входило дослідження окремих питань виробничого характеру. Також могли створюватися цехові комісії, які працювали згідно планів відповідного осередку та сектору НТТ. За наявності на підприємстві осередків декількох науково–технічних товариств створювалася рада уповноважених НТТ. До складу цього органу входили власне представники науково–технічних товариств, фабрично–заводського комітету, відповідного бюро інженерно–технічної секції, виробничого осередку добровільного товариства «Техніка масам», фабрично–заводського осередку ЛКСМУ, робітники–ударники. За наявності в окружному центрі декількох осередків науково–технічних товариств, які нараховували у своїх лавах понад 100 осіб, у масштабі округу вони консолідувалися в окружні філії НТТ при окружних радах науково–технічних товариств і професійних спілок. Для координації роботи всіх філій в окрузі при Окружній раді професійних спілок (ОРПС) формувалася рада науково–технічних товариств, до складу якої входили представники окружних правлінь НТТ, ОРПС, Окружного міжсекційного бюро інженерів і техніків, відповідної філії товариства «Техніка масам» і обласного комітету ЛКСМУ. При цій раді створювалися сектори за поданою вище схемою [22,арк.5].

Вищим керівним органом Всеукраїнської асоціації інженерів був всеукраїнський делегатський з'їзд. З'їзди делегатів організовувалися також на окружному рівні. У період між з'їздами роботу цього громадського об'єднання координували правління та рада асоціації. На регіональному рівні створювалися відділення асоціації, якими керували місцеві правління. У складі ВУКАІ функціонували центральна та місцеві ревізійні комісії; постійні та тимчасові комісії, які координували окремі напрямки роботи цієї громадської організації; також – секції, які створювалися за окремими галузями технічних знань: електротехніки, хімічної справи, архітектури та ін. [20,арк.12]

Компартійна влада ретельно відстежувала соціальний склад виробничих громадських об`єднань, прагнучи залучати до лав громадських

організацій такого типу насамперед представників робітництва та лояльної до правлячого режиму виробничої та науково–технічної інтелігенції. Контроль за умовами членства у виробничих громадських об'єднаннях здійснювався за допомогою органів Народного комісаріату внутрішніх справ, які затверджували статути громадських організацій. Основні регулятивні функції зосереджувалися у Центральній міжвідомчій комісії у справах товариств і спілок (МЕКОСО), яка була створена при НКВС УСРР у 1922 році. Статути тих громадських організацій, умови членства в яких не відповідали «класовій» доктрині більшовицького режиму, просто не реєструвалися. Таким чином, було створено ефективний механізм селекції громадської самодіяльної населення та підпорядкування її інтересам компартійної влади [2,88–90].

Згідно зі вказівками ВЦРПС, членами профспілок не могли бути власники, орендарі чи директори приватних підприємств; особи, осуджені за кримінальні злочини; служителі релігійних культів; колишні працівники поліції, жандармерії та охоронного управління; особи, які повністю втратили працездатність і безробітні, які до реєстрації на біржі праці не були членами профспілки; члени артілей, комун і виробничих кооперативів; кустарі–одинаки [1,25].

Згідно директиви ВЦРПС від 20 липня 1925 року «Про інженерно–технічні секції професійних спілок», членством в ІТС могли бути охоплені всі члени відповідної профспілки, які працювали на інженерних і відповідальних технічних посадах, за умови того, що вони мали вищу або середню спеціальну технічну освіту. В окремих випадках до лав ІТС могли приймати й тих інженерно–технічних працівників, які не мали відповідної освіти. Зарахування до лав інженерно–технічних секцій здійснювалося місцевими бюро. Рішення про виключення з лав ІТС реалізовувалося профспілковими органами після попереднього обговорення місцевим секційним бюро [4,24–25]. Членами ВУАІ (ВУКАІ) могли бути інженери, які закінчили вищі технічні навчальні заклади, також особи з середньою технічною освітою, які працювали за інженерними спеціальностями [20,арк.11–12].

Переважна більшість технічних товариств передбачали членство як фізичних, так і юридичних осіб, тобто, – установ і організацій. Статутні положення цих громадських організацій не передбачали національних, професійних, освітніх чи кваліфікаційних обмежень умов членства. Останні насамперед передбачали наявність радянського громадянства, «правоздатність громадянина», сприяння нового члена виконанню завдань, що стояли перед тим чи іншим товариством тощо. Членами технічних товариств не могли бути особи, позбавлені виборчих прав – так звані «позбавленці». Основні категорії останніх були перераховані при висвітленні умов членства у професійних спілках. Тобто, обмеження мали насамперед соціальний характер [23,арк.8].

В якості типового прикладу можна навести Українську асоціацію робітників–винахідників, керівники якої ретельно відстежували соціальний склад своєї громадської організації. З анкети члена УАРВИН випливає, що Асоціація винахідників цікавилася приналежністю кандидата у її члени до КП(б)У та до профспілкових організацій. Також в анкеті була графа про соціальне та майнове становище кандидата на вступ до і після більшовицького перевороту, про походження, рідну мову, сімейний стан й освіту. Соціальне походження та рід діяльності до більшовицького

перевороту ретельно відстежувалися, радше за все, згідно з вказівками компартійних органів, з метою недопущення до лав УАРВИН «класово чужих елементів». Така політика компартійної влади, якій змушене було слідувати згадане громадське об'єднання, призводила до того, що значна кількість талановитих, ініціативних людей не могла реалізувати свій потенціал у цій громадській організації. Подібна ситуація не була характерною лише для Асоціації винахідників, вона пронизувала собою все радянське суспільство, руйнуючи його креативний потенціал. Варто відзначити, що до лав УАРВИН наприкінці 1920–х років приймали лише тих осіб, які вже мали наявні винаходи та вдосконалення, а ті робітники, винаходи яких знаходилися у стадії розробки, до Асоціації винахідників не приймалися [10,арк.52]. Прийом нових членів до Української асоціації робітників–винахідників здійснювався за рекомендаціями тих осіб, які вже були членами цього громадського об'єднання [8,арк.36]. Юридичними членами технічних і науково–технічних товариств могли бути всі бажаючі державні установи та громадські об'єднання [16,арк.7–8].

Науково–технічні товариства радянської України консолідували у своїх лавах насамперед представників науково–технічної інтелігенції: викладачів вищих технічних навчальних закладів, працівників науково–дослідних інститутів. Також ці громадські об'єднання активно залучали до своїх лав студентів вищих технічних навчальних закладів, що давало змогу суттєво поповнювати актив цих громадських об`єднань, разом із тим дозволяючи студентам апробувати здобуті у вищій школі теоретичні знання у ході суспільно корисної праці [22,арк.15].

Отже, можемо стверджувати, що для полегшення контролю за виробничими громадськими об'єднаннями компартійна влада допускала існування лише тих із них, які мали централізовану організаційну структуру. Остання передбачала зосередження максимуму повноважень у керівних виконавчих органах і формалізацію діяльності представницьких органів – з'їздів і делегатських зборів. Це робилося з метою недопущення впливу широкого загалу на визначення орієнтирів діяльності виробничих громадських об`єднань. Натомість, апаратні функціонери останніх легко піддавалися впливу з боку владних органів, дбаючи про свою безпеку, кар'єрне зростання та матеріальне благополуччя. У таких умовах можливість реальної громадської ініціативи було зведено до мінімуму.

Умови членства у виробничих громадських об'єднаннях були спрямовані на недопущення до лав останніх «класово ворожих елементів», на створення стерильного середовища для виховання «радянської людини», беззастережно відданої правлячому режиму. Саме тому компартійні функціонери активно закликали керівництво громадських організацій залучати до своїх лав саме робітничу молодь, яка легко піддавалася ідеологічній обробці.

Джерела та література

1. *Боярский Я.* Членский билет профессионального союза / Ярослав Боярский – М.: Книгоиздательство ВЦСПС, 1929. – 108 с.

2. *Журба М.А.* Етнонаціональні та міжнародні аспекти діяльності громадських об`єднань українського села (20 – 30 рр. XX ст.) / Михайло Анатолійович Журба – К.: Науковий світ, 2002. – 499 с.

3. *Мовчан О.М.* Українські профспілки в командно–адміністративній системі влади (20–ті рр.) / Ольга Миколаївна Мовчан – К.: Інститут історії України НАН України, 2004. – 420 с.

4. *Сборник инструкций и положений.* – Свердловск: Издание Уралпрофсовета, 1926. – 176 с.

5. *Свистович С.М.* Громадський вимір соціалістичного експерименту в Україні (20 – 30 рр. ХХ ст.) / Степан Михайлович Свистович – К.: Варта, 2007. – 568 с.

6. *Списки инженерно–технических должностей.* – Новосибирск: Б.м., 1932. – 34 с.

7. *Центральний державний архів вищих органів влади України* (далі – ЦДАВО України). – Ф.2344. – Оп.1. – Спр.1.

8. *Там само.* – Спр.6.

9. *Там само.* – Спр.9.

10. *Там само.* – Спр.11.

11. *Там само.* – Спр.13.

14. *Там само.* – Спр.23.

15. *Там само.* – Спр.32.

16. *Там само.* – Спр.111.

17. *Там само.* – Спр.128.

18. *Там само.* – Спр.160.

19. *Там само.* – Спр.187.

20. *Там само.* – Спр.193.

21. *Там само.* – Спр.288.

22. *Там само.* – Ф.2605. – Оп.1. – Спр.16.

23. *Там само.* – Оп.2. – Спр.410.

24. *Там само.* – Оп.3. – Спр.288.

25. *Центральний державний архів громадських об'єднань України.* – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2230.

Костюк Е.С. Производственные общественные организации советской Украины 20–х – 30–х гг. ХХ ст.: особенности организационной структуры и условий членства

На основе архивных источников исследуется организационная структура производственных общественных организаций УССР междувоенного периода, определяются условия физического и юридического членства в них .

Ключевые слова: *производственные профсоюзы, технические общества, организационная структура, условия членства.*

Kostiuck, E.S. Soviet Ukraine industrial public associations in 1920–30–s years: peculiarities of organizational structure and membership conditions

In this article at the archives files are researched organizational structure industrial public associations USSR at period between two world wars, defined physical and juridical membership conditions.

Key words: *industrial trade unions, technical associations, organizational structure, membership conditions.*

УДК 94(477)«1932»:32 Косіор

Марченко Н.В.

До питання участі С. Косіора в організації голодомору в 1932 році

Досліджується роль С. Косіора в організації штучного голодомору 1932 року. Аналізуються фактори впливу на позицію та дії генерального секретаря.

Ключові слова: *голод, парткерівництво, хлібозаготівлі, постанова, план, репресії, колгоспник, одноосібник.*

Голодомор 1932–1933 років – це одна з найбільших катастроф українського народу, жертвами якої стали мільйони ні в чому не винних людей. Без сумніву, головним ідеологом трагедії залишається «вождь народів» Й. Сталін, безвідповідальні соціальні експерименти якого дуже дорого коштували українським селянам. Проте провина за штучно створений голод лежить не лише на тих, хто спровокував Голодомор, а й на тих, хто своїми діями втілював злочинну політику геноциду в життя. Серед таких осіб провідне місце належить Станіславу Косіору – першому (генеральному) секретарю ЦК КП(б)У у 1928–1938 роках і фактичному керівнику Української РСР.

Майже всі сучасні дослідники, які досліджують історію Голодомору тією чи іншій мірою побічно висвітлюють у своїх працях діяльність С. Косіора під час штучного голоду. Проте одним з перших досліджень, де аналізується діяльність українського парткерівництва на чолі з С. Косіором в 1932–1933 роках є стаття М. Панчука «Злочин Сталіна та його оточення» [1]. В цьому аспекті слід також виділити праці таких вчених – істориків, як Ю. Шаповал [2], В. Марочко [3] та ін., в яких фрагментарно висвітлюється діяльність генерального секретаря під час Голодомору. Досить вагомим доробком в цьому напрямку є спільний російсько–український збірник «Командири великого голоду» [4], де автори на основі російських і українських архівів аналізують діяльність українського парткерівництва протягом 1932 – 1933 років.

Незважаючи на те, що темі Голодомору присвячені тисячі публікацій, на сьогоднішній день немає жодного ґрунтовного дослідження, в якому б було критично проаналізовано діяльність С. Косіора протягом 1932 року.

За нормальних обставин УСРР і Північний Кавказ забезпечували країну половиною усього ринкового зерна. Після гарного врожаю 1930 року Україна здала державі до 7,7 млн. т. (33 % урожаю). У 1931 році перед Україною поставлено вимогу про здачу тих самих 7,7 млн. т. у той час як зібрано лише 18,3 млн. т., тобто 42 % (майже 30 % зерна було втрачено через погано організоване колективне збирання урожаю). На державні заготівельні пункти було відправлено 7 млн. т. Це фактично, означало, що

Україна була приречена на голод, тому не дивно, що в грудні 1931 року різні державні органи почали фіксувати в республіці випадки голодувань і навіть смертей від голоду.

Проте керівництво СРСР і не думало зменшувати план на 1932 рік, який був встановлений знову таки 7,7 млн. т. [5, 247]. Від українського керівництва в свою чергу вимагалося безвідмовне виконання московських постанов. Й. Сталін, будучи добре проінформований, що працівники УСРР стихійно орієнтуються на невиконання плану на 70–80 млн. пудів, у своїй телеграмі на ім'я С. Косіора, таку перспективу вважав неприйнятною та неприпустимою. Він наголошував, що для українського керівництва є ганьбою, що республіка в 1931 році за більш високого рівня колективізації та більшої кількості радгоспів заготовила на 1 січня цього року на 20 млн. пудів менше, ніж минулого [4,13].

Незадоволеність Москви керівництвом України була очевидною. Це особливо занепокоїло С. Косіора, адже він усвідомлював, що відповідальність лежить передусім на ньому. Саме тому він активно відгукнувся на іншу телеграму з Москви (16 лютого 1932 р.) за підписом Й. Сталіна, про організацію заходів насіннєвої і продовольчої допомоги Поволжю [6,арк.17]. Свою згоду надати насіннєву і продовольчу допомогу недорідним районам Західного Сибіру, Уралу та Волги С. Косіор висловив у телеграмі місцевим організаціям, в якій він також наголосив, «що не може бути й мови про якесь надання насіння для України, де становище з урожаєм цілком добре і де є всі можливості мобілізувати насіння на місці» [7,арк. 82].

Можна припустити, що позиція «допомоги недорідним районам» була не стільки ініціативою місцевих українських керівників, скільки вимогою з Москви, проте реалізація директив ЦК ВКП(б) українськими керівниками призвела до різкого збільшення кількості голодуючого населення. Цього не могло не розуміти вище партійне керівництво республіки.

Наприкінці лютого 1932 року голова ВУЦВК Г. Петровський, ознайомившись з важкою ситуацією в регіонах УСРР, написав С. Косіору листа, в якому йшлося про необхідність попросити в Москви припинити хлібозаготівлі, оголосити вільну торгівлю хлібом і допомогти голодуючому населенню республіки [8,арк.1]. Для С. Косіора така постановка питання була неприйнятна. Він обмежився лише тим, що 15 березня надіслав до Москви телеграму, в якій пропонував матеріальну зацікавленість колгоспників, виходячи з того, що чим більшого врожаю досягне колгоспник, тим більший фонд має бути виділений і розподілений на особисте споживання [4,15]. Про початок голоду в телеграмі нічого не говорилося, а надмірний оптимізм С. Косіора стосовно внутрішніх можливостей України виявився, всього–на–всього, політичним блефом.

Відповідь з Москви була категоричною: пропозиції С. Косіора щодо матеріальної зацікавленості колгоспника у виробництві й вирішення таким чином проблем хлібозаготівель Й. Сталін відкидав: «Політбюро вважає, що становище з насінням на Україні набагато гірше за те, що випливає з телеграми Косіора, тому Політбюро пропонує ЦК КП(б)У вжити всіх залежних від нього заходів до того, щоб запобігти загрозі зриву сівби на Україні» [9,арк.1].

Отже, наприкінці березня – на початку квітня, коли настав час посівної кампанії, Україні вкрай не вистачало насіння. Чутки про голод, який поширився з сіл у міста, дійшли до самого Й. Сталіна, який 26 квітня надіслав

С. Косіору доповідну записку керівництва «Союзспирту» про збройні напади голодного населення на комори заводів тресту. У своїй супроводжувальній записці він писав: «Тов. Косіор. Обов'язково прочитайте додані матеріали. Схоже на те, що у деяких пунктах УСРР радянська влада припинила існувати. Невже це так? Невже такі кепські справи із селом на Україні? Де органи ГПУ, що вони чинять? Може, перевірили б цю справу і повідомили в ЦК ВКП(б) про вжиті заходи» [4,18].

У цій ситуації генеральний секретар почав маневрувати: маючи вичерпну інформацію про початок широкомасштабного голоду, оскільки особисто перебував в уражених районах, і мав листи, які приходили на його ім'я від населення з метою допомоги, він того ж дня написав Й. Сталіну: «В нас є окремі випадки і навіть окремі села голодуючі, однак це лише результат місцевого головотяпства, перегинів, особливо щодо колгоспів. Будь–які розмови про «голод» на Україні потрібно категорично викинути. Та серйозна допомога, яка Україні була надана, забезпечує нам можливість всі такі вогнища ліквідувати» [10,арк.67–71]. Ці слова були відвертою брехнею і звучали, як знущання над голодуючою республікою.

Розуміючи відповідальність перед Москвою за «зрив» хлібозаготівельної кампанії, генеральний секретар наприкінці травня почав направляти телеграми секретарям обкомів і райкомів партії з вимогою надати допомогу селу. 21 травня він зобов'язував секретарів Вінницького, Дніпропетровського, Київського, Одеського, Харківського, Молдавського обкомів партії організувати «громадське харчування колгоспників в районах і селах, що найбільш потребують допомоги». В якості продовольства надавалося тюлька і просо. Для багатомільйонного населення УСРР виділялося 80 тонн проса та 20 вагонів тюльки [11,арк.2,8–13]. Цього було вкрай недостатньо аби нагодувати колгоспників, щоб вони належно працювали та виконали план. Весняна сівба в Україні зривалася.

На початку червня В. Чубар і Г. Петровський надіслали листи до Москви про загрозу широкомасштабного голоду. С. Косіор у цій ситуації не знайшов нічого кращого, ніж зробити вигляд, що він не причетний до цього. Й. Сталін був дуже розгніваний не лише листами, в яких В. Чубар домагався від Москви нових мільйонів пудів хліба і скорочення плану хлібозаготівель, але й «грою в мовчанку» С. Косіора: «Найгірше у цій справі, — додав Сталін, – мовчання Косіора. Чим пояснити це мовчання? Чи знає він про листи Чубаря – Петровського» [12,169].

Дослідник В. Васильєв висунув припущення, що Л. Каганович, який знав С. Косіора з дореволюційних часів за спільною діяльністю в Києві, передав йому слова Й. Сталіна, а також повідомив, що той серйозно незадоволений українським керівництвом. Тому не дивно, що коли С. Косіор попросив Москву про додаткове завезення збіжжя, Політбюро відмовилося від подальшої продовольчої допомоги населенню України.

23 червня Л. Каганович у листі до Й. Сталіна писав: «Вчора приїхав Косіор Ст... Хоч він і визнає, що вони були відірваними від районів, проте, здається, він не відчуває всієї серйозності своїх помилок в керівництві. Я його попередив, що на засіданні [авт. мається на увазі III Всеукраїнська партконференція] нам прийдеться їх показати як «зразок» як не потрібно працювати» [12,188].

Сталін та його найближчі соратники в Москві не допускали думки, що причина зриву хлібозаготівель полягає в насильницьких методах

і форсованих темпах колективізації, все зло вони убачали в недоліках роботи ЦК КП(б)У. При цьому, Й. Сталін, характеризуючи керівників України, не соромився у виразах. Так, Г. Петровський, за його словами «грає святенника, що віддав себе в жертву «директиві ЦК ВКП», «В. Чубар своєю розкладеністю і опортуністичним нутром і Косіор своєю гнилою дипломатією (відносно ЦК ВКП) та злочинно–легковажним ставленням до справи – занапастять до решти Україну». Тому В. Молотову і Л. Кагановичу, які направилися на ІІІ Всеукраїнську конференцію КП(б) У (Харків, 6–9 липня 1932 р.), давалася жорстка установка: «ізолювати плаксивих і гнилих дипломатів (не зважаючи на осіб) і забезпечити цілком більшовицьке рішення конференції.

З поставленим завданням більшовицькі емісари впоралися, хоча з чималими зусиллями. Вони доповіли Й. Сталіну, що С. Косіор перед конференцією разом з іншими членами ЦК КП(б)У «висловився за зменшення плану», але як тільки зрозумів безкомпромісну позицію Москви, на конференції захищав позицію виконання плану [12,219]. Як результат, Політбюро ЦК КП(б)У прийняло рішення «Про план хлібозаготівель», заради якого московські представники і приїхали до Харкова. С. Косіор вкотре, не витримавши тиску «зверху», довів, що вказівки Й. Сталіна для нього важливіші, ніж інтереси голодного населення.

Напружена ситуація в УСРР все–таки змусила Й. Сталіна знизити план хлібозаготівель на 40 млн. пудів, проте реального значення для голодуючої республіки це не мало. Дослідник В. Васильєв вважає, що це мало суто політичний підтекст, оскільки показувало «піклування вождя народів» про інтереси республіки [4,32]. Це усвідомлювало і вище керівництво України, яке прибуло в Москву наприкінці серпня. Проте С. Косіор і В. Чубар, як зазначав Л. Каганович: «прийняло з великим задоволенням» телеграму Й. Сталіна про зменшення плану хлібозаготівель [12,260].

З осені 1932 року Й. Сталін вирішив укріпити КП(б)У відданими собі людьми. На місце другого секретаря ЦК КП(б)У був призначений енергійний і твердий М. Хатаєвич [4,34]. Він особисто зайнявся хлібозаготівлями, напряму одержував вказівки від Й. Сталіна, обходячи С. Косіора, і ставлячи останнього в досить неоднозначне положення. Така ротація кадрів була невипадковою: діяльність керівників УСРР, особливо на фоні значного опору хлібозаготівлям з боку селян і низових ланок радянських парткерівників, не задовольняла Й. Сталіна. За цих умов «вождь народів» особливо боявся втратити Україну, про що він писав Л. Кагановичу ще 11 серпня: «Справи на Україні вкрай погані. Погано за партійною лінією. Замість того, щоб керувати районами, Косіор увесь час лавірував між директивами ЦК ВКП(б) та вимогами райкомів і ось – долавірувався до краю... погано за лінією радянською. Чубар не керівник. Погано за лінією ГПУ....

Якщо не візьмемося тепер за виправлення становища на Україні, Україну можемо втратити. Майте на увазі, що Пілсудський не дрімає і його агентура на Україні набагато сильніша, ніж гадає Редес чи Косіор... Найгірше це те, що українська верхівка не бачить цих небезпек» [12,273–274].

Далі Й. Сталін пропонував призначити Л. Кагановича першим секретарем ЦК КП(б)У, залишивши його секретарем ЦК ВКП(б). С. Косіора передбачалося перевезти на посаду секретаря ЦК ВКП(б)

З оцінками Й. Сталіна цілком погоджувався його найближчий соратник Л. Каганович. Характеризуючи діяльність С. Косіора він зазначав, що

той виявив великі слабкості та недоліки, спростивши завдання керівництва найбільшою парторганізацією: «Можливо. Якби його взяти і пом'яти боки, він, би виніс деякі уроки, проте положення на Україні зараз настільки критичне, що часу на навчання не вистачить» [12,280].

З листів випливає, що вище московське партійне керівництво не сприймали С. Косіора, як гарного організатора і людину з власною чіткою позицією. З «саркастичних характеристик» на адресу генерального секретаря видно, що його розглядали лише як виконавця та й то не дуже доброго, адже він «увесь час лавірував між директивами ЦК ВКП(б) та вимогами райкомів». Проте думки Й. Сталіна про зняття С. Косіора з посади генсека ЦК КП(б)У в цей період не знайшли свого втілення.

З призначенням М. Хатаєвача на посаду другого секретаря, С. Косіор почав активніше боротися за виконання поставленних планів. Зниження темпів хлібозаготівель у жовтні генсек УСРР пов'язував з «правоопортуністичним ставленням» до хлібозаготівель, яке не лише ставило під загрозу плани вивезення та експорту збіжжя з території України, а й зривало постачання хлібом основних промислових центрів [4,34]. Як наслідок, наприкінці жовтня одночасно С. Косіор і М. Хатаєвич надіслали до Москви листи, в яких пропонували знизити плани хлібозаготівель в Україні відповідно на 50 і 70 млн. пудів (828тис.–1,148 млн. тонн).

Кремлівське керівництво погодилося скоротити український план на 70 млн. пудів, але в категоричній формі зажадало зібрати решту 185–170 млн. пудів. Крім того, В. Молотов піддав різкій критиці керівництво УСРР, звинувачуючи його у неспроможності виконати план хлібозаготівель. З того часу, відкинувши всі сумніви, С. Косіор беззастережно виконував всі злочинні вказівки з Москви і сам був ініціатором терору проти населення.

8 листопада С. Косіор від імені ЦК КП(б)У застеріг всіх керівників обкомів і райкомів партії, що коли вони не забезпечать «різкого перелому в хлібозаготівлях», то будуть вжиті рішучі заходи впливу до районів [13,арк.187–189]. Це була погроза партійним керівникам.

Злочинною за своїм змістом була постанова ЦК КП(б)У від 18 листопада 1932 року, за якою С. Косіору і Редесу доручалося розробити до 23 листопада спеціальний оперативний план ліквідації «контрреволюційних гнізд» та розгрому «куркульських груп» у районах Київської, Чернігівської і Дніпропетровської областей [14,арк.59–61]. 21 листопада члени комісії В. Молотова, який в цей час перебував в Україні, надіслали до Політбюро ЦК ВКП(б) шифровку: «Пропонуємо надати ЦК КП(б)У в особі спецкомісії (Косіор, Редес, Кисельов з ЦКК) на період хлібозаготівель остаточне вирішення питань про вироки до вищої міри покарання з тим, щоб ЦК КП (б) У раз на декаду звітував про свої рішення з цих справ перед ЦК ВКП(6)». Фактично після цього рішення створювався позасудовий орган, який утверджував смертні вироки у справах репресованих під час хлібозаготівель. Терор проти селян узаконила постанова Політбюро ЦК КП(б)У (27 листопада 1932 р.) про вжиття репресивних заходів щодо колгоспів, які саботують хлібозаготівлі [4,50].

На початку грудня 1932 року С. Косіор повідомив Й. Сталіна, що за листопад і 5 днів грудня в зв'язку з хлібозаготівлями репресії у колгоспах застосовані у «великій кількості», ГПУ УСРР заарештувало 1230 осіб, з них 340 голів колгоспів, 750 членів правлінь, 140 рахівників, 140 бригадирів,

265 вагарів, заведено 500 справ щодо хлібозаготівель (саботаж, крадіжка зерна тощо) [15,арк.96–97].

Й. Сталін не мав намір цим обмежуватися. 10 грудня на засіданні Політбюро ЦК ВКП, де виступав С. Косіор з доповіддю про хлібозаготівлі, московський «керманич» піддав українських керівників різкій критиці, яка нерідко переходила у відверту лайку. Він звинуватив їх не лише в невмінні чи небажанні виконувати плани хлібозаготівель, а й у хибній політичній лінії, «м'якотілості», браку наполегливості у боротьбі з саботажниками [4,51]. Саме тому Й. Сталін своєю постановою від 14 грудня 1932 року, зобов'язував ЦК КП(б)У і Раднарком УСРР «під особисту відповідальність тт. Косіора і Чубаря завершити план заготівель зернових і соняшника до кінця січня 1933 р». Тут вказувалося на необхідність активної боротьби з «контрреволюційними елементами», які проникли в колгоспи, сільради, земельні органи кооперацію, шляхом арештів, заточення в концтабір на тривалий термін, не зупиняючись перед застосуванням вищої міри покарання до найбільш злісних з них [1,45]. Цим документом репресії проти колгоспного активу, районної керівної партійно–радянської ланки були офіційно узаконені.

19 грудня 1932 року С. Косіору, який в цей час перебував у Запоріжжі, по прямому проводу була передана таємна записка Й. Сталіна й В. Молотова. У ній зазначалося, що без «негайного докорінного перелому у хлібозаготівля у Дніпропетровській, Одеській і Харківській областях Україна не зможе виконати навіть удвічі зменшений план хлібозаготівель, що його провалюють українські працівники своїм несерйозним ставленням до завдань партії і уряду». Л. Кагановичу і П. Постишеву доручалося негайно виїхати в Україну як особо уповноваженим ЦК ВКП(б) і вжити всіх необхідних заходів організаційного і адміністративного порядку для виконання плану хлібозаготівель [16,арк.112–116].

Про обстановку суцільних обшуків, що охопили Україну в даний період свідчать короткі записи виступів С. Косіора, М. Хатаєвича, Р. Терехова на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У (20 грудня) у щоденнику поїздки Л. Кагановича. Доповідачі, на словах, були переконані в тому, що збіжжя сховано селянами у «чорних» коморах або закопано в ямах.

Репресії в республіці з приїздом Л. Кагановича набули нечуваного розмаху. Саме він повідомив, що ЦК ВКП(б) скасував постанову ЦК КП(б) У від 18 листопада про утворення насіннєвих фондів у колгоспах. У свою чергу С. Косіор у листі секретарю Дніпровського обкому В. Строгану (копія надіслана М. Хатаєвичу і всім членам і кандидатам у члени Політбюро ЦК КП(б)У) лицемірно писав: «Ознайомившись ближче із становищем в районах, я повинен чесно заявити, що якби наша постанова від 18 листопада не була скасована, то зараз я сам би вніс цю пропозицію, бо інакше це б означало б на ділі відступати на хлібозаготівельному фронті перед куркулем, а відступати тут ми не можемо ні в якому разі» [17,арк.203].

Свої слова генеральний секретар підтверджував на практиці: 24 грудня 1932 року він надіслав лист ЦК КП(б)У всім секретарям обкомів, головам райвиконкомів за підписом С. Косіора, Строганова, Алексеева про обов'язкове ввезення всіх наявних колгоспних фондів, в тому числі й посівного, в рахунок виконання хлібозаготівельпро вивезення всіх насіннєвих фондів, тих хто буде чинити опір арештовувати і віддавати під суд [17,арк.184]. Через кілька днів на прохання С. Косіора, Й. Сталін дозволив виселити 300 сімей «куркулів» з Чернігівської області.

29 грудня С. Косіор написав лист всім обкомам і райкомам партії про вивезення в п'ятиденний термін усіх наявних фондів у рахунок хлібозаготівель, будь–яку затримку цих фондів ЦК буде розглядати як саботаж хлібозаготівель з боку районного керівництва і буде застосовано відповідні заходи [18,арк.182].

Наприкінці січня 1933 року стало зрозуміло, що Україна знову не виконує план хлібозаготівель. 24 січня Політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило рішення «Про зміцнення парторганізації ЦК КП(б)У», в якому зазначалося, що парторганізація УСРР не впоралась із покладеним на них партією завданням організації хлібозаготівель і виконання плану хлібоздачі, незважаючи на триразове скорочення і без того скороченого плану. На посаду другого секретаря ЦК КП(б)У призначався П. Постишев, який контролював всі дії не лише керівництва республіки, а й першого секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора і був підзвітний лише Й. Сталіну [4,68]. З призначенням П. Постишева на посаду «другого першого секретаря ЦК КП(б)У», як його тоді називали, починається нова сторінка терору проти українського населення.

Таким чином, аналізуючи офіційні документи цього періоду за підписом генерального секретаря, не виникає сумніву, що С. Косіор врешті–решт перетворився на одного з найсумлінніших виконавців кремлівських директив, хоча певний час вичікував і вагався. Його бажання за будь–яку ціну виконати нереальні плани хлібозаготівель призвели до жахливого терору населення, а його аморфна, підлабузницька позиція стосовно Москви коштувала українцям мільйонів життів.

Джерела та література

1. *Панчук М.* Злочин Сталіна та його оточення //Голод 1932–1933 рр.: очима істориків, мовою документів. – К.: Політвидав України, 1990. – 605 с.

2. *Шаповал Ю.І.* У ті трагічні роки: сталінізм на Україні. – К.: Політвидав України, 1990. – 143 с.; *Шаповал Ю.* Україна XX століття: Особи та події в контексті важкої історії. – К.: Генеза, 2001. – 560 с.

3. *Марочко В.* Творці Голодомору 1932 – 1933 рр. – К., 2008. – 64 с.

4. *Командири великого голоду*: Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україні та Північному Кавказі 1932–1933 рр. – К.: Генеза, 2001. – 399 с.

5. *Конквест Р.* Жнива скорботи: радянська колективізація і терор голодом. – К.: Либідь, 1993. – 220 с.

6. *Центральний державний архів громадських об'єднань України* (далі – ЦДАГОУ). – Ф.16. – Оп.3. – Спр.872.

7. *Там само.* – Ф.1. – Оп.6. – Спр.235.

8. *Там само.* – Ф.1. – Оп.101. – Спр.1107а.

9. *Там само.* – Ф.17. – Оп.3. – Спр.876.

10. *Там само.* – Ф.1. – Оп.1. – Спр.2029.

11. *Там само.* – Ф.1. – Оп.101. – Спр.1139.

12. *Сталин и Каганович.* Переписка. 1931–1936 гг. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2001. – 789 с.

13. *ЦДАГОУ.* – Ф.1. – Оп.6. – Спр.237.

14. *Там само.* – Ф.1. – Оп.16. – Спр.9.

15. *Там само.* – Ф.1. – Оп.101. – Спр.1113.

16. *Там само.* – Ф.1. – Оп.1. – Спр.1113.

17. *Там само.* – Ф.1. – Оп.101. – Спр.1112.
18. *Там само.* – Ф.1. – Оп.6. – Спр.238.

Марченко Н.В. К вопросу участия С. Косиора в организации голодомора в 1932 году

Исследуется роль С. Косиора в организации искусственного голодомора в 1932 году. Анализируются факторы влияния на позицию и действия генерального секретаря.

Ключевые слова: *голод, партийное руководство, хлебозаготовки, постановление, план, репрессии, колхозник, единоличник.*

Marchenko, N.V. To the question of participation of S. Kosior in organizing famine in 1932

The author analyzes the role of S. Kosior in organizing famine in 1932 years in Ukraine is being researched. The factors that impacted on General Secretar's position are also analyzed.

Key words: *famine, party guidance, decision, plan, repressions, collective farmer.*

УДК 001 (091) (477) «193»+94 (477) «193»:001

Ткаченко В.В.

Вплив листа Й.В.Сталіна «Про деякі питання історії більшовизму» до редакції журналу «Пролетарська революція» на наукове життя в Україні (30-і роки XX ст.)

Аналізуються методи сталінського керівництва щодо встановлення контролю над науковим середовищем та шляхи впровадження ідеологічного диктату і партійної монополії на тлумачення істини в радянській державі у 30-х роках XX ст.

Ключові слова: *тоталітарна система, ідеологічний диктат, наукове середовище, політичні репресії, сталінізм, троцькізм, інтелігенція.*

Кінець 20–х–початок 30–х років XX ст. були періодом становлення в СРСР тоталітарної системи, що, у свою чергу, стала органічною складовою мегасистеми мобілізаційного типу, здійснюючої на теренах СРСР наздоганяючу модернізацію.

Важливим кроком до встановлення повного контролю за життям суспільства було впровадження ідеологічного диктату та партійної монополії на тлумачення істини, як і на поширення будь–якої інформації. Виконання цих завдань було неможливим без контролю над науковим середовищем, особливо щодо суспільних наук. В кінцевому підсумку підкорена наука мусила підтвердити «обгрунтованість» та «науковість» будь–яких партійних настанов і планів, освячуючи своєю об'єктивністю і утопічність, і безпідставність останніх.

Саме ці міркування спонукали вище більшовицьке керівництво розпочати у 1931 році масштабну кампанію наступу на науку та науковців. Точніше кажучи, ця кампанія з новою силою і нещадністю продовжила той наступ на стару науку, що проводився вже з перших пожовтневих місяців.

Сигналом до початку кампанії, а згодом це перетворилося у певний канон, стала публікація листа самого Й.В. Сталіна «Про деякі питання історії більшовизму» до редакції журналу «Пролетарська революція».

З одного боку, Сталін у цій статті проголошував певну ідеологічну аксіоматику, що мусила відтепер заступити місце «безплідним дискусіям» та критичному вивченню джерел.

З іншого боку, ця публікація та її обговорення надали можливість ідеологічній та карально–репресивній машині відпрацювати найбільш ефективні форми і прийоми цькування й розправи над справжніми чи удаваними ворогами або опозиціонерами.

Дослідження змісту сталінського листа, реакції на нього та усього процесу розгортання ідеологічної кампанії дає нам змогу краще і багатовимірніше зрозуміти ментально–ідеологічний контекст міжвоєнної доби, збагнути типовий арсенал корпоративно–номенклатурних судилищ, які з усією силою намагалися позбавити інакомислячих чи навіть просто незалежних вчених волі до спротиву.

Проблема дослідження тоталітарного переродження радянської держави та політичних репресій привертала увагу вітчизняних і зарубіжних вчених. Н. Полонська–Василенко у своїй праці «Українська Академія наук» дослідила історію розвитку науки та долі багатьох провідних вчених, докладно змалювавши репресії проти них. При цьому її робота є не тільки науковим дослідженням, а й цінним джерелом з вивчення даної проблеми [1]. Російський дослідник М.Г. Ярошевський у своїй роботі [2] теоретично осмислив засади, на яких Сталін будував власні стосунки з наукою.

У роботі О. Ляпіної [3] вміщено протокол наради при культпропвідділі ЦК КП(б)У, на якій і розпочалося обговорення планів перебудови української науки згідно настанов, окреслених у листі Сталіна.

Грунтовним аналізом організаційних і духовно–ідеологічних підвалин сталінського терору виділяється праця колективу авторів «Політичний терор і тероризм в Україні» [4].

Істотний внесок у дослідження засобів і механізмів тоталітарного тиску та практичних наслідків сталінських репресій зробили такі автори, як С.Білокінь, С. Кульчицький, І. Білас, Ю. Шаповал, З. Лихолобова, В. Нікольський, Р. Конквест, І. Дойчер, М. Маля та інші.

В той же час треба констатувати, що відносно непогана розробка загальних питань, пов'язаних із теорією (ідеологією) і практикою сталінізму робить тільки більш нагальними відповідні дослідження, покликані викрити конкретні механізми й важелі сталінської ідеологічної машини, її глибинну спорідненість із репресивним тоталітарним апаратом («підсистемою страху»).

Метою пропонованої статті є аналіз ходу і наслідків обговорення листа Сталіна до редакції «Пролетарської революції» та вплив цієї ідеологічної кампанії на українське наукове життя. Джерелами слугували архівні матеріали та опубліковані документи.

На наш погляд доречним буде зупинитися на загальному контексті початку цієї заздалегідь спланованої акції. Безпосередня мета, переслідувана Сталіним, є доволі очевидною – «прибрати до рук» головні галузі історико–партійної науки, згорнути некерованість і непередбачуваність в усьому, що стосувалося інтерпретації минулого, оскільки саме у цьому минулому, належним чином препарованому і зміненому, мусили відтепер винаходити витоки величі «батька всіх народів СРСР». Сталінський ювілей, відсвяткований у 1929 році, став однією зі знаменних точок відліку у набираючій силу кампанії звеличення ватажка. Безперечно, що це мало виконувати неабияку роль у жорстокій боротьбі проти усіх форм опозиції – від непримиренної, яка мала сміливість діяти відносно відкрито, використовуючи партійну трибуну і сторінки історичних часописів, і до

прихованої, настрої якої можна було тільки тією чи іншою мірою передбачати чи вгадувати.

До речі, переважна більшість тодішніх журналів (хіба що за винятком часопису «Під прапором марксизму») на відміну від газет не дуже жваво відгукнулися на кампанію звеличення Сталіна з нагоди його 50–річчя. Це стосувалося і істпартівського журналу «Пролетарська революція». Лист більшовицького генсека повинен був вбити відразу кількох зайців, зокрема, почати монополізацію партійної історії та її очищення від зайвої науковості, а також, хоча й не у першу чергу, показати журналам «хто в хаті господар» (варто зауважити, що після публікації цієї статті часопис протягом цілого року не виходив, відновивши роботу тільки у 1933 р.).

У своєму листі вождь світового пролетаріату виступив з різкою та нищівною критикою статті А.Г. Слуцького «Більшовики про німецьку соціал–демократію в період її передвоєнної кризи», що також була надрукована на сторінках «Пролетарської революції» (1930, №6). Сталін характеризує статтю Слуцького як «антипартійну та напівтроцькістську» [5,85]. Не обтяжуючи себе точністю дотримання фактів (наприклад, проголошуючи Розу Люксембург одним з авторів теорії перманентної революції) [5,92], він розгорнуто і докладно представляє своє бачення відносин Леніна та німецьких соціалістів. Але не це, зрозуміло, спонукало більшовицького генсека взятися за перо. Його лист також містив низку гасел, які фактично закликали до перебудови існуючої організації наукового життя та самих засад наукових дискусій.

Сталін різко критикує редакцію журналу за сам факт розміщення статті: «А ви, замість того, щоб заплямувати цього новоявленого «історика», як наклепника і фальсифікатора, встряєте з ним у дискусію, даєте йому трибуну» [5,86].

Далі йдеться про те, що тема обговорення насправді не є дискусійною: «Що власне вважає редакція вартим дискусійного розгляду в статті Слуцького?»

Свою точку зору на відносини Леніна та німецької соціал–демократії Сталін проголошує беззаперечною : «Це аксіома. А ви тягнете нас назад, намагаючись перетворити аксіому в проблему, яка підлягає «дальшому розробленню»[5,87].

Далі автор задається питанням, «що могло штовхнути редакцію на цей неправильний шлях» і сам дає відповідь на нього: «Я думаю, що на цей шлях штовхнув її гнилий лібералізм, який має тепер серед однієї частини більшовиків деяке поширення». Сталін вбачає коріння такого лібералізму у невірному розумінні природи троцькізму: «Деякі більшовики думають, що троцькізм є фракція комунізму, правда, така, що помиляється, що робить немало дурниць, іноді навіть антирадянська, але все ж фракція комунізму. Звідси – деякий лібералізм щодо троцькістів і троцькістськи – мислячих людей»[5,99].

Насправді ж, заявляв «вождь світового пролетаріату», троцькізм вже давно перестав бути фракцією комунізму. Насправді троцкізм – це «передовий загін контрреволюційної буржуазії, яка веде боротьбу проти комунізму». Ось чому лібералізм щодо нього повинен відтепер розглядатися як «...головотяпство, яке межує із злочином, зрадою щодо робітничого класу». Генсек рішуче засудив спроби деяких «літераторів» і «істориків»

протягти «контрабандою» в нашу літературу «замаскований троцькістський мотлох»[5,99–101].

На закінчення Й.В. Сталін виголошує необхідний на його думку подальший план дій: «Завдання редакції полягає, по–моєму, в тому, щоб піднести питання історії більшовизму на належну висоту, поставити справу вивчення історії нашої партії на наукові, більшовицькі рейки і загострити увагу проти троцькістських і всяких інших фальсифікаторів історії нашої партії, систематично зриваючи з них маски» [5,102].

Не підлягає сумніву, що публікація статті Сталіна аж ніяк не ставила за мету з'ясовувати якісь питання теорії чи історіографії більшовизму. Усім сучасникам було цілком очевидно, що у формі «дискусійно–критичної» статті журнал фактично надрукував жорстку директиву, яка мусила тягти за собою відповідні організаційно–кадрові рішення та інші «висновки». Публікація листа відкрила цілу кампанію з перегляду засад організації наукового життя в СРСР.

Як слушно вказує М. Маля, Сталін оприлюднив «зміну, що стосувалася історії партії», яка фактично полягала у проголошенні тези, про те, що Ленін ніколи не робив помилок – «відтоді і виникло правило, згідно з яким нав'язувалася єдино вірна точка зору щодо історії партії, ролі Леніна в ній та, зрозуміло, позиції Сталіна як його наступника. Нова доктрина проголошувала, що Ленін та його партія завжди були праві; що Сталін був найближчим сподвижником Леніна у створенні партії та керівництві Жовтневою революцією та, що саме він нині завершує цю революцію будівництвом соціалізму. Водночас наголошувалося, що троцькізм та інші ухили були взагалі не складовою частиною історії партії, а ворожими проявами на кшталт меншовизму та соціал–демократії, яку Ленін напередодні розгромив [6,264–265]. Крім цього, на наш погляд, цілком доречною є думка І. Дойчера, який нагадує, що з 1924 року (року смерті Леніна) регулярно проводилися церемонії вшанування пам'яті трьох «Л» (Леніна, Лібкнехта та Люксембург) [7,181–182]. Сталін розвінчує культ німецьких соціал–демократів. Відтепер залишається офіційно санкціонований культ Леніна як певна форма легітимації і влади Сталіна, і його ролі у якості непогрішимого ватажка.

На початку 1932 року Л. Троцький проти якого значною мірою був скерований згаданий вище лист Сталіна, писав: «С разных сторон к автору этих строк поступают то тревожные, то недоуменные, то злорадные вопросы: чем объяснить, что правящий слой Советского Союза кажется в настоящее время целиком ушедшим в исторические изыскания?».

Непримиренний супротивник Сталіна проливає світло на те, проти кого насправді скерована розв'язана керівництвом країни рад кампанія.

По–перше, Троцький вказує на своїх багатьох колишніх прибічників: «тысячи менее стойких сторонников оппозиции формально отреклись в течение последних лет от своих взглядов, были восстановлены в партии и допущены к работе. Уже очень скоро обнаружилось, что школа оппозиции была для них незаменимой школой научной мысли. Бывшие «троцкисты» заняли видное положение в области хозяйственной, научно–литературной и педагогической деятельности. Они покорны, как могут быть покорны испуганные чиновники. Но они знают факты. В мозговых извилинах у них застряло немало критических навыков. Агенты Сталина, подстере-

гающие их со всех сторон, без труда открывают в их лекциях и книгах яд «троцкистской контрабанды».

По–друге, Троцький вважає, що наступною жертвою мають стати «серьезные молодые исследователи, ничем в прошлом не связанные с оппозицией, в значительной мере аполитичные, но и чуждые карьерных соображений». Це вони «становятся нередко жертвой обрабатываемого научного материала и собственной добросовестности. В ряде вопросов они, не подозревая того, попадают в колею, проложенную левой оппозицией. Система взглядов, которую навязывает сталинская бюрократия, приходит во все большее противоречие не только с традициями партии, но и со всеми сколько–нибудь серьезными самостоятельными исследованиями в разных областях исторической и общественной науки, порождая тем самым оппозиционные настроения. В результате неожиданно раскрывается, что важнейшие отрасли общественной работы в Советском Союзе находятся в руках «авангарда буржуазной контрреволюции»!»

Троцький також дає власне визначення терміну «троцькістська контрабанда»: «Когда окончательно замолчали живые люди, то оказалось, что в библиотеках, в клубах, в советской книготорговле, на книжных полках студентов и рабочих стоят старые книги, которые продолжают говорить тем самым языком, каким они говорили в то время, когда имена Ленина и Троцкого назывались нераздельно. В эту баррикаду враждебных книг сталинская бюрократия уперлась сейчас» [8].

Неважко здогадатися, до яких наслідків призвела кампанія обговорення сталінського листа, яка повною мірою торкнулася й України. Зрозуміло, що це фактично був масштабний погром наукових кадрів, їх ганебне цькування і залякування. Фактично усі ці події були прелюдією і репетицією наступних політичних процесів, якими сталінська диктатура нищила національну українську інтелігенцію і науковців зокрема.

Н.Д. Полонська–Василенко писала, що після виходу листа з новою силою розгорнулося цькування вчених та нищення авторитетів: «По всіх установах провадилося «обговорення» цього листа, яке перетворилося на всесоюзне «самобичування». Що старшим був вчений, що більшим авторитетом користувався він, то з більшою ненавистю й завзяттям з нього робили мету для нападів» [1,18].

Одним з перших закликав до перебудови роботи на основі вказівок Сталіна Андрій Хвиля – публіцист, завідувач відділу агітації і пропаганди ЦК КП(б)У (у майбутньому – заступник наркома освіти України). 4 грудня 1931 року він звернувся зі вступним словом до учасників наради при культпропвідділі ЦК КП(б)У. Хвиля, зокрема, заявив, що історичний фронт України спізнився з проробкою листа т. Сталіна яке, на його думку, має міжнародне й загальнополітичне значення «для всього міжнародного революційного руху, для кожної партії Комінтерну тому, що даючи в стислій формі історію боротьби більшовизму–ленінізму, Сталін з виключною ясністю вчить увесь міжнародний пролетаріат якими шляхами треба йти, щоб розгромити соціал–фашизм і забезпечити переможний хід міжнародної пролетарської революції...»

Далі А. Хвиля звернув увагу присутніх на те, що під кутом зору вказівок т. Сталіна на історичному фронті України наявні «великі прориви» (тобто прогалини, провали), які треба негайно ж ліквідувати: «... наявна контрабанда ворожих нам ідеологій, є контрабанда троцькізму, є

контрабанда українського націоналізму, є контрабанда всяких ґатунків опортунізму в самому розгорнутому вигляді».

Він закликав підняти на вищий щабель боротьбу за більшовизацію історичного фронту і розгорнути на всіх ділянках наступ проти «українського буржуазного табору».

Для виконання цих завдань А. Хвиля запропонував наступний план дій:

А. Скласти новий колективний підручник з історії КП(б)У згідно зі вказівками т. Сталіна;

Б. Викрити помилки, що були і є в наших історичних роботах;

В. Це викриття помилок повинно стосуватися усієї марксистської історичної літератури (монографії, підручники, спогади);

Г. Переглянути програми по всіх вертикалях і перевірити викладання історичних дисциплін;

Д. Притягнути до цієї справи усі науково–дослідні і навчальні інститути;

Є. Перебудувати роботу в цьому напрямі наших інститутів історії та історії партії;

Ж. Широко популяризувати лист Сталіна і на основі його скласти для кожної організації конкретний план роботи, надіслати викладачів по філіям.

На закінчення доповідач закликав історичний фронт до самоперевірки й самокритики, яка «має бути пристосована, «не дивлячись на постаті», як казав т. Сталін» та відзначив «що обговорення листа т. Сталіна, накреслення на основі його конкретних заходів повинно підняти роботу історичного фронту на найвищий щабель в найближчий час» [3].

В наукових установах і організаціях розгорнулась бурхлива діяльність з проробки листа т.Сталіна.

Типовим у цьому відношенні були події, що відбулися у науково–дослідному Інституті радянського будівництва та права після проведеного там «сталінського рейду» з перевірки робіт. Під час цього заходу спеціальна бригада виявила у дев'ятнадцяти науковців численні помилки, контрреволюційні виступи, заперечення партійної лінії, «троцькістську», «націоналістичну» та «правоопортуністичну» контрабанду. Також було розкритиковано й діяльність журналу народного комісаріату юстиції «Революційне право», який в своїй роботі «...орієнтувався на буржуазних юристів, що заповнювали його сторінки антимарксистськими статтями й взагалі часто–густо друкував політично помилкові статті». Ось чому керівника кафедри філософії Демчука, визнаного «...одним з яскравих представників троцькістської та націоналістичної контрабанди...», було звільнено з керівництва кафедрою та порушено питання про його виключення з партії.

По закінченні зазначеної перевірки було зроблено висновок, що безперечно, сталінський рейд відіграв «виключну роль» у виявленні всіх ворожих антимарксистських концепцій та течій на фронті радбудівництва і права [9,арк.67–68].

На засіданні бюро партійного осередку Аграрного інституту ВУАМЛІН від 31 грудня 1931 року було відзначено, що своїм листом т. Сталін поставив завдання перед всіма ділянками теоретичного фронту, зокрема аграрним. Висновок, що його було зроблено в цій ухвалі, був такий:

«Пильність і непримиренність в боротьбі зі всіма ворожими теоріями та ліберальними відношеннями до них на аграрному фронті».

Бюро намітило переглянути плани наукової роботи осередку під кутом зору актуалізації тематики відповідно вказівок т. Сталіна, вивчити основні роботи з аграрних питань, особливо робітників аграрного фронту України, під кутом зору виявлення і критики можливих помилок і антипартійних тверджень, що являється прихованою «контрабандою «троцькізму» на аграрному фронті...»

Було намічено ухвалити й відповідний план науково–дослідної роботи, який включав такі теми:

1. « Боротьба партії з троцькістськими поглядами на селянство та його роль в революції».

2. «Люксембургіанство про селянство та його роль в революції».

3. «Епігони парвусіанської теорії сільськогосподарських криз в сучасній літературі з аграрного питання».

Втім, цей план виконати не вдалося. Секретар партійного відділу Аграрного інституту ВУАМЛІН пише у «Стислій характеристиці роботи, переведеної партосередком» про наступне: «...шкідник Білаш, як безпосередній керівник науково–дослідної роботи, так розставив сили та організував роботу, що ні одна з цих тем виконаною не була»

У цій же «Стислій характеристиці...» робляться висновки про основні хиби проведеної роботи: «Крім того, матеріал свідчить й про те, що така найважливіша роботу, як партійно загострена проробка низки праць в зв'язку з листом т. Сталіна, проведена по–сімейному, не висвітлювалась на сторінках преси, не мобілізувалася навколо підняття питань партійно–пролетарська громадськість, а завдяки цьому, як завдяки загубленню партійної пильності, наслідки проведеної у партосередку та бюро Аграрного Інституту ВУАМЛІН роботи, в зв'язку з листом т. Сталіна, були абсолютно незадовільними» [9,арк.57,62**].**

2 лютого 1932 року на засіданні Комісії Реврухів ВУАН слухалось питання про перебудову роботи Комісії «у світлі листа т. Сталіна» (але чомусь у протоколі було записано, що Сталін написав листа до журналу «Пролетарська правда»). Під час слухань було особливо відзначено внесок членів комісії товарищів Грищенка, Кокошка, Камінського, Машкевича, які взяли активну участь в обговоренні листа т. Сталіна в товаристві «Історик–марксист», у вищих навчальних закладах, на підприємствах та в інших організаціях. Також було прийнято рішення й надалі брати участь у всій роботі історичного фронту міста Києва [3**].**

В Інституті економіки ВУАМЛІН було проведене обговорення листа Сталіна на зборах наукових працівників і аспірантів, на якому було спланованно, а згодом і проведено перевірку основних економічних видань. Була переглянута вся друкована продукція за 1931 рік: підручники, статті та брошури працівників Інституту економіки, журнали «Економіст–марксист», «Господарство України», «Шляхи індустріалізації» та загалом й решту продукції видавництва «Господарство України». Перевірка також торкнулася навчальних планів і програм Інституту економіки ВУАМЛІН та низки вищих навчальних закладів м. Харкова, під час якої окрему увагу приділили вивченню якості викладання економічних дисциплін навіть у непрофільних закладів освіти.

Оргвисновки не забарилися. У підручниках було виявлено низку помилок «механістичного» характеру та «меншовицькі трактування» деяких питань. У журналі «Господарство України» перевіряючі побачили протягування буржуазної пропаганди (окрему справу «Господарства України» згодом було розглянуто Центральною контрольною комісією партії), викрили «деякі окремі помилкові твердження» в «Економісті– марксисті» та чимало «неправильних тверджень» в «Шлясі індустріалізації».

В наукових і літературних працях низки співробітників цих видань (Хименко, Єфімов, Олександров, Мишкін) було викрито «троцькізм», «правий опортунізм», відверто буржуазні теорії, апологетика «люксембургіанства» (Вікул). У виданнях видавництва «Господарство України» за 1931 рік було виявлено чимало «антипартійних» положень і настанов, зокрема в книзі «Планування науки на Україні» знайшли «український націоналізм», «троцькізм», «правий опортунізм», «юровщину» тощо.

Наслідки роботи комісії в формі стислих рецензій на всю перевірену економічну літературу було подано до КПВ ЦК КП(б)У. Підручники економіки були обговорені на зборах наукових працівників інституту, а рецензію на них розмістили в газеті «Комуніст». Також було надруковано (в «Комуністі» і «Харківському пролетарі») низку статей з викриттям «контрабанди» в працях окремих авторів – Єфімова, Хименка, Мишкіна, Білаша та ін. Таку ж «викривну» роль виконували і деякі рецензії в журналах (наприклад на книгу Коника в журналі «Господарство України») Наслідки перевірки праць, особливо наукових працівників Інституту економіки, було обговорено на засіданні партійного осередку Інституту (за результатами обговорення виключили з партії Мишкіна та винесли догану Вакулу) [9,арк.54–55].

Слід звернути увагу на те, що в роботі «рецензентів»не обійшлося без суттєвих недоліків. Так, вже 20 квітня 1932 року на засіданні фракції ВУАН констатувалась наявність перегинів. Обговоривши інформацію про політичний стан ВУАН, фракція зазначила, що в проробці листа т. Сталіна комуністами–науковцями була проведена «цілковито невірна лінія наукових працівників». Зокрема, засуджувалась практика критики окремих цитат автора, відірваних від його наукової концепції та досягнень, абстрактна критика без опанування суті справи, нерозуміння багатьма комуністами характеру академічних журналів, поширення критики на всіх науковців, вимагання каяття замість переконання. Особливо шкідливою було визнано «методу боротьби, коли для цього використовуються подані на рецензію або переробку статті чи окремі праці і замість того, щоб виправити хиби, допомогти цей недрукований попередній матеріал роблять предметом дискусії, або попередній чернетковий матеріал береться і робиться не предметом товариської критики для виправлення хиб, а стає предметом боротьби і навіть вноситься на дискусію на збори і навіть до преси». Серед таких випадків, як «абсолютно неприпустимий» був відзначений вчинок Кацнельсона – члена партії, працівника Академії, який виступаючи на загальних зборах з критикою академіка Д. Граве, користувався як матеріалом рукописом брошури Д. Граве «Математика і соціалістичне будівництво», яка була за проханням Д. Граве передана Кацнельсону для попередньої рецензії перед друком. Показовим був також виступ співробітника Рибака на зборах 1–го відділу ВУАН з критикою математичних праць академіка М. Крилова, коли він, зокрема, «заявив

академіку, що він, Рибак, його праць не читав і вважає, що й читати не треба, щоб дати йому оцінку як буржуазному вченому».

В цілому було зроблено висновок, що певні незначні хиби, «непомірно зрісши», перетворили лінію на викриття «класово–ворожої суті» ідеологічних настанов низки учених на її протилежність і призвели до необґрунтованого «смикання та формальних причепок», які утворили «цілком несприятливу для розвитку наукової роботи обстановку» [10,арк.15–17**]**.

Незважаючи на це, вплив сталінського листа продовжував відчуватися й надалі. Його основні принципи були закріплені у 1933 році в тезах Інституту Маркса – Енгельса – Леніна до 50–річчя з дня смерті К. Маркса та 30–річчя II з'їзду РСДРП. Фактично саме в цих документах Сталін зводиться вже у ранг класика марксизму [11,206].

У тому ж 1933 році академік О.Г. Шліхтер представив доповідну записку секретарю фракції ВУАН В.П. Затонському, в якій зазначалося, що «незважаючи на те, що після зовсім точних директив з боку фракції ВУАН і політбюро ЦК КП(б)У, наданих у зв'язку з тяжкими політичними помилками, допущеними бюро осередку при обговоренні листа т. Сталіна, нове партійне керівництво ВУАН, в особі партійніх працівників, що постійно працюють в Києві, колишні помилки не врахувало і роботи своєї на основі керівних вказівок не перебудувало».

О.Г. Шліхтер повідомляв, що останнім часом у ВУАН проявилася низка нездорових явищ: безпартійні маси наукових працівників партійним керівництвом не охоплені, наявна низка політичних угруповань, з яких «найбільш активно виступає проти нас група Грушевського», в інституті мовознавства партійне керівництво було «на поводу у контрреволюційних наукових працівників», значна частина яких зараз заарештована, впродовж останніх місяців з дозволу відповідних партійних працівників ВУАН надруковано декілька книг, в яких розміщено «відверто ворожі нам антирадянські контрреволюційного змісту статті» тощо [12].

Таким чином, ми можемо зробити висновок, що лист Сталіна слід розглядати як жорстку вказівку на проведення ідеологічної кампанії з перебудови гуманітарних наук, що мали виключне значення у формуванні ідеологічного клімату в СРСР.

Можна виокремити такі цілі вказаної кампанії:

- проведення більш жорсткої лінії до «троцькізму» та «троцькістів»;
- виявлення та ліквідація «контрабанди» ворожих ідей;
- виявлення носіїв «ворожих ідей»;
- згортання дискусій у науковому середовищі, насаджування «аксіоматичного (догматичного) підходу»;
- насадження авторитету Сталіна у науковій сфері.

Для досягнення названих цілей застосовувались наступні методи:

- обговорення листа на зібраннях;
- «обслідування» наукових установ спеціальними бригадами;
- перевірка наукової літератури;
- критика з боку колег та преси;
- примус до самокритики;
- виключення з партії;
- зняття з посад.

На жаль, ми можемо констатувати, що практично усі поставлені цілі були переважно виконані. Насаджування ідеологічної одноманітності та політичної пильності створювали вкрай несприятливу для нормальної наукової роботи обстановку (про що відвертно заявляли самі вчені на зборах наукових установ). Науковці намагалися протистояти тиску партійно–державної машини, але цей протест був неминуче приречений на поразку. Це створило умови для ще більшого посилення тоталітарного режиму в СРСР та, зокрема, в Україні.

Джерела та література

1. Полонська–Василенко Н.Д. Українська Академія наук: нарис історії. – К.: Наукова думка, 1993. – 413 с.

2. Ярошевский М.Г. Сталинизм и судьбы советской науки // Репрессированная наука. – Л.: Наука, 1991. – С.6–33.

3. Ляпіна О. З історії політизації української історичної науки 30–х років ХХ століття // www.history.univ.kiev.ua/rus/hist–europa/files/vyp.3/Lyapina.pdf

4. Політичний терор і тероризм в Україні /Архієрейський Д.В., Бажан О.Г., Бикова Т.Б. та ін. – К.:Наукова думка, 2002. – 950 с.

5. *Сталін Й.В.* Твори. Переклад з російського видання, схвалений комісією ЦК КП України. – Т.13. – Липень 1930 – січень 1934. – К.: Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1953. – 415 с.

6. Маля М. Радянська трагедія: історія соціалізму в Росії 1917–1991 / Пер. з англ. А. Гриценка, П. Насади, З. Клещенка. – К.: Мегатайп, 2000. – 608 с.

7. *Дойчер И.* Троцкий. Изгнанный пророк.1929–1940 гг. / Пер. с англ. А. Цыпленкова. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2006. – 527 с.

8. Архив Л.Д. Троцкого. – Том 6 // www. moshkow.library.kr.ua

9. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.1. – Оп.20. – Спр.6221.

10. Там само. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.5295.

11. *Якунин В.К.* Рец. на кн. А.И Алаторцевой «Советская историческая периодика. 1917 – середина 1930–х годов. – М., 1989» // Вопросы истории – 1991. – № 6. – С.205–206.

12. *ЦДАГО України.* – Ф.1. – Оп.20. – Спр.6223.

Ткаченко В.В. Влияние письма И.В. Сталина «О некоторых вопросах истории большевизма» в редакцию журнала «Пролетарская революция» на научную жизнь в Украине (30–е годы ХХ в.)

Анализируются методы сталинского руководства по установлению контроля над научной средой и пути внедрения идеологического диктата и партийной монополии на трактовку истины в советском государстве в 30–х годах ХХ в.

Ключевые слова: *тоталитарная система, идеологический диктат, научная среда, политические репрессии, сталинизм, троцкизм, интеллигенция.*

Tkachenko,V.V. Influence of I.V. Stalin's letter «About some questions of history of Bolshevism» in magazine staff «Proletarian revolution» on a scientific life in Ukraine in 1930 s

Methods of Stalin's management due to instituting control over the scientific environment and ways of implementation of ideological diktat and party monopoly on treatment of true in Soviet state in 1930s are analyzed.

Key words: *totalitarian system, ideological diktat, scientific environment, political repression, Stalinism, Trotskyism, clerisy.*

УДК: 63.3(4Укр)63

Абакумова В.І.

Громадсько–політична позиція творчої інтелігенції на завершальному етапі національно–визвольної боротьби в Україні (1988–1991 рр.)

Досліджується така форма політичної діяльності як мітингова боротьба в інтерпретації творчої інтелігенції, наводяться факторні дані. З'ясовуються місце і роль творчої інтелігенції в активізації та радикалізації опозиційного руху в республіці. Виокремлюються ознаки політичного радикалізму культурно–просвітницьких заходів. Дається оцінка тактиці організаторів громадських заходів в ході їх підготовки і проведенні.

Ключові слова: *творча інтелігенція, культурно–просвітницька діяльність, мітингова боротьба, політизація, Народний Рух.*

Суспільно–політичні трансформаційні процеси другої половини 80–х років XX ст. позитивно вплинули на набуття Україною державності. Започаткований процес гласності та демократизації уможливив пробудження до суспільного життя широких мас населення України, а відтак, і наростання українського національно–патріотичного руху в республіці. Попри того, що історіографічний доробок проблематики завершального етапу національно–визвольної боротьби в Україні стрімко зріс за останні кілька років, зокрема, дослідженнями монографічного плану [1], з'ясування причин, що привели до кризи і зламу системи тоталітаризму в СРСР, до появи нових незалежних держав на їх теренах, тема національно–визвольного руху як найвагомішої сили української незалежності – залишаються актуальними питаннями для дослідників. Вважаємо, що такий аспект як громадсько–політична позиція творчої інтелігенції у змаганнях за незалежність України може стати предметом окремого дослідження. Відповідно до мети дослідження маємо з'ясувати особливості такої форми політичної діяльності як мітингова боротьба в інтерпретації творчої інтелігенції, місце і роль творчої інтелігенції в активізації та радикалізації опозиційного руху в республіці; виокремити ознаки політичного радикалізму культурно–просвітницьких заходів; дати оцінку тактиці організаторів громадських заходів в ході їх підготовки і проведенні.

Лібералізація й реформування тоталітарного режиму призвели до потепління політичного клімату в країні загалом і в Україні, зокрема, а відтак до політизації суспільного життя у різних його ділянках.

Історіографічний аналіз наявної літератури дає підстави для висновку, що більшість науковців розглядає 1988–1989 роки як переломний момент не лише горбачовської «перебудови», але і всієї новітньої історії України з 1991 року.

Зміщення центру рушійних сил перебудови зверху вниз зумовило, що вже 1988 року, вирішуючи просвітницькі завдання, діяльність творчої інтелігенції стрімко політизувалася. На цьому суспільно–політичному етапі просвітницька робота творчої інтелігенції доповнилася іншою громадсько–орієнтованою діяльністю – суто політичною – мітингової роботою, яка, спочатку маскувалася під просвітницькою завісою.

Так, протягом 1988 року активісти асоціації «Зелений світ» ініціювали серію екологічних мітингів, пробуджуючи громадсько–політичну активність населення, особливо в столиці України. Перша, але невдала, через втручання партійно–державної влади, спроба провести демонстрацію до другої річниці Чорнобиля, сталася у Києві. Незабаром, 5 червня пройшла демонстрація на захист Голосіївського лісу, організована екологічними організаціями в Києві. Натомість, день 13 листопада 1988 року відзначився першим санкціонованим екологічним мітингом «Екологія і ми», під час якого організаторам – ентузіастам асоціації «Зелений світ», українознавчого клубу «Спадщина», об'єднань «Громада» і «Ноосфера» вдалося запросити до відкритої дискусії представників найрізноманітніших соціальних верств і професійних сфер. Тон розмові – великій, гострій та емоційній – задали письменники Юрій Щербак, Дмитро Павличко, Ростислав Братунь, Володимир Яворівський, Людмила Тараненко. Під зеленими транспарантами з безкомпромісними лозунгами: «АЕС – на референдум!», «Всю правду – про Чорнобиль!», «Повну гласність – в екологію!», представники «зеленого» руху звернулися до громадян України щодо припинення експлуатації ЧАЕС, призупинення будівництва Південноукраїнського енергокомплексу до проведення позавідомчої експертизи, друкування спеціального екологічного бюлетеня. Пролунали й заклики до створення народного фронту.

В цілому, такі мітинги віддзеркалювали громадську думку, в них було закладено велику розумову та емоційну енергію, яка мала слугувати ідеям національного відродження. Між тим, за свідченнями очевидця, ефективність неформального заходу була б набагато вищою, якби він «був цілеспрямованішим, конкретнішим за своєю практичною суттю, якби мітинг не супроводжували емоційні перегини та невитриманість окремих його учасників» [2].

Таким чином, просвітницька діяльність в ці роки вийшла на якісно новий рівень, злилася із громадсько–політичною позицією, набуваючи нової організаційної – мітингової форми, ідейна частина якої віднині розвивалася у політичному контексті. Навіть після того, як центр політичних пристрастей перемістився до сесійної зали Верховної Ради, мітинги були популярним інструментом у політичному протистоянні, куди постійно вплітались й культурно–просвітницькі заходи, наприклад, святкування 340 років битви під Берестечком (Ровенська область), Всеукраїнський фестиваль народного мистецтва «Хортиця», науково–практична конференція «500–річчя запорізького козацтва і сучасність» (червень 1991 р.), Всеукраїнський культурологічний похід «Козацькими шляхами» (Дніпропетровщина) (липень–серпень 1991 р.), відкриття

на околиці с. Чечелеве Полтавської області пам'ятного знаку на честь Куруківської битви 1625 року (липень 1991 р.) та «посвята в козаки» біля могили Івана Сірка (серпень 1991 р.), що відбулися під час святкування Днів козацької слави, присвячених 500–річчю українського козацтва тощо [3,арк.88,100,173–174; 4,арк.1–2; 5,арк.30–31]. Узагальнення лозунгової тематики таких заходів дозволяє назвати ряд політичних цілей, в рамках яких проходила агітаційна робота організаторів. Головне – це розповсюдження ідеї незалежності, пропаганда національної символіки, компрометування правлячої влади, агітація проти підписання нового союзного договору.

Період 1988–1989 років позначився на активізації та радикалізації опозиційного руху в республіці. Помітним був внесок творчої інтелігенції в цей процес. Так, було прийняте рішення установчої конференції Товариства української мови імені Т.Г. Шевченка, яка відбулася 11–12 лютого 1989 року у Києві на підтримку її учасниками ініціативи створення Народного Руху України. Відтак традиції українського визвольного руху дістали продовження в оформленні у політичну організацію всеукраїнського масштабу – Народний рух України за перебудову на чолі з поетом–шестидесятником Іваном Драчем. Тут важливо відмітити, що з декількох спроб створити у Львові, Вінниці, Києві всеукраїнську організацію громадсько–політичного спрямування, яким став Народний рух, успішною вона виявилася лише в Києві, а київські письменники були першими, хто у республіканському масштабі озвучив ідею створення Руху. Не дивлячись на те, що аналіз історичних праць свідчить про відсутність серед науковців єдиного погляду щодо початкової точки відліку ідеї Руху та її практичної реалізації [6], незаперечною залишається думка, що висування такої ініціативи на той політичний момент стало можливим саме з авторитетних кіл творчої інтелігенції. Історичне значення мала й участь у Народному Русі за перебудову письменників, відомих усій Україні, що надало цій політичній силі своєрідної «легітимності», дозволило привернути увагу до нової громадської організації значної кількості людей.

Невдовзі після створення Народного Руху України, 28–29 жовтня 1989 року на І з'їзді екологічної асоціації «Зелений світ» першочерговим завданням об'єднання було визначено активну участь у виборах до Верховної Ради та місцевих рад народних депутатів; в перспективі бачилося утворення «зеленої» партії. Попри переслідування, залякування і моральний тиск через офіційну пресу, «Меморіал» організовував мітинги, демонстрації, вів агітацію за демократичних кандидатів на перших альтернативних парламентських виборах.

Отже, застосування культурно–просвітницької роботи у політичних цілях, посилило радикалізацію просвітництва, згодом, фактично перетворивши його на інструмент політичної боротьби, коли неформальні об'єднання, у витоків і на чолі яких стояла творча інтелігенція, брали найактивнішу участь у всіх загальнополітичних заходах. Вплітання культурних заходів у політичне протистояння суттєво загострило відносини національно свідомої творчої інтелігенції і влади на цьому ґрунті. На етапі передвиборчої боротьби 1990 року до Верховної Ради УРСР та у наступній період, аж до оголошення незалежності України, політична заангажованість просвітницьких заходів досягла свого апогею. Творча інтелігенція, гостро відчуваючи трансформаційні процеси, що коїлися в

суспільстві, не мала наміру обмежувати свою діяльність тільки культурницькими заходами. Львівський письменник Роман Іваничук відмітив, що став політиком тільки тому, що «сьогодні все є політикою, у тому числі порядність і авторитет» [7,22].

Після прийняття Декларації про державний суверенітет посилився вплив на культурологічні об'єднання з боку Руху, УРП, які, за аналізом апаратників ЦК КПУ, намагалися «упроваджувати своїх прихильників у керівні органи товариств, нав'язувати їм свої програмні установки, ізолювати і компрометувати керівників, які підтримували курс КПУ» [8,арк.92–93]. Залишаючи поза увагою емоційне забарвлення цього висновку, слід відмітити важливість самого факту, який засвідчує використання опозиційним політикумом неформальних об'єднань культурологічного спрямування як інструменту в досягненні політичних цілей.

Політичний радикалізм культурно–просвітницьких заходів цього періоду визначився кількома ознаками. *По–перше*, під час проведення акції відбувався відхід від «офіційно спланованої» або «санкціонованої» владою тематики; *по–друге*, йшлося перероставання суто просвітницьких за метою дійств у політичні маніфестації. Вважаємо, що процес переростання культурно–просвітницьких дійств у мітинги був таким, що лише здавався стихійним, насправді відбувалося плановане керування дійством. *По–третє* – простежувалась суголосність мітингових лозунгів поточним завданням опозиційного політикуму, передусім, Народного Руху, який на своєму II з'їзді (жовтень 1990 р.) суттєво змінив політичні орієнтири, про що свідчило гасло: «Від народного руху за перебудову – до народного руху за відродження суверенітету України». Соціальну базу організаційного комітету цих заходів, крім членів творчих спілок – письменників Ю. Мушкетика, Б. Олійника, Д. Павличка, П. Мовчана, В. Яворівського, І. Драча, Ю. Щербака, режисера Л. Танюка, архітектора Л. Скорик, складали опозиційні політичні лідери, передусім дисиденти, наприклад, Л. Лук'яненко, С. Хмара. *По–четверте*, це участь в заходах представників народних фронтів Білорусі, Латвії, Литви (Саюдіс), Естонії, що наглядно свідчило про політичні наміри організаторів. *По–п'яте*, заходи відбувались під жовто–блакитними, чорно–червоними прапорами, із використанням націоналістичної символіки, іноді – форми воїнських підрозділів УПА–ОУН [4,арк.11].

З боку організаторів масових заходів простежувалося намагання позбутися адміністративної опіки, вибороти право на осібне проведення таких дійств. Влада же вдавалася до відчайдушної спроби втримати контроль за ситуацією: у боротьбі за свідомість населення та з метою перешкоджання агітаційного впливу «неформалів», правляча партія практикувала пропагандистську кампанію в засобах масової інформації, вела «роз'яснювальну» роботу серед населення, намагалася очолити просвітницьку діяльність в республіці, навіть чинила перешкоди, для чого застосовувалися юридичні лазівки Указу Верховної Ради СРСР «Про порядок організації і проведення зібрань, мітингів, вуличних походів і демонстрацій в СРСР» [9,151]. Але ситуація дедалі все більше виходила з під контролю можновладців.

Наприклад, ідеологічний відділ ЦК КПУ був змушений визнати, що всупереч проведеної місцевими радянськими органами роз'яснювальної роботи напередодні практичних дій і заходів, присвячених 340–річниці

Берестейської битви [5,арк.6,29], де передбачалась участь перших керівників республіки у святкуванні цієї визначної дати, чим надавалось святу велике політичне значення, результативність дій не була адекватною ситуації. Так, під час Другої Всеукраїнської конференції «Берестейській битві – 340», що відбулась у Ровенському музично–драматичному театрі, політична ініціатива знаходилась в руках представників УРП, РУХ, СНУМ, ТУМ, які використали регламент для «пропаганди націоналізму, нагнітання напруженості і розбрату між людьми різної політичної орієнтації і різних націй». В рамках цього свята на могилі козаків у с. Острів відбувся альтернативний владному сценарію мітинг [3,арк.173–174].

Характеризуючи тактику організаторів громадських заходів в ході їх підготовки і проведенні, слід відмітити з їх боку зневагу до норм суспільного правопорядку, нехтування чинним карним кодексом. Наприклад, під час святкування Днів козацької слави, присвячених 500–річчю українського козацтва, організаторами, серед яких були представники «Меморіалу», «Зеленого світу», УРП, УНДП, УХДП, близька 50 нардепів УРСР, в тому числі письменники – І. Драч, Д. Павличко, Ю. Щербак, В. Яворівський, режисер Л. Танюк, розповсюджувався «самвидав» антисоціалістичного змісту, велась агітація за ліквідацію партійних структур в трудових колективах, вихід із колгоспів, пропаганда в підтримку жовто–блакитного прапора і тризуба. Над приміщенням Орджонікідзівської міськради вивішено жовто–блакитний прапор, була здійснена наруга над прапорами УРСР і СРСР [4,арк.1–2]. Такі дії суцільно підпадали під кримінальну відповідальність. Проте можна помітити, що на зламі 80–90–х рр. влада не застосовувала ресурс правоохоронних органів для розгону зібрань, обмежуючись присутністю міліціонерів та спостереженням за демонстрантами.

Отже, поринувши у політичні баталії, національно свідомий загін української інтелігенції активно співробітничав з політиками нової генерації, не залишивши часу для роботи за своїм професійним покликанням. Тим вагомішою була мотивація цієї соціальної групи.

Підсумовуючи вищевикладене відмітимо, що, *по–перше*, на завершальному етапі національно–визвольної боротьби, національно свідомому діяльність творчої інтелігенції, розпочата як просвітницька, відповідно поточного політичного моменту прийняла форму *мітингової боротьби; по–друге*, в процесі активізації та радикалізації опозиційного руху в республіці творча інтелігенція відіграла значну роль виступив фундатором і провідником в маси ідеї Народного Руху; по*–третє*, політизація просвітницької діяльності, повільна на першому етапі, поступово прискорювалася, набуваючи спільні із аналогічними рухами в інших країнах риси – питання мови, історії, а в українському варіанті ще й питання екології, почали використовуватись як засоби мобілізації мас за певні політичні цілі; по*–четверте*, тактика культурно–просвітницька діяльність в добу трансформаційних процесів кінця 80–років XX ст., скорегована особливостями періоду, грамотно еволюціонувала, приймаючі різні, залежні від поточного моменту форми.

Загострення політичної позиції творчої інтелігенції було, як історичною закономірністю, так і викликом поточного моменту. Таким чином, творча інтелігенція стала рушієм ключових історичних подій періоду, сприяла створенню інтелектуальної і духовної бази для досягнення

Україною незалежності. Дослідження ролі творчої інтелігенції у змаганнях за національну свідомість українського суспільства може стати предметом наступного дослідження.

Джерела та література

1. *Алексєєв Ю.М., Кульчицький С.В., Слюсаренко А.Г.* Україна на зламі історичних епох (Державотворчий процес 1985–1999 рр.). – К., 2000; *Бойко О.* Украйна у 1985–1991 рр. Основні тенденції суспільно–політичного розвитку. – К., 2002; *Литвин В.М.* Історія України: У 3 т. Т.3 Новітній час (1914–2004). Кн. 2. – К., 2005.

2. *Кириндясов Г.* Не заради форми проводили позавчора «неформали» громадський мітинг «екологія і ми» // Вечірній київ. – 1988. – 15 лист.

3. *Центральний державний архів громадських об'єднань України* (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.32. – Спр.2920.

4. *Там само.* – Ф.1. – Оп.32. – Спр.2864.

5. *Там само.* – Ф.1. – Оп.32. – Спр.2928.

6. *Сімперович В.М.* Історіографія національно–демократичного руху за суверенізацію та незалежність України на рубежі 80–х –90–х років XX століття: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / НАН України; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського. — К., 2005.

7. *Іванчук Р.І.* Благослови, душе моя, Господе...: Щоденникові записи, спогади і роздуми. – Львів: Вид. Спілка «Просвіта», 1993. – 269с.

8. *ЦДАГО України.* – Ф.1. – Оп.32. – Спр.2926.

9. *Литвин В.* Політична арена України: Дійові особи та виконавці. – К.: Абрис, 1994. – 495 с.

Абакумова В.И. Общественно–политическая позиция творческой интеллигенции на завершающем этапе национально–освободительной борьбы в Украине (1988–1991 гг.)

Исследуется такая форма политической деятельности как митинговая борьба в интерпретации творческой интеллигенции, приводятся факторные данные. Выясняются место и роль творческой интеллигенции в активизации и радикализации оппозиционного движения в республике. Выделяются признаки политического радикализма культурно просветительских мероприятий. Дается оценка тактике организаторов общественных мероприятий в ходе их подготовки и проведении.

Ключевые слова: *творческая интеллигенция, культурно просветительская деятельность, митинговая борьба, политизирование, Народный Рух.*

Abakumova, V.I. Social and political position of creative intelligentsia on the finishing stage of national liberation fight in Ukraine (1988–1991)

Such form of political activity is investigated as a meeting fight is in interpretation of creative intelligentsia, factor information over is brought. A place and role of creative intelligentsia turn out in activation and radical of opposition motion in a republic. The signs of political radicalism are selected in a civilized manner elucidative measures. Estimation is given tactic of organizers of public measures during their preparation and leadthrough.

Key words: *creative intelligentsia, in a civilized manner elucidative activity, meeting fight, Narodnyj Rukh of Ukraine.*

УДК 94 (477.75): 338.48

Попов О.Д.

Реформування діяльності туристсько–екскурсійних установ Криму за часів «перебудови» (1985–1991 рр.)

Охарактеризовано вплив соціально–економічних реформ 1985–1991 років на функціонування системи туристсько–екскурсійних установ Криму. Особлива увага приділяється кількісним показникам розвитку туризму, інноваціям у сфері обслуговування туристів і екскурсантів, а також новим формам організації праці.

Ключові слова: *туризм, екскурсії, реформи, «перебудова», госпрозрахунок.*

В історії кримського туризму радянських часів особливе значення мав період «перебудови». Саме тоді, через 60 років після реформ «нової економічної політики», органи радянської влади провели певну децентралізацію системи туристсько–екскурсійних установ Кримської області і дали змогу появитись у цій сфері приватній підприємницькій ініціативі. Проте питання про соціально–економічні аспекти розвитку туризму й екскурсійної справи Криму в 1985–1991 роках дотепер не привернуло спеціальної уваги ані економістів, ані професійних істориків. Але, саме у той час відбувався генезис ринкової моделі індустрії гостинності в Криму. Тому, на основі аналізу діяльності туристсько–екскурсійних установ за останні роки існування СРСР, можна дослідити певні закономірності, що залишаються актуальними на сучасному етапі розвитку кримського туризму як одного з пріоритетних напрямів економіки регіону.

Мета дослідження – охарактеризувати вплив соціально–економічних реформ 1985–1991 років на функціонування системи туристсько–екскурсійних установ Криму, звертаючи особливу увагу на основні кількісні показники їхньої діяльності, запровадження інновацій у сфері обслуговування туристів і екскурсантів, а також на нові форми організації праці.

З 1936 року робота щодо розвитку внутрішнього туризму в Криму здійснювалася переважно профспілковими організаціями. До початку реформ періоду «перебудови» керівництво основними турбазами, туристськими готелями, а також бюро подорожей та екскурсій здійснювалося Кримською обласною радою по туризму та екскурсіях (далі КОРТЕ, м. Сімферополь). Централізована, адміністративно–командна модель управління профспілковим туризмом передбачала безпосереднє підпорядкування КОРТЕ Українській республіканській раді по туризму та

екскурсіях (далі УРРТЕ, м. Київ), діяльність якої, у свою чергу, здійснювалась під керівництвом Центральної ради по туризму та екскурсіях ВЦРПС (далі ЦРТЕ, м. Москва).

Показники розвитку внутрішнього туризму, а також екскурсійної справи у системі КОРТЕ упродовж 1970–1980–х років неухильно зростали. Якщо за роки IX п'ятирічки (1971–1975 рр.) в Криму було обслуговано 1,3 млн. туристів та 27,7 млн. екскурсантів, то за X п'ятирічку (1976–1980 рр.) – 2,7 млн. туристів та 46 млн. екскурсантів, за XI п'ятирічку (1981–1985 рр.) – 3,5 млн. туристів і 55 млн. екскурсантів відповідно [1,арк.2–3;2,52–53,138–139]. Тенденція до зростання кількості туристів та екскурсантів, що були обслужені КОРТЕ, мала місце також у перші роки «перебудови». Але напередодні 1990–х років у галузі намітилася певна стагнація (див. Табл. 1).

Таблиця 1
Основні показники діяльності КОРТЕ у 1985–1990 рр. [2,138–139]

Роки	Показники діяльності		
	Кількість туристів (тис. осіб)	Кількість екскурсантів (тис. осіб)	Прибуток (тис. крб.)
1985	766	12002	7146
1986	872	12281	6408
1987	931	13076	8529
1988	945	12884	10115
1989	946	12094	12204
1990	835	12264	12117
ВСЬОГО	5295	74601	56519

Уповільнення темпів зростання і навіть деякий спад 1988–1990 років пояснюється декількома причинами. До 1989 року загальна місткість 4 туристських готелів і 14 турбаз КОРТЕ становила 7160 місць (з яких близько 4180 місць, або 58 %, діяли упродовж усього року) [2,54–55]. Проте саме під час «перебудови» було проведено капітальний ремонт турбаз «Ангарський перевал», «Таврія», «Ялта» та севастопольської турбази імені О.В. Мокроусова. Через це вони якийсь час не функціонували взагалі, а потім, за рахунок підвищення комфортності номерів, почали приймати меншу кількість гостей, аніж раніше. Наприклад, після реконструкції кількість місць на сімферопольській турбазі «Таврія» скоротилася з 490 до 390, оскільки ті кімнати, де раніше розміщувалось 5–8 туристів, тепер вміщували лише 2–3 особи. Що ж до деякого зменшення кількості екскурсантів, то керівництво КОРТЕ пояснювало його вдосконаленням статистичного обліку клієнтів кримських бюро подорожей та екскурсій, а також появою конкуренції з боку кооперативів, що також почали надавати екскурсійні послуги [2,56,61].

Процес реконструкції матеріально–технічної бази кримського туризму здійснювався не досить швидко через те, що навіть реально надані на це з централізованих фондів кошти дуже повільно «освоювалися» проектними і будівельними організаціями області. Тому до роботи з модернізації турбаз заохочувалися т.зв. «пайовики». На умовах пайової участі великих промислових підприємств вдалося здійснити часткову реконструкцію на алуштинській турбазі «Восход» та феодосійській турбазі «Маяк» [3].

Напередодні розпаду Радянського Союзу керівництво КОРТЕ намагалося також створити декілька спільних підприємств з болгарськими, німецькими, польськими, чехословацькими і югославськими фірмами, які б інвестували кошти у реконструкцію та будівництво нових об'єктів туристської інфраструктури [2,46]. Проте більшість цих проектів, особливо з нового будівництва, так і не була реалізована.

На хвилі соціально–економічних реформ, що відбувалися в країні, з 1 липня 1988 року усі підприємства й організації системи КОРТЕ почали працювати на засадах повного госпрозрахунку і самофінансування. Це дало змогу їм самостійно розпоряджатися значною частиною одержаного прибутку. Після запровадження нових методів господарювання відрахування КОРТЕ до місцевого бюджету, а також фондів УРРТЕ і ЦРТЕ скоротилися до 35 % від прибутку. За рахунок планового і понадпланового прибутку на кожному підприємстві створювалися фонди економічного стимулювання. Кошти цих фондів безпосередньо спрямовувалися на матеріальне заохочення працівників, а також на проведення соціально–культурних заходів та будівництво житла. Так, у 1989 році розміри фондів матеріального заохочення становили по турбазах КОРТЕ в середньому 18,6 % до фонду заробітної платні, а по бюро подорожей та екскурсій – 31,3 % [2,108–109].

У нових умовах господарювання стало зрозуміло, що багато кримських туристських маршрутів вже не були популярні серед туристів. Це спричинило поступове скорочення таких нерентабельних маршрутів. Так, якщо у 1985 році через Крим проходило 44 туристських маршрути всесоюзного значення і 25 маршрутів республіканського значення, то до 1990 року їх кількість скоротилася до 34 і 17 відповідно [4,131]. Серйозних змін потребував також існуючий механізм реалізації путівок на кримські маршрути. Ціна путівок була недостатньо диференційована залежно від пори року, тоді як для кримського туризму традиційно був характерний сезонний характер попиту. Як правило, вартість путівки в міжсезонні була лише на 15–20 крб. нижча, ніж влітку. Це не сприяло рівномірному завантаженню турбаз і постійно призводило до невиконання плану обслуговування туристів у осінні, зимові та весняні місяці [5,89]. Окрім того, ЦРТЕ і УРРТЕ, які реалізовували путівки на кримські маршрути, не робили за них ніякої передплати, а також не несли фінансової відповідальності за збитки турбаз, що виникали упродовж міжсезоння.

Проте, за останні роки існування Радянського Союзу механізм реалізації туристських путівок починає змінюватися. На початку 1990 року відбувся перший Всесоюзний оптовий туристський ярмарок. Окрім керівництва КОРТЕ у ярмарку брали участь представники 11 кримських бюро подорожей та екскурсій, а також турбаз «Привал» і «Таврія». Ними були укладені прямі договори на загальну суму майже 14 млн. крб., з них на 8 млн. крб. – щодо прийому туристів у Криму та на 6 млн. крб. – з організації подорожей кримчан за межі Кримської області [6].

За часів «перебудови» структурні підрозділи КОРТЕ почали запроваджувати нові форми організації обслуговування туристів і екскурсантів. Серед них слід вказати, наприклад, поїздки кримських уболівальників на футбольні матчі за межі області, екскурсії у заповідно–мисливські господарства Гірського Криму з риболовлею в озерах і ставках, молодіжні дискотеки у відкритому морі на орендованих пасажирських суднах та ін. [7].

Після переходу на госпрозрахунок значного поширення набуло надання додаткових платних послуг туристам. За допомогою даного виду

діяльності появлялася можливість покращувати показники доходів і прибутку без збільшення місткості об'єктів туристської інфраструктури. Саме тоді на турбазах і в туристських готелях Криму почали активно діяти тренажерні зали, дискотеки, відеотеки, сауни, перукарні, салони ігрових автоматів, масажні та стоматологічні кабінети [8]. Завдяки цьому обсяги надання додаткових послуг турбазами, туристськими готелями, бюро подорожей та екскурсій КОРТЕ за 1986–1989 роки склали понад 3,5 млн. крб. [2,69]. Окремі турбази, прагнучи збільшення прибутку, почали організовувати різні виробництва, які часто не були пов'язані з їх профільною діяльністю. Наприклад, на найбільшій кримській турбазі «Примор'я» було налагоджено швейне виробництво, виготовлялася біжутерія і навіть надгробні плити [9].

Для періоду «перебудови» було характерне запровадження нових, більш ефективних форм організації праці, зокрема бригадного, орендного і сімейного підряду. Експерименти з запровадження бригадних форм організації праці здійснювалися окремими туристськими установами Кримської області ще на початку 1980–х років. Проте тільки за часів «перебудови» ця практика набула значного розмаху. Так, у 1989 році загальна кількість бригад, що діяли в системі КОРТЕ, досягла 93. З них на турбазах і в туристських готелях діяли 59 бригад, на автобазі «Турист» – 22 бригади, в бюро подорожей та екскурсій – 12 бригад. Така форма організації праці передбачала підписання договору між колективами бригад і адміністрацією установи, а також розподіл колективного заробітку із застосуванням коефіцієнта трудової участі (КТУ). В туристському готелі «Євпаторія», на турбазах «Примор'я», «Чайка» і «Таврія» бригадний підряд застосовувався у таких сферах обслуговування, як прибирання приміщень і організація харчування туристів. Це допомогло суттєво підвищити ефективність праці та збільшити заробітну платню працівників. Трудові колективи кафе «Морозиво», бару «Шоколадний» і ресторану–бару «Еллада», що належали турбазі «Примор'я», успішно працювали на умовах орендного підряду [2,112–115].

Однак вельми помірне збільшення господарсько–фінансової самостійності туристсько–екскурсійних установ не могло повністю задовольнити їхніх працівників. На зборах трудових колективів, а також на сторінках місцевої преси почали порушуватися питання доцільності самого існування КОРТЕ. Цей керівний орган обласного рівня сприймався багатьма фахівцями туристської галузі як непотрібна бюрократична «надбудова». Автори ініціатив з ліквідації або значного звуження повноважень КОРТЕ посилалися на досвід інших областей УРСР, де ради по туризму та екскурсіях були перетворені на більш децентралізовані туристсько–екскурсійні виробничі об'єднання (ТЕВО) [10]. До 1991 року ТЕВО були створені практично в усіх регіонах України, за винятком Вінницької, Рівненської та Полтавської областей [11,102–126]. Проте в Криму КОРТЕ існувала до розпаду Радянського Союзу.

Найбільш послідовна боротьба за вихід з–під контролю КОРТЕ велася керівництвом і трудовим колективом Ялтинського бюро подорожей та екскурсій. За 1980–ті роки його відрахування до централізованих фондів становили понад 8 млн. крб. При цьому Бюро, яке щорічно обслуговувало сотні тисяч екскурсантів і в якому працювали сотні фахівців, розташовувалося в приміщенні площею 57 м^2, не мало власного транспорту, не могло самостійно складати штатний розклад і повністю розпоряджатися одержаним прибутком [12,арк.123]. З 1990 року колектив Ялтинського бюро подорожей та екскурсій виявив бажання перейти до роботи на

умовах орендного підряду, проте ця ініціатива не знайшла розуміння з боку керівництва КОРТЕ. У 1991 році це протистояння навіть змусило ялтинських екскурсоводів провести колективний страйк, що мав значний суспільний резонанс [13].

Як уже було зазначено, у період «перебудови» бюро подорожей та екскурсій, які входили до системи КОРТЕ, щорічно обслуговували близько 12 млн. екскурсантів. Це зрозуміло, якщо врахувати, що в ті роки Кримську область щороку відвідували 7–8 млн. організованих і неорганізованих рекреантів зі всього Радянського Союзу. Саме у сфері екскурсійного обслуговування, де вкладені кошти швидко давали прибуток, активно почала розповсюджуватися приватна підприємницька ініціатива. Наприклад, в Євпаторії у 1990 році проведенням екскурсій займалися кооперативи «Едельвейс» і «Мотор». При цьому значна частина організаторів екскурсій Євпаторійського бюро подорожей та екскурсій одночасно співпрацювала з цими кооперативами, прагнучи спрямувати саме туди потенційних екскурсантів, оскільки це приносило їм більшу матеріальну віддачу. Клієнти, що придбали екскурсійні квитки, дуже часто навіть не розуміли, що їх обслуговуватиме не звичне бюро подорожей та екскурсій, а кооперативна організація [14].

Конкуренція між бюро подорожей та екскурсій та екскурсійними кооперативами спостерігалася також в Алушті, Судаку, Ялті. Перевага кооперативів полягала в тому, що вони мали у своєму розпорядженні «живі» гроші і могли швидко розраховуватися зі своїми партнерами без властивої для системи КОРТЕ бюрократичної тяганини. Тому, навіть у «найгарячіші» літні місяці та під час шкільних канікул кооператорі одержували від транспортних підприємств найкомфортабельніші автобуси марки «Ікарус» з м'якими сидіннями і мікрофонами для екскурсоводів. У той же час, транспорт для бюро подорожей та екскурсій надавався з перебоями, автобуси часто були старими і технічно несправними [15].

Отже, новації періоду «перебудови» мали суттєвий вплив на розвиток туризму й екскурсійної справи у Криму. Завдяки запровадженню госпрозрахунку і самофінансування підвищилася економічна самостійність туристсько–екскурсійних установ, активніше починають використовуватися матеріальні форми мотивації персоналу, застосовуються бригадні форми організації праці. Удосконалюється мережа туристських маршрутів, появляються нові схеми реалізації туристських путівок, здійснюється часткова модернізація матеріально–технічної бази профспілкового туризму. У той самий час бюро подорожей та екскурсій, що входили до системи КОРТЕ, вперше починають відчувати конкуренцію з боку приватних підприємців, об'єднаних у кооперативи. Проте реформи 1985–1991 років у сфері туризму й екскурсійної справи так і не ліквідовували багатоступінчасту систему адміністрування (турбази, туристські готелі, бюро подорожей та екскурсій – КОРТЕ – УРРТЕ – ЦРТЕ), що свідчило про обмежений характер цих реформ і перешкоджало повному переходу підприємств туристської галузі до ринкових методів господарювання.

Джерела та література

1. Державний архів в Автономній Республіці Крим (далі – ДААРК). – Ф.Р–3512. – Оп.1. – Спр.597.

2. Туризм и экскурсии, их влияние на воспроизводство рабочей силы: Справочно–аналитический обзор. – Симферополь, 1991. – 160 с.

3. Михайлов Е. По пути обновления // Советский Крым. – 1985. – 23 августа.

4. Багров М.В., Багрова Є.А., Михайлов Є.А., Підгородецький П.Д. Розвиток туризму в Криму у 70–х – 90–х рр. XX ст. (Соціально–економічні та ландшафтно–екологічні аспекти) // З історії вітчизняного туризму: Зб. наук. ст. – К., 1997. – С.127–142.

5. Квартальнов В.А., Федорченко В.К. Туризм социальный: история и современность. – К., 1989. – 342 с.

6. Смольговская Р. «Ухабы» на туристских маршрутах // Крымская правда. – 1990. – 14 марта.

7. Менкес В. Все флаги к нам // Крымский комсомолец. – 1988. – 24 сентября.

8. Кашиц В. Хозрасчет в рамках инструкций // Советский Крым. – 1989. – 25 октября.

9. Олин Л., Меркушева Л. Проблемы туризма. Со старым багажом (начало) // Советский Крым. – 1989. – 15 сентября.

10. Олин Л., Меркушева Л. Проблемы туризма. Со старым багажом (окончание) // Советский Крым. – 1989. – 17 сентября.

11. Туристские маршруты: Справочник / Сост. В.С. Качанов. – М., 1990. – 256 с.

12. ДААРК. – Ф.Р–1030. – Оп.6. – Спр.1169.

13. Ильницкая Л., Писаревский Г. Почему бастуют экскурсоводы // Курортный Крым. – 1991. – 27 августа.

14. Олин Л. Легко устроились // Советский Крым. – 1990. – 13 мая.

15. Олин Л., Меркушева Л. Проблемы туризма. Со старым багажом (продолжение) // Советский Крым. – 1989. – 16 сентября.

Попов А.Д. Реформирование деятельности туристско–экскурсионных учреждений Крыма в период «перестройки» (1985–1991 гг.)

Охарактеризовано влияние социально–экономических реформ 1985–1991 годов на функционирование системы туристско–экскурсионных учреждений Крыма. Большое внимание уделено количественным показателям развития туризма, инновациям в сфере обслуживания туристов и экскурсантов, а также новым формам организации труда.

Ключевые слова: *туризм, экскурсии, реформы, «перестройка», хозрасчет.*

Popov, O.D. Reforming of activity tourist–excursion establishments of the Crimea in the period of «perestroika» (1985–1991)

The influence of socio–economic reforms of 1985–1991 on functioning of the system of tourist–excursion establishments of the Crimea is described. Large consideration to the quantitative indexes of development of tourism, innovations in the field of tourists and sightseers servicing and also to the new forms of organization of labour is given.

Key words: *tourism, excursions, reforms, «perestroika», self–financing.*

УДК 94(438)

Чаїнський Ю.О.

Політика Англії і Франції щодо ґданського питання на Паризькій мирній конференції

Досліджено особливості зовнішньополітичних курсів Англії і Франції щодо ґданського питання як важливої складової польської проблематики у період проведення Паризької мирної конференції. Проаналізовано вплив англо–французького дипломатичного протистояння на ухвалення рішень щодо майбутньої долі Ґданська.

Ключові слова: *Ґданськ, ґданське питання, Польща, Велика Британія, Франція, Паризька мирна конференція.*

Одне з найскладніших питань, що постало на порядку денному після закінчення Першої світової війни було пов'язано з проблемою відродження Польської держави, а саме визначення її кордонів. Дане питання стояло на перетині інтересів різних країн та їх зовнішньополітичних амбіцій, адже перспектива його вирішення була пов'язана з радикальним територіальним переділом Центрально–Східної Європи і величезними змінами в існуючому до тих пір балансі сил. Це стосувалося й такої важливої складової цього питання як можливість передачі Польщі Ґданська (по–німецьки Данциґа), а відтак, її виходу до Балтійського моря.

Дослідження ґданського питання в ході мирної конференції, яке було розпочате ще у 1919 році С. Кутшебою [1,250], знайшло своє серйозне продовження тільки в працях істориків Польської Народної Республіки після 1956 року [2;3] та польських діаспорних вчених. Зокрема, серед останніх виникла дискусія щодо того, хто ж був автором концепції вільного міста Ґданська – В. Вільсон [4,74] чи Д. Ллойд Джордж [5,96]. Із останніх робіт, присвячених даній темі, слід виділити статті К.Н. Колмагорова «Д. Ллойд Джордж и польский вопрос во время Первой мировой войны и Парижской мирной конференции» [6], в якій автор аналізує позицію Ллойд Джорджа щодо ґданського питання, і Строганової Н. А. «Дискуссия о разделе Восточной Пруссии на Парижской мирной конференции в 1919 г.» [7], а також публікацію К. Корди стосовно висвітлення справи Ґданська на Паризькій мирній конференції у поморській пресі [8]. При цьому, жоден із дослідників не став собі за мету здійснити компаративістику політики Англії і Франції щодо ґданського питання.

Зважаючи на це, в даній статті ми намагаємось, на основі порівняльного аналізу, виявити основні чинники формування зовнішньої політики Англії і Франції стосовно майбутньої долі Ґданська та з'ясувати вплив

протиріч між провідними державами на їхню політику щодо Польщі і Ґданська зокрема.

Ще наприкінці війни основними центрами вирішення польського питання стали, з одного боку, – власне країна та її народ, а з іншого, – держави Антанти і США. Проте, головна фаза вирішення майбутньої долі Польщі відбулась на Паризькій мирній конференції, що тривала з 18 січня 1919 року по 21 січня 1920 року Польща, яка де–юре була визнана лише 30 січня 1919 року [9,250], також брала участь у роботі конференції як воююча сторона на боці Антанти. На чолі її делегації до травня 1919 року був голова Польського національного комітету (КНП) Р. Дмовський, далі – прем'єр І. Падеревський [10,169–172]. Однак вирішення самого питання здійснювалось фактично без участі поляків, адже реальний результат справи залежав від найсильніших держав того часу – Великої Британії, Франції, США, Італії та Японії. Основна ж дискусія розгорілась між Францією і Великою Британією, як провідними гравцями в післявоєнній Європі.

Велика Британія і Франція були добре обізнані із сподіваннями поляків щодо встановлення північного кордону, оскільки ще 4 червня 1918 року вони разом з Італією визнали за Польщею право доступу до моря [11,263]. Водночас глава британського МЗС (Форін Офіс) А. Бальфур заявив тоді, що ця декларація зовсім не означає автоматичної передачі Польщі Помор'я і Ґданська [12,42]. Основні ж територіальні вимоги Польщі на Паризькій конференції щодо Ґданська були сформульовані в інкорпоративній концепції Р. Дмовського і базувались на документі – «Центрально–Східноєвропейські проблеми» [13,72]. В ньому, зокрема, йшлося й про необхідність повернення міста і надання країні ширшого виходу до моря. Спостерігаючи за невизначеною позицією союзників щодо російського питання, польська делегація вирішили винести на перший план саме проблему визначення своїх північних і західних кордонів [7,46]. Такий крок поляків легко пояснити: тут вони могли розраховувати на підтримку Франції, яка бажала використати будь–який шанс для послаблення Німеччини. З іншого боку, цей маневр давав Варшаві змогу втілити у життя її агресивні плани на сході щодо територій бувшої Російської імперії [5,81–82].

Дійсно, сильна Польща була необхідна Франції для створення сприятливої рівноваги – свого роду «балансу сил по–французьки» [14,12]. Дана позиція французької делегації на конференції була відображена у меморандумі МЗС «Вимоги сильної Польщі» від 20 грудня 1918 року [5,81–82], за основу якого було взято 16–й пункт тексту перемир'я з Німеччиною і 13–й пункт з «14 пунктів» президента США В. Вільсона [15,22]. В ньому, зокрема, проголошувалась необхідність створення Польської держави з вільним і надійним доступом до моря, хоча без жодної згадки про Ґданськ. Вітчизняні історики мають рацію стверджувати, що перетворення Франції у найсильнішу країну в Європі внаслідок перемоги у війні, та поразки одвічної суперниці Німеччини і крах союзниці Росії, значно зміцнило її вплив на вирішення міжнародних питань. Тому, Франція змушена була активізувати свою діяльність на схід від Німеччини [16,19;17,61–62;18,350–355]. У цьому контексті вона робила велику ставку саме на Польщу, яка, до того ж, за англо–французькою угодою про розподіл Росії на сфери впливу від 23 грудня 1917 року належала до французької зони [19,19]. З одного боку, вирішуючи справи з Польщею на базі «принципу

націй» – політичної та ідеологічної парадигми зовнішнього курсу країни після закінчення війни, прем'єр Ж. Клемансо вітав її відродження, повернення «старовинних земель на Балтиці». З іншого, він порушував цей принцип щодо Німеччини, домагаючись відторгнення від неї балтійських та інших територій. Водночас, на думку історика Є. Красуського, якщо головним союзником проти Німеччини мала бути Росія, то Польща, ворожа Росії, була б для Франції лише тимчасовою заміною [20,42]. Якщо ж в Росії змогли б утвердитись більшовики, тоді головним завданням Франції було: з одного боку – послабити Німеччину, а з іншого, – використати її, як і Польщу, в боротьбі з Радянською Росією.

Британська делегація, яку на Паризькій мирній конференції очолював глава уряду Д. Ллойд Джордж, погоджувалась з багатьма позиціями французів, зокрема й з тим, що створення незалежної Польщі є необхідним для Європи [21,30–31]. Однак якщо стосовно територій, які поляки вимагали від бувшої Австро–Угорщини, британці не сперечались, то в питанні відчуження на користь Польщі частини німецьких земель у Ллойд Джорджа були серйозні заперечення. В основі зовнішньої політики Великої Британії лежала впевненість у можливості поєднати вирішення актуальних проблем Європи із зміцненням свого впливу на континенті. Зважаючи на те, що серед сильних конкурентів в Європі після війни залишалася тільки Франція, становлення її гегемонії на континенті за рахунок надмірного послаблення Німеччини та ймовірного укладення союзів з країнами Центрально–Східної Європи зовсім не входило до планів британської зовнішньополітичної доктрини балансу сил.

На початку грудня 1918 року, після довгих суперечок між Ллойд Джорджем і частиною майбутньої делегації у Парижі, був розроблений меморандум, який став орієнтиром щодо польського питання. Вирішення даної проблеми повинно було базуватися на концепції «малої Польщі», згідно з якою Польща обмежувалася у своїх діях в районі Балтійського моря і ставилась у залежність від Німеччини. Така позиція була продиктована й їх бажанням уникнути росту реваншизму у Німеччині після можливих невигідних для неї рішень в Парижі [12,47]. Відтак, Ллойд Джордж запропонував хитре вирішення проблеми: Гданськ не відійде ні до Польщі, ні до Німеччини – він повинен стати вільним містом. Частина кабінету (Бальфур, Говард) оцінили це як порушення «обіцянки Вільсона» про гарантію Польщі виходу до моря. Однак, це питання було швидко вирішено: Польща повинна була отримати право побудувати порт на Віслі, який відкриє їй вихід до моря. Якщо ж поляки будуть вимагати Східну Пруссію, Лондон наполягатиме на проведенні там плебісциту [5,75–78]. Цікаво, що Гданськ вже мав статус вільного міста у 1807–1814 роках, тільки тоді таке рішення було прийнято за ініціативи Франції, а саме Наполеона [22].

Натомість, Франція, як держава більш близька до Польщі, добилась свого головування у комісії з польських справ, яка була сформована 12 лютого 1919 року. Її очолив колишній посол Франції у Німеччині Ж. Камбон. Для кращого вивчення питання були створені дві територіальні підкомісії на чолі з генералом Ле Рондом і дипломатом Ларошем. Сукупність усіх вимог Польщі повинна була дослідити спеціальна комісія під керівництвом бувшого посла Франції при Тимчасовому уряді в Росії Ж. Нуленса. Отже, передбачаючи дипломатичне зіткнення з британцями, Франція постаралась наперед зайняти найвпливовіші посади при вирі-

шенні цієї проблеми. Гострі розходження між союзниками намітились вже 22 лютого при розгляді проекту маршала Фоша щодо Польщі. Британці виступили з протестом проти використання переправлених до Варшави з Франції частин польської армії Галлера проти Німеччини і України. Це, у відповідь, викликало протест французів. У результаті прийшли до рішення про створення ще однієї спеціальної комісії щодо польських справ, яка повинна була розглянути всі дискусійні питання безпосередньо на місці [5,84–85].

Обговорення самого питання розпочалось 29 січня 1919 року, коли полякам була надана можливість заявити про свою позицію. Керуючись етнічними та історичними міркуваннями, Дмовський у відомому п'ятигодинному виступі [23,26–28], окрім іншого, чітко апелюючи до господарів конференції – французів, стверджував, натякаючи на східно-прусську територію: «Більш справедливо відкрити невелику онімечену область для польського проникнення, ніж позбавити всю Польщу економічної незалежності і віддати її на сваволю німецькій агресії» [24,178]. Основним його опонентом був Ллойд Джордж, який різко піддав критиці територіальні вимоги поляків. Він вбачав у їх планах не лише передумови до ще більшого послаблення Німеччини, флот якої перестав існувати, що нівелювало будь–яку загрозу британському морському пануванню, але й можливість більшого посилення Франції, яка, не дивлячись на економічну кризу, володіла потужною армією. Приєднання Ґданська до Польщі означало посилення позицій Франції на Балтиці, що не відповідало британським інтересам в регіоні. Польські історики вважають, що саме Велика Британія стала основною перепоною на шляху повного включення «польської частини» Східної Пруссії до складу Польщі [21,41]. Водночас Лондон був готовий піти й на прямі переговори з поляками. Протягом 6–10 лютого відбулись неофіційні консультації щодо майбутніх кордонів Польщі між англійським та американським представниками Говардом і Лордом та поляками. Союзники запропонували полякам обмежити свої вимоги, за що обіцяли, зі свого боку, виділити територію для залізничної дороги між Польщею і Ґданськом [3,73]. Робота комісії Говарда – Лорда припадає на період, коли Фош у цілях тиску на Німеччину наполягав на негайній окупації поляками територій вздовж залізничної дороги Ґданськ – Торунь [11,60]. У відповідь, на черговому засіданні Найвищої Ради, Бальфур заявив, що діяльність Фоша зриває підписання мирного договору з Німеччиною і проекту по залізничному коридору [5,85].

Несподіваним союзником для Великої Британії в цій ситуації стала Німеччина, делегати якої, хоча й не були допущені до підготовки мирних договорів, але безсумнівно поділяли прагнення британців не допустити посилення Польщі та Франції за рахунок Німеччини. 27 січня 1919 року німецьке керівництво розробило проект директив для своєї делегації, в яких давалась вказівка погоджуватись на «утворення нейтральної Польщі з безсумнівно польських областей» та «її вихід до моря через створення вільної гавані у Данциґу» [25,5]. Крім того, у лютому 1919 року німецькі війська почали наступ у німецькій Польщі, що дало привід Ллойд Джорджу вимагати від союзників пом'якшення своїх позицій щодо неї [24,180]. Водночас у зв'язку з відмовою Німеччини на дозвіл у переїзді армії Галлера до Польщі через Ґданськ, у поляків на перший план вийшов аргумент надання цього міста Польщі як збереження контакту з країнами Антанти [26,21–22]. Непоступливість поляків та активізація німців дали

змогу англійцям зайняти більш тверду позицію і заявити, що Ґданськ нізащо не зможе увійти до складу Польщі [3,79–80].

На початку березня відбулось нове обговорення варіантів вирішення питання щодо північних і західних кордонів Польщі, в тому числі й щодо Ґданська. Загалом вже до 11 березня 1919 року підкомісія на чолі з Ле Рондом зійшлася на передачі Польщі ґданського порту [2,285]. Однак це, та інші рішення підкомісії, які були відображені 12 березня 1919 року в доповіді Ж. Камбона «великій четвірці», не були затверджені через негативну позицію Ллойд Джорджа. Він у черговий раз звернувся до комісії з пропозицією щодо обмеження польських вимог. Посилаючись на необхідність дотримання прав всіх націй, вони запропонували заслухати думку німецької сторони [27,343]. Цей демарш англійського прем'єра, який отримав у польській історіографії назву «інтервенції Ллойд Джорджа» [5,92], зірвав прийняття рішення щодо північно–західних кордонів Польщі. 19 березня 1919 року, вже при обговоренні відкорегованої доповіді Камбона, він знову спробував використати німецький фактор для обмеження вимог поляків. Ллойд Джордж заявив: «Кількість німців, яких передбачається включити до складу майбутньої польської держави, як підрахувала сама комісія, становить не менше 2132 тисячі. Це дуже велике число... Окрім того, можливо, що німці не підпишуть договір, який містить таку умову» [24,186]. Цим він натякав, як на наявність у німців військових з'єднань на східному напрямку, так й на те, що в даному питанні полякам не слід було розраховувати на підтримку з боку Лондона. У результаті британець змусив учасників засідання прийняти компромісний варіант, який полягав у додатковому перегляді польсько–німецького кордону [28,106].

Загострення ситуації навколо польських кордонів поступово досягало апогею, підтвердженням чого був й шквал критики з боку французької преси на адресу Ллойд Джорджа як пронімецьки налаштованого політика в цьому питанні [26,23–24]. Однак, британець не збирався йти на поступки, і, навпаки, вирішив перейти до більш рішучих дій. Вибравши в якості приводу пропозицію комісії про можливість деяких поступок для Берліну у питанні кордонів, він 25 березня із Фонтенбло надіслав учасникам конференції меморандум [3,81], в якому вкотре закликав їх відмовитись від передачі 2100 тисяч німців під управління більш слабшому народу [29,133]. Дії Ллойд Джорджа не потрібно розглядати лише як спробу обмежити територіальні вимоги Варшави. У документі йшлося і про необхідність залишити у складі Німеччини Ельзас і Лотарингію [24,347–354]. Цим, він намагався переключити Париж з польського питання на його власну проблему, заради якої він міг поступитись інтересами союзників. Крім того, у багатьох питаннях британці почали знаходити підтримку з боку делегації США в особі полковника Хауза, який часто заміняв Вільсона [30,1–21].

Взагалі, зважаючи на франко–британські протиріччя, позиція США в польській проблемі, зокрема в даній справі, грала ключову роль. Протягом конференції Вільсон почав більше схилятися до надання Ґданську статусу вільного міста, ніж його передачі до Польщі. За словами американського представника Мезеса, така позиція Вільсона узгоджувалась з його баченням вирішення італійсько–югославського конфлікту, згідно з яким спірне місто Фіуме (Рієка) також мало отримати статус вільного міста [5,96]. Підтримка США, яка на нашу думку, ще й пояснюється їх невдо-

воленням діями поляків, котрі, під час переговорів 27 березня у Хірові, відверто нехтували миротворчими пропозиціями великих держав щодо розв'язання збройного конфлікту між Польщею і ЗУНР, значно посприяла подальшій активізації британців у даному питанні. Вже 31 березня в особистій розмові з лордом Ріддeлом, Ллойд Джордж, посилаючись на слова президента Вільсона, висловив побоювання, що включення Ґданська до складу Польщі, також як і виключення з складу Німеччини Саарської області, «призведе до появи нових Ельзас–Лотарингій». У свою чергу Вільсон підтримав британця на наступному засіданні «великої четвірки», заявивши Клемансо, що небажано застосовувати до німців досить жорсткі міри, так як «це може стати приводом для росту реваншизму» [31,44]. Такий підхід до вирішення цієї проблеми був зумовлений й захопленням Ллойд Джорджа ідеями економіста Д. Кейнса, на думку якого відокремлення від Німеччини таких економічних районів, як Данциґ і Саар, призвело б до кризи не лише німецької промисловості, а й всієї Європи [32,59]. У даному випадку справа вже торкалась інтересів самої Франції. Розуміючи, що він не зможе протистояти тиску відразу двох великих держав, а також зважаючи на переговори щодо можливості отримання Францією спільної військової гарантії з боку США і Великобританії, Клемансо вирішив піти на поступку і перестав наполягати на включенні Ґданська до Польщі [15,39–41].

Франко–британське дипломатичне протистояння у поєднанні з франко–американськими труднощами, які були щільно пов'язані з питаннями безпеки, репарацій і Ліги Націй, призвели 27 березня 1919 року до трансформації Найвищої Ради у Раду Чотирьох. Відтепер вирішення польського питання залежало, по суті, від результату боротьби Великої Британії, США та, в меншій мірі, Італії щодо французької системи безпеки.

В ході нового обговорення майбутнього статусу Ґданська, яке відбулось протягом 1–3 квітня, протидія французів стосовно британської позиції дещо послабшала, особливо після того як Ллойд Джордж запевнив Клемансо у тому, що в нього немає жодних претензій щодо доповіді Камбона, окрім ґданського питання [15,41]. Крім того, Ллойд Джордж частково розкрив варіант вирішення питання щодо спірних територій: Ґданськ повинен був стати вільним містом і з'єднуватись з Польщею за допомогою залізничної дороги Ґданськ–Варшава. Натомість, поляки повинні були відмовитись від передачі до складу Польщі спірних територій Східної Пруссії і погодитись на проведення там плебісциту, що було насправді рівноцінно відмови від даної території [11,299].

Тоді ж, 1 квітня з'явився й комунікат, в якому вказувалося, що союзники вирішили направити транспорт армії Галлера через Ґданськ, однак він зовсім не має вказувати на приєднання міста до Польщі. Проте, вже 5 квітня у депеші Фоша зазначалось, що Антанта одночасно висловлює згоду й на перевезення транспорту армії суходолом для прискорення акції. Така заява була повною несподіванкою для поляків, які через пропагандистський орган КНП у Франції «Л'Індепенс Полон'єс» запитували, навіщо виголошувати високі слова про небезпеку на Сході, над берегом Вісли, якщо гирло річки має залишитись у німецьких руках [26,24–25].

Перші невдачі поляків та свої власні на мирній конференції Р. Дмовський пояснював впливами євреїв і масонів на демократа В. Вільсон, ліберала Д. Ллойд Джордж і радикала Ж. Клемансо, для яких

він був неприйнятний власне як націоналіст. На думку Красуського «людиною, яка підходила для того, щоб знейтралізувати ліберальні, масонські та єврейські застороги щодо Дмовського», був І. Падеревський [20,42]. Саме він з 6 квітня й очолив польську делегацію. Головним розрахунком на успіх було його особисте знайомство з Вільсоном і Ллойд Джорджем [7,50]. Проте, всі сподівання Падеревського на вирішення такого важливого політичного питання «по–знайомству» швидко згасли. Говард пізніше згадував жартівливі слова Ллойд Джорджа, сказані з цього приводу: «Що ми маємо думати про країну, яка посилає на дипломатичну конференцію піаніста?» [33,330]. 9 квітня Падеревський намагався довести Ллойд Джорджу, що Ґданськ є життєво необхідним Польщі як порт і що відмова від його включення до складу Другої Речі Посполитої «значно ускладнить боротьбу із більшовизмом». Британець зрозумів цей натяк, але він усвідомлював, що ніщо так не простимулює активність Польщі на східному фронті, як обмеження її претензій щодо північних і західних кордонів [3,97].

Остаточне рішення навколо статусу Ґданська було прийнято на засіданні Ради Чотирьох 18 квітня 1919 року. Воно було цілком очікуване, адже ще 8 квітня глава МЗС Франції С. Пішон в інтерв'ю для «Кур'єру Варшавського» говорив про можливість надання Ґданська Польщі, лише за умови встановлення над ним опіки Ліги Націй [26,21]. Все ж, Клемансо ще намагався змінити хід справи, запропонувавши надати полякам в якості компенсації район Квідзина. Однак і ця пропозиція була відкинута спільними зусиллями Ллойд Джорджа і Вільсона. Щоб якось заспокоїти французів, у Квідзині було вирішено провести плебісцит. Париж дав свою згоду на це, отримавши натомість підтримку необхідності тимчасової окупації Саарської області міжнародним миротворчим контингентом [11,330]. Натомість польська сторона уникала будь–яких оцінок щодо політики Франції, заявивши лише про те, що вирішення ґданської справи було найбільш незручним із всіх можливих варіантів. Падеревський ще не раз висловлювався про несправедливість такого рішення, на що Ллойд Джордж навіть звинуватив поляків у зажерливості [24,470].

Подальша ескалація напруги навколо Ґданська продовжилась 7 травня 1919 року, коли до роботи конференції була залучена німецька сторона. 29 травня, після ознайомлення з попередніми умовами миру, німці виступили з нотою протесту щодо відокремлення від Німеччини Верхньої Сілезії, Познані і Західної Пруссії. Звісно, що їх не влаштовувало й вирішення даного питання, однак в цій ситуації німці вирішили піти на поступку, зосередивши свої зусилля на інших проблемах, де вони могли сподіватись на британську підтримку [34,14].

Обговорення польського питання продовжувалось до самого закінчення конференції, однак проблема північних кордонів Другої Речі Посполитої, зокрема ґданського питання, була фактично вирішена. У результаті, 28 червня 1919 року згідно з статтями 100–108 Версальського мирного договору, який підписали країни Антанти з союзниками і Німеччина та окремим договором між союзниками (США, Велика Британія, Франція, Італія, Японія) та Польщею, Ґданськ отримав статус вільного міста під захистом Ліги Націй. Польщі надавалось право контролю над залізничними і річковими шляхами «ґданського коридору», а саме місто включалось у польську митну систему. Вже згодом, за день до набуття чинності договору, 9 січня 1920 року між Польщею і Ґданськом

було укладено угоду, за якою польський уряд визначав зовнішню політику міста, а Польщі гарантувався вільний вихід до моря. Однак поляки, які там мешкали, отримали права лише національних меншин [35]. Відтак, створилася ситуація, що призводила до постійних суперечок і конфліктів. «Польський коридор», який був прокладений через землі, що належали Німеччині та вільне місто Ґданськ, 95 % населення якого, на той час, складали німці [36], завдяки політиці, насамперед, Великої Британії і США стали постійним джерелом польсько–німецької напруги у міжвоєнну добу. Крім того, стаття 87 Версальського договору обумовлювала за великими державами в майбутньому право остаточного встановлення кордонів Польщі [35].

Таке вирішення ґданського питання можна розцінювати як великий успіх британської політики у дипломатичному протистоянні з Францією. Прийнята концепція, перш за все, гарантувала реалізацію англійських інтересів по кількох напрямках. По–перше, послаблюючи Польщу, Велика Британія нівелювала, у певній мірі, зростаючий вплив Франції у регіоні. По–друге, Форін Офіс зміг не допустити подальшого загострення польсько–німецьких взаємин та посилити позиції останніх на майбутніх переговорах, що якнайкраще вписувалось в їхню зовнішньополітичну концепцію балансу сил. По–третє, Лондон отримував великі можливості для посилення свого політично–економічного впливу в цілому спірному регіону і басейну річки Вісла. Натомість Париж зазнав першої відчутної поразки в ході дипломатичного протистояння з британцями, при побудові французької системи безпеки в Європі, не змігши добитись для Польщі і, відповідно, для себе прийнятного вирішення ґданського питання. Такий результат, на нашу думку, можна пояснити такими факторами: відсутністю у Великої Британії, на відміну від Франції, на європейському континенті будь–яких «Ельзасів і Лотарингій», якими б можна було шантажувати іншу сторону при вирішенні складних питань, в цьому ж контексті, сподіванням Клемансо на отримання спільної військової гарантії з боку США і Великої Британії в разі поступки в ґданському питанні, та підтримкою Німеччини і, перш за все, США позиції Великої Британії як протидії встановленню французької гегемонії в Європі.

Таким чином, висвітлення англо–французького дипломатичного протистояння навколо ґданського питання на Паризькій мирній конференції показало наскільки важливим було вирішення майбутньої долі польських кордонів для геополітичної ситуації у міжвоєнний період, адже межуючи з Німеччиною і Росією, Польща потенційно перетворювалась як на важливий чинник французької безпеки, так й на важливий елемент у новій європейській системі балансу сил, що формувала Великобританія. Вдале вирішення даного питання на користь однієї з цих країн кардинально б змінювало розстановку сил на європейському континенті, а тому боротьба між провідними державами світу за політичний, військовий і економічний вплив у Польщі тривала й після закінчення Паризької мирної конференції.

Подальші перспективи розвитку даного питання, на наш погляд, полягають у з'ясуванні суперечливих позицій серед керівництва Франції щодо необхідності отримання спільної військової гарантії з боку США і Великої Британії, а відтак, й в потребі поступки в ґданському питанні; визначенні впливу питання можливого переправлення армії Галлера та

її транспорту до Польщі через Ґданськ на рішення мирної конференції у цій справі.

Література

1. *Kutrzeba St.* Kongres, traktat i Polska. – Warszawa, 1919. – 651 s.

2. *Łyczkowski E.* Sprawa Gdańska na Paryskiej Konferencji Pokojowej w roku 1919 // Zeszyty Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. – 1968. – nr. 67. – z. 8. – S.274–298.

3. *Nowak–Kielbikowa M.* Polska – Wielka Brytania w latach 1918–1923. – Warszawa, 1975. – 445 s.

4. *Cienciała A.M.* Problem niemiecki w świetle polityki mocarstw zachodnich wobec Wolnego Miasta Gdańska w latach 1919 – 1939 // Studia Historica Slavo–Germanica. – 1972. – nr. 1. – S.71–96.

5. *Piszczkowski T.* Anglia a Polska (1914–1939). – L., 1975. – 456 s.

6. *Колмагоров К.Н.* Д. Ллойд Джордж и польский вопрос во время Первой мировой войны и Парижской мирной конференции // Балтийский регион в истории России и Европы. – Калининград: Изд–во РГУ им. И. Канта, 2005. – С.78–88.

7. *Строганова Н.А.* Дискуссия о разделе Восточной Пруссии на Парижской мирной конференции в 1919 г. // Новый Часовой. – 2002. – № 13–14. – С.43–54.

8. *Sprawa Gdańska na Konferencji Pokojowej w Wersalu w 1919 roku i jej echa w prasie pomorskiej*/K.Korda–[Electronic resours]/Access mode: http://www.kaszubi.pl/kbi/get_file.php?id=Krzysztof_Korda Sprawa_Gdanska_na_Konferencji_Pokojowej_w_Wersalu_w_1919r.pdf.

9. *Алексієвець Л.* Політичний розвиток та еволюція парламентської системи у Польщі в 1918–1939 роках // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – Тернопіль. – 2001. – Вип. 12. – С.247–255.

10. *Powstanie II Rzeczypospolitej*. Wybór dokumentów 1866–1925 / Pod redakcją H. Janowskiej i T. Jędruszczaka. – Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1984. – 792 s.

11. *Sprawy polskie na konferencji pokojowej w Paryżu w 1919 r.*, dokumenty i materiały. III т. / Red. J. Bierzaneka i J. Kukułka. – Warszawa: Państwowe Wydaw. Naukowe, 1965. – t.I. – 462 s.

12. *Ciechanowski J.* Wielka Brytania i Polska: od Wersalu do Jałty. – Pułtusk, 2008. – 373 s.

13. *Kulak T.* Między Niemcami a Rosją – poglądy Romana Dmowskiego w sprawie polskich ziem zachodnich // Twórcy polskiej myśli zachodniej / Pod red. W. Wrzesińskiego. – Olsztyn, 1996. – S.64–75.

14. *Jekiel J.* Wielka Brytania w koncepcjach polskich ugrupowań politycznych w latach 1918–1923. – Szczecin, 1993 – 129 s.

15. *Wandycz P.* France and her Eastern Allies. 1918 – 1925. French–Czechoslovak–Polish Relations from Paris Peace Conference to Locarno. – Minneapolis, 1962. – 454 p.

16. *Ададуров В*. Політика Франції стосовно українсько–польського конфлікту за Східну Галичину в період з листопада 1918 по березень 1919 рр. // Україна в минулому. – Вип. 7. – К. – Львів, 1995. – С.18–32.

17. *Макарчук О.Г., Макарчук В.С.* Політика Франції, Великобританії та США щодо України (1918–1921 рр.) // Держава та армія (Вісник Національного університету «Львівська політехніка»). – 2000. – № 408. – С.60–66.

18. *Ачкіназі Б.О.* Америка, Франція і «українське питання» у 1917–1918 рр. // Науковий вісник Дипломатичної академії України. – Вип. 6. – К.,2002. – С.350–355.

19. *Рыжиков В.А.* Советско–английские отношения. Основные этапы истории. – М., 1987. – 280 с.

20. *Krasuski J.* Tragiczna niepodległość. Polityka zagraniczna Polski w latach 1919–1945. – Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2000. – 348 s.

21. *Karski J.* Wielkie mocarstwa wobec Polski 1919–1945. Od Wersalu do Jałty. – Warszawa, 1992. – 547 s.

22. *Zajewski W.* Wolne Miasto Gdańsk pod znakiem Napoleona. – Olsztyn: Wydawnictwo Littera, 2005. – 246 s.

23. *Historia polityczna Polski odrodzonej 1918–1980*. Wybor materialów i dokumentów. – Część I (1918–1939) – Warszawa, 1981. – 219 s.

24. *Ллойд Джордж Д.* Правда о мирных договорах: В 2–х т. – М., 1957. – Т.II. – 556 с.

25. *Зубачевский В.А.* Из истории становления Версальской системы: дипломатическая борьба вокруг проблемы выхода Польши к морю накануне и в период работы Парижской мирной конференции // Советское славяноведение. – 1989. – № 6. – С.3–13.

26. *Łaptos J.* Francuska opinia publiczna wobec spraw polskich w latach 1919–1925. – Wrocław: Ossolineum, 1983. – 174 s.

27. *Problem polsko–niemiecki w traktacie wersalskim* / Pod red. J. Pajewskiego. – Poznań, 1963. – 652 s.

28. *Wambaugh S.* Plebiscites since the World War with a Collection of Official Documents. – Vol. I. – Washington, 1933. – 603 p.

29. *Sprawy polskie na konferencji pokojowej w Paryżu w 1919 r*., dokumenty i materiały. III т. / Red. J. Bierzaneka i J. Kukułka. – Warszawa: Państwowe Wydaw. Naukowe, 1967. – t.II. – 480 s.

30. *Foreign Relations of the United States. Paris Peace Conference, 1919*. – Vol. IV. – Washington: United States Government Print Office, 1943. – 880 p.

31. *Riddell G.A.* Lord Riddell's intimate Diary of the Peace Conference and After 1918–1923. – L., 1933. – 435 p.

32. *Системная история международных отношений*: В 4 т. / Под ред. А. Д. Богатурова. – М.: Моск. рабочий, 2000. – Т.I: События 1918–1945. – 516 с.

33. *Howard E.W.* Lord.Howard of Penrith. Theatre of Life. – L., 1936. – vol. II. (1905–1936). – 663 p.

34. *Хаусхофер К.* О геополитике: Работы разных лет. – М.: Мысль, 2001. – 428с.

35. *Traktat pokoju między Mocarstwami Sprzymierzonymi i Stowarzyszonymi a Niemcami (1919 czerwiec 28, Wersal)* // Dz U RP, 1920, nr 35, poz. 200.

36. *Encyclopaedia Britannica*. – Year Book, 1938.

Чаинский Ю.А. Политика Англии и Франции относительно гданьского вопроса на Парижской мирной конференции

Исследовано особенности внешнеполитических курсов Англии и Франции относительно гданьского вопроса как важного составляющего польской проблематики в период проведения Парижской мирной конференции. Проанализировано влияние англо–французского дипломатического противостояния на принятие решений относительно будущей судьбы Гданьска.

Ключевые слова: *Гданьск, гданьский вопрос, Великобритания, Франция, Парижская мирная конференция.*

Chainskyy, Y.O. Policy of England and France concerning question of Gdansk on the Paris peace conference

The article deals with the features of foreign–policy courses of England and France regarding to the question of Gdansk as important constituent of the Polish problem during the Paris peace conference. Influence of english–french diplomatic opposition on making decision concerning future fate of Gdansk is analysed.

Key words: *Gdansk, question of Gdansk, Great Britain, France, Paris peace conference.*

УДК: 94 (437)

Мелещенко Т.В.

Суть громадянського суспільства через призму ідей чехословацького суспільно-політичного діяча Вацлава Гавела

Розкрито та описано основні ідеї Вацлава Гавела з розвитку громадянського суспільства. Проаналізовано систему поглядів на суспільно–політичний розвиток. Проведено паралелі між основними компонентами громадянського суспільства та демократичним державним будівництвом.

Ключові слова: *громадянське суспільство, демократія, правова держава, незалежна особистість, громадянська відповідальність.*

Концепція громадянського суспільства, що своїм корінням сягає ще в епоху Нового часу, і до сьогоднішнього дня не втратила своєї актуальності та значно трансформувалася. Цьому процесу сприяли розвиток і зміна суспільної реальності. Зараз багато країн, що пережили тоталітарний режим, у тому числі й Україна прагнуть до встановлення консолідованого громадянського суспільства. Для ефективної розбудови такого суспільства важливим є врахування досвіду країн, які пережили аналогічні процеси. Цікавим і цінним у цьому плані є досвід Чехословаччини. Тому метою статті є розкриття ідей чехословацького суспільно–політичного діяча Вацлава Гавела щодо вмісту громадянського суспільства для подальшого врахування цих ідей світовою та українською спільнотою.

Теоретичною базою статті є розробки з поставленої проблематики провідних чеських та вітчизняних науковців таких як В. Пречан, Ф. Шамлик, Й. Гроспіч, А. Карась, А. Колодій, С. Віднянський, О. Зарицький, В. Приходько, В. Тисменяну та інших.

Розвиток громадянського суспільства є визначальним у забезпеченні демократичного розвитку країни. Особливої актуальності концепція розвитку громадянського суспільства набула після падіння комуністичних тоталітарних режимів. Вацлав Гавел, чехословацький суспільно–політичний діяч і президент, був одним з нових ідеологів, що сприяли розвитку та консолідації громадянського суспільства на пострадянському терені.

Гавел висунув концепцію суспільно–політичного розвитку в основі якої лежить ідея створення громадянського суспільства як основного елементу демократизації суспільства.

Мислитель вважав, що справжнє громадянське суспільство є найміцнішим підґрунтям демократії та розвитку правової держави. Доказом

цього є той факт, що з приватною власністю, а інколи і з приватним підприємством може змиритися навіть комуністична влада, а з громадянським суспільством – вона не змириться ніколи. Не випадково, що після приходу до влади представники комуністичної партії найбільшого удару завдали демократичним процесам, а саме становленню громадянського суспільства [8].

Слід погодитися з твердженням, що в той час, як тоталітарна система могла зараз і тоді співіснувати з приватною власністю, а іноді навіть з приватним підприємництвом, вона в принципі ніколи не могла співіснувати з розвиненим громадянським суспільством. Справжнє громадянське суспільство дійсно є справедливим фундаментом демократії, а тоталітарне правління, за своїм визначенням ніколи не може миритися з цим явищем. І тому, нападки на громадянське суспільство з боку комуністичної влади не були випадковими.

Що стосується відновлення громадянського суспільства після падіння комуністичного режиму, то цей процес навмисне затягувався у зв'язку з тим, що більша частина політиків, в чиїх руках зосереджувалися владні повноваження, не поспішала від них відмовлятися.

Відновлення громадянського суспільства – це не миттєве явище, а довготривалий процес. Громадянське суспільство являється складно структурованим, дуже крихким організмом, що зростає десятиліттями, якщо не століттями, поза природнім розвитком. Воно відображає тривалу еволюцію людської думки та моральності, ступінь суспільних та особистих знань, а також конкретний тип громадянської свідомості та самосвідомості. Тому громадянське суспільство не може бути відновленим ніяким актом, законом чи директивою згори. Це можливо лише завдяки терплячій побудові сприятливого середовища для підсилення соціального духу, що є рушієм розвитку громадянського суспільства.

Чехословацький президент розкриває свої думки про те, як він бачить існування елементів громадянського суспільства на фоні посткомуністичного досвіду у одному з виступів. За Гавелом громадянське суспільство – «суспільство в якому громадяни приймають участь у багатьох спільних процесах у публічному житті, в управлінні суспільним майном та суспільними рішеннями. Ступінь, спосіб та організаційна форма цієї участі залежить, головним чином, від учасників, від їх ініціативи та уяви, що не виходить за конкретні законні рамки. Це суспільство, яке не тільки дає широкі свободи і можливості як для індивідуальної так і групової творчості як важливого компонента публічної активності, але й є прямо заснованим на такій творчості. Функції держави та її структур в такому суспільстві обмежені тільки до тих, які не можуть бути представлені ніким іншим, це такі як видання законів, національна оборона та безпека, панування справедливості і т.д.» [8].

Чехословацький ідеолог визначив, що громадянське суспільство базується на трьох основних колонах. Перша колона – це вільне об'єднання людей в різні типи організацій, які складаються з клубів, суспільних груп, громадянських ініціатив, установ та публічно благодійних організацій від церковних громад аж до політичних партій.

Люди об'єднуються в ці організації з метою здійснювати речі, які група може робити краще ніж індивідуальність. Організації ведуть до само–структуризації суспільства. Держава як представник всього суспільства підтримує такі асоціації і надає сприятливих умов для їх діяльності. Вона

робить це щонайменше з двох причин. Найперше тому, що стабільність, гармонія та успіх суспільства в цілому значно залежать від того чи різноманітні законні інтереси громадян та їх угрупувань мають достатньо можливостей для їх застосування. По друге, тому що більшість цих «заходів не за для користі» служать не тільки тим хто бере в них участь, але й приносять максимально можливу вигоду, якою в той чи інший спосіб користуються всі.

Друга колона громадянського суспільства керується сильним самоуправлінням в середині системи публічної адміністрації. Це значить, що громадяни обирають не тільки членів центральних представницьких органів, але й їх представників в органах місцевого самоврядування і регіонах та, що ці нижчі представницькі органи мають реальні повноваження та свої кошти. Іншими словами, одним з основних вимірів громадянського суспільства і в той же час однією з форм або передумов його розвитку є децентралізована держава.

Третя колона громадянського суспільства це надання представництвам конкретних функцій та гарантоване забезпечення їх з боку держави.

Вацлав Гавел був твердо переконаний, що ідея побудови громадянського суспільства є життєво необхідною: «Всі мої думки можуть вам здаватися надто банальними і дивними. Наприклад в Америці – країні з напевне найбільш розвинутим громадянським суспільством у світі, справді може бути дивно те, що хтось відчуває потребу в тому щоб знов формувати очевидні речі. Однак, відновлення громадянського суспільства для Чехословаччини, як і для всіх інших посткомуністичних країн, є надзвичайно важливою справою» [5].

Відновлення громадянського суспільства є необхідним процесом не зважаючи на те, що частина нової політичної еліти займає байдужу концепцію щодо його відбудови або навіть виступає проти. Як не парадоксально, однак навіть багато демократичних політиків захищають роздуті повноваження держави не бажаючи віддати щось, що одного разу вже потрапило під їх владу. Через це багато шкіл, лікарень, культурних закладів та інших як і раніше управляються застарілими, інколи повністю безглуздими, не економічними правилами централізованого управління. В той час як вони могли стати сучасними організаціями, що приносять прибуток, за якими держава уважно спостерігала б із дистанції або підтримувала в деяких прозорих процедурах.

«Не треба бути економістом, щоб зрозуміти: і в фінансовому відношенні громадянське суспільство саме забезпечує своє існування. Якщо за все платить держава із бюджету, то і податків треба збирати багато, а в ході цих фінансових операцій пропадає чимало грошей, що є збитком для державної казни» [4].

Ідею громадянського суспільства багато хто вважає проявом лівизни, анархізму, синдикалізму, більше того: дехто вбачає в ній протофашизм. Громадянське суспільство також звинувачують у тому, що воно підриває основи демократичного державного устрою. Ці думки викликані небажанням ділитися владою.

Громадянське суспільство – це дріжджі реального плюралізму, який породжує конкуренцію, результатом якої є якість. В цьому контексті між економікою і політикою багато спільного. Чим різноманітніші ініціативи, що проникнули до суспільної уваги, тим більша вірогідність, що переможуть найкращі, найбільш плодовиті з них. Якщо визначати, що і як

робити буде центральна влада, центральні політичні органи і лише вони, то тим самим ставиться знак рівності між владою і істиною.

Чим найбільш розшароване громадянське суспільство, тим вище рівень його життя, а чим вище рівень життя, тим стабільніше внутрішньополітичне становище. Громадянське суспільство захищає громадян від наслідків політичних потрясінь. По суті воно таким чином полегшує політичні зміни. В умовах громадянського суспільства зміна уряду не перетворюється на ураган, що зносить все на своєму шляху.

Якщо громадянське суспільство недостатньо розвинуте, всі проблеми лягають на голову центральної влади. Однак чим більше влади у центру , тим більша вірогідність його тотального контролю над країною.

Але як не важливо все вище сказане, найважливішим є те, що громадянське суспільство сприяє пробудженню самосвідомості своїх членів. Людина – це не просто підприємець, який отримує прибуток, не просто споживач, вона – істота суспільна за своєю внутрішньою природою і їй потрібні найрізноманітніші форми співіснування і співпраці, їй треба впливати на те, що відбувається, їй потрібне визнання своїх заслуг. Так що громадянське суспільство – один з найкращих засобів людської самореалізації.

Відновити все розмаїття взаємодоповнюючих, паралельно існуючих засобів та інструментів, з допомогою яких громадяни беруть участь у житті суспільства, відчувають та доводять свою корисність та значущість надзвичайно складно. Громадянське суспільство, справді є тонким організмом, що формується протягом тривалого періоду і вимагає для свого відновлення реальної демократизації суспільства та встановлення справжніх особистісних свобод. І відродити його згори справді неможливо.

Особливою рисою розвиненого громадянського суспільства є наявність у державі відокремлених від існування автономних центрів незалежної думки. Ці центри мають базуватися на засадах правди і моралі, мати велику соціальну вагу та стати рушійною силою у створенні альтернативних способів мислення і дій.

Важливим аспектом громадянського суспільства є добровільне і усвідомлене рішення кожного індивідуума проголошувати і відстоювати своє волевиявлення на будь–якому рівні, бути незалежним. Спектр проявів незалежного життя у суспільстві є дуже широкий. Він включає все: від самоосвіти і роздумів щодо влаштування світу, через вільну творчу діяльність до більш складних різноманітних вільних громадянських ініціатив, не обминаючи випадки незалежної соціальної самоорганізації» [8].

Розбудові громадянського суспільства сприяють неофіційній ініціативі громадян, що заохочують і підтримують зміни, що йдуть від рухів знизу, а не від поступок згори. Ці громадяни усвідомлюють необхідність зміни керівної верхівки, яка в умовах трансформації суспільства є обов'язковою і потребує ротації. Вони виявляють незалежну ініціативу і сприяють утвердженню суспільства як законного актора на політичній арені.

Рушійною силою переходу чехословацького суспільства до громадянського стали дисиденти, які відхилили співробітництво, запропоноване тоталітарною системою. Дисиденти були переконані, що лише відновлення незалежного життя суспільства може гарантувати мирний перехід до демократичного устрою [7].

Громадянське суспільство стратегічно налаштоване проти будь–яких диктаторських спокус. Воно сприяє подоланню ідеологічних розходжень та об'єднанню соціуму навколо спільних найбільш прийнятних ідей.

Ще однією ознакою громадянського суспільства виступає сприйняття права людини як найважливішої основи вільного суспільства: «особистість має витупати окремою індивідуальною одиницею суспільства і не погоджуватися на умови які їй нав'язують...таїна людини — є таїна її відповідальності. Громадянська відповідальність – це цементний розчин, який тримає все разом [6,108].

В есе «Анатомія замовчування», написаному у квітні 1985 року Гавел обґрунтував ідею того, що наявність громадянського суспільства є запорукою миру у світі. «Без вільних і автономних громадян, які поважають себе, не може бути ніяких вільних і незалежних націй. Без внутрішнього миру, який є миром серед громадян та між громадянами і державою, не буде жодних гарантій зовнішнього миру: держава, яка ігнорує бажання і права громадян, не може надавати гарантій поваги бажань і прав інших народів, націй і держав. Держава, яка відмовляє громадянам у їхньому праві на суспільний нагляд за виконанням влади, не буде сприйнятлива до міжнародного нагляду. Держава, яка заперечує основні права своїх громадян, стає небезпечною також і для сусідів: внутрішнє свавілля буде переноситися на зовнішні стосунки. Ненадійність у деяких частковостях викликає виправдану загрозу ненадійності у всьому. Держава, яку не бентежить брехня власному народові, не буде соромитися брехати іншим державам» [7].

З цих тверджень випливає, що повага до прав людини є фундаментальною умовою і єдиною надійною гарантією справжнього миру та існування демократичної держави. Придушення природних прав громадян і народів не гарантує миру — навпаки, піддає його небезпеці, а також створює загрозу громадянському суспільству.

Для подолання пережитків тоталітаризму слід встановити такий суспільний порядок, при якому забезпечуються права людини і громадянина. Необхідними є політичні зміни, які враховували б важливість прав людини, людську гідність і громадянську свободу. Людина має бути забезпеченою політичними правами і свободами, особливо правом на вільне висловлювання думок і створення асоціацій. Ці права мають бути юридично гарантовані не залежно від світогляду та вподобань особистості [3]. Принципи політичної демократії, плюралізму, принципи самоврядування, а також дотримання прав меншин є невід'ємними елементами громадянського суспільства.

Громадянське суспільство відіграє ключову роль у самоліквідації комуністичних суспільств. Таке суспільство з'являється на певній стадії розкладання бюрократично–авторитарної системи у всіх країнах радянського блоку, включаючи Радянський Союз безпосередньо. В деяких країнах, через політичні традиції і брак дозволу з боку правлячих еліт, становлення громадянського суспільства відбувалося повільніше, ніж в інших.

У всіх цих країнах, процес соціального розшарування і формування різних за інтересами груп рішуче сприяв створенню суспільної сфери, автономної або напівавтономної по відношенню до уряду. Безперечно, бюрократичні режими не вітали такі досягнення і намагалися стримувати їх, проте такі спроби були приречені на невдачу. Громадянське суспільство, яке здатне до нестандартних дій, і думки, яка є незалежною від диктату держави, визначає початок нової ери, яка не має зворотного ходу» [2].

Громадянське суспільство може бути визначене як поєднання первинної, безпосередньої і неурядової ініціативи знизу, яка з'являється у посттоталітарному устрої через послаблення державного контролю, та зниження ідеологічних обмежень, накладених правлячими партіями.

Досвід відновлення громадянського суспільства у східноєвропейських комуністичних державах свідчить про те, що жодна поліцейська держава і жодна ідеологічна універсальність не в змозі назавжди знищити потребу людини в автономії і захисті своїх прав. І тому піднесення громадянського суспільства не може бути відділено від занепаду авторитарно–ідеологічної держави.

Вацлав Гавел в своїй практиці дотримувався своїх ідей. Він керувався ними у побудові демократичного суспільства. Наслідком такої політики стало те, що Чеська Республіка стала державою–лідером у встановленні громадянського суспільства та становленні системи громадянської освіти на державному рівні. Досвід Чеської Республіки в розбудові громадянського суспільства та встановленні системи громадянської освіти є цінним і широко використовується світовою спільнотою.

Політик постійно викликав роздратування серед політичних співвітчизників тим, що він відстоював необхідність встановлення моральності в політиці. Він часто говорив про необхідність створення здорового громадянського суспільства, стверджуючи, що політичні партії будуть деградувати в секти, якщо вони будуть закриті від впливу знизу. Він підкреслював, що демократична система не може базуватися лише на установах і механізмах, таких як принцип взаємозалежності і взаємообмеження законодавчої, виконавчої і судової влади; демократія потребує дещо більшого ніж політичні партії і вільні вибори [1].

Існування демократії без істинних демократів є неможливим. Тільки громадянське суспільство, в якому активні громадяни вільно беруть участь у суспільному житті, проявляючи при цьому альтруїзм і солідарність з іншими, може зберігати життєдіяльну демократію.

Своїми поглядами та думками Гавел сприяв становленню та подальшому розвитку громадянського суспільства в Чехословаччині. Він відродив ідеї Масарика та теоретично створив міцні підвалини на яких базувалося це суспільство.

Провівши наукову розвідку, можна зробити наступні висновки, що чехословацька та європейська спільнота завдячують Гавелу тим, що він пропагував прогресивні ідеї створення громадянського суспільства. Важливим здобутком є те, що ці ідеї не залишилися на теоретичному рівні, а були ефективно втілені у життя, завдяки чому зараз у Чеській та Словацькій Республіках на високому рівні діють інститути громадянського суспільства. Такий приклад є цінним для суспільств, що переживають схожі процеси, це також безпосередньо стосується і України. Використання набутого досвіду сприятиме швидкому розвитку громадянського суспільства у країнах, що розвиваються.

Література

1. Вацлав Гавел: диссидент у власти http://www.project–syndicate.org

2. *Гавел В.*: «В умовах демократії політик може підвести виборців тільки один раз» http://www.dt.ua

3. *Гавел В.* Новогоднее обращение к народу (1990) – цитаты. Прага, 1 Января 1990 г. http://www.soundwell.ru

4. *Гавел В.* О гражданском обществе и его новых противниках http:// www.khpg.org

5. *Гавел В.* (політзеки)// politzeki.mipeople.ru

6. *Мельниченко І.* Вацлав Гавел: листи із задзеркалля//Сучасність. – 2002. – № 5. – С.106–121.

7. *Тисменяну В.* Поворот у політиці: Східна Європа від Сталіна до Гавела. – К.: «Мегатайп», 2003. – 320 с.

8. *The Political Philosophy of Vaclav Havel.* The Role and Strukture of the Civil Society// www.vaclavhavel.cz

Мелещенко Т.В. Смысл гражданского общества через призму идей чехословацкого общественно–политического деятеля Вацлава Гавела

Раскрыты и описаны главные идеи Вацлава Гавела относительно развития гражданского общества. Проанализирована система взглядов на общественно–политическое развитие. Проведены параллели между основными компонентами гражданского общества и демократическим строем государства.

Ключевые слова: *гражданское общество, демократия, правовое государство, свободная личность, гражданская ответственность.*

Meleshchenko, T.V. Essence of civil society is through the prism of ideas of the Czechoslovak social and political figure Vatslava Gavela

The basic ideas of Vatslava Gavela are exposed and described from development of civil society. The system of looks is analysed to social and political development. Parallels are conducted between the basic components of civil society and democratic state building.

Key words: *civil society, democracy, legal state, independent personality, civil responsibility.*

УДК: 930 (470+571) «18»: 94 (477) «1657/1696» Тарасов С.В.

Вивчання причин і суті Руїни російською історичною наукою

Проаналізовано вивчення причин і суті цього явища російськими істориками, які називали його «малоросійською смутою».

Ключові слова: *Руїна, «малоросійська смута», українське питання, російська історіографія.*

Друга половина XVII ст. стала важливим рубежем в історії як України, так і Східної Європи в цілому. Не буде перебільшенням сказати, що події цього часу зумовили долю України і суміжних держав на століття вперед. Саме під час Національно–визвольної війни і періоду Руїни, що настав за нею, зав'язався вузол тих проблем, які у ряді випадків застаються не вирішеними до нашого часу. Тому кривава епоха Руїни викликала пильну увагу української і російської історіографії.

Поняття «Руїна» має народне походження. Воно існує вже три сторіччя і в українській історіографії широко поширене. Особливо пильно тема Руїни вивчалася в XIX – на початку XX ст. Але питання про суть і періодизацію цього явища так і не були остаточно вирішені [15,6]. У зв'язку з цим представляє інтерес розглянути погляди російських істориків на причини і суть Руїни. Вивченням історії України названого періоду займалися такі відомі учені, як М Устрялов, С. Соловйов, В. Ключевський, Д. Іловайський, М. Покровський, С. Платонов та ін. Аналіз їхніх поглядів дає можливість виявити історіографічну базу сучасної російської історичної науки.

Слід зазначити, що не зважаючи на велику кількість історіографічних робіт, присвячених дореволюційній російській історичній науці, тема, порушена в пропонованій статті, є майже недослідженою. Авторів історіографічних робіт російські історики цікавили виключно як дослідники історії Росії. Історіографію Руїни порушували у своїх роботах В. Ейнгорн і М. Грушевський. Необхідно також згадати роботи сучасної дослідниці Т. Яковлєвої, у першу чергу її кандидатську дисертацію «Початковий етап Руїни»[24;25]. Це дослідження містить історіографічний огляд, який частково висвітлює тему, що цікавить нас, але є гранично стислим.

Метою пропонованої статті є історіографічний аналіз робіт російських істориків XIX – початку XX ст., що торкалися процесів Руїни. У зв'язку з цим виникають наступні дослідницькі завдання:

– розглянути погляди російських учених на причини і суть Руїни;

– порівняти підхід російської історіографії з підходом сучасної їй української історичної науки. Виявити загальні риси в концепціях, якщо такі мали місце.

Термін «Руїна» не був поширений у російській історіографії. Можливо, причиною цього було «простонародне» походження назви історичного періоду. Російські історики оперували поняттями «смута в Малоросії», або «малоросійська смута». Цікаво, що термін «Руїна» чи не єдиний раз у російській історіографії вжив Д. Іловайський [3,187–188]. На статтю «Руїна» в XXVII т. «Енциклопедичного словника Брокгауза і Єфрона» можна не зважати, оскільки там дається лише визначення поняття, як і в будь–якій довідковій літературі [16,480]. .

Разом з тим, російські історики вважали, що після смерті Б. Хмельницького в українській історії почався новий етап. Говорячи про «малоросійську смуту», російські історики часто не відокремлювали самого явища від його причин.

Одним з перших представників російської історіографії, що звернув увагу на це історичне явище, був М. Устрялов. Він дав коротку і яскраву характеристику епохи. Однак, це дослідження страждало певною обмеженістю, оскільки в ньому виявилися консервативні погляди автора. М. Устрялов вважав головною (і, мабуть, єдиною!) причиною «Руїни» особисті амбіції політичних діячів.

На думку історика, початок «малоросійської смути» пов'язаний зі смертю Б. Хмельницького. Причиною хвилювань стала ворожнеча партій, які рвалися до влади. Дослідник вважав, що предметом інтриг і кривавих суперечок була гетьманська посада. За М.Устряловим, передумови «смути» своїми коренями сягали часу, коли при владі був ще Б. Хмельницький. Зміни, що відбулися під час його правління, зробили «смуту» можливою [22,238]. М. Устрялов справедливо зазначив, що з часів Б.Хмельницького пост гетьмана став «набагато почеснішим і прибутковішим, ніж раніше» [22,238]. Гетьман дістав можливість накопичувати «незчисленні багатства», управляти Україною «самовладно» тощо. А оскільки посада гетьмана була виборною, «кожен сміливий честолюбець міг сподіватися на отримання булави гетьманської; претенденти з'являлися один за іншим, піддавалися в заступництво то російського царя, то польського короля, обдурювали обох і накликали помсту на свою батьківщину» [22,239]. Багато хто з них вважав за можливе незалежне існування України. Зрозуміло, М. Устрялов різко засуджував гетьманів за подібні прагнення. За словами історика, вони прагнули незалежності, «слідуючи навіюванням виключно честолюбства, не дороживши благами своєї батьківщини. всупереч здоровому глузду». При цьому вони спокушали козаків «нездійсненними надіями» [22,239]. Що ж до народу, то він, за словами історика, хотів тільки заступництва православного царя. Тому для того, щоб отримати підтримку народу, гетьманові слід було здобути царську прихильність [22,239].

М.Устрялов особливо акцентував увагу на боротьбі між гетьманами Правобережжя і Лівобережжя та гетьманських «зрадах», про які він писав з чималою часткою іронії [22,239–240]. «Неминучим наслідком такої нерозсудливої політики були безперервні заворушення в Малоросії, яка спустошувалася поляками, козаками, росіянами, татарами», – закінчив свої міркування історик [22,240]. Таким чином, учений звернув увагу і на втручання інших держав у події, що відбувалися в Україні.

Можна сказати, що концепція М.Устрялова, концепція «особистих амбіцій» була вкрай спрощеною, а тому явно невдалою. Хоча, звичайно, не можна заперечувати, що особисті амбіції історичних діячів відігравали в подіях Руїни, як і в подіях будь–якої «смути», не останню роль. З вихо-

дом у світ 11тому «Історії Росії» С. Соловйова, концепцію М. Устрялова можна вважати застарілою.

С. Соловйов дуже багато сторінок своєї головної праці відводив подіям «Руїни». Але він, як завжди, викладав переважно конкретний матеріал і лише зрідка давав оцінки, що носили загальний характер. Свої міркування про причини і суть «смути в Малоросії» він розмістив вже після опису Андрусівського миру. Міркування ці носять характер пояснення, чому Андрусівське перемир'я не змогло припинити війну на землях України.

Висловивши свої погляди на значення Андрусівської угоди для Московської держави, С. Соловйов торкнувся питання про соціальні процеси, що відбувалися в Україні. Історик вважав, що «смута» мала характер внутрішніх зіткнень в українському суспільстві і була наслідком соціальної боротьби. С.Соловйов відмовився від концепції «особистих амбіцій» окремих діячів. Правда, він не заперечував і цього чинника, як у разі з П. Дорошенком, але головну свою увагу історик переніс на події, що відбувалися в суспільстві. Це було цілком у дусі історичної науки XIX ст. Підхід С. Соловйова до проблеми ми можемо назвати «соціологічним». У країні, на думку ученого, відбувся переворот. Земельна власність змінила господарів. Але на місце польських панів прийшли нові пани. Козацька старшина, за С. Соловйовим, прагнула «виділитися з військової маси або у вигляді шляхти польської, під керівництвом сенатора Виговського, або у вигляді дворянства московського, під керівництвом боярина Брюховецького; але це прагнення старшини зустрічало сильне протиборство в демократичному середовищі козацтва, представником якого було Запорожжя» [18,181]. Старшина твердила про «права і вільності бідної батьківщини України», але на ділі керувалася лише егоїстичним прагненням до власного благополуччя. Рядові козаки хотіли рівності і з ненавистю ставилися до представників старшини, які вийшли з лав козацтва і тепер отримали дворянське або шляхетське звання. Історик згадував слова запорожців: «Ми знаємо тільки гетьмана і не хочемо знати боярина!» [18,182]. Міста однаково ненавиділи і козаків, і старшину, і були б згодні на знищення гетьманського режиму за умови, що збережуть свої права. Вище духівництво так само говорило про «права і вільності» і, захищаючи права і вільності, віддало перевагу католицькій Польщі перед православною Росією [18,182].

Ці внутрішні зіткнення полегшували роботу московського уряду, який поступово готував поглинання України. «Україна надавала московському уряду повне право не поважати те, що вона називала своїми правами і вільностями, – писав С. Соловйов, – бо, по–перше, кожен в Малоросії розумів ці права і вільності по–своєму; по–друге, з самого початку стали порушуватися права, якими поступилися державі, права, котрі вона обов'язково повинна була мати» [18,182]. Коли в Москві дізналися, що гроші, отримувані в Україні від податків, витрачаються не за призначенням і козаки їх не отримують, уряд вирішив втрутитися. Потрібно було визначити суму доходів, ввести правильний збір, визначити число козаків. Історик вважав, що держава мала на все це повне право за статтями Богдана Хмельницького але перша ж спроба московського уряду здійснити задумане викликала в Україні невдоволення і заворушення. Козакам, звиклим «жити без жодного нагляду» і «брати, що кому заманеться», здались нестерпимими посягання на права і вільності. «Чиї права і вільності? На це запитання не могли відповідати в Малоросії, –

писав історик. – Унаслідок неможливості відповідати на це запитання, виявилося, що самі малоросіяни почали диктувати московському уряду, як діяти, щоб прирівняти побут малоруський до побуту решти областей держави» [18,192–193].

Але це було ще не все. З'явилося таке явище, як доносительство. Українське посольство, приїжджаючи до Москви, як правило, привозило з собою доноси. Врешті–решт, це стало причиною того, що до всіх українців в Москві почали ставитися як до зрадників. І російська рать, вступаючи на землі України, почувалася з цієї причини, як у ворожій країні, і поводилася так, як ніби знаходилася серед ворогів [18,183].

«Суспільство малоросійське вийшло дуже юним на сцену, коли історія вирішувала найважливіші для нього питання», – вважав С. Соловйов [18,183]. На думку історика, в українському суспільстві була відсутня внутрішня згуртованість, внутрішня єдність. Воно розпадалося на окремі ворожі елементи. Звідси – слабкість країни, що не сприяла ні автономії, ні, тим більше, – незалежності України. «Майже вся друга половина XVII століття є смутним часом для Малоросії, подібним до Смутного часу Московської держави на початку століття: та ж хитість (в оригіналі *шатость* – С.Т.), та ж темнота, відсутність чітко визначених цілей і відносин, що дають твердість людині і суспільству, те ж перелітництво» [18,183–184]. Але в Російській державі смута була не такою тривалою, як в Україні. До того ж у Росії боротьба велася між своїми претендентами на владу. Поява іноземних претендентів привела до припинення смути. «Але нещасна Малоросія хиталася дуже довго, хиталася і між поляками, і між турками» [18,184]. Це призвело до страшного спустошення країни (особливо Правобережжя), не говорячи вже про моральний збиток. Суспільний розвиток надовго був затриманий [18,184].

Що означають слова історика про юне суспільство? У даному разі виявилося негативне ставлення дослідника до козацтва. Як відомо, С. Соловйов створив свою періодизацію російської історії, поклавши в її основу боротьбу державного ладу з родовим і європеїзацію російського суспільства. Але час від часу історик, немов забуваючи про створену ним періодизацію, вводив ще один додатковий принцип. Початковий етап історії Росії з IX по XII ст. учений характеризував, як «героїчний», або «богатирський» період [19,15–16]. Іноді історик розтягував «богатирський» час на всю допетрівскую епоху, називаючи Петра I «останнім і найбільшим з богатирів» [19,429]. Богатирський період припинився, на думку С. Соловйова, з торжеством цивілізації. До цього моменту, за словами історика, пристрасті не знаходили моральної перешкоди, оскільки між часом дитинства і змужнілості не існувало перехідного віку освіти. Тому сильна людина бувала страшна, коли не стримувана ніякими моральними принципами, починала доросле життя, вирвавшись з «дурної малої дитячості» [19,124,133]. Як виразився історик, головне зло такого суспільства полягало в тому, що людина входила в нього «моральним недоноском» [19,124].

На Русі «богатирський період» був тривалим, стверджував учений. З посиленням держави, носія цивілізації, «богатирство» було перенесене на околиці країни, де продовжувало своє існування під ім'ям «козацтва», яке С. Соловйов розглядав як деструктивний елемент. У XVII, як і в X ст., знаходилися люди, за словами історика, які протиставляли себе суспільству і йшли в степ. Подібний процес відбувався і в польській державі. На

землях України, як писав С. Соловйов, козацтву вдалося узяти гору і зі своєї старшини утворити новий вищий стан [19,42–43,49].

Отже, С. Соловйов вбачав у «богатирському періоді» якусь подвійність. З одного боку, нерозвиненість («юність») суспільства, в якому були відсутні стримуючі сили для сильних особистостей. З іншого боку, відхід таких сильних людей «на волю», «в чисте поле», де вони утворили козацтво. Те, що козацтво зуміло встановити свою владу над Україною, було, на погляд історика, незаперечним доказом юності українського суспільства.

Ці думки історика, безпосередньо пов'язані з його світоглядом, можна заперечити. Перш за все, може викликати заперечення твердження про козацтво як про анархічний елемент. Хоча О. Єфименко і В. Липинський відзначали, що Запорожжя, у ряді випадків, відіграло в історії Гетьманщини деструктивну роль [15,11–12].

Якщо продовжувати думку С. Соловйова про недостатність стримуючих моральних начал унаслідок відсутності освіти, то можна зазначити, що і за часів С. Соловйова освіту в Росії мали вельми вузькі шари суспільства. Проте С. Соловйов вважав, що юність російського суспільства закінчилася в епоху Петра І. Переважна більшість представників правлячого класу України в XVII ст. мали освіту, яку отримали в польських колегіумах. Таким чином, не можна визнати, що вони вступали в доросле життя безпосередньо з «малої дитячості». Мали вони і певне політичне виховання, отримане в ті часи, коли Україна входила до складу Речі Посполитої. Таким чином, тезу С. Соловйова про «юність» українського суспільства можна заперечити. Слід, втім, зазначити, що Польща була саме такою країною, де сильна особистість не знаходила ніяких стримуючих сил: ні моральних, ні юридичних.

С. Соловйов у своєму трактуванні причин «Малоросійської смути» як боротьби державного начала з козацькою анархією був не самотній. П. Медовиков розглядав «невпорядкованість», що коливала Україну після приєднання до Росії, як наслідок «зіткнення в ній державного начала з протидержавним» [9,254–255]. Прагнення Москви міцніше прив'язати до себе Україну зустріло, за словами історика, сильну протидію в козацькому середовищі, яке прагнуло зберегти свій традиційний побут, що «давав повний простір особистим інтересам» [9,255]. Зазначимо, що монографія П. Медовикова вийшла в 1854 році, тобто за сім років до появи XI тому «Історії» С.Соловйова.

Учень С. Соловйова Г. Карпов намагався розглядати період, що цікавить нас, у взаємозв'язку з повстанням Б. Хмельницького. Учений вважав, що саме тоді виникли проблеми, які прагнула вирішити подальша епоха. Україна приєдналася до Росії у момент повного розвитку в ній козацьких порядків, і з цієї миті в Україні починається «вартий уваги внутрішній процес» [6,2]. Г.Карпов, услід за своїм вчителем С. Соловйовим, вважав «козацькі порядки» проявом анархії і не вбачав у них нічого хорошого [17,403–404;19,42–44;20,177–182;21,136–138;4,13]. Україна, на думку дослідника, була своєрідним виключенням, оскільки тут козакам вдалося «утвердити своє панування». Населення прийняло їх радісно, на відміну від Поволжя, де не вдалося закріпитися С. Разіну [6,2]. Крім того, в Україні збереглися ідеї «польського державного і суспільного життя». Вожді повстання просили у царя підтвердження «прав і вільностей країни». Цар зажадав роз'яснення цих прав. «Виявилось, що ніхто точно відповісти не

міг, що за порядки існують у них у хвилину поставленого запитання» [6,3]. Березневі статті були, за Г.Карповим, лише вирішенням деяких частковостей, оскільки вони готувалися поспіхом. Порядки, встановлені в країні, носили екстраординарний характер. Так вважав і сам Б. Хмельницький [6,3]. Силою свого авторитету йому ще вдавалося стримувати суспільство від міжусобних зіткнень; але після смерті гетьмана «почалося самостійне розбирання матеріалу, що накопичився в попередній страшній боротьбі» [6,3]. Наступила нова, ще страшніша епоха. Було не ясно, до чого призведе смута, що почалася. «Події, – писав історик, – випереджали людей, хоча діячі цього часу були майже ті ж, що і раніше, і так же по–колишньому розумні» [6,3].

Врешті–решт, країна знову стала «провінцією», але не Речі Посполитої, а Росії. «Здорова частина, відпавши від хворого організму, приросла до здорового цілого і стала невід'ємною його частиною» [6,3]. Що ж до соціальних змін, то в них головним було те, що місце польського шляхтича–католика в ході смути зайняв православний виходець із народу [5,18].

Праця М.Павлищева «Польська анархія за часів Яна Казимира і війна за Україну» досить поверхова і носить характер компіляції. Книга вийшла у світ уже пізніше тих томів «Історії» С.Соловйова, де йдеться про той же період, що і в монографії М.Павлищева. З цього можна зробити висновок, що книга Павлищева була застарілою вже на момент виходу в світ.

На думку історика, в Україні після смерті І. Брюховецького розпочалася боротьба трьох партій: російської, польської і ханської (або турецької). Російська партія користувалася підтримкою «всього єдиновірного народу» і була ворожа «українським магнатам» (тобто старшині). До польської партії народні маси ставилися вороже, оскільки не могли забути релігійного і соціального пригноблення. «Турецька партія мала все, тому що не порушувала ні релігійного питання, ні козацьких вільностей, а турбувалася тільки про політичну владу» [10,16]. Таким чином, внутрішньополітична боротьба, що відбувалася в Україні, була пов'язана, на думку ученого, з тією або іншою політичною орієнтацією різних суспільних груп. А успіх тієї або іншої партії залежав від ставлення до неї народних мас.

В. Ейнгорн вбачав причину «Руїни» у розбраті між окремими прошарками українського суспільства. Повстання Б.Хмельницького призвело, на думку історика, до того, що «народ замість неволі панської потрапив в неволю козацьку» [23,71]. Наслідком цього стало те, що в кінці гетьманства Б. Хмельницького в Гетьманщині «вже ясно позначаються дві ворожі партії, поспольства і козацтва, особливо значного». Значне козацтво «копія з польської шляхти, не могло ужитися з Москвою і почало тягнути до Польщі» [23,92]. Поспольство орієнтувалося на Москву. Протистояння двох сил призвело до відкритого озброєного зіткнення.

К. Бестужев–Рюмін вважав, що причини «смути» – це втручання поляків у внутрішні справи України,» розділення війська на дві сторони течії Дніпра», погані стосунки козаків з жителями міст. Крім того, Україна була незадоволена постійними спробами Москви ввести в містах воєводське управління [1,29]. Зазначимо, що розкол Війська Запорозького можна вважати швидше не причиною, а наслідком «смути». Особливо виділяє автор статті ще одну причину, пов'язану з церковною ієрархією. Українське духівництво звикло до номінальної влади «віддаленого Константинопольського патріарха» і не хотіла позбавлятися самостій-

ності. Крім того, воно вважало себе таким, що стоїть на значно вищому культурному рівні, аніж московське духівництво [1,29].

Ми вже звертали увагу на той факт, що Д. Іловайський, ймовірно, єдиний з російських істориків XIX – початку XX ст., який користувався терміном «Руїна». Сенс, який вкладав історик у це поняття, полягав у розколі країни. Для Д. Іловайського Руїна – це «поступове і згубне роздвоєння» України [3,187]. Б. Хмельницький, на думку ученого, почав нову епоху в історії свого народу. Але наступні події показали, що з України не може бути створено «єдиного цілого». Країна коливалася «між двома культурами і двома привабливими центрами (Польщею і Москвою)». Це врешті призвело до розколу країни, який тільки на якийсь час був стриманий особою Б. Хмельницького [3,187].

Д.Іловайський вважав, можливо, солідаризуючись у цьому з В. Ключевським, що приборкувала різноманітні інтереси і прагнення населення України та підтримувала його єдність «сильна рука» старого гетьмана. Але після смерті Б. Хмельницького почалися зіткнення між різними шарами і групами українського суспільства. Внутрішня боротьба ускладнилася впливами ззовні. Почалася тяжка і кривава епоха смути. «Першим і головним приводом для неї послужила, звичайно, осиротіла гетьманська булава» [3,188].

Таким чином, дослідник починав період смертю Б. Хмельницького. Але не легко встановити, де він бачив закінчення епохи. П'ятий розділ п'ятого тому його «Історії Росії», розділ, який носить назву «Українська Руїна», закінчується обранням І. Самойловича на посаду гетьмана [3,188–252]. Учений, звичайно, чудово знав, що «смута» в Україні на цьому не закінчувалася, а «роздвоєння» країни продовжувалося іі набагато пізніше гетьманства І. Мазепи. Єдності Україна не здобула і після розділів Польщі.

За В. Ключевським, причиною «нескінченної смути» в Україні була соціальна незгода у середовищі козацтва. Це була ворожнеча козацької старшини з рядовим козацтвом. Б. Хмельницький відчував цю ворожнечу, але зробити нічого не міг, і після його смерті вона відразу ж «різко виявилася» [7,112].

М. Покровський, на відміну від Д. Іловайського, не використав термін «Руїна». Він присвятив періоду, що цікавить нас, третій розділ третього тому своєї «Руської історії». Цей розділ мав назву «Україна під московським владарюванням». Дослідник не відокремлював політичну історію від соціальної. Козацька революція, як вважав М. Покровський, була, на початковому етапі, і селянською [13,55]. Революція не зачепила середнього землеволодіння «руського і православного». Три сотні шляхтичів присягнули цареві; і шляхта не зникла в Україні. Вона намагалася зберегти свої права, а з цього виходило, що повинні були зберегтися і селянські повинності. Козаки, зі свого боку, менше всього бажали, щоб військові права і вільності стали загальним надбанням. Козацтво використало селянське повстання для боротьби проти Польщі, але не збиралася закріплювати його результати, «ламаючи традиційний суспільний устрій» України. Реєстр був збільшений до 60 000, але збережений [13,59–60]. «Це збереження реєстру, введеного колись польським урядом *проти* козаків, тепер, коли польське панування було повалене, незвичайно характерне», – вважав історик [13,60]. За М. Покровським, І. Виговський перейшов на бік поляків, тому що Москва недостатньо енергійно захищала привілеї

шляхти [13,62]. Колись польський уряд грав на класових суперечностях усередині козацтва. Тепер те ж саме спробувала зробити Москва, і небезуспішно. «Поступове перетворення козацької держави на московську провінцію, тільки керовану на особливих умовах, було найближчим результатом цього. У три гетьманства – Виговського, Юрія Хмельницького і Брюховецького – процес був майже закінчений» [13,61].

Стислу характеристику Руїни дав енциклопедичний словник Брокгауза і Єфрона (історичним відділом займався М. Кареєв). «Руїна – народна назва похмурої епохи в історії Малоросії, що обіймала гетьманування Брюховецького, Многогрішного і Самойловича..., яке відрізнялося безпорадністю народної маси, безідейністю і корисливістю її керівників». Джерелом статті названа однойменна монографія М. Костомарова [16,480].

У В. Пічети відсутнє поняття «Руїна», хоча він дуже уважно прослідкував основні події історії України з початку повстання Б. Хмельницького. Як багато попередників, починаючи з С. Соловйова, В. Пічета звернув увагу на «класовий антагонізм» усередині українського суспільства [11,126]. Цей антагонізм виражався не тільки в боротьбі між верхівкою козацтва і рядовими козаками, інтереси козацтва стикалися і з інтересами поспольства і міщанства. «Класова протилежність інтересів розкрилася відразу після смерті Хмельницького», – узагальнює історик [11,126]. Як бачимо, учений розділяв думку більшості попередників, що займалися вивченням «малоросійської смути».

У І. Розенфельда ми також марно шукатимемо слово «Руїна». Проте він виділяв період в українській історії, який хронологічно приблизно співпадає з епохою Руїни. Це перший період «інкорпорації Малоросії», що відбувався в 1657, – 1708 роках [14,79]. Цей час названий дослідник характеризував так само, як і більшість попередників із числа російських істориків. За І. Розенфельдом, із зовнішнього боку, період був «досить строкатою картиною «хитань і зрад» [14,79]. Не можна в цю епоху знайти жодного відрізку часу, коли країна жила б спокійно. Суть періоду у І. Розенфельда та ж, що і в російській історіографії, що передувала йому. «Боротьба двох політичних начал – польського і московського – і боротьба двох соціальних класів – простого і «значного» козацтва, переплітаючись і обумовлюючи один одного, проходять через всю історію періоду» [14,79]. Боротьба ця, що характеризувалася дослідником як «боротьба політичних протилежностей і соціальних суперечностей», полегшувала царському уряду його завдання приєднання України, а також була причиною «хитань» в українському народі. Політичні симпатії до Польщі були у старшини; низи козацтва, зокрема Запорожжя, були прихильниками Росії. У цьому протиріччі, вважав історик, міститься пояснення всієї політичної історії України з 1657 року до 1708 року [14,79]. Б. Хмельницький знаходився над партіями, залишаючись виразником загальнонаціональних інтересів. Але з його смертю почалася відкрита боротьба «інтересів і прагнень» [14,79].

За С. Платоновим, в Україні вся друга половина XVII ст. була часом «смути», яку він охарактеризував як «війну всіх проти всіх» [12,440]. Погляд ученого на суть і причини цього явища був аналогічним поглядам С. Соловйова і Г. Карпова. Після відділення України від Польщі, старшина, як вважав дослідник, прагнула отримати права дворянства. Але основна маса козацтва виступила проти. При цьому верхівка суспільства

переважною більшістю тягнулася до Польщі. Нижчі верстви суспільства симпатизували Москві. Кожний стан, кожна група суспільства, за словами історика, прагнула до утвердження лише своїх прав і інтересів, на шкоду іншим. Так чинили козаки, і жителі міст, і духівництво. У цій ситуації Москва, на думку С. Платонова, намагалася грати роль «примирниці і утихомирювачки». Політика царського уряду когось в Україні задовольняла, а у когось викликала невдоволення. При цьому, твердої опори в країні Москва не мала і затверджувала свій вплив, лише використовуючи симпатію демократичних шарів суспільства. Але, не дивлячись на постійну «смуту», Росія все міцніше прив'язувала до себе Лівий берег Дніпра [12,439–440].

Отже, першою спробою пояснити походження і суть Руїни стала теорія «особистих амбіцій» М.Устрялова. Але з моменту виходу в світ тієї частини «Історії Росії» С. Соловйова, де йшлося про період, що настав після смерті Б. Хмельницького, російська історіографія відходить від цієї концепції. Тобто такий чинник, як «боротьба честолюбств», ніколи не скидався з рахунків російськими дослідниками «малоросійської смути», але тепер вказана причина вважалася не єдиною і не головною. Так само, як і тиск на Україну, що доходив іноді до озброєних вторгнень, як з боку Польщі, так і Росії. Втім, Україна розглядалася російськими істориками, хай і з відомими обмовками, як частина останньої. Головна причина Руїни в російській історіографії – це процеси, що проходили в самому українському суспільстві. Перш за все, це боротьба між соціальними групами, класами, станами. С. Соловйов, можливо, першим з російських істориків звернув увагу на соціальну ворожнечу в самому козацтві, на боротьбу між старшиною і рядовими козаками. Подальші дослідники, незалежно від своїх політичних переконань і методологічних прийомів, більш–менш успішно розвивали його думки. Охоронці Г. Карпов і Д. Іловайський, ліберал В. Ключевський, марксист М. Покровський бачили приблизно одні і ті ж процеси, що відбувалися в Гетьманщині. Можна сказати, що у них був однаковий погляд на проблему Руїни, і погляд цей йшов від С. Соловйова. Цим пояснюється дуже схожа оцінка різними істориками одних і тих же подій і історичних діячів.

Російські історики, як правило, оцінювали події, що відбувалися в Україні, з позицій інтересів Московського царства. У той же час, у них було багато спільного в оцінці причин і характеру «малоросійської смути» з концепціями українських учених. С. Соловйов, історичний світогляд якого був у своїй основі протилежним поглядам М. Костомарова [2,111], назвав приблизно ті ж причини, що і М. Костомаров [8,287–289]. Обидва учені звертали увагу на соціальні суперечності в українському суспільстві. М. Костомаров говорив про недостатнє політичне виховання українського народу, С. Соловйов – про «юність» українського суспільства. Якщо це і не цілком одне і те ж, то «юність» суспільства припускає недостатність політичної освіченості. Корінна відмінність між позиціями двох корифеїв історичної науки в тому, що М. Костомаров не міг схвалити втручання Москви у внутрішні справи України; С. Соловйов вважав, що Україна сама надавала право Москві не поважати своїх вільностей.

Російські і українські історики говорили про політичне протистояння між верхівкою козацтва і основною масою народу, про протистояння між козацтвом і іншими станами. Старшина на чолі зі шляхтою, за їх словами, орієнтувалася на Польщу, оскільки польські порядки були для неї

ідеалом, простолюддя – на Москву, у якій вбачали управу на старшину з її амбіціями. Важливий не ступінь наближення даного узагальнення до істини, а сам факт, що воно було однаково поширене як у російській, так і в українській історіографії. Надалі було б корисно детальніше простежити взаємовплив російської і української історичної науки щодо висвітлення питань доби Руїни.

Література

1. *Бестужев–Рюмин К.Н.* Алексей Михайлович // Русский Биографический словарь. – Т.II. – СПб., 1900. – С.23–35.

2. *Вернадский Г.В.* Русская историография. – М.: АГРАФ, 1998. – 448 с.

3. *Иловайский Д.И.* История России. Отец Петра Великого: Алексей Михайлович и его ближайшие преемники. – М.: Чарли, 1996. – 624 с.

4. *Карпов Г.Ф.* В защиту Богдана Хмельницкого. – М., 1890. – 104 с.

5. *Карпов Г.Ф.* Костомаров как историк Малороссии. – М., 1871. – 36 с.

6. *Карпов Г.Ф.* Критический обзор разработки главных русских источников, до истории Малороссии относящихся, за время: 8–е генваря 1654–30–е мая 1672 года. – М.,1870. – 184 с.

7. *Ключевский В.О.* Курс русской истории // Сочинения в 9 т. Т.III. – М.: Мысль, 1988. – 414 с.

8. *Костомаров Н.И.* Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей, Н. Костомарова. – Второй отдел: господство дома Романовых до вступления на престол Екатерины II. – Вып.4–5. XVII столетие. – СПб., 1874. – 536 с.

9. *Медовиков П.* Историческое значение царствования Алексея Михайловича. – М., 1854. – 256 с.

10. *Павлищев Н.И.* Польская анархия при Яне–Казимире и война за Украину. – Т.III. – Эпилог. Окончание войны за Украину. 1668–1699. – Спб., 1887. – 243 с.

11. *Пичета В.И.* Внешняя политика России // Три века / Сб. Сост.: А.М. Мартышкин, А.Г. Свиридов. – Т.II. – М.: ГИС, 1991. – С.106–139.

12. *Платонов С.Ф.* Лекции по русской истории, 1993. – М.: Высшая школа, 1993. – 736 с.

13. *Покровский М.Н.* Русская история с древнейших времен М.Н. – Т.III. – М., 1911. – 232 с. + 72 с.

14. *Розенфельд И.Б.* Присоединение Малороссии к России (1654–1793): Историко–юридический очерк. – Пг., 1915. – 192 с.

15. *Романцов В.М. Черепченко О.О.* Причини та початок Руїни, її вплив на процеси становлення Гетьманщини: Історіографічний аспект проблеми // Історичні і політологічні дослідження. – 2002. – № 2 (10). – С.6–15.

16. Руина // Энциклопедический словарь. – Т. XXVII. – Пт.53. – Издатели: Ф.А. Брокгауз (Лейпциг), И.А. Ефрон (Санкт–Петербург). – Спб., 1899.

17. *Соловьев С.М.* История России с древнейших времен. – Т.9–10// Сочинения в 18 кн. – Кн.V.– М.: Мысль, 1990. – 718 с.

18. *Соловьев С.М.* История России с древнейших времен. – Т.12–13 // Сочинения в 18 кн. – Кн.VI.– М.: Мысль, 1990. – 671 с.

19. *Соловьев С.М.* История России с древнейших времен. – Т.13–14 // Сочинения в 18 кн. – Кн.VII.– М.: Мысль, 1990. – 701с.

20. *Соловьев С.М.* Малороссийское казачество до Хмельницкого // Русский вестник. – 1859. – Т.23. – С.177–196.

21. *Соловьев С.М.* Публичные чтения о Петре Великом // Чтения и рассказы по истории России. – М.: Правда, 1990. – С.414–583.

22. *Устрялов Н.Г.* Русская история. – Ч.II. (1462–1689). – СПб., 1837. – 338 с.

23. *Эйнгорн В.* Очерки из истории Малороссии в XVII в. Сношения малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича. – М., 1899. – 1104 с.

24. *Яковлева Т.* Гетьманщина в другій половині 50–х років XVII століття: Причини і початок Руїни. – К.: Основи, 1998. – 447 с.

25. *Яковлева Т.Г.* Начальный этап Руины: Социально–политическое положение и внешняя политика Украины конца 50–х годов XVII века. Дис. ... кандидата исторических наук. (07.00.02) / Санкт–Петербургский государственный университет. Канадській інститут Українських студій. – К., 1994. – 298 с.

Тарасов С.В. Изучение причин и сути Руины русской исторической наукой

Проанализирована оценка изучения причин и сути этого явления российскими историками, которые называли его «малороссийской смутой».

***Ключевые слова:** Руина, «малороссийская смута», украинский вопрос, русская историография.*

Tarasov, S.V. The Cause and Essence of Ruina in Russian Historic Science

The profound analyses of causes and essence of this phenomenon named by Russian historians «the Russia Minor Distemper» is given.

***Key words:** Ruina, «the Russia Minor Distemper», the Ukrainian problem, Russian historiography.*

УДК 94 (477): 329 «XVIII» Драгоманов
Козуб Л.В.

Спадщина М.П. Драгоманова як джерело до вивчення історії суспільно-політичного руху XIX ст.

Комплексно досліджено позиції М.П. Драгоманова у вивченні історії суспільно–політичного руху XIX ст. в Україні. Проведено критичний аналіз численних джерел, узагальнено досвід історіографічних розробок досліджуваної проблеми.

Ключові слова: *Драгоманов М.П., Україна, XIX століття, суспільно–політичний рух, історіографія, джерелознавство.*

В сучасній українській історичній науці намітився ряд пріоритетних науково–дослідних напрямків. До їх числа відноситься вивчення історії суспільно–політичного руху та суспільної думки України. Зміна політичної ситуації у країні, здобуття державної незалежності, культурне відродження, зростання національного самоусвідомлення ставлять перед дослідниками нові завдання детальнішого вивчення проблем, пов'язаних із розумінням процесу формування особливостей української нації, піднесенням національної самосвідомості, її інтелектуального, політичного і духовного розвитку. Останній час характеризується постійним ростом інтересу до різних аспектів української суспільно–політичної думки з боку спеціалістів гуманітарних наук. До наукового обігу широко залучаються нові матеріали, переосмислюються раніше відомі.

Серед інших, в українській історіографії М.П. Драгоманов залишив глибокий слід, його ідеї часто мали визначальний вплив. Протягом десятиріч історичні та ідеологічні уявлення української інтелігенції ґрунтувались на драгоманівських теоретичних розробках.. Будучи видатним мислителем, спостережливим політиком і глибоким теоретиком, він аналізував складну ситуацію в Україні, досліджував причини розгортання та напрямки суспільно–політичного руху XIX ст. в Україні. Своїми працями М.П. Драгоманов вплинув на світогляд видатних українських діячів, серед яких І.Я. Франко, М.І. Павлик, М.С. Грушевський, В.К. Винниченко, Олена Пчілка, Леся Українка, М.М. Коцюбинський та інші. Під впливом його теоретичних розробок постали перші українські політичні партії – РУП, НУП, УСДРП та інші. Високий рівень наукової ерудиції, інтелекту зумовлюють унікальність спадщини М.П. Драгоманова і його вагомий внесок у розвиток як української, так і світової думки.

Впродовж життя учений шукав розв'язання найактуальніших для України проблем. Він працював як історик, публіцист, літературознавець, фольклорист, соціолог, політик та суспільний діяч. У своїх працях М.П. Драгоманов визначив, серед інших, ряд пріоритетних тем: аналіз політики царату стосовно неросійських національностей, вивчав українську

національну проблему, розвиток освіти і стан шкільної справи в Україні, українську минувшину й фольклор, як носії національних традицій, перспективи розвитку соціалізму в країні, здійснював аналіз діяльності народників, шляхи реформування Російської імперії, діяльність земств і перспективи лібералізму.

М.П. Драгоманов брав активну участь у теоретичних дискусіях та ідейних суперечках у середовищі як українського національного, так і загальноросійського радикально–демократичного (народницького) та ліберально–демократичного (земського) руху. Обставини написання творів М.П. Драгоманова потребують додаткового поглибленого аналізу і мають враховуватися при використанні. Необхідно зважати на полемічне спрямування його праць. Впродовж 70–80–х років XIX ст. М.П. Драгоманов підтримував листування, або безпосередньо контактував з понад 200 діячами різних ідейних уподобань. Дослідження теоретичних надбань М.П. Драгоманова ускладнюється з огляду на специфіку викладу ученим власних поглядів. Головним напрямком його політичної діяльності стало намагання синтезувати ідеї ліберально–демократичного й радикально–демократичного руху задля компромісного розв'язання гострих проблем тогочасного суспільства. Праці ученого мають різне спрямування і звернені як до поточних суспільних проблем, так і до глибоко узагальнюючих теоретичних побудов. Для них характерна принциповість і максималізм.

Вже в ранніх роботах М.П. Драгоманова виявилася характерна для нього наукова методика досліджень історії суспільно–політичного руху. У прагненні дослідити ту чи іншу проблему якомога глибше, учений залучав максимальну кількість фактичного й джерельного матеріалу. Його роботи відзначаються різноманітністю, широтою у застосуванні методологічних засад і дослідницьких методик. Поряд із цим, М.П. Драгоманов завжди безкомпромісно негативно ставився до різних виявів дилетанства та поверхового трактування суспільних явищ. Важливе місце займають роботи автобіографічного характеру, в яких М.П. Драгоманов сформулював власні позиції. Серед них варто окремо згадати «Австро–руські спомини (1867–1877)» [1] та «Автобиографическую заметку (1841–1889)» [2] із доповненнями до них. Автобіографічні праці ученого мають свою специфіку. Хоча ці роботи не претендують на неупереджене висвітлення минулих подій і явищ, але вони допомагають зрозуміти й скласти цілісне враження про позиції М.П. Драгоманова.

Особливої уваги заслуговують женевські роботи М.П. Драгоманова. На сьогоднішній день вони є бібліографічною рідкістю. Тривалий час ці праці були недоступні широкому загалу. Але саме вони мають важливе значення для дослідників даної проблеми, оскільки це – позацензурні роботи, які найповніше розкривають суспільно–політичні позиції М.П. Драгоманова. Найбільш інформативні серед них: «Внутреннее рабство и война за освобождение» (Женева, 1877), «Народні школи на Україні, серед життя й письменства в Росії» (Женева, 1877), «Историческая Польша и великорусская демократия» (Женева, 1881), «Нові українські пісні про громадські справи (1764–1880)» (Женева, 1881), «Народная Воля» о централизации революционной борьбы в России» (Женева, 1882), «Восемнадцать лет войны чиновництва с земством» (Женева, 1883), «Опыт украинской политико–социальной программы: Свод и объяснения» (Женева, 1884), «Накануне новых смут» (Женева, 1886) та ін. У низці праць М.П. Драгоманова є обґрунтування доцільності використання моральних, «чистих» методів у здійснені суспільно–політичних

перетворень. Цьому питанню присвячена його окрема стаття «Чистое дело требует чистых средств» (1876).

Серед праць М.П. Драгоманова, написаних в останній період життя, варто згадати наступні: «Неполітична політика» (1890), «Чудацькі думки про українську національну справу» (1891), «Неправда – не просвіта» (1892), «Листи на Наддніпрянську Україну» (1893–1894). М.П. Драгоманов завжди чітко усвідомлював тісне переплетіння української справи з світовими тенденціями суспільного розвитку. Він постійно піднімав українське питання серед європейських освічених кіл. Учений також намагався зорієнтувати український національний рух за європейськими ліберально–демократичними зразками, вносячи в нього свіжі, передові ідеї.

За умов жорстокої цензури у публіцистичній полеміці М.П. Драгоманов, як і інші діячі українського руху, був змушений використовувати псевдоніми. У нього їх було кілька – «Українець» (у галицьких виданнях «Друг» і «Правда»), «Толмачов» («Вестник Европы»), «П. Кузьмичевский» («Киевская Старина») та ін. У ряді випадків, зокрема, у «Киевском телеграфе» учений публікував свої статті анонімно. Водночас М.П. Драгоманов застосував криптоніми: «М.Д.» («Громада», «Вольное слово»), «М. Т–ов» («Вестник Европы», «Киевская Старина») і т. ін.

Існує різний ступінь інформативності щодо авторства, часу, місця та обставин появи творів М.П. Драгоманова. Лише деякі праці містять вичерпно повні відомості щодо цього, як, наприклад, робота «Турки внутренние и внешние» (1876). Проте часто відсутні прямі вказівки в праці на авторство, обставини написання, час і місце. Не завжди збігається час написання праці і час першодруку. Наприклад, «Антракт з історії українофільства» вперше надрукований у львівському журналі «Правда» за 1876 р. під псевдонімом «Українець». А з редакційної преамбули з'ясовується, що дана стаття була надіслана до редакції ще влітку 1872 року під назвою «Народна освіта й література на Україні» [3,40].

Щодо власне історіографічних досліджень, то тут варто відзначити, що М.П. Драгоманов не мав на меті проводити спеціальні історичні розробки. Його дослідження розпорошені по публіцистичних, наукових та інших працях. Проте, вони виходять на якісно новий рівень дослідження у зв'язку з застосуванням історико–порівняльного методу у вивченні проблем суспільно–політичного руху.

Цікава інформація з даної теми міститься у багатій епістолярній спадщині М.П. Драгоманова. Він листувався із широким колом учених і суспільних діячів (М.М. Стасюлевичем, О.С. Суворіним, Ю.А. Яворським, О.С. Терлецьким, О.М. Пипіним, В. Навроцьким, І.Я. Франком, М.І. Павликом, В.Б. Антоновичем, Т. Окуневським, П.О. Кулішом та ін.). Найбільший інтерес викликають листи Михайла Петровича до прогресивних діячів, в яких є його оцінки українського національного, радикально–демократичного (народницького) та ліберально–демократичного (земського) руху, даються поради, критикуються заходи та вчинки суспільно–політичних діячів. Проте цей вид джерел вимагає особливого підходу. Драгоманівська епістолярна спадщина неоднозначна за інформативністю і значною мірою залежить від характеру листування, яке було конспіративним, легальним чи напівлегальним, що вимагає з'ясування обставин і причин написання листів.

Велике значення для дослідження драгоманівської спадщини мають, видані І.Я. Франком та М.І. Павликом, збірки праць та листування ученого [4]. М.І. Павлик видав низку томів, де подається листування

М.П. Драгоманова з провідними діячами Західної України – Мелітоном Бучинським, Теофілом Окуневським, Наталією Кобринською та іншими. Цими виданнями було зроблено значний внесок у збирання й публікацію значної частини драгоманівської теоретичної та епістолярної спадщини.

Взагалі, величезна наукова, літературно–публіцистична та епістолярна спадщина М.П. Драгоманова видавалась епізодично, нерівномірно й переважно за кордоном. Крім видань женевської друкарні «Громада», значна частина його праць вміщена в часописах «Киевский телеграф» (Київ), «Вольное слово» (Женева), «Народ» (Львів), «Житє і слово» (Львів), «Вестник Европы» (Москва), «Санкт–Петербургские ведомости» (Санкт–Петербург) та ін. Більшість видань пізніше не перевидавались й стали бібліографічною рідкістю.

У хронологічному порядку видання праць М.П. Драгоманова умовно можна поділити на етапи: роботи, які учений видав особисто, дорадянський, радянський і сучасний період. У кожному з вказаних періодів простежуються свої особливості видання, дослідження та залучення фактичних матеріалів. Праці ученого досить різноманітні – від хронікальних заміток у пресі до змістовних монографічних досліджень. Та досьогодні вони розпорошені по різних виданнях та архівах.

Вагомий внесок у розвиток драгоманознавства, у справу публікації праць ученого, його епістолярної спадщини зробили представники української науки в діаспорі. Так, Українським Науковим інститутом у Варшаві було видано частину архіву М.П. Драгоманова [5]. В останні десятиліття учені ввели в науковий обіг низку нових архівних матеріалів. Продовжується публікація маловідомих праць М.П. Драгоманова [6]. Велике значення для ознайомлення з його творчою спадщиною широкого кола читачів мають збірки праць: Драгоманов М.П. Літературно–публіцистичні праці (Т.1–2,Київ,1970); Драгоманов М.П. Вибране (Київ, 1991).

Значний масив із неопублікованих джерел становлять документи й матеріали, що зберігаються в Центральному державному історичному архіві України у м. Києві (ЦДІАУК), Центральному державному архіві України у м. Львові (ЦДІАУЛ) та Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. Частину з них опубліковано у збірнику документів і матеріалів: Михайло Драгоманов. Документи і матеріали: 1841–1994 [7].

Так, матеріали фонду Управління попечителя Київського навчального округу (Ф.707) ЦДІАУК містять інформацію про період навчання М.П. Драгоманова, формування кола його наукових зацікавлень. Матеріали про навчання, роботу у Київському університеті Святого Володимира та наукові закордонні відрядження М.П. Драгоманова є у фонді Київського університету (Ф.708). У фонді Канцелярії Київського, Подільського і Волинського генерал–губернаторства (Ф.442) знаходяться документи, що стосуються закордонної діяльності М.П. Драгоманова, заборони розповсюдження видань ученого. Низка офіційних документів, що стосуються оцінки тодішньою владою його громадсько–політичної діяльності, зберігається у фондах Київського жандармського управління (Ф.274) та Київського охоронного відділення (Ф.275).

В Інституті рукопису НБУ ім. В.І. Вернадського зберігається окремий фонд М.П. Драгоманова (Ф.172). Серед його документів найбільший інтерес становлять неопубліковані листи, маловідомі праці ученого, курси лекцій, прочитані в Київському університеті Св. Володимира. Досить насиченим є фонд Літературних матеріалів (Ф.1), де зберігаються документи про закордонні відрядження М.П. Драгоманова, його роботу в Київському

університеті Св. Володимира. Крім того, тут знаходяться маловідомі листи М.П. Драгоманова до О.І. Герцена (Спр.44054), П.І. Житецького (Спр.47445,47470, 47450–47451 та ін.), П.О. Куліша (Спр. 29638–29658).

Змістовними, з огляду на їх інформативність, є спогади В. Дебогорія–Мокрієвича про М.П. Драгоманова (Ф.Х,Спр.14715). Тут зберігаються також матеріали, зібрані та опрацьовані М. Возняком (Ф.Х,Спр.14697,Спр.16997), К. Копержинським (Ф.Х.,Спр.17512) та іншими авторами журналу «Україна» та збірника «За сто літ».

Вивченню історіографії та джерел, пов'язаних з М.П. Драгомановим, присвячені окремі розділи дисертаційних досліджень Н.В. Здорікової, Т.Г. Андрусяка, О.А. Крук [8]. Деяка увага даній проблемі приділена в монографіях А.М. Круглашова, Т.Г. Андрусика [9]. У дисертаційні роботі Г.В. Костенко вивчається історіографія дослідження світогляду та суспільно–політичної діяльності М.П. Драгоманова [10].

Без перебільшення М.П. Драгоманова можна назвати людиною, що мала першочерговий вплив на розвиток української громадської думки і надала українському руху нове забарвлення. Важливим досягненням М.П. Драгоманова було те, що він в українському середовищі став творцем нового, політичного напрямку, розглядав український народ у європейському контексті і доводив його окремішність як нації. В результаті комплексного опрацювання його спадщини з'ясовано, що серед основних засад драгоманівських розробок виокремлюються аспекти глибокого синтезу української національної та загальноєвропейської традицій на ґрунті демократизму; розуміння українського руху не як літературно–етнографічного, а надання йому політичного характеру. Послідовний демократизм розглядається, як оптимальний шлях розвитку. Завдяки його теоретичним обґрунтуванням український рух пішов шляхом «європеїзації». Він один із перших запропонував широку, наближену до політичних реалій програму, обґрунтував потребу демократичних перетворень у суспільстві. Драгоманівські позиції характеризуються виваженістю до поставлених завдань. Він постійно намагався захистити національну самобутність, оригінальність, цілісність, доводив необхідність комплексного підходу до розв'язання актуальних проблем, акцентував увагу на потребі врахування національної специфіки та світових тенденцій, наголошував на добровільності національної самоідентифікації, пропонував принципово новий шлях реалізації національних цілей, звертався не до народу, а до більш освічених, свідомих і впливових верств. М.П. Драгоманов доводив хибність романтизованого ставлення до простого народу, його можливостей та ролі у даних процесах, виступав за підвищення рівня національної свідомості населення через освіту та піднесення національно–визвольного руху в широких масштабах.

Діяльність М.П. Драгоманова була однією з визначних подій в історії не лише українського національного руху, але і європейського демократичного руху в цілому. Серед причин постійного інтересу науковців до драгоманівської спадщини є те, що значна частина запропонованих ним суспільних орієнтирів пройшла випробування часом.

Література

1. *Драгоманов М.П.* Австро–руські спомини (1867–1877) // Драгоманов М.П. Літературно–публіцистичні праці. – К., 1970. – Т.2. – С.151–188.

2. *Драгоманов М.П.* Автобиографическая заметка (1841–1889) // Драгоманов М.П. Літературно–публіцистичні праці. – К., 1970. – Т.1. – С.45–67.

3. *Світленко С.І.* Народництво в Україні 60–80–х років XIX століття. Теоретичні проблеми джерелознавства та історії. – Дніпропетровськ, 1999.

4. *Драгоманов М.* Листи до Ів. Франка та інших. 1887–1895. – Львів: Накладом Українсько–Руської Видавничої Спілки, 1906. – 206 с.; *Листи М. Драгоманова до Ів. Франка та інших.* 1881–1886. – Львів: Накладом Українсько–Руської Видавничої Спілки, 1908. – 431 с.; *Переписка Михайла Драгоманова з Наталією Кобринською (1893–1895).* Зладив і видав М. Павлик. – Львів, 1905. – 23 с.; *Переписка Михайла Драгоманова з д–ром Теофілем Окуневським (1883, 1885–1891, 1893–1895).* Зладив і видав М. Павлик. – Львів, 1905. – 281с.

5. *Архів М. Драгоманова.* – Варшава, 1938. – Т.1. – 446 с.; *Лотоцький О.* До світогляду старого українофільства (із листування І.Я. Рудченка з М.П. Драгомановим) // Праці Українського Наукового інституту. – Варшава, 1938. – Т.48. – С.18–24.

6. *Бажинов І.Д.* Невідома стаття М. Драгоманова про І. Франка // Слово і час. – 1991. – № 9 – С.13–17; Хорунжий Ю. Невідомі поезії М. Драгоманова // Дніпро. – 1991. – № 11–12. – С.49–51.

7. *Михайло Драгоманов.* Документи і матеріали: 1841–1994. – Львів, 2001. – 733 с.

8. *Здорікова Н.В.* Проблема української національної самосвідомості в політичних поглядах М.Драгоманова: Дис. ... канд. філос. наук: 23.00.01. / Київський університет імені Тараса Шевченка. – К., 1993. – 131 с.; *Андрусяк Т.Г.* Права людини в поглядах М.Драгоманова: Дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.01. / Львівський університет імені І.Франка. – Львів, 1993. – 207 с.; *Крук О.А.* Концепція історії України в науковій, публіцистичній та епістолярній спадщині М.П. Драгоманова: Дис. ... канд. істор. наук: 07.00.06. / НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського. – К., 1996. – 186 с.

9. *Круглашов А.М.* Драма інтелектуала: політичні ідеї Михайла Драгоманова. – Чернівці: Прут, 2000. – 488 с.; *Андрусяк Т.Г.* Шлях до свободи (М. Драгоманов про права людини). – Львів: Світ, 1998. – 189 с.

10. *Костенко Г.В.* Світогляд та суспільно–політична діяльність Михайла Драгоманова: історіографія проблеми: Дис. ... канд. істор. наук 07.00.06. / Дніпропетровський національний університет. – Дніпропетровськ, 2000. – 182 с.

Козуб Л.В. Наследие М.П. Драгоманова как источник изучения истории общественно–политического движения XIX ст.

Комплексно исследованы позиции М.П. Драгоманова в изучении истории общественно–политического движения XIX ст. в Украине. Проведен критический анализ многочисленных источников, обобщены историографические разработки данной темы.

Ключевые слова: *Драгоманов М.П., Украина, XIX век, общественно–политическое движение, историография, источниковедение.*

Kozub, L.V. M.P. Dragomanov's heritage as well as sources to a study of the history of social and political movement of XIX–th century

This article is dedicated to a complex study of M.P. Dragomanov's developments of the history of social and political movement of XIX–th century in Ukraine. An urgency of the present research is determined by a necessity to specify social and political viewpoints of the scientist.

Key words: *Drahomanov M.P., Ukraine, XIXth century, social and political movement, historiography, source study.*

УДК 293. (043) 21

Козлов М.М.

Місце та роль богині Макоші та її служителів чародіїв в духовному житті східних слов'ян дохристиянської доби

Проведена реконструкція обрядів та вірувань наших предків дохристиянської доби, пов'язаних з язичницькою богинею Макошу. Автор проаналізував також місце та роль служителів Макоші – чародіїв в духовному та громадському житті східних слов'ян язичницької доби.

Ключові слова: *уявлення, вірування, обряд, звичай, культ, жертвоприношення.*

Значний пробіл у наших знаннях з історії давньоруської держави становить культ жіночих східнослов'янських язичницьких божеств, а також організація їхнього язическього культу. А тим часом, без вирішення цього питання, без розуміння шляхів і форм розвитку даного важливого розділу слов'янського язичництва повноцінно дослідити суспільно–економічні та політичні процеси, пов'язані із виникненням та становленням давньоруської держави практично. Зокрема, цілковитою загадкою залишається в наш час як культ одного з уособлень великої Богині–матері Макоші.

Богиня Макош в свідомості наших предків була володаркою людської долі, покровителькою молодих жінок та дітей на всій східнослов'янській території. Таким чином культ даної богині повинен був займати досить поважне місце в системі східнослов'янського язичництва. Впливовим жрецьким кланом у східних слов'ян язичницької доби були і служителі Макоші. Чародії складали значну частину східнослов'янського жрецтва, вони впливало на логіку й осмислення людьми природи й людського суспільства, створило цікавий та важливий комплекс уявлень про загробний світ і незримі сили, керуючі Всесвітом.

Уявлення про богиню Макош та її адептів чародіїв – невід'ємна частина загального язичницького світогляду, підґрунтя ментальних особливостей давніх слов'ян. Тому актуальність цієї теми не викликає ніякого сумніву. Реконструкція східнослов'янських вірувань та уявлень, пов'язаних з Макошу та її служителями – чародіями – головна ціль даної статті.

Перші дослідники слов'янської міфології не могли чітко визначити функції Макоші. М. Глинка й В. Татищев уважали, наприклад, що дане божество було у наших предків заступником худоби [4,118;25,41].

М.І. Костомаров бачив у Макоші аналог західнослов'янської Девони – покровительки шлюбу й сімейного вогнища [11,220].

Досить загадковим божеством визнають Макош і більше пізні дослідники. Ф.Е. Корш, наприклад, висловлювався із цього приводу в такий

спосіб – «Що стосується Макоши, те іноземне її походження впадає в око, але функції богині визначити важко і міфологічне значення цього божества невідомо [10,3].

Досить поширена була також точка зору, відповідно до якої, Макош спочатку була богинею фіно–угорських племен, а в пантеон князя Володимира була поставлена виходячи з політичної доцільності. При цьому етимологічне походження ім'я богині пов'язують із назвою фінського плем'я «мокша» [1,276;24,143;6,473].

Проти такої гіпотези рішуче виступили радянські вчені Я.Е. Боровський і Б.О. Рибаков. Так, Я.Е. Боровський справедливо вказав на той факт, що топоніми похідні від імені даної богині мають місце, на всій території Русі й деяких інших слов'янських землях (наприклад, Макошино на Чернігівщині, Мокошин у чехів і т.д.). Крім того, вчений уперше зв'язав походження ім'я богині не з фіно–угорськими словами, а спільнослов'янськими термінами «мокрий», «мокнути» інтерпретувавши її як слов'янську богиню води, дощу, грози, родючості [2,21].

Б.О. Рибаков також дійшов висновку про слов'янське походження Макоші, звернувши увагу вчених на той факт, що у фінського плем'я «мокша» немає богині з ім'ям Макош. На думку дослідника, дана богиня у свідомості наших предків представлялася матір'ю врожаю, володаркою долі [17,365].

П.П. Толочко не виключив можливості як фіно–угорського так і слов'янського походження Макоші [26,59].

Багато сучасних дослідників відзначаючи зв'язок Макоші з жіночими ремеслами, родами й взагалі жіночою долею, зводять функції даного божества до заступництва жінок [12,118;15,40;26,59]. Існує точка зору, відповідно до якої Макош це одне з імен великої індоєвропейської богині Матері – сирої землі [5,48].

Насамперед, не можна погодитися з гіпотезою про незначність або чужорідність культу Макоші у східних слов'ян. За кількістю згадувань у повчаннях проти язичества XI–XVI ст., дана богиня поступалася лише Роду й рожаницям, набагато випереджаючи такі язическі божества, як – Перун, Хорс, Велес, Даждьбог. Крім того, Макош входила в пантеон князя Володимира й, таким чином, її культ, хоча і недовгий час, був державним культом у наших предків. Даний факт переконливо свідчить про великий авторитет даного божества в народному середовищі. Будучи одним із самих відомих східнослов'янських язическіх божеств, Макош, імовірно мала свої язическі храми й впливову групу служителів культу, що поклоняються даному божеству.

Б.О. Рибаков звернув увагу на один дуже цікавий факт: у вітчизняних ранніх письмових джерелах Макош звичайно згадується поруч з божествами – уособленнями родючості й водної стихії – Семарглом і віллами – русалками [17,362]. Дійсно, в «Слові якогось Христолюбця», наприклад, знаходимо наступне – «И веруют в Перуна и в Хорса и в Сима и в Регла, и в Макош, и в вилы, их же числом тридесят сестриц, и мнят богинями и кладут им требы, кораваи им молят и куры режуть» [1,374]. Схожу інформацію подає й невідомий давньоруський автор глосу до «Слова Григорія Богослова про ідолів» – «Тем же богам требу кладут и творят и словенский язык: вилам, Макоши, Диве, Перуну, Хорсу, Роду и рожаницам [1,384].

У східнослов'янському глосі «Слова Іоанна Златоуста про ідолів» Макош також згадується поруч із віллами – уособлення водних стихій – «А друзии жруть Перуну, Хорсу, вилам и Макоши, упырем и берегиням» [1,89].

Такий збіг розміщення язичеських божеств у різні за часом і походженням зводах далеко не випадково. Макош, швидше за все, була пов'язана в уяві наших предків з водою й, як наслідок, з родючістю землі. За деяким даними саме як богиня води й родючості Макош почитали в дохристиянський період чехи [3,276].

Богиня води й родючості повинна була грати в язичеській свідомості східних слов'ян ключову роль. В давнину наші предки – хлібороби цілком залежали від капризів природи. Недолік вологи в ґрунті або, навпаки її надлишок приводили до неврожаю, масовому падежу худоби, і, як наслідок голоду. Таким чином, богиня води й родючості цілком могла вважатися у свідомості наших предків і володаркою долі.

Не дивно, що, східні слов'яни продовжували «отай» приносити жертви струмкам, рікам, озерам, колодязям і самій богині Макоші ще багато сторіч після прийняття християнства. Заборона «молитися у води» знаходимо в «Уставі князя Володимира» і багатьох інших письмових джерелах.

На жаль, у наш час крім язичеського святилища, побудованого князем Володимиром у Києві, чітко не доведений зв'язок Макоші з жодним з язичеських храмів, відкритих вітчизняними археологами. Разом з тим, у письмових джерелах XI, XII, і навіть XIII ст. недвозначно вказується на те, що наші предки продовжують приносити жертви даній богині. Можливо, Макошею називали саму Велику богиню – Мати, святилища якої відомі на східнослов'янських землях з поч. І тис. н.е.

Одне зі святилищ великої богині, що датується VIII–X ст., було досліджене археологами під час розкопок літописного міста Шумськ поблизу Житомира. Воно становило собою врізану в землю неглибоку яму розміром 14 на 11 м. У даному архітектурному спорудженні виявлені залишки дерев'яного стовпа й багаття [20,264]. Б.О.Рибаков побачив у спорудженні антропоморфні риси – голову, розкидані в різні сторони жіночі груди, стегна й ступні ніг. Дослідник інтерпретував "господарку" святилища як богиню смерті, звернувши увагу на те, що фігура розташована головою на північ і знаходилася неподалік від могильника [18,14–15].

Археологічні дані добре узгоджуються з фольклорними джерелами. Так, згідно зі східнослов'янськими чарівними казками шлях Івана – царевича в потойбічний мир починається з відвідування надприродної істоти Баби–Яги, що допомагає героєві чарівними речами або радами. Можливо, що Макош це було одне з імен Великої богині – Матері – покровительки всього людського роду, особливо жінок та дітей, уособлення водної стихії, плодючості землі. Служителями Великої богині – Матері, відомої у східних слов'ян як Макош, були чародії – група східнослов'янського жрецтва, представники якої, на думку наших предків, могли впливати на погоду, пророкувати майбутнє й брали участь в ініціації дітей.

Етимологія терміна «чародій» вказує на їхній зв'язок з язичеським культом. Так, у давньоруській й деяких західнослов'янських мовах термін «чара» означає – «посуд для ритуального пиття». У перекладі з санскриту «carus» – казанок для збору пожертвувань. Близький за звучанням грецький термін означає «миска для жертовних приношень». Похідні від давньоруського слова «чара» терміни: «чарівник», «чарувати» «чародії» у

більшості давньослов'янських мов означають «люди, що займаються чаклунством», «чаклувати», наводити порчу», «ворожити» і т.п. [27,316].

Таким чином, у свідомості наших предків чарівники були близькі до волхвів. Разом з тим, як свідчить цілий ряд давньоруських джерел для наших предків поняття «чарівник, чарівництво» і «волхв, волхвування», не були синонімами. У багатьох письмових джерелах XI–XVI ст. «чаклування» і «волхвування» перераховувалися як різні злочини проти церкви.

Так, наприклад, в «Слові про ісход душі» митрополита Кипріяна при описі злочинів проти церкви – «митарств» ми знаходимо наступне – «а се тринадцатое и четырнадцатое мытарства – чародейство и волхование» [13,173]. Як бачимо, автор даного джерела бачить певну різницю між «чарівництвом» і «волхвуванням».

Подібне ми зустрічаємо в «Церковному правилі митрополита Іоанна до Якова Чорноризця», «Слові про мудрість» Кирила Турівського, «Слові про пост», матеріалах Московського Стоглавого собору й багатьох інших джерелах.

Цікаво, що Слов'янська «Кормча книга» (за списком 1282 р.) і «Домострой» називають чарівників «хмарогонами» [8,24]. А митрополит Данило крім того, радить карати «глаголемых облакопрогонников – чаровников» [9,125]. «Хмарогонами» наші предки називали тих, хто на їхню думку міг надприродним шляхом регулювати опади й тим самим впливати на врожай і родючість землі. Таким чином, чарівники, швидше за все, спеціалізувалися на забезпеченні належних погодних умов (насамперед, викликали дощі).

На зв'язок чарівників з водою вказує й етимологія даного терміна. Давньослов'янське слово «чара» уживалося також і в значенні слова «вода» [7,705]. У зв'язку з даним фактом, Б.О. Рибаков висловив абсолютно логічне припущення, відповідно до якого чарівники в розумінні наших предків, це жерці, які, ворожили коло води й управляли дощовими хмарами за допомогою чаклунства з водою [17,175].

Дану гіпотезу підтверджує текст давньослов'янської Кормчої книги XIII ст. У даному дуже цікавому джерелі ми знаходимо досить докладний опис «чародійств». Наприклад, у такий спосіб невідомий автор описав процедуру гадань за допомогою води – «чаровници сии суть, иже поют дьявольские псалмы, поведают тайное когда изольют воск или олово» [23,1105]. Таким чином, за допомогою фігур, що утворилися на воді після виливання в «священну чашу» воску або олова чарівники пророкували майбутнє.

В одному з «Повчань» Серапіона Владимирського преподобний докоряє своїх співвітчизників у тім, що вони вірять у те, що «ниспосылают дожди, тепло приносят земле плодить помогают чародейки и чародеи с помощью бесов» [22,450]. Кормча книга XIII сторіччя також загрожує покаранням тим, хто чародіють у бурю [23,1105–1106].

У Неревському розкопі давнього Новгорода знайдені дев'ять дерев'яних ковшів – чар, за допомогою яких, імовірно, місцеві чарівники здійснювали свої обряди [19,304].

Діяльність чарівників була, мабуть, тісно пов'язана також з язическими обрядами ініціації дітей. У всякому разі, давньоруські автори з великим обуренням обвинувачували наших предків у тім, що після християнського хрещення вони несли своїх дітей до «чарівників» і там проходив вже язический обряд ініціації. У вже згаданій вже Кормчій книзі XIII ст. зна-

ходимо наступне: «После крещения чарованием некоим идолам служат и призывающее бесы в помощь себе и в оставления страдания, иже бо искони идолослужителями крещаемы... мечут детище своя на распути да крещение обретает» [23,1105–1106].

Разом з тим, існували язичеські обряди чарівників з дітьми, не пов'язані з ініціаціями. В особливих випадках (імовірно, під час стихійних лих, посухи або хвороби високопоставлених співвітчизників) чарівники приносили дітей у жертву й використовували їхню кров для своїх обрядів. У всякому разі, у тім – же джерелі ми знаходимо наступне – «Аще чаровници с чарованием некоторым испускают кровь детям и умерщвляют их» [23,1107].

У свідомості наших предків чарівники мали таємну владу над почуттями (чарівністю) людей. Не випадково в багатьох письмових джерелах терміни «чарівник» та «обаятель» виступають як синоніми. Так, в одному з письмових джерел знаходимо наступне: «Приличные человеки любови ради иногда к чародеям ходят, чародеи же волшебство творяще бесов призывая и чаруют мужа и жену, те же приводят чародеев в дом свой» [21,1104].

Імовірно, подібно до волхвів, чарівники вважалися гарними лікарями. У всякому разі, вони знали лікувальні властивості трав. Ці трави, на думку наших предків, вони могли використовувати як на користь, так і на шкоду людям. В «Слові ігумена Панфіла до намісника міста Пскова про день Іоанна Предтечи» має місце наступна інформація – «В той святый день Рождества великого Ивана Предтечи исходят обаврици мужи и жены – чаровници по лугам и по болотам, в пустоши и дубравы, ищущи травы на пагубу человеку и скоту, тут–же дивные копают коренья на потворение и безумие людям» [14,320].

Таким чином, загадкова богиня Макош уособлювала в свідомості наших предків водну стихію та плодючість землі, була покровителькою жінок та дітей. Служителі Макоші – чародії становили собою окрему впливову групу служителів східнослов'янського язичницького культу, представники якої в свідомості наших предків мали змогу впливати на погодні умови, здоров'я та почуття людей, брали участь в процедурі ініціації немовлят.

Література

1. *Аничков Е.В.* Язычество и Древняя Русь. – СПб., 1914. – 386 с.

2. *Боровский А.Е.* Мифологический мир древних киевлян. – К., 1982. – 103 с.

3. *Гальковский Н.М.* Борьба христианства с остатками язычества в Древней Руси. – Харьков,1913. – Т.1. – 346 с.

4. *Глинка Г.* Древняя религия славян// Мифы древних славян. – Саратов, 1993. –С.89–140.

5. *Гордиенко Н.С.* Крещение Руси: факты против легенд и мифов. – Л., 1987.–140 с.

6. *Греков Б.Д.* Культура Киевской Руси. – М.–Л., 1944. –74 с.

7. *Даль В.И.* Толковый словарь русского языка. – М., 2003. – 733 с.

8. *Домострой Сильвестровского извода.* / Под ред. Чудинова А.Н. – СПб., 1902. – 141 с.

9. *Историческая хрестоматия церковно–славянского и древне–русского языков.* / Под ред. А. Буслаева. – М., 1861. – 976 с.

10. *Корш Ф.Е.* Владимировы боги: Исторический очерк. – Харьков, 1908. – 676 с.

11. *Костомаров М.І.* Слов'янська міфологія. Вибрані праці з фольклористики і літературознавства. – К., 1994. – 384 с.

12. *Лобовик Б.О.* Дохристиянські вірування // Історія релігії в Україні в X столітті К., 1996. – Т.1. – 384 с.

13. *Описание рукописей Воскресенского первоклассного именуемого новый Иерусалим, монастыря, писанных на пергаменте и бумаге* // ИАНОРЯС. – 1859. – Т.8. – Вып.2. – С.103–116.

14. *Слово игумена Панфила к наместнику города Пскова о дне Иоанна Предтечи* //ПЛДР. – кон. XV–пер. пол. XVI вв. – С.318–322

15. *Рапов О.М.* Русская церковь в IX – первой трети XII вв. Принятие христианства. – М., 1988. – 416 с.

16. *Рыбаков Б.А.* Русалии и бог Симаргл–Переплут // СА. – 1967. – № 2. –С.91–116.

17. *Рыбаков Б.А.* Язычество Древней Руси. – М., 1987. – 783 с.

18. *Рыбаков Б.А.* Древности Чернигова. Материалы и исследования по археологии древнерусских городов // МИА. –1949. – Т.I. –№ 11. – С.1–43.

19. *Рыбаков Б.А.* Культура средневекового Новгорода// Славяне и скандинавы.– М.,1986. – С.298–312.

20. *Седов В.В.* Восточные славяне в VI–XIII вв. – М., 1982. – 327 с.

21. *Слово Моисея настоятеля Выдубицкого монастыря о ротах и клятвах*// ПЛДР. – XII ст. – С.409–411.

22. *Серапион Владимирский*. Русский проповедник XIII века// Под ред. Е. Петухова. – СПб., 1888. – 137 с.

23. *Славянская Кормчая книга XII ст.* //Качановский В.В. Славянская Кормчая книга. – ИОРЯС.– Т.2. – Кн.4. – С.1068–1108.

24. *Сперанский М.Н.* История древнерусской литературы. – СПб., 2002. – 143 с.

25. *Татищев В.Н.* История Российская. – В 3 т. – М., 2003. – Т.1. – 571 с.

26. *Толочко П.П.* Древняя Русь. Очерки социально–политической истории. – К., 1987. – 245 с.

27. *Фасмер Макс.* Этимологический словарь русского языка. – М.: Прогресс, 1971. – Т.4. – 827 с.

Козлов М.Н. Место и роль богини Макоши и ее служителей чародеев в духовной жизни восточных славян дохристианской эпохи

Проведена реконструкция обрядов и верований наших предков дохристианской эпохи, связанных с языческой богиней Макошью. Автор проанализировал также место и роль служителей Макоши – чародеев в духовной и общественной жизни восточных славян языческих эпохи.

Ключевые слова: *представления, верования, обряды, обычаи, культ, жертвоприношение.*

Kozlov, M.M. Place and role of goddess Makoshi and its attendants of magicians in a spiritual life of east Slavs of a pre–Christian epoch

Reconstruction of ceremonies and the beliefs of our ancestors of a pre–Christian epoch connected with pagan goddess Makoshju is spent. The author has analyzed also a place and a role of attendants Makoshi – magicians in a spiritual and public life of east Slavs pagan epoch.

Key words: *representations, beliefs, ceremonies, customs, a cult, sacrifice.*

УДК 94(477.6):62.33 «1941/1945» Заблоцький А.В.

Танк Т-34 як символ радянської бойової техніки періоду Великої Вітчизняної війни

Здійснено реконструкцію образу танка Т–34 в свідомості учасників Великої Вітчизняної війни, проаналізовано причини перетворення його на символ радянської бойової техніки в цілому (технічні переваги, роль в бойових діях, суб'єктивні чинники, державна пропаганда тощо).

Ключові слова: *Т-34, бойова техніка, усна історія, суспільна свідомість.*

Велика Вітчизняна війна була індустріальною війною, в якій змагалися економіко–промислові системи країн–учасників, технічні генії учених – тих, що розробляли дедалі більш довершені бойові машини, більш якісне пальне чи більш руйнівну вибухівку. У жодній із попередніх війн не була такою значущою – вирішальною – роль бойової техніки та відповідних технологій. Відповідно, так само вирішальним було оволодіння можливостями цієї техніки, надання широкої популярності новітнім її зразкам, рекордам тощо. Виняткова увага приділялася техніці в радянській партійно–державній пропаганді. Техніка була широко репрезентована у засобах масовій інформації, у мистецтві, особливо в популярних жанрах: кінематографі, піснях, плакатах і листівках.

Дослідники другої світової та Великої Вітчизняної війн традиційно вивчали кількісні та якісні характеристики бойової техніки [1–2], стратегічну та тактичну роль технічних родів військ [3–4]. Останнім часом історики воєнно–антропологічного напряму активізували дослідження світоглядних, психологічних аспектів проблеми людини на війні. О.С.Сенявська досліджує особливості психології людини на війні, історико–психологічний портрет радянських солдатів і офіцерів, взаємозв'язок суспільної свідомості і ідеології на війні, образ ворога в суспільній свідомості [5]. У той же час, образ бойової техніки в суспільній свідомості поки що ніхто не досліджував.

Мета статті – реконструювати образ танка Т–34 в свідомості учасників Великої Вітчизняної війни та проаналізувати причини уособлення в ньому образу радянської бойової техніки в цілому.

Джерельну базу склали директивні документи керівних державних і партійних органів, програмні виступи керівників партії та держави, пропагандистська література, матеріали періодичної печаті, твори мистецтва, матеріали особистого походження, зокрема матеріали усної історії, зібрані і узагальнені автором.

Складність реконструкції образу радянської техніки в суспільній свідомості зумовлена низкою чинників. Це і багатогранність об'єкту сприйняття, тобто самої техніки, яка була представлена великою кількістю типів бойових машин. Неоднорідним був і суб'єкт сприйняття, тобто радянські солдати – вони мали різне походження, освіту, звання, служили у різних родах військ. Різнилися й умови сприйняття . Тому і сам образ не може бути (і не є) монолітним, він має складну внутрішню структуру. Різні типи бойової техніки мали свої окремі власні образи у суспільній свідомості, а характер цих образів відзеркалював оцінку солдатами різних типів озброєння. Кілька зразків бойових машин посіли цілком особливе місце серед інших, їх конкретні образи стали своєрідним втіленням, уособленням радянської бойової техніки в цілому. Це – реактивна артилерійська установка БМ–13 («катюша»), танк Т–34, літак–штурмовик Ил–2 та навчально–тренувальний літак У–2 (По–2).

Танк Т–34 часто називають кращим танком другої світової війни, «танком сторіччя» [6,172]. Його зараз сприймають як один із символів усієї радянської епохи і, зокрема, Перемоги у Великій Вітчизняній [7,257].

Більшість ветеранів Великої Вітчизняної війни, які давали інтерв'ю авторові статті, згадували та виділяли Т–34 серед іншої техніки, коли розповідали про своє озброєння. Ось як оцінює якості свого танка В.І.Зайцев: «В этой операции еще наглядней, чем в предыдущих, проявилось возросшее боевое мастерство личного состава, особенно танковых экипажей, их способность и умение использовать до конца превосходство нашей бронетанковой техники. На собственном опыте наши танкисты убедились в превосходстве танка Т–34, с которым не могли сравниться новейшие немецкие танки. Свою «тридцатьчетверку» воины бригады полюбили за ее надежность в бою, высокую маневренность, хорошую проходимость, неплохую броню, отличное 85–миллиметровое орудие. При подведении итогов боя в Нижней Силезии командиры танковых батальонов попросили командование бригады выразить от имени танкистов благодарность рабочим, техникам и инженерам Нижнего Тагила, откуда бригада получала танки, за высокое качество их работы. Мы с большой радостью выполнили эту просьбу. Да и сами наши танкисты в письмах к землякам не раз выражали гордость за первоклассное оружие, которое дает фронту родной Урал» [8,130].

Танкісти любили свої машини, ставилися до них із ніжністю, як до живих: «Уставший, охрипший, я стоял на Вацлавской площади возле моего верного фронтового друга, возле моей «двухсотки», которая не только пронесла меня по тысячекилометровому пути сквозь огонь, но и десятки раз заслоняла своей могучей броней от смерти. Рядом со мною стоял командир этого танка Евгений Белов. Нет ничего удивительного в том, что фронтовики–танкисты очень часто обращались к танку как к живому существу, ласково называли его «моя тридцатьчетверочка», «моя Танечка»... От двигателя танка еще исходило едва ощутимое тепло. Боевая машина, утомленная многодневными боями и трудным маршем, казалось, отдыхала» [9,355].

Особливо наголошувалося на надійності танка: «Танк сам по себе очень надежный, двигатель у него мощный – пел, а не работал! Так что к танку Т–34 у меня претензий нет в этом плане. Коробка передач надежная, бортовые фрикционы работали безотказно, сцепление работало замечательно, никогда пробуксовки не было при трогании с места, Танк раньше подобьют, чем у него что–нибудь сломается!» [10]. Ветерани підкреслюють перевагу танка Т–34 над німецькими зразками та іншими типами

радянських машин. М.С.Поляк, під час війни офіцер повітряно–десантних військ, стверджує: «Ну потом и наши самолеты стали другие. Танки стали другие – средний танк Т–34, они такого не сделали. Вот как стоит у нас на площади Ленина, возле театра. Вот они такого танка сделать не могли среднего» [11]. В.Г.Козоріз, сержант, автоматник–танкодесантник, каже: «Танки в начале войны были – БТ, Т–70, Т–26, это были легкие танки. Эти танки сошли с арены, а на смену им пришли более мощные. КВ был, но там пушка была 76–мм, была броня тоньше. А вот заменили ИСами тяжелыми и Т–34 – легкими» [12].

Танкісти розрізняли тридцятьчетвірки, які випускались різними заводами. Генерал Д.А.Драгунський згадує, як він марно намагався довести своєму підлеглому, що Т–34 уральського виробництва нічим не відрізняються від інших: «Дошла очередь получать боевые машины и до нашей бригады. Больше всех в эти дни переживали командиры батальонов: Петр Федоров, Григорий Савченков, Николай Осадчий. За последние два года войны в бригаде укоренилось мнение, будто танки Т–34 уральского производства гораздо лучше других. И хотя наш «танковый бог» – инженер бригады Иван Сергеевич Лакунин горячо доказывал, что все тридцатьчетверки одинаковы, сделаны по одним и тем же чертежам, из одной марки стали, его разумные доводы не всегда доходили до цели. Особенно трудно было переубедить Осадчего и Савченкова, являвшихся горячими поклонниками уральских танков» [9,194].

Вивчення мемуарів ветеранів війн, що мали справу з Т–34, доводить, що генерал помилявся: «Была одна хитрая вещь, которую мало кто знает. Горьковские выпускали танки с одним люком, он был очень неудобным. Тагильский завод – выпускал танки с командирской башенкой, на которой откидывались две крышки. Ведь в эти щели ничего не видно. А когда посмотреть надо, приходилось высовывать голову без всякой защиты. Лучшие – тагильские танки. Два люка: у заряжающего – свой, у командира – свой. Они открывались очень удобно» [10]. А недоліком танків Сталінградського заводу була відсутність гумових бандажів на катках: «... пришли 34–ки, к сожалению, пришли Сталинградские 34–ки, у которых опорные катки были без бандажей. Они грохотали страшно. Я воевал именно на такой машине» [10].

Були в Т–34 і деякі загальні недоліки: «Если ты командир танка Т–34–76, ты сам стреляешь, сам по радио командуешь, все делаешь сам. И когда ударит болванка, только тогда понимаешь, что в тебя попали». Давала взнаки відсутність комфорту для екіпажу: «Я лазил в американские и английские танки. Там экипаж находился в более комфортных условиях: танки изнутри были окрашены светлой краской, сиденья были полумягкие с подлокотниками. На Т–34 ничего этого не было. Забота об экипаже ограничивалась только самым примитивным» [10]. Н.Я.Железнов ветеран війни, який воював на Т–34, називає й інші мінуси конструкції: «Танк не имеет средств борьбы с авиацией. Это плохо. Хорошо бы ДШК поставили, как на ИС–2... Как недостаток танка можно еще отметить то, что он не обеспечивал сохранность экипажа, когда загорался. Например, если попали в МТО (моторно–трансмісійне відділення – А.В.), в этом случае трудно уцелеть. Потому что горящая солярка по днищу танка сразу же растекалась, и в танке все начинали задыхаться» [10].

Отже, можна виділити кілька причин особливого статусу Т–34 серед інших типів бойової техніки.

Перша причина – технічна. Т–34 – це, безумовно, незвичайна машина. Виділяють перш за все її бойові характеристики. Танки цього типу були

розроблені напередодні війни з урахуванням та використанням досвіду громадянської війни в Іспанії. Вони були цілковитою новинкою на момент свого створення: товста протиснарядна броня, гармата великого калібру з довгим стволом, дизельний двигун. Важливими в умовах війни були простота у виробництві та надзвичайна надійність танка.

На момент своєї появи Т–34 за сумою своїх характеристик переважав усі танки противника. Розповідає О.Кариус, німецький танкіст, який у той час воював на легкому танку чехословацького виробництва, а пізніше на «Тигрі»: «Еще одно событие ударило по нас, как тонна кирпичей: впервые появились русские танки «Т–34»! Изумление было полным. Как могло получиться, что там, наверху, не знали о существовании этого превосходного танка? «Т–34» с его хорошей броней, идеальной формой и великолепным 76,2–мм длинноствольным орудием всех приводил в трепет, и его побаивались все немецкие танки вплоть до конца войны. Что нам было делать с этими чудовищами, во множестве брошенными против нас? В то время 37–мм пушка все еще была нашим сильнейшим противотанковым оружием. Если повезет, мы могли попасть в погон башни «Т–34» и заклинить его. Если еще больше повезет, танк после этого не сможет эффективно действовать в бою. Конечно, не очень–то обнадеживающая ситуация!

Единственный выход оставляло 88–мм зенитное орудие. С его помощью можно было эффективно действовать даже против этого нового русского танка. Поэтому мы стали с высочайшим уважением относиться к зенитчикам, которым до этого от нас доставались лишь снисходительные улыбки» [13,16].

Разом з тим, усе ж таки Т–34 поступався за бойовими характеристиками радянським важким танкам, таким як КВ та ИС–2. І якщо КВ мали такі недоліки, як недостатню надійність чи слабке для важкого танка озброєння (аналогічне встановленому на Т–34), то ИС був їх позбавлений. Танкісти, які воювали на ИС–2, згадують: «Воевавшие на Т–34 погибали намного чаще нас. ИС–2 имел утолщенную броню и 122–мм пушку. Мы могли подбивать «тигры» и «пантеры» с расстояния 1200–1400 метров, а немцы, для того, чтобы нас подбить, должны были подойти на расстояние 500 метров, или бить нас в борт... Нам откровенно завидовали. Нашей 120–мм лобовой броне, нашей 122–мм пушке. Наши танки были более живучими, а на «тридцатьчетверке» пару раз в бой сходил и готов – «пал смертью храбрых». Называли нас «черными шкурами», потому что мы ходили в черных куртках из кожзаменителя. Немцы, часто ретировались с поля боя, завидев ИС–2. Если у них не было в обороне тяжелых танков или просто самоходок, или зенитных орудий на прямой наводке, – немцы предпочитали отойти назад. Узнавали нас издалека, безошибочно отличая от Т–34, по длинному «набалдашнику» на конце ствола – дульному тормозу. Так, танкисты, воевавшие на Т–34 додумались укреплять на стволах своих танковых пушек обыкновенное ведро, которое издалека можно было принять за «набалдашник» ИС–2. Завидев приближающийся Т–34 с этим «изобретением» на стволе, немцы нередко покидали позиции и отступали» [10].

Друга причина зміцнення престижу Т–34 – його внесок у війну. На початковому етапі війни він переважав усі моделі німецьких танків. Його надійність забезпечувала більш тривалий строк експлуатації. А конструкція була дуже добре пристосована до серійного виробництва, що дозволяло випускати значно більше танків, ніж ворог. Т–34 був наймасовішим танком у світі. Т–34 був настільки передовим, що тоді, коли

німці перейшли на випуск нового середнього танка, радянським інженерам достатньо було тільки модернізувати тридцятьчетвірку. Танк Т–34 також значно перевищував другий за кількістю вироблених екземплярів радянський танк – легкий Т–70.

Але легкі танки на початковому етапі були більш масовими через свою дешевизну і хоча вони за своїми характеристиками поступались Т–34, їхній внесок до перемоги був також вагомим, оскільки їх використання дозволило забезпечити Червону Армію необхідною кількістю бронетехніки для масштабних операцій.

А чи правомірна постановка питання про перевагу танка перед іншими видами бойової техніки? Адже індустріалізована війна передбачає комбіноване використання всіх зразків і різновидів техніки, коли їхня сукупна сила синергетично зростає. Відповідно, у такій війні не було «головних» та «другорядних» частин чи зразків зброї.

Третя причина – суб'єктивна. Ефективність Т–34 та його внесок у війну оцінювалися не експертами, а простими солдатами. Більшість з них служила в сухопутних військах, у піхоті. Вони, у першу чергу, виділяли ту техніку, з якою частіше зіткалися. А саме Т–34 був наймасовішим танком другої світової війни. По–друге, для їх оцінки мала значення ефективність цієї масової зброї. А ми також знаємо, що Т–34 за характеристиками переважав інші масові машини такі, як Т–70 або Су–76. Також Т–34, на відміну від, наприклад, літаків, міг уособлювати всі сухопутні війська.

Четверта причнина – це вплив пропаганди та масової культури. Так, наприклад, у фільмі «Трактористи» саме танк втілює бойову міць і непереможність Радянського Союзу.

Після війни уособлення радянської бойової техніки в окремих зразках продовжувало закріплюватись. Поступово проявляється тенденція до уособлення всієї техніки вже у єдиному зразку – танка Т–34. Так, наприклад, саме танки Т–34, встановлені на постаменти, складають більшість пам'ятників подіям Великої Вітчизняної війни, на яких встановлена техніка. На території Донецької області танки моделі Т–34 встановлені у Донецьку, Маріуполі, Красноармійську, Горлівці, Краматорську, Красному Лімані, Дружковці, Волновасі, Славянську, селі Коньково, а також на меморіалі на Савур–могилі. Новоспорудженим пам'ятником є танк, встановлений у 1999 році в місті Артемівськ. Інші моделі танків представлені у Донецькій області тільки танком Т–70 у місті Константинівці та післявоєнними моделями. Г.І.Резніченко у пише про те, що танки цього типу загалом встановлені не менш, ніж у ста двадцяти містах, серед яких Гданськ, Прага та навіть Берлін [14,8].

Причина такого переважання вже саме танка Т–34 над Ил–2, БМ–13 та У–2 лежить в техніко–технологічній площині. Справа в тому, що терміни експлуатації танка набагато довші, ніж літака чи вантажівки (на шасі якої змонтована «катюша» – БМ–13). Більше того, танк взагалі гірше піддається утилізації та набагато краще підходить для довготривалого утримання. Щодо штурмовиків, то Ил–10 – модифікація Ил–2, яка з'явилась ще у ході війни, стояв на озброєнні до 1956 року, а потім штурмова авіація була ліквідована. Тому великої кількості штурмовиків, які можна було перетворити на пам'ятники, також не було.

Роблячи висновки, треба відмітити наступне. Узагальнений образ радянської бойової техніки у свідомості учасників війни є нечітким і виявляє себе переважно в порівнянні з німецьким озброєнням та машинами, поставленими за ленд–лізом. Більш конкретними є образи різних типів бойових машин. При цьому танк Т–34 у суспільній свідомості уособив

всю радянську бойову техніку. Його подальше вивчення дозволить поповнити знання про об'єктивні якості техніки і дозволить визначити, як саме сприймали солдати свою бойову техніку, як змінювався цей образ протягом війни, як він співвідноситься з офіційним образом воєнного й післявоєнного часу, думкою експертів з військової техніки.

Література

1. *Оружие Победы* / Под ред. Новикова В. – М.: Машиностроение, 1987. – 511 с.

2. *Барятинский М.* Советские танки в бою. От Т–26 до ИС–2. – М.: Яуза, Эксмо, 2007. – 352 с.

3. *Великая Отечественная война 1941–1945* / Сост. Дамаскин И., Кошель П. – М.: ОЛМА–ПРЕСС, 2001. – 448 с.

4. *Похлебкин В.В.* Великая война и несостоявшийся мир: Военный и внешнеполитический справочник по истории Великой отечественной войны и ее международно–правовым последствиям с 22 июня 1941 г. по 31 августа 1994 г. – М.: Арт–Бизнес_Центр, 1999. – 384 с.

5. *Сенявская Е.С.* Психология войны в XX веке: исторический опыт России. – М.: «Российская политическая энциклопедия», 1999. – 383 с.

6. *Бордюгов Г., Молодяков В., Соколов Б.* Россия: удачи минувшего века. – М.: АИРО–XX, 2004. – 304 с.

7. *Хорошевский А.* 100 символов советской эпохи. – Харьков: Фолио, 2006. – 509 с.

8. *Зайцев В.И.* Гвардейская танковая. – Свердловск: Сред.–Урал. кн. изд–во, 1989. – militera.lib.ru

9. *Драгунский Д. А.* Годы в броне. – М.: Воениздат, 1983. – militera.lib.ru

10. *Я помню.* – www.iremember.ru.

11. *Поляк Мартин Семенович* (1925–2008 рр.), запис зроблено 23 квітня 2007 р., м. Донецьк.

12. *Козоріз Всеволод Григорович*, 1926 р. народження, запис зроблено 2 червня 2007 р., м.Донецьк.

13. *Карцус О.* «Тигры» в грязи. Воспоминания немецкого танкиста. – М.: Центрополиграф, 2004. – 363 с.

14. *Резниченко Г.И.* Машины, ставшие памятниками. – М.: ДОСААФ СССР, 1977. – 86 с.

Заблоцкий А.В. Танк Т–34 как символ советской боеовой техники периода Великой Отечественной войны

Осуществлена реконструкция образа танка Т–34 в сознании участников Великой Отечественной войны, проанализированы причины его превращения в символ советской военной техники (технические преимущества, вклад в победу, субъективное восприятие, государственная пропаганда).

Ключевые слова: *Т–34, боевая техника, устная история, общественное сознание.*

Zablotsky, A.V. Tank T–34 as a symbol of the Soviet military technics of period of Great Patriotic War

It is realized reconstruction an image of tank T–34 in consciousness of participants of Great Patriotic War and it is analyzed the reasons of its transformation into a symbol of the Soviet combat technics (technical advantages, the contribution to a victory, subjective perception, the state propagation).

Key words: *T–34, combat technics, oral history, social consciousness.*

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

УДК 177:140.8

Дичковська Г.О., Радченко О.Б.

Фемінізм, маскулізм, патерналізм: узгодження понятійно–термінологічних смислів та світоглядних пріоритетів

Через розкриття основних термінів виявлено домінуючі світоглядні пріоритети. Проаналізовано специфіку смислових відмінностей в феміністичних, патерналістичних та сучасних ґендерних дискусіях. Виявлено специфіку понять, їх взаємозв'язок із проблемами суспільної самоорганізації, влади і домінування, вияснено понятійно–термінологічні смисли, якінеоднаково трактуються різними авторами.

Ключові слова: *патерналізм, фемінізм, маскулізм, мізоандрія, мізогінія, синергія, перверсія.*

Ґендерні проблеми в сучасному суспільстві набувають все більшого значення. Проблеми прав жінок, демографічна криза, криза народжуваності, взаємовідносини поколінь – це все так чи інакше стосується сфери міжстатевої комунікації та взаємодії. Незважаючи на те, що ґендерна проблематика наполегливо розвивається лише в останні 15–20 років, ми маємо доволі високу активність різних авторів в цій тематиці.

З даними питаннями тісно взаємопов'язані світоглядні конфлікти, традиційні проблеми влади, пріоритети політичних ідеологій, суспільних трансформацій тощо. Тому актуальність даного питання не викликає сумнівів, воно не залишає байдужим фактично нікого.

Метою даної роботи є вияснення специфіки понять, їх взаємозв'язку із проблемами суспільної самоорганізації, влади і домінування, пояснення понятійно–термінологічних смислів, які по різному трактуються різними авторами, а тому часто викликають не лише плутанину, але навіть провокують конфлікт світоглядних установок. Тому звернемося до понять фемінізм, маскулізм, патерналізм, а також супутніх їм, для розкриття проблеми ґендеру та виявлення смислових пріоритетів, які проектують сферу ціннісних установок і часто є детермінантами світоглядних та поведінкових стереотипів.

Існує така притча. Два воїни ніяк не могли вирішитихто з них сильніший, чия має бути влада. Запитали старого відлюдника: «Чия рука має володарювати?». Той подивився на них і сказав: та, що колишеколиску...

В цій притчі яскраво висловлена думка, що суть влади – володіння-майбутнім поколінням. Але тут же закладений і жіночо–чоловічий та міжпоколіннєвий конфлікт своєрідної *власності* над дітьми. Влада насильства як первинна основа влади історично закріпилася за чоловіками і, відповідно, діти були, а загалом і досі залишаються, власністю чоловіка [2;7;9;11;12;13].

Весь феміністичний рух в тій чи іншій мірі містить протест проти народження, аж до лесбійських тенденцій включно. За цим істеричним протестом який парадоксально заперечує саму жіночість–родючість як таку та часто супроводжується мізоандрією (чоловіконенависництвом), рідко коли зауважують, що суть протесту не проти народження загалом, а проти ставлення суспільства до народження як до десакралізації жінки, а разом з тим проти *обов'язку народження,* який в суті своїй безглуздий, бо акт народження (зачаття) тотожний жіночій десакралізації, крім того, надалі дитина жінці однаково не належатиме, вона використається як ресурс продовження влади чоловіка або суспільства. Інакше кажучи, сам акт «відбирання» дитини від жінки, апріорна «не важливість» жінки в питанні народження, робить будь–яке народження, навіть в ситуації взаємного кохання, нічим іншим, як зґвалтуванням: чоловік через жінку отримує змогу володіння майбутнім, отримує ресурс, а жінка навіть не має права заперечення, якщо її дитина буде визнана непридатною до життя, непотрібною чоловікові або буде використана чоловіком для власних владних потреб [5].

Звичайно, жінка, часто неусвідомлено, займає позицію аналогічну, виробляє ідеї десакралізації чоловіка та утвердження власного права на володіння дітьми, тільки здійснює її іншими методами. Найбільш примітивна, але від того не менш жорстка позиція жінки – зведення чоловіка до рівня запліднювача та джерела матеріального ресурсу, тобто на цілком десакралізований рівень. В силу неможливості прямо виявляти і навіть висловлювати свою позицію, жіночі маніпулятивні технології залишаються майже цілком прихованими від істориків та явно (хоч, як правило, і далі неусвідомлено) виявляються лише в 19–20 століттях та сучасних феміністичних і ґендерних дискурсах. Опосередковано вказані тенденції можна виявити через проблему тотального старіння Європи, що є нічим іншим, як позасвідомим жіночим протестом супроти народження [3].

Ситуацію чоловічої влади над жінкою, жіночою родючістю–сексуальністю та дітьми можна доволі ґрунтовно проілюструвати історичними прикладами. На це вказують не лише давні звичаї, коли чоловік визначав чи має право дитина жити чи ні, а «неугодна» дитина часто просто фізично знищувалася,але й цілком недавні писані і неписані закони, які фактично перекривали можливість життя «незаконнонародженим» дітям, тобто дітям, народженим з волі жінки, а не чоловіка.

В контексті вказаного звернемося до понять фемінізм та маскулізм для розкриття проблеми ґендеру з позиції проблематики нашого дослідження.

Фемінізм (лат. femina – жінка) – загальна назва руху жінок проти дискримінації за ознакою статі (сексизму). На паралелі з сексизмом

існують інші форми дискримінації, зокрема, расизм (за расовим, етнічним принципами), ейджизм (за віком) [10,1080]. Фемінізм має суттєві ознакисуспільно–політичного руху, метою якого є надання жінкам усієї повноти громадянських прав. Тобто тут дуже суттєвою є політично–правова сторона статусу жінки.

Якщо фемінізм – суспільний рух й ідеологія, пов'язаний з рухом рівноправності жінок, то маскулізм, є його доповненням, яке формується як феномен уже в другій половині 20 століття [4].До недавнього часу фемінізм протистояв патерналізму (цей стереотип ще домінує в українській традиції, тоді як на заході все більшої популярності набуває термін маскулізм). Відмінність між поняттями патерналізм і маскулізм дуже суттєва. Патерналізм, як право батьківства, по–своєму десуб'єктизує не тільки жінку, а й чоловіка. Дитина (в тому числі доросла дитина) завжди залишається в ситуації «вічного учня», неповносправного, недієздатного [8]. В такій ситуації насправді нівелюється не лише фемінне, але й маскулінне, тому виникнення маскулізму – закономірний процес розвитку ґендерної свідомості.

Ґендерніпроцеси перебувають у процесі динамічного розвитку, і, як бачимо,відповідний понятійно–категоріальний апарат є неусталеним. А тому ситуація вимагає адекватного реагування і осмислення. Зокрема, як у фемінізмі, так і в маскулізмі, суттєвими є не тільки тенденції захисту прав певної статі, широко розповсюджуються ідеї агресії стосовно протилежної статі та намагання в різний спосіб нівелювати чи десуб'єктизувати Іншого. Це створює суттєві проблеми при обговоренні ґендерних питань, в силу того, що однаковими термінами позначають різні світоглядні конструкти: *і відстоювання власної суб'єктності, і руйнування Іншого*.У польській літературі широко розповсюдженими є терміни **мізоандрія** (мізоандризм, мізандрія), **мізогінія** (мізогінізм), що є свідченням більшої міри осмислення ґендерних проблем [2;5]. Ці терміни, на відміну від фемінізму та маскулізму, позначають ненависть, неадекватне ставлення до протилежної статі. Мізоандріячи мізоандризм, мізандрія (з гр. misos– ненависть, andros–чоловік) – це ненависть чи сильне упередження стосовно чоловіків. Мізоандризм нерідко супроводжується гомосексуальною орієнтацією або виявляється різного роду фобіями, психічними відхиленнями не тільки в сексології. Найчастіше діагностується у жінок, як поодинокі випадки – у чоловіків. Певним чином синонімоммізоандрії є андрофобія [2]. Причому мова йде не про медичний термін, а про термін соціальний. Мізоандризм часто єдетермінантним стосовно формування світоглядних пріоритетів та поведінкових стереотипів.

Мізогініячи мізогінізм – ненависть чи стійке упередження стосовно жіночої статі. Аналогічно–обернене до мізоандризму і в суті своїй є антижіночим сексизмом. В основі – взаємини між жінками та чоловіками, проте може розвиватися і між жінками. В німецькій літературі, як і в нас, термін мізоандрія передають через поняття «радикального фемінізму» [3]. Власне, видається, що така позиція є не вельми вдалою, бо радикальне світосприйняття не стосується суті питання, а тільки методології його вирішення. Корінь «мізо» вказує на принципово–концептуальну настанову у міжстатевому діалозі і значно краще відображає реальність.

Ми пропонуємо крайні форми фемінізму та маскулізму, а, власне, мізоандрію та мізогінію позначити якфемінізм–перверсія, маскулізм–перверсія, в силу того, що такий термін чітко вказує на переродження

статевості, на патологію істинної жіночості–чоловічості. Термін більш об'ємний,та адекватний, в силу того, що включає в себе широкий спектр відходу від істинної власної статевості, а не лише ненависть до протилежної статі.

Згідно із феміністичними ідеями мізогінія є політичною ідеологією, як, наприклад, расизм чи антисемітизм, і узаконює підпорядкування жінок чоловікам. Мізогінія тісно пов'язана з антифемінізмом, ці поняття часто бувають взаємозамінними [2]. Існує багато видів фемінізму, на сьогодні під цим поняттям розуміють насамперед новий рух феміністичний, початком якого вважають видання праці Бетти Фредан«Містика жіночності» (1963). Однак в основі усіх різновидів – *потреба нівеляції дискримінації жінок* з погляду на їх стать, право жінок на емансипацію, опір сексизму і патріархату. Дивним чином визволення жінок постає водночас і визволенням чоловіків. Феміністки не прагнуть поміняти місцями жінок і чоловіків, не йдеться і про наслідування чоловіків, суспільна роль котрих також піддається критиці. Основне завдання – визнання рівності жіночої натури щодо чоловічої, тобто інакшості як рівноцінності.

Радикальний фемінізм спрямований на відокремлення від чоловіків аж до встановлення панування жінок – матріархату (певним чином можна сказати, що він має елементи мізоандрії, і однозначно позначений статевою перверзійністю). Поміркований фемінізм прагне до взаємодоповнення жінок і чоловіків. Його увага присвячена протидії дискримінації, тлумаченню жінок як гірших з погляду на їх особливості, спосіб мислення та досягнення у різних сферах життя. Розвиваються позиції феміністичної літератури, теології, що ґрунтуються на припущенні, що в історії фальсифікована та недооцінена роль жінок, а, отже, слід виправити історично сформовані недоліки.

Залежне становище жінки, її нижчий статус у суспільстві виявляється через неналежне включення в економічне, політичне життя, у контроль над власністю і продуктами праці, в існуючу систему влади. Досить широко поширена і професійна дискримінація жінок: виключно горизонтальне професійне пересування та сегрегація жінок (формування «жіночих» робочих місць всередині професій, як правило, непрестижних та малооплачуваних) [10,1080].

Простежуючи ґенезу проблеми жіночої дискримінації, дослідники зауважують, що про суттєвим елементом є експлуатація суспільством репродуктивних функцій жінки [6]. Появу перших жінок–феміністок традиційно датують 18 ст. Першою феміністкою в історії вважають Крістіану де Пісан, французьку письменницю 14 ст. Пізніше М. Волстонкрафт піднімає проблему необхідності включення жіночого життєвого досвіду в раціоналістичну культуру. Епіцентром «жіночого відродження» кінця1960–х–початку 1970–х років під гаслом «рівність у відмінності» стали США, де активізується рух проти різних типів дискримінації. Новий жіночий рух проголошено «жіночим визвольним рухом» (Women's liberation).

У цьому русі виокремилось три основні напрями феміністичної політики:

– ліберальний – орієнтування на досягнення рівності між жінками і чоловіками без радикальної зміни патріархальної системи, а з переорієнтацією розподілу праці між статями. Відсутність розподілу праці за

статевою ознакою, на їх думку, має привести до формування суспільства андрогінного типу;

– радикальний – бореться за новий суспільний порядок, з відокремленням жінок від чоловіків та від патріархальних структур суспільства. Головним інструментом утиску жінок через сексуальне рабство та насильницькематеринство вважається сім'я. Критикуються устрої суспільства, котрі зумовлюють нерівноправне, з позиції радикального фемінізму, становище жінки: любов, сім'я, заміжжя, материнство тощо. З одного боку цей напрям сприяє підвищенню якості жіночої самосвідомості, з іншого є джерелом небезпечних перебільшень фемінного, коли чоловіче пригноблюється та знищується (фемінізм як «матріархат» з жіночої позиції);

– соціалістичний – розглядає жіночу тему з позиції расового та класового домінування. Зі знищенням експлуатації має зникнути і експлуатація (дискримінація) жінок. Пропагується повна сексуальна свобода жінки: вибір партнера, контроль над вагітністю, відмова від материнства, – та зняття усіх соціальних статевих відмінностей.

Відмова від материнства та соціальна «гендерна уніфікація» є формами неофемінізму, який часто супроводжується перверзійністю, з ідеями «жіночої революції» проти «чоловічого шовінізму». Поява та розвиток феміністичних рухів актуалізували онтологічні, аксіологічні та соціально–філософські проблеми, з–поміж яких, зокрема:

а) сутність, природа жінки та специфіка жіночого буття;

б) соціальна роль жінки (у тому числі і в історичних формах сім'ї);

в) жіночі знання, життєвий досвід, ірраціональні надбання (емоції, почуття) у співвідношенні до національних та світової культури.

Як наслідок, з'явилися спеціальні академічні дослідження, факультети, університети, центри, програми. Десятиліття 1975–1985 оголошено ООН «десятиріччям жінок». Першою міжнародною угодою, що проголосила рівність жінок і чоловіків у якості засадничих прав людини, став Статут ООН. У 1979 році ООН приймає Конвенцію про ліквідацію усіх форм дискримінації стосовно жінок. Більшість мусульманських країн не визнає цих положень.

Провідною ідеєю різних напрямів фемінізму західного суспільства є необхідність зміни, нівеляції патерналістського та однобоко–маскулінного характеру сучасної західної культури. Це виражається в наступних ідеях:

– необхідність реабілітації емоційності, тілесності, ірраціональності, репресованих раціональною (лого– та фалоцентричною) культурою модерну;

– нівеляція культу сили, агресії, безмежного панування верховної антигуманної влади, котра утискає приватне життя задля утвердження публічного та політичного;

– природа – не засіб, а мета;

– встановлення соціальної гармонії.

Ці положення певним чином відображені у вченні Е. Фромма. На його думку, прагнення вирватися з початкового стану нероздільності з природою, уособитися, самовизначитися та самореалізуватися конституює так званий "патріархальний" комплекс, що ґрунтується на принципах розуму, індивідуалізму, дисципліни. Натомість бажання знову відчути первісну єдність зі світом формує "матріархальний" вектор життя. На переконан-

ня цього видатного мислителя, людина гармонійно розвивається, лише усвідомлюючи обидві сторони такої суперечності.

В культурі складається така соціальна конструкція, за якою істинно людські якості: свобода, активність, творчість тощо, –надаються тільки чоловікам. У соціальному бутті західного суспільства «людина» до ХУШ–ХІХ ст. (а то й дотепер) фактично означає «чоловік». Історично це чоловік як «політична тварина» (Аристотель), «політична істота» (Т. Гоббс), «істота, котра володіє свободою» (Ж.–Ж. Руссо), «раціональна істота» (І. Кант), «істота, яка володіє самодетермінацією вільної волі» (Й. Г. Фіхте) тощо.

Традиційно сутність жінки у патерналістському суспільстві визначалась рядом негативних характеристик: залежність, нижчість, обмеженість, слабкість. Але головною є неповноцінність, «недочоловічість» жінки, яка апріорно робить їїне тільки безсуб'єктною, але й безблагодатною. Звідси випливає нав'язаний жінці смисл буття: *служіння чоловікові як носію повноти буття* та, головне, *відсутність можливості власного буття*. Тому поза сексуальністю (причому пасивною, об'єктною) та материнством життя жінки другорядне та безглузде. Але навіть в цих сферах воно безсуб'єктне, жінка є радше ***предметом*** втіхи чи дітонародження, ніж партнером.

Сферою діяльності жінки у патерналістському суспільстві визначається дім. Проте і там вона на ролі прислуги, адже ключові рішення приймає чоловік – глава сім'ї (прототипу держави), – він забезпечує економічний ресурс та постає носієм духовності. Довший час чоловіки навіть відмовляються визнавати наявність у жінки мисленнєвих здібностей, а, отже, її можливість бути в статусі громадянки.Нагадаймо собі, що виборчі права жінки здобули лише в ХХ ст.

Таке положення укріплюється ідеологічно, зокрема, і релігійними інститутами. Маскулізм–перверзія десуб'єктизує жінку, позбавляє її сакральності та окреслює як «недочоловіка»: «менш досконале втілення» (індуїзм), «ребро чоловіка», «тварина, позбавлена твердості та постійності» (Августин), «ворота пекла» (Тертуліан), «невдалий чоловік» (Тома Аквінський)тощо.

Треба визнати, що в християнстві жінка, крім аспектів недосконалості має і амбівалентний статус:

- Єва як уособлення зла, відповідальна за гріхопадіння;
- Марія (Діва Марія, Богородиця) як уособлення непорочності, вічної благодаті.

У цьому контексті видається цікавим опитування представників різних релігійних конфесій на тему «Чому у релігіях різне ставлення до чоловіка та жінки?» [12].Опитані духовні представники (чоловіки) християнства (РПЦ, РКЦ), ісламу, буддизму та суфізму. Представник РПЦ ієромонах Іов (Гумеров) жалкує за тим, що материнство більше не сприймається як основне призначення жінки. Натомість сучасні дівчата прагнуть успіху у політиці, бізнесі, науці. Такі зміни відображаються на чоловіках, сім'ї, суспільстві: «... ціна подібних змін – це руйнація». Ієромонах Іов звертається до перекладу давньоєврейського слова «цела» (загальноприйнятий переклад – «ребро»), що насправді означає «частина», «грань». У чоловічо–жіночому контексті, це може тлумачитись як емоційно–почуттєва грань, тонша душевна організація жінки у порівнянні з чоловіком. Це, а також факт творення жінки свідчать, що поява першого чоловіка не є завершеністю творення (Буття 2: 18).

Фемінізму, на думку ієромонаха,«що прагне ... свідомо чи несвідомо стерти природні відмінності» між чоловіком та жінкою» протиставляється «підкреслено–поважне» ставлення до жінки у християнстві. Природні ґендерні відмінності визначаються крізь створену Богом ієрархію дух–душа–тіло, та прозоро натякається на вищість чоловіка.

Муфтій Ісмаїл Хазрат Шангареєв також опирається на домінування чоловіка як даність Абсолюту – Аллаха. Згідно трансцендентного розподілу біологічних та соціальних функцій жінка народжує та вигодовує дітей, оберігає домашнє вогнище, а чоловік – забезпечує матеріальний ресурс, опікає. Зауважується, що «правильні сімейні відносини гарантують благополуччя і щастя», порушення ґендерних ролей розцінюється як втрата духовної близькості, шлях до розлучення. Підмічено феномен відчуження між членами сім'ї у західному суспільстві та неправомірність зведення свободи чоловіка (!) до безвідповідальності. Натомість сучасній жінці приписується втрата чистоти, поняття жіночої честі, а, отже, вона стає «товаром, який можна купити чи продати».

Іслам подається як повернення почуття жінці особистої гідності, адже чоловік має піклуватися про неї та про сім'ю: «Священний Коран наповнений аятами, що стверджують права жінки у її світських справах, відносинах, поклоніннях, рішеннях і свідченнях у світському та потойбічному житті».

Архиєпископ митрополит Тадеуш Кондрусевич, ординарій архиєпархії Божої Матері в Москві зауважує на особливому шануванні Діви Марії та існуванні щодо цього особливих католицьких догматів про непорочне зачаття Діви (1854 р.) та її тілесне вознесення на небо (1950 р.). Шоста енцикліка папи Івана Павла II «Мати Іскупителя» подає образ Марії як ідеал істинної жіночності, приклад істинної жіночої самореалізації. За християнським світоглядом смирення – основа жіночого ідеалу. Тут варто зауважити, що смирення перед Богом (любов'ю) чомусь замінюється на смирення перед чоловіком, на ту ж десуб'єктизацію, яка апріорі не може бути моральною чеснотою.

У відповідь на заяви останніх десятиліть щодо несправедливості до жінок зазначається неможливість надання жінкам статусу, ролі духовного наставника, священнослужителя, оскільки ні Святе Письмо, ні теологія не дають підстав змінити існуючу традицію: «Найважливішим аргументом проти є факт, що Христос жодну жінку не включив у число 12 своїх найближчих учнів. До того ж, священик, у розумінні церкви. Виступає як заступник Христа, тому жінці виконувати цю роль неприпустимо».

Підсумовується, що основною сферою релігійної діяльності жінок за католицькими уявленнями виступає сім'я як «домашня церква» та виховання дітей у релігійному дусі; «світські» суспільні заняття жінок є надмірними, другорядними.

Рабин Меір Шлезінгер каже, що статус жінки у сучасному суспільстві значно змінився, суспільна рівність жінки з чоловіком подається як несправедливість: адже вона має бути ще й домогосподаркою, матір'ю. «Людство втратило багато емоційної та інтелектуальної сили, оскільки не надавало жінкам можливості розвиватися. Їх пригноблення – це біда усіх нас». Цитуються слова головного рабина Франції: тільки наданням жінкам юридичних прав не виправити їх становища у суспільстві. Необхідною є світоглядна зміна самих жінок: знати, що треба жінкам для їх звільнення. І додається: і які права ми всі хочемо їм надати [12].

Пандито хамбо лама Дамба Аюшеєв, голова Буддійскої традиційної сангхі Росії визнає, що індійське суспільство часів палійського канону (4–2 ст.до н.е.) було вкрай патріархальним, приниження жінки закріплювалося навіть в брахманічній літературі, жінка залежна від чоловіка, повинна знаходитись під його контролем і не придатна до самостійності. Жінкам забороняли вивчати Ведиі самостійно здійснювати сакральні обряди. Ранній буддизм починає трактувати жінку інакше. Для досягнення Просвітлення не має різниці між чоловіками і жінками. Однак монахиня все ж має нижчий статус, ніж монах [12].

Кабир Хельміски, шейх суфійського ордену мевлеві вважає, що і жінка, і чоловік ідуть шляхом Возз'єднання до Істини і Джерела світу, яка єдина є реальність Бога. Тому саме в суфізмі можливим є рух жінки до духовної зрілості, чого не завжди можна досягти на Заході [12].

Підсумовуючи це опитування, яке, хоч і не є репрезентативним, та відображає думку поважних релігійних авторитетів, які мають значні світоглядно–ідеологічні важелі впровадження своїх думок в суспільство, можемо ствердити, що на сьогодні релігія уже не наважується прямо і відкрито стверджувати ідею меншовартості жінки, однак тенденції трактувати жінку як недочоловіка, як істоту, обмежену дітонародженням та вихованням дітей, зберігаються майже тотально.

На противагу утвердження чоловічої домінанти сакральній сфері феміністки творять власну релігію, засновану на «жіночій спіритуальності». Абсолютом проголошується Богиня як нетрансцендентне природі начало, внутрішній досвід людського «Я». Це єдність душі і тіла, плоті і Духа, теорії і практики, людини і природи [1].

Для того, щоб впровадити вказаний аспект, фемінізм намагається здійснювати критику історії філософії за «чоловічу перспективу» традиційної філософії; філософське ототожнення людини з чоловіком; маргіналізацію досвіду, надбань видатних жінок–філософів. Критика здійснюється завиключну суб'єктність чоловіка; пріоритетність етики індивідуалізму з принципами автономії особистості, права, свободи, рівності; претензію на загальність, що призводить до відчуження. Натомість пропонується «етика турботи» з принципами причетності, відповідальності за інших і перед іншими, орієнтацією на світ людей, а не предметів.

Фемінізм намагається напрацювати у сферах епістемології та філософії науки нові нетрадиційні підходи до різного роду дуалізмів: жінка–чоловік, духовне–тілесне, раціональне–ірраціональне, об'єктивне–суб'єктивне тощо. Новий образ епістемології має бути спрямований на побудову не дуалістичної та ієрархічної моделі знання, а моделі внутрішньої єдності, де людський досвід – це цілісність усіх елементів.

В цілому феміністична філософія має яскраво виражений соціоцентричний характер з інтересом до проблем влади, рівності, справедливості [14].

Маскулінне прагнення оволодіти повнотою буття реалізується за рахунок утвердженнянеповноти буття (чи й небуття) жінки, у тому числі і у сфері політичного. Жінка сприймається як засіб політичного, економічного, зрештою, буттєвого продовження чоловіка або ж його тінь.

Політична десуб'єктизація жінки сформувалася історично. Передумови цьому перебувають у різних площинах життя людини і суспільства. Найбільш суттєвими були:

– чоловіча фізична сила як засіб перетворення природи для забезпеченнянеобхідного для себе, сім'ї, спільноти;

– анатомо–фізіологічні особливості жінки як матері, продовжувачки роду;

– потреба захисту своєї території, війни тощо.

Сьогодення втратило окреслені передумови щодо політичного небуття жінки та відповідної гіперреалізації чоловіка. Проте на рівні свідомості (а особливо підсвідомості) і сама жінка,незалежно від віку, соціального становища, освіченості, віросповідання, місця проживання продовжує плин власного традиційного політичного небуття, обмеженості «дитина–кухня–храм». Такий комплекс жіночої меншовартості закладається змалку інститутом сім'ї, надалі підтримується системою державного виховання, навчання, освіти. Показовим прикладом є проблема меншої оплати праці жінки–спеціаліста у порівнянні з колегою–чоловіком, її недопущення до керівних посад тощо.

Такий маскулізм–перверзія з десуб'єктизацією жінки та надсуб'єктизацією чоловіка з XIX ст. отримує зворотне віддзеркалення у формі фемінізму–перверзії. Феміністичний рух набував ідеологічної оформленості та географічного поширення з провідною ідеєю рівності жінки та чоловіка. Проте з крайнощів позиції над–чоловіка втрапив у крайність жінка – усе, чоловік – ніщо.

Підсумовуючи можна зробити висновок, що серйозний фемінізм, як і розважливий маскулізм, суб'єктами суспільно–політичного процесу утверджують і жінку, і чоловіка. Останні, як дві сторони Єдиного, постійно взаємопритягуються та взаємовідштовхуються, утворюючи у владі та суспільстві синергетичні переплетення. У позитиві фемінізм утверджує жінку як суб'єкт, її суб'єктність постає прямо пропорційною її здатності відчувати істину і творити (народжувати). Суб'єктністю наділяється і чоловік. Суспільство відповідно постає як співдія творення повноправнихсуб'єктів. В такому аспекті і маскулізм, і фемінізм перестають бути світоглядними протилежностями, а є тільки взаємодоповнюючими сторонами єдиної реальності. Всі ж перверзійні смисли формуються із намагання принизити, десуб'єктизувати або навіть знищити протилежну стать.

Література

1. *Akten der ESWTR* (Europ ische Gesellschaft f r theologische Forschung von Frauen). – Режим доступу: http://www.feministische–theologie.de/aktuell.html

2. *Androfobia*. – Режим доступу: http://pl.wikipedia.org/wiki/Androfobia

3. *Feminismus*. – Режим доступу:http://de.wikipedia.org/wiki/Feminismus

4. *Maskulizm*. – Режим доступу: http://pl.wikipedia.org/wiki/Maskulizm

5. *Mizoginia*. – Режимдоступу: http://pl.wikipedia.org/wiki/Mizoginia

6. *Джули Байндел*. Брак – форма проституции. 13 ноября 2008. Режим доступу: http://www.inopressa.ru/guardian/2008/11/12/14:02:07/book

7. *Дойл Ричард*. Мужской манифест. Здравый подход к проблемам пола. Философия и политика Мужского Движения. (перевод с английского). – Режим доступу: http://menalmanah.narod.ru/mw/manif.html

8. *Донченко О, Романенко Ю*. Архетипи соціального життя і політика (Глибинні регулятиви психополітичного повсякдення): Монографія. – К.: Либідь, 2001. – 334с.

9. *Нестеренко Юлия*. Не надо молчать...– Режим доступу: http://mycityua.com/country/2008/10/16/195026.html

10. *Новейший философский словарь*: 3–е изд., испр. – Мн.: Книжный Дом, 2003. – С. 1080.

11.*Патріархат*. – Режим доступу: http://ru.wikipedia.org/wiki/

12. *Почему в религиях разное отношение к мужчине и женщине?* – Режим доступу: http://cloudwatcher.ru/times/all/788/794/599/

13. *Уилсон Роберт А*. Андрофобія. Пер. С англ. – Режим доступу: http://menalmanah.narod.ru/mw/androfobia.html

14. *Янчук Е.И*. Феминизм // Новейший философский словарь: 3–е изд., испр. – Мн.: Книжный Дом, 2003. – С.1080–1081.

Дичковская Г.О., Радченко О.Б.Феминизм, маскулизм, патернализм: исследование понятийно–терминологических смыслов и мировоззренческих приоритетов

Через раскрытие основных терминов выяснено доминирующие мировоззренческие приоритеты. Проанализировано специфику смысловых отличий в феминистических, патерналистских и современных ґендерных дискуссиях. Выявлено специфику понятий, их взаимосвязь с проблемами самоорганизации общества, власти и доминирования, выяснено смысл понятий и терминов, их неодинаковаятрактовка разными авторами.

Ключевые слова: *патернализм, феминизм, маскулизм, мизоандрия, мизогиния, синергия, перверсия.*

Dychkovska, G.O., Radchenko, O.B. Feminism, maskulism, paternalism: the coordination of the notion–termed senses and world outlook priorities

The main world outlook priorities are revealed through the explanation of main terms. The specific of sense differences in the feministic, paternalistic and modern gender discussions is analyzed. The specific of notions, their relation with the problems of social self–organization, power and prevailing is revealed, the notion–termed senses, which differently treated by various authors, are explained.

Key words: *paternalism, feminism, maskulism, mizoandria, misogyny, synergy, perversion.*

УДК 165.12:930.1:141.7

Вашкевич В.М.

Феномен історичної свідомості: соціально–філософський аналіз

Розглядається історична свідомість як складова суспільної свідомості. Розкривається механізм історичної свідомості, підкреслюється, що змістом історичної свідомості є не тільки події минулого, у ній зосереджені всі три модуси історичного часу – минуле, теперішнє і майбутнє. Розглядаючи і оцінюючи минуле через фокус теперішнього і теперішнє як результат минулого розвитку, вона й майбутнє сприймає як проекцію реальних, абсолютно конкретних процесів і тенденцій, що діють в сучасності, на подальші щаблі розвитку суспільства.

Ключові слова: *історична свідомість, суспільна свідомість, історико–культурна традиція, історичне пізнання.*

Дослідження розвитку людини, її духовного світу в перехідних суспільствах, до яких належить і Україна, – одна із актуальних проблем, що постала перед вітчизняним суспільствознавством. Предмет особливої уваги, з боку науковців – це молодь, яка відіграє важливу роль в соціальній динаміці українського суспільства. Наше майбутнє значною мірою залежатиме від того, наскільки успішно молоде покоління буде спроможним осмислити та засвоїти загальнонаціональні ідеї та інтереси, втілити їх у життя.

Органічна, обумовлена природою, спрямованість суспільства, особливо молоді, у майбутнє аж ніяк не відсторонює її від минулого. «Минуле і майбутнє – це дві сторони однієї медалі. Вони поєднуються сьогоденням. І якщо нині хтось і десь намагається ввійти у завтра, спираючись на фальсифіковане минуле, він матиме не що інше, як потворне майбутнє» [3,551].

Формування історичної свідомості молоді – одне з найбільш складних завдань, що стоїть перед українським суспільством. Нинішній стан їхньої історичної свідомості, як свідчать результати соціологічних досліджень, надто суперечливий. І в цьому немає нічого дивного та не передбачуваного. Адже духовний світ молоді, що формується в умовах масштабних суспільних трансформацій, не може не бути складним і суперечливим.

Криза ідентичності є виявом стану невизначеності щодо оптимального напряму розвитку суспільства, руйнуванням усталеної системи цінностей, конфронтаційною взаємодією різних суспільних сил. Основними проявами такої полярності є:

– розрив між утвердженням пріоритету особи в суспільно–політичному розвитку та широким декларуванням ідеї пріоритету загальнодержавних, загальнонаціональних інтересів;

– відсутність гармонії між національною ідентифікацією та іншими різновидами колективно–культурної ідентифікації;

– суперечливість між міфами про національну ідентичність та реальними потребами, інтересами і прагненням окремих груп населення, в тому числі молоді;

– надмірна увага масової свідомості до ідеологічних (насамперед, національно забарвлених) цінностей замість прагматичних пропозицій у процесі реформування суспільного організму [2,118].

Поза історичної свідомості не може бути а ні національної, а ні патріотичної, а ні громадянської свідомості. Процес розбудови української державності ставить завдання всебічної підготовки та виховання людини і громадянина. Хто ми такі, звідки вийшли, де наші корені і куди прямуємо? – ось низка питань, без відповіді на які молода людина не може включитись у загальнодемократичний процес як його повноправний суб'єкт. Адже бути громадянином – це значить приймати державу як свою, діяти у відповідності із її політикою, що вимагає високого рівня розвитку свідомості, складовою якої є історична свідомість.

Знаючи минуле, людина більш впевненіше сприймає сьогодення й моделює майбутнє. Вона розуміє, що нинішні процеси обумовлені історично, що тисячі, а може й мільйони людей віддали за цю мить своє життя, що українці – це народ, який споконвічно прагнув до державності, виборов її й має зберегти в складних політичних вирах, які розгортаються в сучасному світі.

Впродовж минулих десятиліть в школах і вузах історія вивчалась в ідеологічно препарованому вигляді. Проникнення до глибин історичного знання не заохочувалось. Історія України розглядалась в контексті російської як її складова. Українську історико–культурну традицію як унікальний досвід культуротворення світового масштабу, фактично не визнавали. З проголошенням незалежності виникли не менш складні проблеми: як подати цей матеріал, як виховати шанобливе ставлення до своєї історії і культури і, одночасно, не провокувати зневагу до народів і держав, що принижували й обмежували її розвиток, які форми історичного виховання найбільш ефективно сприяють процесу громадянського становлення молоді тощо.

У вимірі історичного часу проблема подальшого розвитку країн різного походження полягає у створенні історичного фундаменту для відтворення суспільного життя, тобто такого, що вже має розвинені людські, технологічні, науково–освітянські й організаційні ресурси, і побудові на ньому інформаційного, відкритого та самодостатнього для подальшого розвитку суспільства.

Саме тут своє слово має сказати фундаментальна історична наука. Практика довела, що науковці на Сході і Заході мають всупити у діалог і переосмислити у вимірі інформаційної фази розвитку світової спільноти минуле і тим самим внести певні корективи у наше бачення вагомості його окремих подій і їх впливу на сьогодення, скорегувати світоглядну основу взаємовідносин між народами світу, створити усі необхідні умови для формування розвинутої історичної свідомості у молоді. На порядок денний гостро постала проблема формування історичної свідомості молодого покоління, оскільки інтуїтивно відчутна загроза не тільки його загубити у вирі перебудови, а й спотворити процес філогенетичного відтворення родового життя народу.

Поняття «історичної свідомості» конституювалось у нашій науці не так давно. Достатньо підкреслити, що декілька десятків років тому, філософи, соціологи, історики, коли звертались до проблеми рівнів, форм і типів свідомості, здебільшого навіть не згадували про історичну свідомість. А коли й згадували, то інтерпретувалась вона швидше як об'єм, структура і зміст знань у їх історичному розвитку. Практично не розвивався підхід, згідно якого історична свідомість виступала б усією багатоманітністю форм, що склались або створювались наукою, в яких суспільство усвідомлює (відтворює і оцінює) своє минуле, точніше, в яких суспільство репродукує свій рух у часі. Але навіть якщо і траплялось це поняття «усвідомлює», як правило уточнювалось поняттям «відтворює». Зміщений, здавалось би невеликий акцент, але він дуже суттєвий. Відтворення без усвідомлення, у цьому випадку «заводило» історичну свідомість у сферу історичного пізнання, що значно звужувало розуміння її сутності.

Разом з тим об'єктивність вимагає підкреслити наявність низки робіт, які глибоко аналізують окреслену нами проблему. Так, питання історії з точки зору методології соціального пізнання грунтовно досліджувались В. Келлє і М. Ковальзоном. Структура і зміст історичного пізнання, особливості історичного пояснення і передбачення з позицій теорії пізнання висвітлені у роботі А. Ракитова. Історичну свідомість як пам'ять народу розглядають В. Андрущенко та М. Михальченко. Історична свідомість, історична думка теоретично і переважно в контексті становлення культури народів від античності до епохи Просвітництва були проаналізовані М. Бергом. Серйозну аргументацію вичленення як форми суспільної свідомості, окремі характеристики історичної свідомості даються в роботах А. Гулиги, Н. Єрофєєва, Є. Жукова, Г. Журавльова, В. Меркушіна, И. Фомичьова, В. Єгорова та ін.

На основі існуючих досліджень єдине що можна констатувати однозначно, що історична свідомість є складовою суспільної свідомості і як така несе в собі всі характерні особливості останньої. Звідси, щоб розкрити механізм історичної свідомості, слід у самих загальних рисах зупинитися на структурі суспільної свідомості.

Як відомо, суспільна свідомість – це не тільки складне, але й цілісне духовне явище. Воно не є простою сумою або сукупністю свідомостей індивідуальних, групових чи класових. Воно складається із них. Але суспільна свідомість діалогічна, плюралістична за своїм характером. Це спів знання, накопичене спільно, вироблене в ході «діалогу». І вона, незважаючи на всю свою внутрішню багатоманітність, цілісна для суспільства на даному історичному етапі. Це перше, що важливо враховувати стосовно нашого предмету дослідження.

По–друге, у структурному вимірі суспільна свідомість складається з таких елементів як індивідуальна (суспільна) свідомість і безпосередньо суспільна свідомість; емпірична (здоровий глузд) і теоретична суспільна свідомість; суспільна психологія та ідеологія. Виділення цих елементів має умовний характер, що припустимо лише на рівні теоретичного аналізу цього складного феномену. При цьому емпіричний та теоретичний рівні суспільної свідомості розглядаються переважно в гносеологічному контексті, суспільна психологія та ідеологія – в соціальному (соціологічному) плані.

Соціально–філософський аналіз об'єднує ці підходи, акцентуючи увагу на функціональних особливостях кожного елементу свідомості. У цьому зв'язку він постає як об'єднальний підхід до вивчення свідомості.

Зрозуміти сутність суспільної свідомості поза межами індивідуальної неможливо. Індивідуальна свідомість – це духовний світ кожної особистості. У ньому індивідуальним чином виявляються найбільш суттєві (і випадкові) особливості духовного життя суспільства, риси, пов'язані із своєрідністю життєвого шляху, пізнання, культури та виховання кожної окремої особистості. Індивідуальна свідомість формується на основі засвоєння сукупності знань, культури, цінностей, норм, здобутих людством у процесі історичної еволюції.

Разом з тим індивід, що в духовному розвитку в загальних рисах повторює ходу духовної еволюції людства, має певний рівень автономії і свободи. Він іде індивідуальним шляхом пізнання і самопізнання. Саме тому індивідуальна свідомість не є спрощеним (чи звуженим) повторенням суспільної свідомості, а постає особливим феноменом, що може впливати на духовний розвиток епохи, вести за собою народи, класи, нації.

Але суспільну свідомість не варто уявляти як суму індивідуальних свідомостей. Це – специфічна духовна система, що існує у вигляді різноманітних форм: системи філософських, наукових, художніх, моральних, правових, політичних ідей та уявлень. Її характерною особливістю є відносна самостійність щодо індивідуальної свідомості і суспільного буття. Основу власне суспільної свідомості становлять традиції, моральні норми, громадська думка, настрої, погляди, звичаї, смаки тощо.

Аналіз суспільної свідомості наштовхує нас на побудову складного ланцюга взаємовідношень «історичне мислення – історичне пізнання – історична свідомість», розуміння якого, на наш погляд, спроможне вивести на сутнісні характеристики феномену історичної свідомості і визначити її місце і роль в системі суспільної свідомості. Перш за все, що ми розуміємо під «історичним мисленням»? Будь–який вид мислення, як відомо, є продуктом розвитку знань, уявлень, понять, суджень та умовиводів. Останні накопичуються і поглиблюються зусиллями багатьох поколінь. Тому про зріле історичне мислення слід говорити з позицій цілого комплексу наук про життя людини і суспільства. Мислення будь–якої людини, будь–якої спільноти людей опосередковане розвитком мислення всього людства.

Особливістю історичного мислення є те, що воно перероблює старі ідеї і уявлення і продукує нові. І їх постановка виникає не абстрактно, а в ході реалізації практичних завдань суспільного розвитку і осмислення тих теоретичних проблем, які при цьому виникають. Окрім цього, мислення не тільки формує уявлення про навколишній світ і процеси, що цікавлять людину (спільність, групу людей) але й виявляє у них істотні зв'язки і закономірності. Воно на основі накопичених знань виконує й іншу роботу – прогнозує подальший розвиток, намагається уявити майбутнє. «Щоб зрозуміти історію людства .... з одного боку, і історію тих суспільних відносин, через які воно пройшло у своєму розвитку – з іншого, потрібно піднестися над точкою зору взаємодії, потрібно відкрити, якщо це можливо, той фактор, який визначає собою і розвиток суспільного середовища і розвиток думок» [1,521]. У цьому «піднестися», вміти відкрити визначальний фактор, про який говорить Г. Плеханов, як раз виражається зрілість історичного мислення.

Що стосується другої ланки означеного ланцюга – історичного пізнання, то воно є основою соціального самопізнання. В суспільстві історичне пізнання відіграє ту ж роль, яку в житті і діяльності індивіда відіграє пам'ять. Дякуючи пам'яті людина у змозі берегти і передавати інформацію про все побачене і почуте. Відсутність або втрата пам'яті

ведуть до неспроможності здійснення людиною соціально та індивідуально значущої діяльності. Соціальна потреба, задоволенню якої служить історичне пізнання – це створення необхідних умов для культурного соціально–етнічного самовизначення народу, для усвідомлення ним себе як особливої етнічної спільноти, як особливої цілісності. Але на відміну від індивідуальної пам'яті історичне пізнання існує не як функція індивідуального розуму, не як продукт особистого життєвого досвіду, а як загальнозначиме знання, що відкрите і зрозуміле усім членам даної спільноти. Воно забезпечує зв'язок поколінь, їх спадкоємність створює умови для спілкування, взаєморозуміння і певних форм співробітництва людей в різноманітних сферах соціальної діяльності.

Нарешті, історичне пізнання обумовлюється потребою у прогнозуванні та передбаченні людьми свого майбутнього. По ходу того як людство розчарувалось в релігійно–міфологічних способах передбачення і переставало вірити оракулам і пророкам, воно все більше намагалось віднайти об'єктивні основи для задоволення цієї важливої соціальної потреби. У процесі накопичення історичних знань і винайдення схожості і повторюваності історичних подій і ситуацій люди почали розглядати історичне пізнання як єдину основу для передбачення майбутнього. З тих пір питання про природу, сферу дії і логічну сутність законів історичного розвитку стає одним із центральних проблем історичного пізнання.

І навіть тоді, коли люди ігнорують історичні закономірності і знання, вони відчувають вплив історії. В. Ключевський, не погоджуючись з думкою Г. Гегеля, що історія нікого нічому не навчила, справедливо зауважує: «Хто діє повз неї і всупереч їй, той завжди в кінці жалкує про своє ставлення до неї. Вона поки що вчить не тому, як жити за нею, а як вчитися у неї, вона поки що тільки висікає своїх недалеких або лінивих учнів, як шлунок карає жадібних або безпечних гастрономів, не повідомляючи їм правил здорового харчування, а тільки дає їм відчувати помилки їх у фізіології і захопленні апетитом. Історія – це влада: коли людям добре, вони забувають про неї і своє благополуччя приписують самим собі, коли їм стає погано вони починають відчувати її необхідність і цінувати її благодіяння» [4,132].

Історична свідомість як частина, елемент суспільної свідомості включає в себе перш за все знання історії, а також узагальнення історичного досвіду, уроки історії, ставлення до подій історичного процесу, оцінку фактів, переконання. У той же час змістом історичної свідомості є не тільки події минулого, у ній зосереджені всі три модуси історичного часу – минуле, теперішнє і майбутнє. Розглядаючи і оцінюючи минуле через фокус теперішнього і теперішнє як результат минулого розвитку, воно й майбутнє сприймає як проекцію реальних, абсолютно конкретних процесів і тенденцій, що діють в сучасності, на подальші щаблі розвитку суспільства.

Історична свідомість, яка є важливим засобом наукового розуміння соціальних процесів в історичній перспективі, детермінує прогнозування майбутнього. Але це лише у тому випадку, коли історична свідомість адекватно відображає закономірності історичного розвитку, що можливо лише на основі правди історії. Будь–яка однобічна, суб'єктивна, викривлена інтерпретація фактів, подій, напівправда і замовчування «неприємних» явищ перекручують минуле, а звідси, і майбутнє.

Вже перший погляд на історичну свідомість дає можливість сказати, що предметом, на якому вона виникає, є історична реальність – істо-

ричний процес, явища події, традиції. Історична свідомість є освоєнням історичності людського буття, його усвідомленням. «Клітинкою» сутнісної пов'язаності буття з часом, клітинкою цієї історичності є подія. За висловом М.Хайдеггера, в події буття збувається. Сама ж подія відбувається. Вже у самому слові, яке позначає здійснення буття через подію, корінь слова вказує на минуле, а суфікс – на теперішнє. Отже, в кожній події поєднується історичне й те, що слідом за Хайдеггером почали називати повсякденним. Хайдеггер першим звернув увагу на те, що за своїми смисловими ознаками буття розшаровується на історичність і повсякденність. У своїй роботі «Буття і час» він розглядає це як факт принципової значущості й робить з нього чимало важливих висновків [6]. Для нас важливо те, що історичність М. Хайдеггер витлумачує суто позитивно, а повсякденність подає як «найближчий обрій» і тому як недостатність історичності.

На факт повсякденності особливу увагу звертала французька історична школа «Аналлів» («Аналли» – науковий часопис, навколо якого ідейно об'єднались близькі за поглядами вчені – історики). Представники цієї школи зосередилися не на історичних ситуаціях, а на становищі пересічних людей в історії, на виявленні притаманних їм уявлень, ліній поведінки тощо. Більш широко, значно перевершивши межі окремої наукової школи, виявилися такі тенденції в Німеччині. Після панування тут у 60–70-х роках XX ст. так званої соціально–історичної науки, спрямованої на вивчення передусім соціальних структур і процесів, виник і поширився інтерес до конкретного в історії. Склалася і знайшла значний відгомін у суспільстві «історія повсякденності», або «історія знизу». Фахівці й аматори за досить короткий час створили сотні праць з історії міст, сіл, фірм, окремих сімей, вулиць, навіть будинків. У минулому почали відшукувати сліди повсякдення, яке, виявляється, не таке вже й минуще.

Таким чином, повсякденність сама може бути стверджена й витлумачена як досить стала структура людського буття. Понад те, вона сама може складати предмет історичного інтересу. Отже, відмінність між повсякденністю та історичністю не така вже й принципова, як то гадав М.Хайдеггер. Хоча звичайно вона є. Адже далеко не все, що відбувається ввіходить у минуле. Те що відбулося, є неоднорідним за своїм смислом. Воно розпадається на те, чого вже нема в наявності (Хайдеггер) і минуле. Й перше не є повністю колишньою повсякденністю, а друге не є чітко зафіксованою у вигляді історії історичністю. Справа тут значно складніша.

Буття людини у часі зовсім не становить собою деякий ланцюг подій. Це – події в їх смисловому поєднанні, приналежні буттю разом з їх взаємозв'язком. Уся складність полягає у тому, що саме являє собою цей поєднуючий події зв'язок. На думку одних, це дух, інших – природна або історична закономірність. Можливі й інші варіанти. Йдучи за логікою Хайдеггера, котрий, на нашу думку, найглибше дослідив феномен історичності, можна припустити, що цим поєднуючим щодо різних подій началом виступає здійснення. Саме воно (здійснення буття) спрацьовує як «сепаратор», розділяючи в події те, що увійде до змісту історії, а що стане здобутком минущості.

Власне, те, що відповідає смислу наявної ситуації, в передумовах здійснення цього смислу і в перспективах переростання його в новий смисл, і є моментом історичності. Й тут немає неперехідної межі між історичністю та повсякденністю. Зі зміною ситуації повсякдення може стати історичним, а історичне – повсякденним. Наприклад, те що було повсякденням

за життя К. Маркса, Т. Шевченка або В. Стуса, стало згодом предметом історичного інтересу, предметом тлумачень і перетлумачень. А історичні за своїм значенням рішення урядів і парламентів сприймаються вже як повсякденність політичного життя.

Але найяскравішим утіленням історичності людського буття є звичайно не самі по собі події, а їх ущільнення, їх смислова рівнодіюча. Це можна назвати історичним смисловим шаром буття, який виступає щодо людей певною загальною вимогою, визначає їх спосіб мислення й поведінки (закони історії, розвиток світового духу, історична доля тощо). Звертання до цього смислового шару пробуджує громадські та національні почуття, формує певні духовні структури, ладні зробити нас здатними до історичної відповідальності.

Але надмірна «зануреність» в цей шар може призводити й до небажаних наслідків. «Історія, – зазначав Ф. Ніцше, – оскільки вона сама перебуває на службі у життя, підпорядкована неісторичній владі тому не може й не повинна стати, з огляду на її таке підпорядковане становище, чистою наукою на зразок, наприклад, математики. Питання ж про те, якою мірою життя потребує послуг історії, є одним з найважливіших питань, пов'язаних з турботою про здоров'я людини, народу й культури. Позаяк через надмір історії життя руйнується й вироджується, а слідом за ним вироджується й сама історія» [5,168] . Але поруч з цим, Ф.Ніцше підкреслює і необхідність історії для життя, справедливо наголошуючи при цьому на необхідності осмисленого і урівноваженого ставлення до неї. У цьому є великий сенс.

Адже звернення до історії ніколи не буває «суцільним», а завжди є конкретним. «Історії належить той, хто живе потрійно, – пише Ф. Ніцше, – як істоті діяльній і такій, що прагне, як істоті, що зберігає і шанує, і як істоті, що страждає й потребує звільнення. Цій потрійності ставлення відповідає потрійність родів історії. Відтак можна розрізняти монументальний, антикварний та критичний роди історії» [5,168].

Монументальне ставлення до історії означає пошук у минулому «вершинних» подій та історичних постатей великого масштабу, які могли б правити за зразок і стимул до справді історичних звершень. Антикварне ставлення до історії обмежується інтересом до всього історично конкретного, але локального і незначного за своїм масштабом – до звичаїв, обрядів, пісень, предметів побуту, історичних пам'яток тощо. Причому все що є предметом антикварного інтересу до історії, є цілком рівноправним у смисловому відношенні. Нарешті критичне ставлення до історії полягає у перегляді оцінок історичних подій, у знеціненні визнаних раніше історичних діячів тощо.

Наш колишній і сучасний досвід спілкування з історією, її смисловим шаром, показує слушність висновків Ф. Ніцше. Якщо проаналізувати, що писалося і говорилося у нас хоча б в останні п'ять – сім років, то неважко встановити наявність усіх трьох підходів до історії. Це правда, всі вони, особливо «монументальний» та «критичний» спрямовані на різні історичні періоди: одні цілковито героїзуються, інші тлумачаться як суцільне історичне небуття. Внаслідок цього складаються умови для нових деформацій історичної пам'яті народу, а отже, й передумови для нових історичних схиблень і манівців.

Цікаві думки щодо ставлення до історії у зв'язку з цим висловлював М. Грушевський розмірковуючи над тим, на яких засадах повинно вестись викладання історії в школі. Усвідомлюючи, що при викладанні історії не-

минуче виявляється вибірковим, український історик, вважав необхідним, щоб у школі історія розглядалась «з позицій людства», щоб наголошувалося передусім на прикладах людської солідарності, успішного подолання конфліктів. Важливо, щоб інтерес дітей та юнацтва зосереджувався на таких історичних постатях як Лао–цзи, Будда, Сократ та інші.

Література

1. *Гадамер Г.–Г.* Істина і метод. Основи філософської герменевтики. Кн. 1–2. – К., 2000. – Кн.1. – 310 с.

2. *Горбатенко В.* Стратегія модернізаці суспільства. Україна і світ на зламі тисячоліть. – К.: «Академія», 1999. – 240 с.

3. *Губерський Л., Андрущенко В., Михальченко М.* Культура. Ідеологія. Особистість: Методолого – світоглядний аналіз. – К.: Знання України, 2002. – 580 с.

4. *Колінгвуд Р.Ж.* Ідея історії. – К.,1996. – 300с.

5. *Пиаже Ж.* Избранные психологические труды. – М.: Международ.пед.акад., 1994. – 680 с.

6. *Хайдеггер М.* Время и бытие: Статьи и выступления. – М.: Республика. 1993. – 345 с.

Вашкевич В.Н. Феномен исторического сознания: социально–философский анализ

Рассматривается историческое сознание как составная часть общественного сознания. Раскрывается механизм исторического сознания, подчеркивается, что содержанием исторического сознания являются не только события прошлого, в нем сосредоточены все три модуса исторического времени – прошлое, современное и будущее. Рассматривая и оценивая прошлое через фокус современного и современное как результат прошлого развития, оно и будущее воспринимает как проекцию реальных, абсолютно конкретных процессов и тенденций, которые действуют в современности, на дальнейшие ступени развития общества.

Ключевые слова: *историческое сознание , общественное сознание, историко–культурная традиция, историческое познание.*

Vashkevych, V.M. Phenomenon of the historical consciousness: social and philosophical analysis

Review of the historical consciousness as an integral part of the public consciousness. Expanded is the mechanism of the historical consciousness, and it is underscored that the content of the historical consciousness is not only events of the past, but all three modes of the historical tenses are concentrated in it – the past, the present and the future. While reviewing and assessing the past through the focus of the present past, and the present as the result of the past, the consciousness perceives the future as projection of the real and quite concrete processes and tendencies existent in the contemporary times upon the further rungs of the public development.

Key words: *the historical consciousness, a public consciousness, historical and cultural tradition, historical cognition.*

УДК 141.7:330.342.146

Бойко А.І.

Соціальна складова як невід'ємна частина сучасних реформ

Аналізується процес становлення ринкових відносин як чинник радикальних змін контурів життєвого процесу, підготовки людини до життя. Зроблено висновок, що головним чинником, який уможливлює існування ринкових відносин є громадянське суспільство, яке ґрунтується на засадах демократичного політичного та соціального устрою.

Ключові слова: *ринок, ринкові відносини, особистість, виховання, контури життя.*

Практика минулого жорсткого державного регулювання економіки продемонструвала свою неефективність, оскільки не забезпечила нормального відтворення робочої сили, не активізвала стимулів і мотивів до результативної праці. На думку українських вчених, в Україні й досі фактично відсутнє стратегічне опрацювання соціально–економічної політики [1;2]. А неузгодженість і непослідовність виконання намічених напрямів реструктуризації економіки призводять до погіршення умов життя людей. З огляду на це в роботі ставиться мета дослідити процес становлення ринкових відносин як головного чинника радикальних змін контурів життєвого процесу, підготовки людини до життя.

Модель еволюційного переходу до ринку ґрунтується на поетапному і поступовому впровадженні ринкових відносин. Вона характеризується насамперед значною тривалістю (10–15 років) і поступовістю змін. Однак впроваджувати ринкову економіку в Україні слід прискорено, але без «шоку». Таким є поелементний, еволюційно–радикальний шлях. Він поєднує поступовість, поетапність і державне регулювання цін на найважливіші товари, з одного боку, і прибутків – з другого. Одним стрибком нашій державі не вдасться перестрибнути в ринок, тому що в країні, по суті, немає розвиненої інфраструктури, без якої не може існувати сучасний ринок.

Перехід до ринкової економіки потребує також докорінних організаційних перетворень, проведення цілеспрямованих реформ, зміни психологічного мислення. В організаційному плані перехід до ринкової економіки може бути поділений на три основні стадії:

– підготовча – демократизація економіки;
– реформаторська – оздоровлення, стабілізація економіки;
– творча – організація навчальної діяльності ринку.

В наслідок ринкових трансформацій утворюються нові контури суспільного життя. Ринок як самодостатній, автоматично діючий, саморегульований механізм – це абстракція, яка деякою мірою відбиває

реалії XIX ст. Сучасний же ринок – це один з феноменів, який зумовлює складну систему господарювання, в якій тісно взаємодіють ринкові закономірності, численні регулюючі інститути (передусім державні) і масова свідомість. Цивілізований характер ринку в промислово розвинутих країнах визначається широким арсеналом перевірених часом і господарською практикою законодавчих і моральних норм, багатоплановою і компетентною політикою держави щодо розвитку економіки та соціальної інфраструктури, інформованістю і самостійністю керівників господарських структур на всіх рівнях, правовою свободою економічної самодіяльності людини [1,281].

Одним з головних чинників перетворення суспільства є трансформація ставлення до особистості, а також створення можливостей до її самореалізації. Соціально–психологічні та соціокультурні умови, які забезпечують самореалізацію особи та повагу до неї, включають:

– забезпечення свободи розвитку потенціалу особи – кваліфікаційного, освітнього, творчого, комунікативного, підприємницького, морального та ін.;

– свобода політичної діяльності;

– система соціальної відповідальності особи перед трудовим колективом, суспільством;

– система задоволення духовних потреб особи;

– можливість вивчення культурних надбань народів України та світової культури в цілому.

Державним структурам необхідно впроваджувати гнучкі системи в політиці удосконалення ринку праці. Розвиток людських ресурсів слід враховувати найбільш важливим фактором економічного зростання країни. Тому необхідна нова політика, котра б спонукала систему освіти реагувати на зміни у попиті на професії на ринку праці. Також потрібна нова система перепідготовки кадрів, котра забезпечувала б гнучку адаптацію та підвищення кваліфікації робітників.

Мотивація трудової діяльності має тісний взаємозв'язок з роздержавленням та приватизацією, становленням ринкових відносин. Конкурентний режим господарювання та відчуття власника посилюють перспективну мотивацію трудової діяльності робітників. Очікувалось, що новий тип відносин принесе нові мотиви до праці робітника, як власника засобів виробництва. І дійсно, передача певної частки акціонерного капіталу працівникам сприяє підвищенню зацікавленості в поліпшенні фінансових результатів діяльності підприємства, узгодженню інтересів, комплексному вирішенню проблем, що виникають між керівництвом і робітниками. Останні більш активно починають підтримувати заходи, спрямовані на зростання продуктивності праці, раціональне використання засобів виробництва, погоджуються на введення гнучких графіків роботи. Виникає можливість впливу робітників на прийняття управлінських рішень, що стосуються різних сторін діяльності підприємств. Але цей аспект породжує необхідність підвищення компетенції прийняття рішень, підвищення соціальної відповідальності чому потрібно не тільки навчатися і навчати, а й вбудовувати ці моменти у мотиваційну структуру особистості за допомогою механізмів соціалізації, освіти, виховання.

Ще однією особливістю на етапі формування ринкових відносин є те, що найважливішою передумовою відродження України, оптимізації мотивації трудової діяльності є поява й розгортання підприємництва в усіх

сферах і на всіх рівнях господарського життя, що демонструють і приклади інших, розвинених економічно країн. Наприклад, дотримуючись курсу усунення держави від управління економікою та соціально–політичної сфери, повернення свободи ринку й конкуренції Маргарет Тетчер у роки свого правління (1979–1990) послідовно здійснювала децентралізацію та приватизацію державного сектора економіки, розширення приватного підприємництва. В результаті були досягнуті значні успіхи в розвитку економіки країни, підвищення життєвого рівня більшості англійських трудящих. Частка власників акцій великих підприємств збільшилася у Великій Британії за 10 років з 7 до 24 %. Підвищилася роль дрібних фірм і підприємств, на яких у кінці 80–х років було зайнято до 1/4 всієї робочої сили. На 70 % зросла кількість осіб, які мали власну справу, але не користувались найманою працею. Все це свідчить про досить глибокі й масштабні зміни у сфері виробничих стосунків і відносин власності. Вони призвели до послаблення відчуження як власника, так і робітника від засобів виробництва, від процесу та результатів праці, і врешті решт до економічного підйому [2,94].

Важливою передумовою соціально–економічного відродження України є поява та розгортання в усіх сферах і на всіх рівнях господарського життя підприємництва як фактора формування ринку України. Роль приватних підприємств частково пов'язана із взяттям на себе обов'язку по створенню робочих місць – функцію, яку донедавна цілком виконувала держава. Тепер же остання може лише стимулювати її виконання. Цей аспект пов'язаний також з формуванням специфічної підприємницької культури, норм, цінностей, традицій та обов'язків, що репрезентують у суспільство нові економічні суб'єкти.

Актуальною в нашій країні є проблема мотивації якості, причому не просто продукції, а якості результатів праці. Зміна концепції управління якістю праці полягає в тому, що формалізовані підходи, які розглядають підприємство як деперсоніфіковану структуру, замінюються гнучкими, адаптивними ситуаційними підходами, де в центрі уваги стає індивід з його інтелектуальним потенціалом.

Збільшення рівня безробіття, перш за все серед молоді, зумовлює необхідність вдосконалення системи використання випускників вищих і професійно–технічних закладів освіти на підприємствах і організаціях. Для їх покращення необхідно: – доопрацювати нормативно–правове підґрунтя, яке чітко визначало б права, взаємні обов'язки випускників, керівників закладів освіти та замовників кадрів за державними, регіональними та галузевими заявками; – підготувати механізм форсування державного замовлення у кваліфікованих кадрах, котрий унеможливив би підготовку в закладах освіти майбутніх безробітних за рахунок державних коштів. Відсутність попиту на робочу силу також стає причиною зростання зовнішньої трудової міграції.

Практично всі програми економічних і соціальних перетворень, що були запропоновані, ставили (і ставлять) за мету «ринок» або «перехід до ринку». Це – серйозний стратегічний прорахунок. Перехід до ринку – лише засіб формування ефективної економіки, орієнтованої на задоволення потреб людини, і в жодній країні він ніколи не був самоціллю. Соціальна складова будь–якої програми реформ – не додаток до неї, а невід'ємна його частина [2,97].

Перехід до ринкових методів господарювання, розв'язання складних економічних, технічних і політичних проблем — все це важливі завдання сьогодення. Розв'язуючи їх ми закладаємо фундамент майбутнього розвитку суспільства. Але прогрес сучасної цивілізації багато в чому обмежив можливості всебічного розвитку людини. На перший план виступила підготовка «вузького» спеціаліста, який ефективно виконує призначені йому функції, що деформує загальнокультурну підготовку людини, призводить до стандартизації особистості. Саме такі радикальні спрямування призводять до того, що в життя не втілюються нові підходи до освіти і культури, не враховується соціальна і моральна ситуація і, як наслідок, немає відчутних економічних зрушень в суспільстві.

Перехідний стан до ринкової економіки означає наявність достатньої для створення конкурентного середовища кількості підприємств різноманітних форм власності: державних, колективних, змішаних, спільних, індивідуальних. Пропорційність між цими всіма формами власності має бути такою, щоб забезпечити функціонування ринку. Відносини власності є економічним ґрунтом системи господарювання. Вони становлять соціальну форму привласнення насамперед засобів виробництва певними суб'єктами економічних відносин [1,290].

Ці вимоги обумовлені трансформаційними процесами в Україні, загальноцивілізаційними тенденціями розвитку і ставлять нові завдання, зокрема щодо розвитку людини в сучасних соціальних умовах життя, науково–методичного забезпечення освіти, психологічного обґрунтування і супроводу навчального процесу.

По–перше, слід підготувати людину до життя в інноваційному за типом розвитку суспільстві, що закономірно стверджується в сучасному світі. Для цього освіта і система виховання повинні переорієнтуватися на формування у дитини, молодої людини інноваційного типу культури, інноваційного типу мислення і готовності до інноваційного типу дій. Динамізм розвитку, змінність як така стає сутнісною рисою способу життя людини. І сформувати людину, здатну творити і органічно сприймати зміни – значить і людину зробити успішною і забезпечити системний прогрес суспільства.

По–друге, слід підготувати людину до життя в глобалізованому просторі, де відбувається незчисленна кількість динамічних і часто суперечливих комунікативних впливів на людину. Це вимагає приділити особливу увагу особистісному розвитку, формуванню самодостатності людини, здатності ефективно і свідомо співпрацювати в глобальному життєвому просторі. Забезпечивши, серед іншого, здійснення мовного прориву в освіті, а потім і суспільстві в цілому.

По–третє, освіта повинна готувати людину, здатну до життя в демократичному суспільстві, здатну бути його активним суб'єктом. Без демократії не тільки неможлива свобода, самореалізація особистості, а й неможливе ефективне сучасне виробництво на основі науково–інформаційних технологій.

По–четверте, освіта повинна готувати людину до життя в майбутньому суспільстві знань. Іноді саме поняття «суспільство знань» зводять лише, або переважно, до інформаційної складової. Не заперечуючи значимість цієї складової зазначимо, що в основі такого суспільства все–таки буде людина. Людина, здатна жити, діяти, приймати рішення, функціонувати в різних сферах на основі отриманих знань. Для якої знання не є чимось

зовнішнім, а стають основою, базою, методологією дії, визначають сутність самої людини, чого не можна досягти без суттєвих змін у навчанні. Знання, його засвоєння – не самоціль, а шлях, спосіб формування методології поведінки і дії людини.

П'яте. Освіта повинна формувати у дитини сучасну систему цінностей, орієнтація на які дозволить людині максимально самореалізуватися, зміцнюючи при цьому гуманістичні засади самого суспільства. Дозволю зазначити, що розуміння і конкретне трактування навіть таких усталених і основоположних категорій як добро і зло та багато інших вимагає коригування порівняно із реаліями минулого століття в нашій країні. Слід акцентувати увагу на значимості ряду цінностей, увага до яких є недостатньою, в тому числі із причини невірного розуміння їх місця в сучасному людстві. Мова йде, наприклад, про формування патріотизму, почуття національної єдності, які не тільки не відміняються процесами глобалізації, а навпаки з ряду причин їх значимість зростає, бо глобалізація, окрім іншого, означає загострення, розширення і поглиблення конкуренції між державами–націями. І національне згуртування слугує позитивним чинником для досягнення успіху держави [3].

Нові життєві принципи та установки, пов'язані зі створенням нового суспільства ринкової економіки та демократичних відносин змінюють всі контури суспільного життя, починаючи з міжособистісних відносин і підіймаючись на рівень загальноцивілізаційний. З цього приводу, наприклад, М.Сенченко вважає, що духовна цивілізація, яка повинна в наш час формуватися в Україні, відзначається такими цінностями:

– колектив вищий за індивіда;
– інтереси держави вищі за інтересів окремої людини;
– духовні цінності вищі за матеріальних цінностей;
– справедливість вища за закон [4,49].

Все це можливо тільки за умов дійсно демократичного ринкового суспільства, яке треба створити в Україні.

Головним чинником, що уможливлює існування ринкових відносин є громадянське суспільство, яке ґрунтується на засадах демократичного політичного та соціального устрою. Звідси зрозуміло, що громадянське суспільство – це, з одного боку, – об'єктивно існуюча суспільна реальність, підсистема суспільства як цілого, яка розвивається в політичному просторі і часі, має свої стадії та географічно–територіальні різновиди. А з іншого боку, – це теоретична абстракція, «ідеальний тип», за допомогою якого намагаються розпізнати цю реальність і глибше осмислити суспільну систему під певним, специфічним для теорії громадянського суспільства кутом зору.

Демократичне громадянське суспільство вирізняється насамперед тим, що його суб'єкти роблять наголос на політичний участі та потенційній опозиційності громадських об'єднань до владних структур (функція противаги) [5,11]. Наявність громадянського суспільства також вимагає формування певних рис у членів даного суспільства, що перш за все визначається як громадська компетентність.

Література

1. *Основи економічної теорії:* політекономічний аспект. – К.: Національний університет ім. Т. Шевченка, 2004. – Розділ 14.

2. *Терещенко Н.В.* Основні напрями формування дієвої мотивації трудової діяльності трудівників підприємств в умовах формування ринкової економіки // Український соціум. – 2004. – № 3 (5).

3. *Кремень В.* Формувати людину інноваційної культури / В. Кремень // Урядовий кур'єр. – 2006. – 28 квітня.

4. *Сенченко Н.* Детоксикация украинской культуры //Персонал. – 2004. – №12.

5. *Крижко В.В., Мамаєва І.О.* Аксіологічний потенціал державного управління освітою. Навч. посібник. – К.: Освіта України, 2005.

Бойко А.И. Социальная составная как неотделимая часть современных реформ

Анализируется процесс становлення рыночных отношений как фактор радикальних изменений контуров жизненного процесса, підготовки человека к жизни. Сделан вывод о том, что главным фактором, который обеспечивает существование рыночных отношений является гражданское общество, которое базируется на принципах демократического политического и социального устройства.

Ключевые слова: *рынок, рыночные отношения, личность, воспитание, контури жизни.*

Boyko, A.I. A social constituent as an integral part of contemporary reforms

Analyses of the process of market relations formation as a factor of radical changes in the living process profile and a person's preparation for living. It is inferred that the main factor enabling the mere existence of the market relations is the civil society resting upon the foundation of democratic political and social system.

Key words: *a market, market relations, a personality, education, living profile.*

УДК 141.7:316.653

Дубінін В.В.

Субстратний рівень інтересів народу: соціально–філософський аналіз

Уперше у вітчизняній соціально–філософській літературі здійснюється субстратний підхід до з'ясування змісту інтересів народу. Зроблено висновок, що вони становлять органічне сполучення об'єктивованих і суб'єктивованих явищ і процесів. Змістовним елементом субстратного рівня інтересів народу є ще сукупність протиріч, які виникають, функціонують і розвиваються між об'єктивованими і суб'єктивованими явищами і процесами.

Ключові слова: *субстратний підхід, рівень інтересів народу, протиріччя, ментальність.*

Наукові розвідки стосовно проблематики інтересів народу потребують необхідності з'ясування субстратного рівня інтересів народу. Перш за все, треба визначитись з поняттями «субстрат» та «субстратний рівень інтересів народу», а потім розглянути зміст субстратного рівня інтересів народу.

Субстрат (від лат. substratum – підстилка) за Арістотелем, єдине начало, першооснова всього сущого, причина змін, початок руху [1,72]. У розвиток наведених положень можна привести ще такі висловлювання Стагірита: субстрат в одному значенні є матерія, в другому – форма, а в третьому – те, що складається із цих речей [1,189]. А це в загальних рисах сутність. Субстрат людини, за Арістотелем, складають його тіло і душа [1,244]. Субстрати розвиваються, оскільки вони або протилежні один одному, або займають проміжне положення [1,244,295]. Субстрат не тільки одиничне, а й множинне явище [1,356]. У сучасному розумінні субстрат становить загальну, єдину основу різноманітних явищ, основу спільності або подібності однорідних явищ. В якості субстрату розглядаються певні речовини або предмети. Субстрат – це живильна речовина, на якій розвиваються мікроорганізми, а також речовина, на яку діє фермент. Субстратом називаються ще факти і явища в поширеній на якійсь території мові, що походить з іншої мови, яка була раніше поширена на цій території, але потім зникла [2,643].

Ще одне значення терміну субстрату пов'язане безпосередньо з поняттям етнічного субстрату, було започатковано Л.М.Гумильовим. Етнічний субстрат, за Л.М.Гумильовим, позначає певну сукупність етносів, які розглядаються базовими для утворення нового етносу внаслідок пасіонарного поштовху. Майже всі сучасні народи виникли із етнічно неоднорідного

субстрату. Разом з тим етнічний субстрат зберігає свої погляди і звичаї, впливаючи на формування ментальності нового етносу [3,568–569].

З'ясувавши епістепологічне значення «субстрат», ми відчуваємо, що поняття «субстрат» познаає першооснову розвитку всього існуючого і в цьому контексті знаходиться близько до поняття сукбстанції. Але було б необачно ставити знак тотожності між ними, оскільки поняття субстанції включає до себе зміст поняття субстрату і окрім цього виконує функцію рушійної сили всього існуючого.

Отже, субстрат – це жива речовина, завдяки якій розвиваються не тільки мікроорганізми, а й макроорганізми, до яких зараховуються не тільки певні нації та народи, а й усе людство у сукупності його етнічних та расових спільнот. Субстратні інтереси народу стосуються його живильних основ, в якості яких ми розглядаємо літосферу, гідросферу, атмосферу, біосферу, соціосферу і, врешті–решт, ноосферу. Коротко кажучи, йдеться про природу, суспільство і духовність, які своїм розвитком детермінують етногенез взагалі і зокрема, розвиток інтересів народу. Разом з тим субстратний рівень підрозділюється на об'єктивовані та суб'єктивовані явища і процеси. Перші становлять загальну як пасивну (літосфера, гідросфера, атмосфера та біосфера), так і активну (соціосфера та ноосфера) основи інтересів народу.

У цьому зв'язку варто звернути увагу на поняття «об'єктивне» та «об'єктивоване», «суб'єктивне» та «суб'єктивоване». Об'єктивне є все, що виникає, функціонує і розвивається незалежно від свідомості. Об'єктивоване, відповідно, є те, що, по–перше, характеризується якостями об'єктивного, по–друге, породжене об'єктивними явищами та процесами.

Суб'єктивне – те, що складається, проходячи через свідомість суб'єкта. Суб'єктивоване, по–перше, є складовою частиною суб'єктивного, по-друге, характеризується якостями суб'єктивного.

Отже, об'єктивовані явища ми розглядаємо як такі, що виникають, функціонують і розвиваються до і незалежно від свідомості людини та людства. Народ як природне явище виникає внаслідок певних літосферних, гідросферних, атмосферних та біосферних умов. Ці умови з'являються відповідними причинами, джерелами та факторами, що сприяли виникненню, функціонуванню, розвитку, старінню та відмиранню народів. Без наявності цих умов життя на Землі було б неможливе. Це стало можливим тому, що наша планета перебуває на найбільш оптимальній віддалі від Сонця – 150 млн. км.

Від особливостей природного середовища залежить напрям діяльності людей. Досліджуючи людську історію з кам'яного віку, можна побачити, що людина завжди прагнула до покращення свого життя, переходила від простого збиральництва та полювання до більш розвинених видів господарської дільності. Якщо у поліеліті усе населення Землі займалося саме збиранням дарів природи, то потім спостерігається прогрес у розвитку форм господарювання. Там, де не було природних умов до приручення худоби та птиці, освоєння земельних угідь, там люди і по сьогодення займаються збиральництвом та полюванням (деякі етноси Африки та Австралії).

Були і залишаються народи, які завжди бажали підкорити собі інші народи, заволодіти їхнім майном та родючими землями. А це формувало насильницьку войовничу рису таких народів і відповідні інтереси. А ті

спільності людей, які мешкали на родючих землях, обробляли їх і ставилися до землі, як до матері, завжди були миролюбними та свободолюбивими. Вони самовіданно захищали себе, бо найвищою цінністю для них була свобода, а неволя – гірше смерті.

До активних об'єктивованих субстратних явищ та процесів належить соціосфера та ноосфера. У царинні соціосфери важливу роль у формуванні народу відіграють кровно–родинні відносини, бо саме у таких людей формуються спільні звичаї, традиції, культура, мова та відповідні інтереси. Треба зазначити, що кровно–родинні відносини є проявом лібідозної енергії, яка становить один із різновидів енергії взагалі, яка є проявом енергії Землі та Космосу. Енергія (від грец. – діяльність) – загальна міра всіх форм руху матерії [2,251]. Існує безліч форм енергії. це, перш за все, енергія корисних копалин Землі у вигляді вугілля, нафти, газу; по–друге, енергія різноманітних форм руху гідросфери, атмосфери, енергії рослинних та тваринних організмів; по–третє, енергія механічного, фізичного, хімічного та інших форм природного руху. Енергія проявляється в економічних зв'язках і стосунках, політичних, спортивних, науково–технічних та інших. Із сказаного випливає висновок стосовно того, що не можна все розмаїття енергії зводити виключно до лібідозної енергії, як це робив З.Фрейд. У стародавні часи шлюбні відносини регулювалися законами ендогамії та екзогамії. Закон ендогамії – це звичаєвий закон, у відповідності з яким дозволялися шлюби лише між особами однієї етнічної групи. Згодом, коли обмежені родом шлюбні зв'язки і відношення вичерпали себе і виникла загроза для людського роду, закон ендогамії змінюється на закон екзогамії – звичаєвий закон в первісному суспільстві, за яким заборонялися шлюбні зв'язки в середині роду і дозволялося вступати в шлюбні відносини з членами сусідніх етнічних спільнот.

До соціальних факторів виникнення і розвитку інтересів народу належить пасіонарність і компліментарність. Категорія пасіонарності характеризує рівень гентичної активності народу. До механізму пасіонарності відносять пасіонарне поле, пасіонарну індукцію. Поняття пасіонарної індукції позначає явище трансформації поведінки гармонійних осіб. Пасіонарним полем позначають природний і соціальний простір, на якому діє енергія пасіонарних особистостей як під впливом пасіонаріїв, так і в їх відсутності. Пасіонарії виступають носіями високої продуктивної діяльності і прискорюють етнічні процеси. Пасіонарність є таке явище, яке внаслідок своєї суперечливої природи розглядається як джерело виникнення і розвитку народу. Це джерело є біологічна та хімічна активність. Але цього ндостатньо. Тут має місце збіг множини умов, які носять системний характер. Маються на увазі географічні широти, клімат, форми господарювання, культурні традиції, котрі існують як умови і як препони, які пасіонарний імпульс руйнує. Саме біологічна та хімічна форми руху всесвіту породжують як окремих людей, так і різні їх спільності. Звичайно, в першу чергу такими спільностями з'являються роди, зв'язки і відносини між людьми за кровною спорідненістю. Іншими етносами, які виникли внаслідок еволюційного розвитку людства, з'являються племена, нації та народи. Не будемо зараз говорити про те, чим ці етнічні спільноти відрізняються одне від одного. Загострімо нашу увагу на тому, що становить єдину основу, причину та механізм їх розвитку.

Пасіонарність як будь–яке явище має початок, тобто пасіонарний поштовх, акматичну та інерційну фази, надлом і фазу занепаду. Пасіонарний

поштовх є мікромутація, яка викликає появу пасіонарної ознаки в популяції і яка призводить до появи нових етнічних систем в тих чи інших регіонах, виникаючи, як завжди, внаслідок внутрішніх процесів розвитку етносів. Але буває, що пасіонарність імпортується шляхом контактів із сусідами [4,93]. Пасіонарний поштовх – таке ж явище природи як посуха чи повінь. До пасіонарних поштовхів належать мутації, які відбуваються час від часу на всій поверхні Землі. Це відбувається в залежності від різноманітних історико–географічних ситьуацій в регуонах, зачеплених поштовхом [4,260]. Частіше за все пасіонарний генофонд передається по материнській лінії, а розтрачується найчастіше забіякуватими чоловіками [4,244].

Компліментарність є відчуття підсвідомої симпатії (позитивна компліментарність) або антипатії (негативна компліментарність) членів етнічних колективів, завдяки чому вони діляться на «своїх» та «чужих».

Явище компліментарності знаходиться в основі етнічного поділу людей, оскільки поява будь–якого етносу супроводжується утворенням груп людей (консорцій), об'єднаних взаємною симпатією, що дозволяє цим людям підтримувати постійні взаємовідношення та виробляти загальну лінію поведінки. На рівні етносу та суперетносу явище компліментарності проявляється ще більш яскраво: хоча окремі представники чужого етносу можуть викликати особисту симпатію, увесь цей етнос відчувається як дещо чуже. Так, оскільки в більшості випадків шлюби заключаються виходячи із взаємної симпатії майбутнього подружжя, компліментарність в етнічній системі породжує явище ендогамії, де виконує важливу функцію стабільності будь–якого етносу (вірогідність укладання шлюбу з членами своєї етнічної спільності завжди вища, ніж з членами іншої спільності, навіть у дуже поліетнічному середовищі; у гіршому випадку етнос розчиниться серед інших за декілька поколінь). За етнічних контактів позитивна компліментарність етнічних систем може привести їх до симбіозу або злиття з утворенням нової цілісності, а негативна компліментарність – до химери з усіма негативними наслідками такого контакту. Про глибокі психологічні основи компліментарності свідчить явище ностальгії. Подібно іншим етнічним явищам компліментарність розглядається як явище статичне і вірогідне (тобто на індивідуальному рівні можливі будь–які випадки відхилення від закономірності але за умов підвищення рангу етнічної системи закономірність діє більш чітко) [3,526].

До об'єктивованого субстратного рівня інтересів народу належить таке явище як розподіл праці в етнічних колективах.

Ще у первісному суспільстві існував так званий розподіл праці, коли чоловіки ходили на полювання, а жінки займалися разом з дітьми збиранням рослин та ягід. Це дуже простий приклад розподілу праці між жінками та чоловіками. Тепер розподіл праці має дуже складний характер, бо жінки прагнуть до емансипації, до рівних прав з чоловіками. Ми не проти рівних прав, але вважаємо, що жінка не може, навіть не повинна бути шахтарем або ж вантажником. У кожного є своє місце, призначення і деякі сфери, куди не можна втручатись. Жінка, як прийнято, повинна займатися справами по дому, дітьми. І все це не так легко, як дехто вважає. Правда, є жінки, які блискавично виконують не тільки свої природні функції, але й справно керують трудовими коллективами і т.ін. Звичайно, це пасіонарні особистості. Але в суспільстві переважають гомеостатичні особистості як чоловічої, так і жіночої статі.

Розподіл праці є також між батьками та дітьми, бо деяку роботу діти не можуть виконувати. Але діти мають працювати, тобто робити все, що у їхніх силах. Взагалі, все це нагадує колообіг, коли батьки забезпечують, ставлять на ноги своїх дітей. Але проходить час і діти стають дорослими, самостійними і тепер вони допомагають своїм батькам.

Також існує розподіл на матеріальне і духовне виробництво, між підприємствами, між народами тощо.

Розподіл праці дає змогу людям знайти своє місце у цьому працюючому світі. І хоча на перший погляд здається, що це відокремлює людей – це не так. Адже всіх людей об'єднує єдина спільна справа – виживання у гармонії та боротьбі із силами природи та розв'язання проблем власне суспільного життя.

Розподіл праці в XIV – XX ст. значно збільшив випуск товарів, поліпшив їх якість, різноманітність. Завдяки НТП покращилися умови праці, життя. З'явилася змога оволодіти космосом, робити нові літаки, кораблі, двигуни, системи керування, сучасну військову техніку та інше. Завдяки НТП стало можливо лікувати різні захворювання, які раніше вважалися не вилікуваними. Вважаємо, що саме розподіл праці привів до розпаду чи деформації первісного ладу та формування нового, більш досконалого. Раніше праця мала колективний характер, але з плином часу виникає потреба у розподілі між чоловіками та жінками, дітьми та батьками. Це прискорювало процес розвитку. Стали розрізняти матеріальну та духовну працю. Кожен член суспільства нібито мав свою нішу, але в той же час він не міг існувати окремо від інших людей, бо пов'язаний з ними через обмін результатами праці, через релігійні та духовні відносини. Отже, якщо з першого розподіл праці мав відокремити людей одне від одного, розділити їх, то насправді він, навпаки, згуртував, об'єднав їх.

Однією із сфер існування народу є суспільне середовище, в якому відносини між особами характеризуються більш за все формами власності.

Існує широке різноманіття форм власності:

а) групова, колективна;

б) приватна власність, як зосереджеиня засобів виробиицтва в межах малочисленої групи людей;

в) державна, власність, суб'єктом якої є держава;

г) особиста власність – власність окремого індивіда;

д) суспільна власність – яка належить суспільству.

За етнічною ознакою до форм власності варто віднести ще: родинну, племінну, національну та народну, а також транснаціональну тощо.

Кожна форма власності має свої переваги і недоліки, впливаючи на розвиток суспільства, визнаючи інтереси народу, які знаходяться під впливом багатьох інших факторів.

До активних об'єктивованих субстратних явищ і процесів належить світогляд і його історичні типи: міфологія, релігія та філософія.

Світогляд – це система раціональних та ірраціональних поглядів і уявлень про навколишній видимий і невидимий світ, а також місце людини в ньому. Як бачимо, світогляд є протиріччя, складовими частинами якого виступають, з одного боку, раціональні погляди і уявлення, а з іншого ірраціональні. До раціональних поглядів і уявлень належить наукова інформація, тобто погляди і уявлення, які грунтуються на терезах розуму. Сюди належить інформація, яка виникає і розвивається в природознавстві та суспільствознавстві, тобто інформація, яку можна безпосередньо поба-

чити, відчути, перевірити. До ірраціональних поглядів і уявлень належить інформація, яка грунтується, по–перше, на почуттях і емоціях, по–друге, на вірі у надприродні основи і рушійні сили усього існуючого.

Відомі три історичні типи світогляду: міфологія, релігія та філософія. Ще в давні часи світогляд формувався в етнічних групах. Саме тоді з'являються міфологічні образи: віра людей в якісь надприродні сили, поклоніння богам, яких вигадували заради самоствердження охорони житла, здоров'я всієї родини. А якщо все ж щось траплялося, вони винили себе за те, що чимось не вгодили Богові.

Основи етнічного світогляду людина отримує у ранньому дитинстві з народними казками, бо в них відображена доля, погляди, прагнення почуття народу, взагалі повна його характеристика у найбільш простіму вигляді.

Світогляд – це духовний каркас структури особистості, класу, нації, суспільства або людства. Наявність світогляду – показник зрілості не тільки особистості, а й соціальних груп, політичних партій тощо. Світогляд складається під впливом природних і соціальних факторів виховання й освіти. Врешті–решт критеріем світоглядної зрілості людини виступають її вчинки й праця.

Отже, з давніх давен людина намагається зрозуміти все, що її оточує. Питаючи себе: «Чому це так, а не інакше? Навіщо мені життя? Чому йде дощ або сніг? Чому рослини ростуть? Для чого тварини живуть?» тощо. Відповідь на раціональному рівні дати було дуже важко внаслідок відсутності наук про природу і суспільство. Не знаходячи раціональної відповіді на питання, людина пояснює все впливом того, що не піддається розумінню, чимось таким, що знаходиться за межами всього існуючого і недосяжне людським розумом.

Міфологія як історичний тип світогляду зародилася у стародавні часи. Людина завжди прагнула знайти пояснення витоків свого існування. Спостерігаючи за природою, за навколишнім світом, люди складали міфи. Міф є ілюзорне відображення якихось подій, явищ, процесів навколишнього середовища.

Міфологія є вчення про міфи, їх роль і значення у житті людей. Міфи об'єднують людей. На основі міфів побудовані наші уявлення про існування Бога, душі, роду та іншого. Про таких відомих персонажів як Геркулес, Прометей, Гефест, Ілля Муромець та ін. нам відомо із міфів. Міфи є народними, їх передають в усній формі від покоління до покоління. Зараз ми вже можемо читати ці оповідання в книжках. Різні міфологічні уявлення які передавалися від покоління до покоління, несли якийсь уявний зв'язок, що поєднував усі ці покоління у щось ціле – етнос. Людині з дитинства наказували, що треба, а чого не слід робити, у що вірити, як ставитись до певних природних явищ, і у окремих етносів це речі різні. Тому формується різний менталітет націй, бо кожному етносу притаманні свої якості .

Різні народи мали свої міфи, своїх богів, тотемів чи духів, вірування кожного етносу своєрідні, неповторні, зрозумілі всім їм і це об'єднувало людей, бо такі казки мали певну провідну ідею про щасливе безтурботне життя у потойбічному світі, близькому до життя богів. З часом, роблячи відкриття і знаходячи прості земні рішення раніше незрозумілим явищам (наприклад, дощу, зіркам, снігу, вітру, сонцю. хворобам і т. ін.), міфологія поступово вдосконалюється і переростає в релігію, визнаючи

єдиного Боготворця Всесвіту і людини, що керує змістом і значенням життя. Але знов таки для різних спільнот існують свої вірування, що складаються під впливом минулих міфологічних уявлень, зумовлюючих культурні традиції, моральні та духовні цінності в знатті людей. Для кожного з'являється своя головна мета – досягнення нірвани, потрапляння в рай – яка втілюється в житя після смерті, якщо людина буде жити за правовірними канонами. Ці канони не лише ставлять людські відносини, їх поведінку, моральні й духовні цінності на високий щабель розвитку – завдяки ним розвивалась культура народів, розвивались вони самі, та ще більше єднались задля досягнення певної мети. У наш час залишаються відкритими вічні питання, на які не має чіткої відповіді, наприклад: з чого почалось створення Всесвіту і чи був початок взагалі? Чи є щось поза Всесвітом, чи він скінчений чи нескінченний? Навіщо людям життя? Чи є душа у людини і, що нас чекає після смерті? і т. ін. Хтось вірить у Бога чи якийсь інший несвідомий початок, ідею (ідеалісти); хтось намагається пояснити все науково (матеріалісти), у кожного свої докази і підходи. У кожного свої філософські погляди і уявлення, за допомогою яких люди намагаються розібратися в цих, як нам здасться, складних, найголовніших питаннях, не витіснивши собою релігію, але зайнявши в людському житті вільне місце і сприяючи подальшому розвиткові людей і націй, розвиткові їх духовності та свідомості, залишаючи у якості звичаїв ті високі моральні засади, що зародилися і розвилися тисячолітгями і допомагають у житті та розвитку людства, зберігаючи мир, добро, розумінні терпіння... Як нам здається, все це закладено в нас, перейшовши в процесі розвитку в підсвідоме і керує нами в буденному житті коли і вже не замислюємося над ним, не вдаємось до фундаментальних понять. Це стало невід'ємною частиною людини, її душею.

Міфологія є історичний світогляд, тобто вона репрезентує один із варіантів вирішення питання про те, що становить основу і рушійну силу Всесвіту. У надрах міфологічного осягнення існують анімістичні уявлення про основи і рушійні сили розвитку всього існуючого. Анімізм є вчення про наявність душі у кожному предметі, яві чи процесі. Усе має свою душу, тобто основну рушійну силу. Анімістична традиція чітко простежується в усній народній творчості будь якого народу. Анімістичне ставлення до природи зігріває душу, споріднює людей з флорою та фауною. Другою формою міфологічного ставлення до світу є тотемізм, у відповідності з яким все, що існує, має едину рушійну силу у душі надто великої, сильної рослини чи тварини. Предмети тотему у одних народів вживаються в їжу, у інших, навпаки, у заборону на її вживання. У випадках, коли людина звергається до свого тотему і отримує від нього допомогу, вона її славить, оспівує. І, навпаки, коли предмет «тотему» не виправдав сподівань, його ганьблять, торгують. Третьою формою міфологічного сприйняття світу є фетишизм як вчення про надзвичайну роль у житті людей тих чи тих предметів і явищ природи, суспільства чи духовності. Фетишистська традиція простежується у різноманітних повір'ях, у прикметах, пов'язаних з прогнозуваннях добрих чи недобрих наслідків.

Другий історичний тип світогляду – релігія – це фантастичнее відображення в душах людей інформації про навколишне середовище. Релігію можна розглядати як систему раціональних та ірраціональних поглядів і уявлень про едині джерела розвитку природи, сусшльства і духовності. У_релігійній інформаційній системі переваги надається

вірі у трансцендентні та трансцендентальні речі, тобто вірі в існування найвищих енергетичних основ і рушійних сил розвитку всесвіту, який неможливо сприйняти почуттями та розумом. В них можна тільки вірити. Релігійна віра має дуже велику силу. Через релігію впливають на душевний стан людини. У цьому значенні релігія є знаряддя впливу, управління людьми.

У релігії знаходять відображення духовні принципи кожного етносу. Дуже великий вплив на релігійні уявлення людини має загально прийнята релігія країни. Якщо більшість етнічних одиниць вірить у щось єдине, то у окремої людини є два шляхи:

1) або обрати загальну релігію своєю і тоді змішатися з іншими одиницями етносу;

2) або своєю релігією обрати якусь іншу і це може привести до непередбачених наслідків, а саме:

а) або людину змусять приєднатися до домінуючої релігії;

б) або її змусять покинути рідний ландшафт і втекти на чужину, бо більшість сприйме нову релігію як більш конструктивну і оптимальну, що відбудеться не відразу (через роки, десятиліття, а, можливо, і століття).

Однією з найважливіших причин, яка є поштовхом до подальшого розвитку етносу є ідея. Серед них особливого значення надається ідеї існування Бога. Монотеістична релігія завжди відігравала суттеву роль у розвитку етносу. Вона здатна об'єднати у духовному плані окремі етноси, тобто виконує функцію інтегрування різних народів у певну цілісність. Із прийняттям якимось етносом нової для нього релігії, він все одно вносить до неї певні зміни, які властиві його менталітету, історії, звичаям, і тому у двох різних етносів, які сповідують одну релігію, ця релігія чимось відрізняється. Релігійні, як і міфологічні уявлення переповненні суперечностями, часто зустрічаються неточності, неузгодженість сюжетів. Разом з тим в цих творах є спільні ідеї стосовно того, якою має бути людина, на що вона здатна і що повинна робити.

Існує чимало релігій. Деякі народи були язичниками, тобто вірили в існування багатьох богів, безлічі енергетичних начал; добрих і злих. Потім розробляли концепції про єдине добродійне начало, яке не було причиною зла. З'явилися християнство та іслам. Звісна річ, що світогляд прихильників кожної релігії істотно відрізнявся. Отже і етнос, який сформувався, а потім розвивався під впливом тієї чи іншої релігії, мав суттєві відмінності від інших. Час йшов, релігії змінювалися, об'єднувались, корегувались. Разом з ними змінювалися і люди, як складова частина етносу. У сучасному світі однією із духовних ознак нації є належність її світових релігій. Кожна із них ставить за основу любов до ближнього та до навколишнього світу, що дозволяло б гармонійно розвиватися особистості.

Третій тип світогляду – філософія, що уявляє собою систему раціональних та ірраціональних поглядів і уявлень стосовно головних тенденцій і закономірностей розвитку природи, суспільства і духовності. У цьому значенні вона має істотний вплив на розвиток етносу. Як відомо, вона зародилась у античні часи, коли теоретичне мислення стало професійним заняттям звільнених від тяжкої фізичної праці людей, які були незгодні з міфологічним поясненням життя на Землі. Вони пішли від міфу до логосу. Кожний окремий філософ знаходив свою істину і доносив її до людей. Погоджуватися з нею чи ні – це вже особиста справа кожного. Але все ж таки монополія домінуючого сприйняття оточуючого світу як

божого дару похитнулась. Етноси під впливом цього відчули внутрішні зміни, які з часом ставали все більше і більше помітними.

Можна сказати, що філософія є синтезом міфології, релігії та науки. У той же час вона є якоюсь окремою частиною, яка не входить ні в які інші типи світогляду. В філософії відображені розділи, які стосуються природознавчих та суспільствознавчих наук, тенденцій їх розвитку.

В філософії все розглядається з рівних боків, розглядаються всі можливі підходи до певного питання. Філософію представляють науковці всього світу. У кожній країні філософські питания розглядають по–різному і обмін думками дає можливість побачити всю красу розмаїття філософії, що в свою чергу сприяє розвитку міжетнічних зв'язків і відносин. У самому терміні «філософія» («любов до мудрості») має місце суперечливе поєднания думки та почуття. Філософія є пізнання людини у світі та світа у людині. Людина здійснює спробу пояснити незрозуміле не за допомогою «вищих сил», а за допомогою розуму. Отже, людина почала замислюватися над загальними проблемами Всесвіту. Життя окремої людини теж займало розум людини. Але, знову ж таки Всесвіт і Людина цікавлять філософію не у повному їх обсязі, а тільки з боку головних закономірностей їх розвитку. Те ж саме стосується і суспільства.

Отже, філософія є найінтелектуальнішою формою світогляду. В ній відображаються погляди і прагнения народу, але на відміну від інших світоглядних форм, аналізуються причини та наслідки, зміст і форма, сутність і явище, можливість і дійсність тих чи тих подій, джерела, механізми та траєкторії, тобто майбутній стан речей, знаходяться компромісні рішення існуючих проблем.

Об'єктивний світ та суспільне буття відображаються у свідомості людей і існують у певних формах суспільної свідомості: економічній, політичній, правовій, етичній, естетичній та ін. Ці форми свідомості відображають різні ділянки та сторони дійсності. Так, політичні ідеї відображають відносини між класами, націями та державами, а також окремими людьми з питань боротьби за владу, її утримання та користування нею. Ці ідеї слугують основою політичних програм, заяв та обіцянок різних партій, соціальних груп тощо.

Однією з найважливіших форм суспільної свідомості є економічна свідомість. Економічне становище людини, її добробут сильно впливають на формування духовних цінностей. Але немає чітких характеристик для людини чи етносу економічно влаштованих і не влаштованих. Іноді економічна влаштованість сприяє духовному розвиткові людини, формуванню більш високих моральних цінностей, а іноді навпаки. Така ж ситуація існує і для економічно невлаштованої людини з низьким рівнем добробуту. Таке становище зумовлює початковий рівень моральних цінностей. Як відомо, розвиток економіки йде безперервно і під її впливом розвивається етнос. Якщо народ усвідомлює своє економічне домінування над іншими народами – це є великим стимулом для його подальшого розвитку, і в той же час якщо якийсь народ усвідомлює свою відсталість і бачить досягнення іншого – це є також гарним поштовхом для розвитку. Також етноси справляють вплив один на одного саме через економічні зв'язки, які з часом стають все більш міцними.

Значну роль у етнічному розвитку економічного фактору не можна перебільшувати. Його треба розглядати на рівні з іншими – політичним, релігійним та ін. Істинну картину дає лише багатофакторний аналіз.

Духовні чинники зумовлюють розвиток економіки не менше, ніж економіка розвиток духу. Те ж сааме стосується політики й культури, освіти й релігії, боротьби суспільних класів та їх ідеальних домагань.

Політична свідомість виникла як відповідь на потребу в осмисленні таких явищ як держава і державна влада. Вона і в наш час є відображенням економічних та інших суспільних стосунків між класами, різними верствами населения стосовно державної влади. Політика, політичні відносини – це перш за все відносини між великими групами людей, класами, націями тощо у боротьбі за владу, за перевагу в суспільстві. Політика є концентрований вираз економіки і не тільки економіки. Політична свідомість є відображення в думках і чуттях людей їхнього політичного буття, яке тісно пов'язане з економічним буттям. Політична свідомість породжується усією сукупністю суспільних відносин і насамперед, економічних. Економічні інтереси виступають часто–густо причиною політичних дій. В політиці визначне місце займає влада, заради якої точиться політична боротьба, виникає еліта, тобто кращі та гірші – простий народ. Під впливом цієї боротьби формуютьс політичні інтереси етносу, психіка людей. Політологія як наука про політику, дозволяє краще зрозуміти політичні явища і процеси, знайти себе у політичному просторі.

Правова форма суспільної свідомості знайшла своє відбиття у правових нормах і законах, за допомогою яких люди намагаються усунути хаос і навести порядок у суспільному житті. Правова свідомість – це одна із форм суспільної свідомості, в якій відображаються знания і оцінка прийиятих юридичних законів, нормативів діяльності різних суб'єктів права. Право – це сукупність обов'язків, правил поведінки людей в суспільстві. Право – це воля певного суспільного суб'єкту, що має статус закону. Завдяки правовим нормам є можливість дотримання громадського спокою, меж можливого. Дозволяється робити все, що не забороняється законом.

Отже, крім політичних і економічних, в суспільстві існують і правові стосунки, завдяки яким люди намагаються захистити себе, свою сім'ю, своє майно, тощо якщо всі люди будуть жити за одними загальними законами, ретельно виконувати їх, то мир і спокій в етнічних спільнотах будуть забезпечені. Але для цього потрібна правова освіченість населення, її духовна розвиненість. Адже, чим більше розвинений етнос духовно, тим краще в ньому громадянину, тим краще громадяни виконують свої обов'язки і користуються правами.

В житті людини з самого її народження йдуть поруч етичні уявлення. Вони передаються дітям від батьків, удосконалюються роками. Кожна людина має бути чесною, доброю, допомагати людям. Тоді наше життя стане кращим. Тому можна вважати, що мораль – це сукупна свідомість будь–якого етносу. Нам також відомо, що моральна і політична свідомість часом не уживаються, часто–густо вступають у суперечливі відносини.

Моральна форма свідомості виявляється в існуючих моральних нормах, правилах поведінки тощо. Вважаємо, що мораль потрібна у житті суспільства та етносу. Вона повинна відбиватися не на папері, а у свідомості людини. Людина повинна чітко визначити свої цілі та засоби їх досягнення; не порушуючи моральні норми суспільства, в якому вона живе. Моральна свідомість є основною складовою частиною духовності. Духовність і мораль – це, за великим рахунком, слова–синоніми, бо коли

про людину говорять, що вона високодуховна, то мають на увазі що в неї дуже розвинені моральні якості.

На відміну від правових норм, норми і правила моралі не записані в законах, але підтримуються силою суспільної думки, звичаїв, виховання, силою внутрішніх поглядів людини. Вони визначають ставлення людини до суспільства, до інших народів, до родини і інших людей. Мораль впливає на всі боки суспільного життя. Мораль підрозділяється на індивідуальну, корпоративну, класову, національну, вселюдську. Кожна форма моралі має певну сукупність недоліків і переваг, у порівнянні із загальнолюдськими цінностями.

Естетична свідомість – це саме та основа, що забезпечує гармонійну єдність та внутрішній взаємозв'язок різних виявів духовного життя, людини і суспільства в цілому. Саме на цій основі виникає наука і мистецтво, за, допомогою яких одні люди викладають свій внутрішній духовний світ, таланти, а інші удосконалюють їх. За рівнем культури мистецтва можна говорити про суспільство: чим вільніше І різноманітніше духовне життя суспільства, тим природніше і органічніше воно розвивається.

Естетика (чуттєве сприйняття) – наука про закономірності естетичного освоєння людиною світу, про сутність і форми творчої діяльності за законами краси. Усі сприйняття людиною світу побудовані на чуттєвих сприйняттях нею світу. Усі стосунки – економічні, політичні, правові тощо – насиченні насамперед чуттєвим сприйняттям людиною світу. Естетична суспільна свідомість етносу виникає з його моральності. Естетика – це норми поведінки, моральні та етичні правила, що є загальноприйнятими у суспільстві, а отже це складова частина етносу як духовного явища.

До об'єктивованих субстратних елементів інтересів народу належить мова титульної нації. Не можна сказати, що вона уявляє собою якийсь моноліт, оскільки на неї впливають мови субетнічних структур народу, а також мови інших сусідніх народів. Але незважаючи на ці та інші явища мова провідної нації залишається субстратною, тобто в глибинні непорушною. До активних об'єктивованих субстратних властивостей народу належить ще ментальність, тобто духовна квінтесенція народу.

Ментальність є не що інше як особливий психічний склад і світогляд людей, які входять до тієї чи іншої етнічної цілісності. Ментальність уявляється у вигляді ієрархії ідей, переконань, уявлень про світ, смаків, культурних канонів, способі висловлення думок, є сутнісною частиною етнічної традиції. Етнічна традиція – ієрархія стереотипів та правил поведінки, культурних канонів, політичних, господарських форм, світоглядних настанов, що характерні для певного етносу, передаються від покоління до покоління. Накопиченою етнічною традицією, по суті справи, і визначається своєрідність кожного етносу, його місце в ряді з іншими народами. Етнічна традиція закладається в період молодості етносу, коли він активно виробляє адаптивні навички. Етнічна традиція може бути порушена у випадку, якщо етнос стає жертвою химери, тобто за умов негативного етнічного контакту. За нормальних умов розвитку етносу етнічна традиція, досягнувши найбільшого розквіту і своєрідності, потім починає спрощуватися і зникати синхронно з упадком і зникненням самого етносу. Однак багато її елементів можуть перехопити до інших молодих етносів, які активно засвоюють і переробляють ці елементи. Так, канони мистецтва епохи елінізму перейшли після погибелі самої

античної цивилізації до безлічі нових етносів і живуть по сьогоднішній день. Багатющі культурні традиції старослов'янського та візантійського етносів були сприйняті та розвинуті російським суперетносом. Таким чином, етнічна традиція будь–якого етносу не створюється на порожньому місці, а виникає як органічне сполучення от передуючих елементів та принципово нових рис.

Ментальність формується впродовж етногенезу (в тому числі під впливом етнічних контактів). З підвищенням рангу тієї чи тієї етнічної системи ментальність проявляється все більш яскраво: якщо на рівні консолідації (конвікції) специфіка ментальності не завжди помітна, то в суперетнічній цілісності вона виступає на перший план. Тим більше, в суперетносі, де спостерігається різнорідність стереотипів поведінки, ментальність є основним консолідуючим фактором. Так, надто різнобарвний візантійський суперетнос об'єднувало православ'я (не тільки як релігія, але і як ментальність) – також, і російський суперетнос, що виник значно пізніше. Захід, який іменувався «християнським світом» тепер об'єднується «цивілізацією» і «прогресом», що відповідає психічному обрису сучасної західної людини. Однак в загальній суперетнічній ментальності уважний погляд завжди може виділити етнічні відмінності – «гострий галльський сенс» і «похмурий германський геній». Існують також субетнічні нюанси ментальності, наприклад, в Росії XIX ст. вони спостерігалися між дворянами, різночинною інтелігенцією, старообрядцями, православним духівництвом. Відмінності тут спостерігалися не тільки за стереотипами поведінки, але і за ментальністю [3,528].

Отже, йдеться про найхарактерніші найвиразніші духовні які проявляються на ірраціональному як емоційно–чуттєвому, так і трансцендентному (надчуттєвому і надрозумовому) рівнях. Ментальність простежується і на пасіонарному і на компліментарному як в пасіонарних проявах етнгосу, так і в компліментарних зв'язках і відносинах.

До суб'єктивованих субстратних елементів народу належать такі явища як: потреби, ідеали, цілі, цінності і, звичайно, інтереси. Причому ці явища є і атрибутивними характеристиками народу як провідної субстанції суспільно–історичного процесу.

Загальні визначення цих понять ми вже давали. Наразі сконцентруємо увагу саме на субстратній функції позначених понять. По–перше, варто звернути увагу на подвійну природу такого явища як потреби. Тут існує певна ієрархія потреб. Первинні, вторинні, третинні і т.п. Йдеться про так званні природні потреби. До них належать потреби і предметах споживання: їжі, одягу, взуття, будівлі тощо. Вторинні потреби виникають як основи первинних потреб, так і з урахуванням певних ідеалів етносу. Адже втілення певного ідеалу вже стає потребою подальшого розвитку людини, етнічної спільноти, народу. Потреби підрозділюються на відтворення людини, економічних, політичних, духовних умов її існування та розвитку. Якщо потреби можна скласифікувати на несвідому, свідомі та над–свідомі, то ідеали швидше за все підрозділюються на свідомі та над–свідомі. Ідеали мають включно суб'єктивне походження. До них належать явища і процеси, які існують тільки в уявленнях, мріях та сподіваннях народу.

Цілі народу – це природні, суспільні та духовні предмети, явища і процеси, яких народ прагне досягти. Цілі безпосередньо визначаються потребами та ідеалами і, врешті–решт, об'єктивованими субстратними

предметами, явищами і процесами. Не варто випускати із поля зору, що потреби, ідеали ті цілі існують на всіх субетнічних рівнях народу, хоча ключове значення ці субстратні явища провідної нації. Це ж стосується і цінностей народу, до складу яких належать природні, суспільні та духовні предмети, явища і процеси, які мають першочергове значення в його життєдіяльності. До цінностей народу в конкретно–історичних умовах можуть бути зараховані його потреби, ідеали, цілі та інтереси стосовно предметів, явищ і процесів природного, суспільного та духовного походження.

Стосовно інтересів субстратного рівня інтересів народу треба зазначити, що вони становлять органічне сполучення об'єктивованих і суб'єктивованих явищ і процесів. Змістовним елементом субстратного рівня інтересів народу є ще скупність протиріч, які виникають, функціонують і розвиваються між об'єктивованими і суб'єктивованими явищами і процесами.

Література

1. Аристотель. Сочинения в 4–х т. Т.1. – М.: «Мысль», 1975. – 550 с.

2. Словник іншомовних слів / За ред. О.С.Мельничука. – К.: Гол.ред. УРЕ АН УРСР, 1875. – 776 с.

3. Гумилев Л.Н. Этносфера: история людей и история природы. – СПб.; «Издательский Дом «Кристалл»«, 2002. – 576 с.

4. Гумилев Л.Н. Тысячелетие вокруг Каспия. – М.: ТОО «Мишель и К⁰», 1993. – 334 с.

Дубинин В.В. Субстратный уровень интересов народа: социально–философский анализ

Впервые в отечественной социально–философской литературе применяется субстратный поход к выяснению содержания интересов народа. Сделан взвод о том, что они составляют органическое соединение объективированых и субъективированых явлений и процессов. Содержательным элементом субстратного уровня интересов народа является также совокупность противоречий, которые возникают, функционируют и розвиваються между объективированными и субъективированными явлениями и процессами.

Ключевые слова: *субстратный поход, уровень интересов народа, противоречия, ментальность.*

Dubinin, V.V. A substrate level of interests of a people: a social and philosophical analysis

The substrate approach towards clarification of the content of people's interests is applied for the first time in the native social and philosophic literature. It is inferred that those constitute a natural combination of objectivised and subjectified phenomena and processes. Among that, an essential element of the substrate level of people's interests is the entirety of contradictions which arise, function and develop among objectivised and subjectified phenomena and processes.

Key words: *a substrate approach, a level of people's interests, contradictions, mentality.*

УДК 1(091)(430)«17/18»:14

Бойченко М.І.

Становлення поняття системи в німецькій класичній філософії

Виявляються витоки сучасних філософських уявлень щодо поняття системи у філософських теоріях І.Канта та Ф.Шеллінга.

Ключові слова: *система, догматична система, критична система, система знань, система дій.*

Саме німецьку класичну філософію можна вважати джерелом усієї сучасної філософської думки, яка звертається як до визначального до поняття системи. Сама німецька класична філософія, незаперечно, є важливим досвідом створення філософських систем, і що ще більш важливо – свідомого їх створення саме як систем.

Якщо про попередні масштабні філософські проекти можна говорити як про системи саме під впливом ретроспективного їх переосмислення як систем з позицій історії філософії, то кожен з представників німецької класичної філософії намагався розробити свою філософію саме як систему. Можливо тому, звертаючись до реконструкції історії філософії, Г.В.Ф.Гегель також намагається надати системного вигляду кожній значній філософській теорії [1], а пізніше Куно Фішер ще більш докладно реалізує це завдання, реконструюючи як системи значущі філософські концепції Нового часу [6].

Але перш, ніж Гегель створив зразки філософської системи у сфері філософії духу [2], і навіть раніше, чим І.Г.Фіхте почав зводити у одну систему трансцентедальної філософії три критики І.Канта [3], сам Кант, а пізніше Ф.Шеллінг надали класичні визначення поняттю системи, які використали не лише Фіхте та Гегель, але якими і досі, більш–менш усвідомлено і осмислено, послуговується сучасна філософська думка. У даній статті ми не ставимо за мету розглянути самі філософські системи представників німецької класичної філософії, але вважаємо за необхідне з'ясувати ключові характеристики поняття системи, надані І.Кантом та Ф.Шеллінгом.

Поняття філософської системи формується у класичному виді саме в творчій майстерні німецької класичної філософії, хоча приписують створення філософських систем багатьом класикам філософської думки.

Говорять про системи Платона і Аристотеля. Хоча систематизацією творів останнього більшою мірою займались його учні, використовуючи духовний спадок вчителя, свідченням чого є хоча б посмертне (як практично доведено нині) виникнення «Метафізики» як цілісного твору. Щодо філософії Платона, то більшість авторів схиляються до системності його філософії хіба що з точки зору наскрізності застосування діалектич-

ного методу, від якого, втім, Платон фактично відступає у «Законах» і «Політиці». Загальним місцем стало змагання у спробах систематизувати творчість Платона, сперечаючись про те, які твори були «ранніми», які «зрілими», які «пізніми», а які взагалі «сумнівні». Отже, безсумнівно, що у випадку Платона і Аристотеля спостерігаємо більше бажання їхніх апологетів побачити систему, ніж реального задуму у самих Платона і Аристотеля створювати системи. Впорядкувати знання – так, відокремити істинне знання від хибного – так, навіть віднайти справжній метод пізнання – так, але не через створення системи. Взагалі, звернення до терміну «система» як такого, що якнайкраще передає цілісність філософських знань виникає доволі пізно, хоча спорадично, «несистемно» до цього терміну звертаються здавна.

У Середні віки також не вбачають неминучим звернення до терміну «система». Так, показовою є ситуація з Томою Аквінським. Створюється «сума» знань, а не їх система. Очевидно, це пов'язано з визнанням принципової недосконалості людського розуму у порівнянні з божественним розумом. Хоча, звичайно, спосіб доведення своєї позиції має виразні ознаки системності, але знову ж таки – як результату дотримання єдиного методу. Навіть ієрархія буття і ієрархія знання як її відображення не являють собою системи, а швидше фіксують у конкретній формі (формі системи) втілення принципу системності, який ілюструється прикладами різнорівневих феноменів, які утворюють, однак, цілісність творіння.

Новий час дає нам знову ж таки спроби повернутись до торжества методу як шляху до систематизації знань. Причому шлях виявляється важливішим від мети для традиції емпіризму (від Френсіса Бекона до Девіда Юма), а для традиції раціоналізму ідея системності, хоча і виявляється більш важливою, однак стикається з серйозними методологічними труднощами. Так, для філософії Рене Декарта властивий принциповий дуалізм, який більшістю дослідників розглядається як внутрішня суперечність, а отже, і недолік його філософської системи. Система Бенедикта Спінози, яка втілена у його вчення про субстанцію, страждає монологізмом, який межує з тавтологічністю, а плюралістична система Готфріда Ляйбніца – містицизмом. Якщо система Спінози дещо пригнічує одноманітністю, то філософія Ляйбніца поєднує ідеї ієрархії та диференціації, що відкриває широке поле для пізнавального пошуку, попри теологічний характер рамкової конструкції «наперед встановленої гармонії» та дещо містифікований характер конституювання самих систем–монад. Втім, саме евристичний потенціал системи Ляйбніца, імовірно, і був реальною причиною творчого підходу до поняття системи у німецькій класичній філософії. Не можна вважати також випадковим, що саме на грунті творчого пересомислення філософії Ляйбніца, Хрістан Вольф створює власну філософську систему, яка ставши педагогічною матрицею для свого часу, створила інтелектуальне середовище, яке дало соціальне визнання сплеску системного мислення продемонстрованого німецькою класичною філософією.

Класичне визначення поняття «система» дає вже Імануїл Кант у розділі «Трансцендентального вчення про метод» (згідно з наявними тоді уявленнями, саме у методологічній частині) своєї основної праці «Критика чистого розуму» – параграф «Архітектоніка чистого розуму». Враховуючи важливість посилання, дозволимо собі навести цей уривок повністю.

«Під управлінням розуму наші знання взагалі мають утворювати не уривки, а систему, адже лише в системі вони можуть підтримувати суттєві цілі розуму і сприяти їм. Під системою ж я маю на увазі єдність багатоманітних знань, об'єднаних однією ідеєю. А ідея є поняття розуму про форму деякого цілого, оскільки ним a priori визначається обсяг багатоманітного і положення частин стосовно одна одної. Отже, наукове поняття розуму містить у собі мету і відповідну їй форму цілого. Єдністю мети, до якої належать всі частини [цілого] і пояснюється те, що, набуваючи знання, не можна втрачати з поля зору жодної частини, а також не можна зробити жодного випадкового додатку чи зупинитись на невизначеному ступені досконалості, яка a priori не має визначених меж. Отже, ціле розчленовано (articulatio), а не нагромаджено (coaservatio); воно може, правда, рости внутрішньо (per intussusceptionem), а не зовнішньо (per appositionem) на відміну від тіла тварини, ріст якого полягає не у появі нових членів, а у тому, що кожен член без змін пропорційності стає більш сильним і більш пристосованим до своїх цілей» [4,680].

До цілком традиційного уявлення про систему як результат систематичного (методичного) опрацювання матеріалу Кант додає важливу функцію внутрішнього росту системи. Тобто система не є просто застосуванням виробленого наперед критерію до зовнішнього матеріалу (систематизацією). Система є у Канта швидше субстанцією, яка сама може розвиватися, додаючи «внутрішньо» нові якості. Цю властивість системи Кант утверджує як властивість «системи знання», що цілком відповідає його філософській концепції. Адже знання «прирощуються» іманентно, оскільки світ є «річчю–в–собі». В цьому зв'язок з метафізикою монад Ляйбніца. Відмінність же з нею чітко позначається відкиданням «невизначеного ступеня досконалості», а саме це зберігається у Ляйбніца завдяки наявності верховної монади – бога. У Канта ж система знання повністю самодостатня тією мірою, якою мова йде саме про знання.

Самодостатність людського знання Кант підкреслює і у своєму проекті просвітництва як «повноліття людського розуму», який приймає рішення автономно, не посилаючись на інші авторитети.

Втім, Кант чудово усвідомлює умовність (суб'єктивність) самодостатності системи знання. Вже в «Критиці чистого розуму» Кант зауважує: «Дійсно, наш розум (суб'єктивно) сам є системою, однак у своєму чистому застосуванні, за допомогою одних лише понять, він лише система дослідження, яка виходить з основоположень про єдність, матеріал для якого може надати лише досвід» [4,616–617]. Тим самим Кант підкреслює некоректність розуміння системи *лише* як методу. Система як *предмет* потребує доказу – досвідного доказу, однак сама вона є можливістю такого доказу, тому є не випадковою, а навпаки – необхідною. Однак ця необхідність також має свої межі.

Взагалі система, за Кантом, є властивістю розуму утверджувати необхідне, надісторичне на противагу досвіду, який є принципово випадковим, історичним (у кантівському розумінні). Якщо людина запозичує систему знань іззовні (з досвіду, історично – наприклад, у школі чи університеті), то ця система знань для самої людини ще не є справжніми знаннями, оскільки не є справжньою системою: знання сприймаються людиною як пов'язані між собою лекціями, іспитами, а не понятійно: «... вона знає і судить лише настільки, наскільки їй знання були дані. Спростуйте одну з її дефініцій, і вона не знає, звідки їй взяти нову. Вона розвивалась за чужим

розумом, але здатність наслідувати не те ж саме, що здатність творити, іншими словами, знання виникло у неї не з розуму, і, хоча об'єктивно це було знання розуму, все ж суб'єктивно воно тільки історичне знання. Вона її добре сприйняла і зберегла, тобто вивчила, систему і являє собою гіпсовий зліпок з живої людини. Пізнання, які ґрунтуються на розумі, які мають об'єктивний характер (тобто можуть первинно виникнути тільки з власного розуму людини), лише тоді можуть називатися цим ім'ям також і з суб'єктивного боку, якщо їх почерпнуто із загальних джерел розуму, а саме – з принципів, звідки може виникнути також і критика і навіть заперечення того, що вивчається» [4,682–683]. Отже, система – це не просто спосіб сприйняття людиною світу, а швидше, спосіб творення людиною світу. Однак на всяке творення світу однією людиною може виявитись аргументом, який заперечує цю версію творення, з необхідністю інше творення світу іншою людиною. І все це – не всупереч концепції трансцендентального суб'єкта, а – у її межах. Предмет знання є принципово системним, а от у якому розумінні, на яких конкретно засадах системним – це вже не може бути визначено, оскільки принципово залежить від досвіду. Однак і тут Кант знаходить необхідні механізми утвердження необхідності системи знання.

Необхідність системи як основоположення людського розуму пов'язана з тим, що система задає спосіб буття знання як цілого, можна сказати, конституює ціле. І хоча ціле кожна людина (як емпіричний суб'єкт) *може* конституювати по–своєму, в досвіді (для трансцендентального суб'єкта) це відбувається з *необхідністю* упорядковано. Цю необхідність Кант розкриває у вченні про телеологію у своїй «Критиці здатності судження». Саме завдяки властивості конституювати ціле система уможливлює, за Кантом, сприйняття краси: аналітична, попередня частина метафізики «могла би передувати другій (синтетичній) частині і була би не лише корисна своєю визначеністю і повнотою, але в силу своєї систематичності мала б ще й певну красу» [3,321].

Для Канта система – передусім трансцендентальна умова цілісного теоретичного знання, і водночас – ідеальна мета, до якої повинно прагнути все знання і наукове знання – в першу чергу. Мета ця залишається для Канта недосяжною, вона швидше має регулятивне значення, цілісність як система ніколи не конституюється в досвіді емпіричних суб'єктів повною мірою. Це завжди більше обіцянка конституювання цілого, ніж його реалізація. Показовим є приклад зі справжньою метафізикою, яку Кант вважав можливим і навіть необхідним побудувати на основі критики старої метафізики з позицій трансценденталізму. Філософія системи, таким чином, для Канта є філософією можливого, а не наявного знання. І, як можна зрозуміти, це знання для людини ніколи не стане можливим, як не стане можливим знання інших метафізичних істин.

Для Шеллінга система є дещо інше і в чомусь – дещо більше, ніж вкладає в це поняття Кант. Передусім, для Шеллінга система – це характеристика наявного знання, а саме характеристика знання, яке розвивається. І навіть ширше – система є характеристикою справжнього буття як розвитку буття. Наприклад, у філософії природи Шеллінг ставить завдання «показати, *як* продуктивність поступово матеріалізується і перетворюється у все більш фіксовані продукти, що дало би *динамічну послідовність щабелів у природі*, а це і є, власне, головне завдання всієї нашої системи» [7,209]. Справа полягає в тому, що «неперервність завжди є

лише у *продуктивності*, а не в *продуктах* (для рефлексії)» [7,209]. Таким чином, система є способом відтворення у рефлексії тієї неперервності, яка наявна у природі.

Втім, Шеллінг розуміє, що система – це не лише досягнення критичного мислення, але також і певний результат, який можна вважати більш важливим, ніж процес його досягнення, а отже, цей результат легко може обернутися матеріалом для створення системи догматизму. Втім протиставляючи системи догматизму і «критичні» системи, Шеллінг стверджує, що «якби не існувало певної спільної для всіх систем царини, взагалі не було б різних систем» [8,47]. Такою цариною Шеллінг вважає не саме абсолютне, а спільне походження всіх систем з абсолютного, тобто, очевидно, прагнення кожної системи відтворити абсолютну всеєдність і, водночас, спільну для всіх систем неможливість реалізувати це прагнення. Переваги «критичних» систем перед догматичними полягають у двох моментах: по–перше, з позицій критицизму доводиться недоказовість, обмеженість догматизму, а по–друге – «критичні» системи якщо і не долають цю обмеженість остаточно, то в усякому разі основною умовою свого існування висувають постійне подолання цієї обмеженості через заперечення наявного (парадокс), рух до абсолюту, а не тавтологічне і оманливе його утвердження, властиве догматизму.

До речі, сам собою догматизм як система не є хибною або недосконалою системою. Хибним і незрілим є «догматицизм, тобто така система догматизму, яка створена сліпо і без попереднього дослідження спроможності пізнання» [8,54]. Підхід Шеллінга до догматизму подібний до підходу К.Поппера до історизму: визнаючи потрібність історизму, Поппер вказує на шкідливість історицизму [5], тоді як Шеллінг виступає проти догматицизму, не заперечуючи певних переваг догматизму.

Незважаючи на цю спільність з Кантом погляду на систему, Шеллінг прямо вказує на пункт свого розходження з панівною інтерпретацією кантової «Критики чистого розуму»: «...для критики розуму має бути характерно саме те, що вона не пов'язана з якоюсь *однією* системою, але або дійсно створює канон для всіх систем, або щонайменше готує їх. До канону для *всіх* систем належить, безумовно, у якості необхідної її частини також загальна методологія, але ніщо не може бути більш сумним для такого ґатунку твору, ніж прагнення приймати методологію, розроблену в ній для *всіх* систем, за саму систему» [8,53]. Таким чином, Шеллінг визнає право на універсальність лише за системою як методом, тоді як предметно «будь–яка інша система, яка заслуговує на цю назву, має бути заперечуваною ще іншою, необхідно протилежною їй системою» [8,56]. Шеллінг приходить далі також до заперечення будь–якого універсального, «абсолютного» принципу, з якого виходили б усі системи. Таким чином, за умови єдиного і універсального системного підходу (на основі звернення до *ідеї* системи) необхідним є утвердження множинності і плюральності системних принципів.

Більше того, для Шеллінга очевидно, що ««Критика чистого розуму» вперше довела, виходячи з ідеї системи взагалі, що жодна система, як би її не іменували, не може бути у своїй завершеності предметом *знання*, а може бут тільки предметом практично необхідної, але *безкінечної* дії» [8,57]. «*Система* знання або необхідно є простим фокусом, грою думок..., або має *здобути реальність* не через теоретичну, а через практичну, не через пізнавальну, а через *продуктивну, реалізуючу* здатність, не через знання,

а через *діяння*», і далі – «людина може переконатися у вірогідності певної системи тільки практично, тобто через реалізацію в самій собі однієї з цих систем» [8,57]. І переконуватись людина буде безкінечно, оскільки відчуває в цьому потребу: філософський розум «тієї миті, коли він би вирішив, що його систему завершено, став би нестерпним для самого себе. Тієї миті він перестав би бути творцем і перетворився б на знаряддя своєї системи» [8,58]. Альтернативою для Шеллінга є існування системи або як предмета знання, або як предмета свободи. Тому Шеллінг робить висновок для філософії, що їй краще бути скептичною, ніж догматичною, краще спонукати до пошуку, ніж переконувати у істинності якоїсь однієї теоретичної системи.

Таким чином, вже у «практичній» частині німецької класичної філософії, а саме – у філософії Шеллінга обґрунтовується перехід системної філософії від метафізики до теорії дії: «...як тільки виникає суперечка, ті принципи, які були встановлені спочатку, *самі собою* і для себе втрачають будь–яку значущість – тільки тепер має бути практично через свободу вирішено, чи мають вони якусь значимість». І далі – «...якщо хочемо встановити принципи в будь–якій системі, ми можемо це зробити, лише *маючи на увазі* їх практичне вирішення; ми не втановили б ці принципи, якщо наша свобода вже не винесла свого рішення щодо них». Слідом за Фрідріхом Якобі Шеллінг називає їх «висхідними нездоланними передсудами» [8,62]. На підставі цих «передсудів» у ХХ ст. сформується вже не трансценденталістська, а доволі прагматична проблематика, яку аналізуватимуть і Мартін Гайдеґер, і Ганс–Ґеорґ Ґадамер, а у руслі практичної філософії Юрґен Габермас повернеться до поняття апріорності і сконструює власне уявлення щодо «історичного апріорі». Але системності усім цим дослідженням надає саме системне розуміння вільного людського діяння, закладене Ф.Шеллінгом.

Насамкінець хотілося би наголосити на тому, що обидва методологічні піходи до поняття системи – і більш орієнтований на знання підхід І.Канта, і більш орієнтований на діяння підхід Ф.Шеллінга – вплинули, на наш погляд, на формування аналітичного підходу до поняття системи у соціальному пізнанні. Так, і у Толкота Парсонса, і у Нікласа Лумана, у кожного по–своєму, вся соціальна реальність постає як реальність аналітична. Це означає, що соціальну реальність утворюють, на їхню думку, не сукупність емпіричних дій, які відбуваються у конкретному суспільстві, але аналітично вивірені системи дій, а точніше системи взаємодій, які мають щодо цієї сукупності еміричних дій характер інваріантів. Емпірично рано чи пізно, більш або менш поширено, інтенсивніше або менш виражено, явно чи латентно, але завжди втілюється в життя те, що є необхідним з точки зору аналітичної реальності. Втім, ця реальність не є просто тотожною теоретичному знанню. Теоретичне знання може більш чи менш повно, більш чи менш суперечливо, у різних ракурсах і за допомогою різних теоретичних даних лише представляти цю аналітичну реальність. Сама ж ця реальність у своїй конкретності (якщо говорити мовою Гегеля) представлена не у поняттях, але розлита у поведінковому вимірі суспільного життя – не у вчинках окремих людей, але у єдності масової комунікації конкретних суспільств.

У цьому і полягає відмінність сучасного розуміння терміну «система» від того, який застосовували у німецькій класичній філософії. Якщо остання прагнула до утвердження трансцендентальної (а то й абсолютної)

необхідності системи (систем), яка усвідомлюється і концентрується у понятті системи, то сучасна соціальна теорія прагне практичної успішності залучення людини до функціонування соціальних систем, які є взаємно релевантними і необхідні лише у цьому контексті. Свідомість такого залучення далеко не завжди може сприяти його успішності. Тим самим сучасна соціальна теорія повертається до того специфічного розуміння свободи людини як умови її свідомості (а не навпаки), яке утверджував ще Шеллінг. Саме така свобода не суперечить функціонуванню соціальних систем, але навпаки є невід'ємною складовою і передумовою їх функціонування. Саме тому мислення також може мати системний характер, оскільки його вже має наше діяння.

Література

1. Гегель Г.В.Ф. Лекции по истории философии: В 3–х кн / Перевод с немецкого Б.Г. Столпнера. – СПб .: Наука, 1994. – Кн.1. – 349 с.; Кн.2. – 423 с.; Кн.3. – 582 с.

2. Гегель Г.В.Ф. Система наук. Ч.1. Феноменология духа / Перевод с немецкого Г.Г. Шпета. – СПб.: Наука, 1992. – 443 с.

3. Кант И. Критика практического разуму // Кант И. Соч.: В 6–ти т. – Т.4(1). – М.: Мысль, 1965.

4. Кант И. Критика чистого разума // Кант И. Соч.: В 6–ти т. – Т.3. – М.: Мысль, 1964. – 799 с.

5. Поппер К. Злиденність історицизму. Переклад з англ. В.С. Лісовий. – К.: Видавництво гуманітарної літератури «Абрис», 1994. – 192 с.

6. Фишер К. История новой философии. Куно Фишера: В 4 т. / Пер. с нем. Н.Н. Страхова: Спб.: Издание Н.Л. Тиблена, 1862–1865. – Т.1. Классический век догматической философии. – 1862. – XVI + 509 с.

7. Шеллинг Ф. Введение к наброску системы натурфилософии, или О понятии умозрительной физики и о внутренней организации этой науки // Шеллинг Ф. Соч.: В 2–х т. – Т.1. – М.: Мысль, 1987.

8. Шеллинг Ф. Философские письма о догматизме и критицизме // Шеллинг Ф. Соч.: В 2–х т. – Т.1. – М.: Мысль, 1987.

Бойченко М.И. Становление понятия системы в немецкой классической философии

Выявляются истоки современных философских представлений о понятии системы в философских теориях И.Канта и Ф.Шеллинга.

Ключевые слова: *система, догматическая система, критическая система, система знаний, система действий.*

Boychenko, M.I. Formation of the concept of system in german classical philosophy

It is revealed the origins of modern philosophical notion on the concept of system in philosophical theories of I.Kant and F.Schelling.

Key words: *system, dogmatic system, critical system, system of knowledge, system of actions.*

УДК [26+294.5]:159.962

Матвєєв В.О.

Компаративістській аналіз основних аспектів застосування психопрактики в індуїзмі та християнстві

Досліджується медитативна практика в індійській та християнській традиції. В цьому аспекті автор намагається дослідити езотеричні основи християнства.

Ключові слова: *психопрактика, індуїзм, ісихазм, езотерична традиція, йога.*

Як відомо, традиційним для релігієзнавства в аналізі структури релігії є виділення такого важливого компоненту, як «релігійна свідомість», без якої, власне, неможливо уявити собі існування жодної релігії. Саме релігія накопичила величезний як теоретичний, так і практичний пласт методів, за допомогою яких вона завжди мала вплив на психіку віруючих, причому не лише на їх емоційний стан, а й на глибинні структури підсвідомого. Іншими словами, це надавало можливість віруючому не лише на певний час увійти в стан зміненої свідомості, але й вело до довгочасної реструктуризації особистості, тобто формування особистості, що має інтенцію до певного релігійного ідеалу.

Незаангажоване дослідження проблеми психопрактики або медитації в нашій країні стало можливим лише з початком процесів демократизації, що почалися в середині 80–х років XX ст. Атеїстична пропаганда, що велася на протязі існування радянської влади, не давала такої можливості, оскільки з точки зору марксистсько–ленінського вчення, релігія була нічим іншим, як «опіумом народу», а віруючі, відповідно, повинні були сприйматися в якості людей, котрі ще не позбавилися від релігійних забобонів, тобто відсталих елементів серед свідомих будівників світлого майбутнього.

Таким чином, можна вважати, що саме процеси демократизації, що почалися майже чверть століття тому в колишньому Радянському Союзі, надали можливість дослідження вітчизняними авторами проблем, пов'язаних з медитативними релігійними практиками. В країнах Заходу ці наукові пошуки почалися інтенсивно вестися на декілька десятків років раніше, що, на наш погляд, в першу чергу є пов'язаним з рухом контркультури, котрий виявився своєрідним симптомом кризи науково–технічного прогресу і пробудження цікавості безпосередньо до духовних можливостей людини. Зарубіжні дослідження репрезентовані такими дослідниками як: Александер Ф., Бекк Р., Брэнтон П. , Готвальд Ф–Т., Селесник Ш., Ховальд В., Уилбер К. Almond P., Ellwood R.S., Cattell R.B., Fischer R. A., James W., Katsuki S., Maslow A.H., Moore P., Noyes R., Suzuki D.T.

До авторів–дослідників країн СНД можна віднести Н. Абаева, Ю.Іванова, Ю.Каптена, А.Сафронова, Е. Торчинова, С. Хоружого та ін. В той же час можна зазначити, що релігійні психопрактики ще не отримали належного їм місця в науковій літературі в якості окремого об'єкта дослідження, ще в більшій мірі це стосується проведення компаративістського аналізу різних релігійних напрямків, наприклад, індуїзму та християнства, оскільки подібний аналіз в більшій мірі здійснювався не стільки науковцями, скільки представниками теософії та різних окультно–релігійних систем, наприклад, О.Блаватською, А.Безант, Йогом Рамачаракою, Муаматою Ешбі, Е.Профет та ін.

Актуальність теми дослідження викликана з одного боку тим, що індійська релігійність має досить високий рейтинг популярності як в країнах Заходу, так і зокрема в Україні, а саме – в якості поширення різних систем йоги, неоорієнталістських культів та буддизму, як однієї з світових релігій. Діалог християнства та індуїзму як релігій уособлюють собою також діалог двох культур – західної та східної.

Важливим фактом є також те, що сучасне суспільство, пройшовши шлях захоплення науково–технічним прогресом, котрий породив немало глобальних проблем, повертається до проблем людини, причому, в першу чергу, пов'язаних з дослідженням можливостей її свідомості та психіки. Психопрактика, в тому числі й релігійна, в цьому плані може розглядатися як вагомий чинник формування особистості та розвитку її різноманітних здібностей. В той же час треба враховувати, що досвід використання різних видів релігійних психопрактик в сучасному суспільстві явно не однозначний. З одного боку, елементи цих систем можуть успішно застосовуватися і застосовуються з терапевтичною метою в психоаналізі та нетрадиційній медицині, а також в досягнення успіхів в кар'єрі, бізнесі. З іншого боку, різні види психопрактик служать базою для пошуку нових методів в рекламі, що нав'язливо пропонує ті чи інші види товарів або послуг, появи нових харизматичних лідерів в неорелігіях і навіть в інформаційній війні. Порівнюючи психопрактики індуїзму та християнства, ми маємо можливість провести паралелі між цими двома релігійними системами, щоб в порівнянні краще зрозуміти роль і особливості медитативної практики, яку застосовують дані релігії. Це в певній мірі дасть можливість підійти до вирішення проблеми, яку, наприклад, піднімає сучасний український науковець А.Сафронов, в тому аспекті, як співвіднести східні психопрактики, що явно мали колосальний вплив на свої культури (наприклад, дзен, що являється духовним джерелом майже всіх елементів японської культури), і камерні практики на кшталт «Духовних вправ» І.Лойоли та ісихазму. І чи можна поставити в один ряд античні і середньовічні «мистецтва існування» з йогою, а грецьку «епімелейю» («турботу про душу») з первісними ініціаціями? [1;3–4].

Проводячи компаративістський аналіз індуїзму і християнства, на наш погляд, також можна краще зрозуміти езотеричну частину останнього, іншими словами, його глибинні основи. До речі, автор, якого ми вже цитували, – А.Сафронов, на наш погляд, не зовсім коректно тлумачить термін «езотерика». Так, він пише: «Багато послідовників різних видів езотеричних практик (Є.Торчинов, С.Хоружий), не враховуючи факту принципової нетотожності релігії та езотерики, приходять до парадоксальних висновків. Езотеричні психопрактики не являються складовою частиною релігії або одним з методів релігійної практики, подібно до посту, молитві або покаянню, так як для більшості рядових віруючих були не

тільки недоступні, але й навіть незрозумілі. Більш того, езотеричні системи слід вважати зовсім окремим явищем в релігійному житті, оскільки вони несли релігієутворюючу функцію. Цікаво, що різниця між релігією та езотеричною практикою, що існувала «в межах» релігії, прекрасно усвідомлювалася самими послідовниками релігії» [1,134]. І далі даний автор наводить цитату проф.. К.Ернста, котрий в своїй книзі «Суфізм» робить наступне зауваження: «Але найбільш цікаве відбувалося всякий раз, коли мої пакистанські знайомі, взнавали про мою роботу... Почувши, що я вивчаю іслам, і зокрема суфізм, той, хто цікавився, всім своїм виглядом висловлював здивування і говорив: «Ну ви ж повинні знати, що суфізм не має нічого спільно з ісламом» [1,134].

На наш же погляд, протиріччя між езотерикою і релігією потрібно розглядати в якості діалектичного протиріччя, або ж дії закону заперечення заперечення. Як вказує А.Безант: «Релігії даються світу їх Засновниками, незрівнянно більш мудрими, ніж ті народи, для котрих вони призначаються...» [2,15]. Іншими словами, езотерична частина будь–якої релігії, як правило, вже присутня в ній від її заснування, як це було з буддизмом, християнством чи іншими релігіями, але поширюючись вшир, нова релігія зазвичай втрачає свою глибину, нерідко езотеричний та екзотеричний шлях існують паралельно, але це не означає, що між ними не має ніякого генетичного зв'язку.

Медитативна практика присутня в кожній релігійній релігійно–філософській системі. Особливо, без сумніву, вона розвинута в індуїзмі. Як вказують автори–упорядники книги «Індуїзм» Грицанов А.А. і Румянцева Т.Г.: «Йога – дітище індуїзму, завдяки котрій, останній і набув всесвітню популярність: саме подвижники йоги наглядно продемонстрували світові духовний і фізичний потенціал індуїстської культури» [3,289].

Нерідко у творах спеціалістів з йоги, останню розглядають не тільки в якості «інтеграції духовних, психічних і фізичних сил, що мають за мету встановлення контролю всіх п'яти рівнів свідомості (правильне і неправильне пізнання, сон–підсвідомість, уява і пам'ять)», як це роблять вищеназвані автори, але й вживається визначення «йога – це самадгі», самадгі ж (транс), як відомо, є кульмінацією або фіналом медитації.

Являючись самостійною дисципліною вдосконалення особистості, йога також входила як складова частина в багато інших індійських релігійно–філософських систем. Так з шести ортодоксальних індійських даршан, тільки матеріалістична школа черваків–локаятів не застосовувала логічну практику для осягнення вищих істин. Онтологію і гносеологію йога поділяє з філософською системою санхьи, в той же час йога являється практичним шляхом до звільнення з–під влади матеріального світу (майї) за допомогою розвитку, психічних і духовних сил людини.

Дослідники–сходознавці виділяють близько тисячі різних напрямків, с той же час традиційними вважаються чотири: Раджа–йога (шлях медитації), Джяна–йога (шлях пізнання), Карма–йога (шлях правильної дії) і Бгакті–йога (шлях відданої любові до Бога).

Розглядаючи проблему виникнення християнства, треба прийняти до уваги, що секти, котрі раніше за інших прийняли і визнали Христа за Месію і Бога, були сектами східних околиць імперії, де жили в основному нащадки різних близькосхідних народів. Для цих сект характерним було те, що разом з вченням Христа там можна було зустріти елементи мітраїзму, гностицизму або неоплатонізму, на що вказує один з відомих релігієзнавців Васильєв Л.С. [4,326–327]. В іншому місці даний автор

звертає увагу на попередників християнства, секти на кшталт єссеїв, що вели замкнутий спосіб життя і від котрих християнство запозичило риси аскетизму, самозречення та благочестя. Відповідно до цього, на чолі ранньохристиянських сект стояли харизматичні лідери, аскети, пророки й вчителі, котрі відрізнялися від інших тим, що «мали видіння», прислухалися до «гласу Божому», «внутрішнього голосу» та вважалися «наділеними благодаттю» [4,329]. Далі, Васильєв Л.С. робить висновок, з яким можна посперечатися, а саме: «Легко зрозуміти, що часто вони (харизматичні лідери – *В.М.*) були людьми збуджуваними і психічно неврівноваженими, і це не могло не позначатися на тому, що вони проповідували своїм послідовникам» [Там само]. Зазначимо, що в східних сектах, де проповідується аскетичний спосіб життя, зазвичай, тренується не лише тіло, а й сила волі, тому досягнення екстазу і виходу з нього відбувається не спонтанно, а за допомогою складної системи фізичного і психічного тренінгу. У ведичній літературі наші почуття зображуються у вигляді коней, а розум у вигляді наїзника, котрий повинен досконало ними керувати. Недарма люди, що досконало володіють собою іменуються почесним терміном «го–свамі» – володар почуттів.

На даний час певну популярність отримали праці тих дослідників, які намагаються довести, що Христос певний період свого життя жив в Індії [5;6 та ін.]. Звичайно, з положеннями цих книг ортодоксальні християни можуть категорично не погоджуватися. Однак, певний генетичний зв'язок між християнством та східною релігійністю все ж важко заперечити. Цей зв'язок проглядається особливо чітко в езотеричній частині християнського вчення, навіть в термінології.

Так, в свій час в Індії виник культ тапасу, згадування про який можна зустріти в найстародавніших джерелах ведичної літератури. Тапас або аскетична практика був засобом досягнення могутності і навіть якісної трансформації людини. Вважалося, що за допомогою тапасу можна пробудити приховані здібності людини і тим самим перетворити її на свого роду чудотворця або навіть напівбога. На наш погляд, сенс аскетичної практики полягає в наступному: якщо розглядати людину як свого роду відкриту систему, що знаходиться в постійному енерго–інформаційному обміну з оточуючим середовищем, то стає зрозумілим логіка сприймання практики тапасу, як свого роду механізму накопичення безликої сили, що лежить в основі існування всього світу. Така сила може втрачатися, наприклад, в наслідок реалізації якогось бажання або здійснення гріха, передаватися від однієї людини іншій і навіть даруватися. А.Софронов в своїй монографії наводить влучний вираз академіка Б.Л.Смірнова: «Тапас является розмінною монетою при торзі з богами» [1,145].

Подібна думку можна зустріти і в християнстві, коли Христос пропонує не збирати собі скарбів на Землі, а збирати їх на небі. Ця ідея особливо підтримувалася і розвивалася християнськими містиками. Наприклад, святий Серафим Саровський вказував: «Молитва, піст, пильнування і всякі інші справи християнські, наскільки б хорошими вони не були самі по собі, однак не в здійсненні лише їх полягає мета нашого християнського життя, хоча вони й служать необхідними засобами для досягнення її. Справжня ж мета життя нашого християнського полягає в стяганні Духа Святого Божого. Піст же, і пильнування, і молитва, і милостиня... суть засоби для стягнення Святого Духу Божого» [7,51]. Далі «стягнення» або набуття Святого Духу Серафим Саровський порівнює з заощадженням грошей і зберіганням їх в банку. Таким чином, якщо у ведизмі, найдавнішій

формі індійської релігії, нарощування енергії служило для пробудження так званих сил сіддхі або паранормальних здібностей і трансформації людини у вищу істоту, то в більш пізніх релігіях в брахманізмі, буддизмі і в християнстві Тапас або стягнення Духу Божого розглядаються в основному в якості засобу для звільнення від матеріального світу і досягнення райського блаженства. При цьому вважається, що сили сіддхі (в християнстві – «отримання святих дарів») можуть лише заважати в цьому процесі. Так, Будді приписують слова: «Я володію сіддхі, але я соромлюся цього». В буддійських притчах є приклади того, коли засновник буддизму вигнав з своєї общини ченців, що мали необережність в присутності свідків заради марнославства продемонструвати ці сили.

Аналізуючи християнство, автору статті в своїх попередніх публікаціях не раз доводилося проводити демаркацію між раннім (містичним) християнством, до прийняття його офіційною римською релігією, і пізнім (догматичним), яке почало формуватися після Нікейського собору. Хоча сам Христос навчав шукати перш за все Царства Божого, підкреслюючи, що Царство Боже є всередині нас, однак, саме в християнстві був створений такий потужний соціальний інститут як церква, котра стала посередником між віруючими та Богом, тим самим підмінивши живий досвід самовдосконалення догматикою. Причому, чим більш зміцнювалася церква, тим більш догматичною релігією ставало християнство. Догматичність одкровення, яке проповідувала церква, диктувала обережність ставлення і навіть підозріліть до всякого містичного досвіду, а тим більше до самої ідеї особистого і поза церковного спілкування або єднання з Богом. Це відноситься як до православ'я, так і ще в більшій мірі до католицизму, з його тенденцією до схоластично–раціональних дискусій.

Таким чином, езотерична медитативна практика, закладена самим Ісусом, замінялася екзотеричною. В офіційному християнстві вона була в основному репрезентована у вигляді участі в богослужіннях та молитвах, як спільних, так й індивідуальних, котрі інколи тривали по декілька годин. В той же час езотерична частина так і не була знищена цілком і повністю. Вона існувала у вигляді психопрактик закритих чернечих католицьких орденів, до яких можна віднести домініканців, госпітальєрів, єзуїтів, тамплієрів. Діяльність цих орденів мала складну багаторівневу структуру, де вищі знання давалися лише посвяченим, як це є характерним для східних релігійних шкіл, тому діяльність вищих кіл цих орденів була недоступною не лише для рядових віруючих, але й для нижчих кіл орденської ієрархії. Хоча інформація про дані системи психопрактики є явно недостатньою, все ж, провівши певну реконструкцію, можна створити про неї певне враження. Так, наприклад, одне з висловлювань тамплієрів вказує: «Шукай багатства в серці своєму», що цілком відповідає не лише заклику Сократа: «Пізнай самого себе», але й всій індійській традиції, заснованій на логічній практиці. Ю.Каптен також відзначає, що система медитативної практики, розвинута засновником ордена єзуїтів Гнатом Лойовою, описувалася як «технологія уяви», котра була направлена на психічний розвиток індивіда та його духовну трансформацію і , посилаючись на зарубіжні дослідження [8,53–59], вказує на істотні співпадання між основними елементами цих духовних вправ, практикою йогічної медитації та фрейдівською психотерапією [9,24]. До існування закритих чернечих орденів католицька церква ставилася в більшості випадків лояльно, хоча історія пам'ятає знищення нею деяких орденів, наприклад, тамплієрів, на сорок один рік (з 1773 по 1814) була припинена діяльність ордену єзуїтів. Ще лояльніше ставилася

православна церква до існування ісихазму. В той же час, до наявності єресей та різноманітних сект, православ'я і католицизм, як два офіційні напрями в християнстві, вели безкомпромісну боротьбу, хоча вона так і не закінчилася їхньою повною перемогою.

Очевидно, існування містичних християнських сект було викликано з одного боку тим, що езотерична частина була закладена в християнстві з самого початку, тому немало щиро віруючих намагалися завжди відшукати глибини християнського вчення, а з іншого треба враховувати той факт, що епоха «великого переселення народів» в III–V ст. н.е. чинила великий вплив на ментальність європейця різними містичними, грецькими, римськими, а також східними віруваннями і практиками, які не змогла знищити навіть інквізиція.

Що стосується ісихазму, про який ми вже згадували, то тут вельми цікавою є полеміка між паламітами та варламітами, що розгорілася у Візантії в 30–40–і роки XIV ст. Вчений–богослов Варлаам Калабрійський, який мав тенденцію до західної схоластичної орієнтації, познайомився з містичним досвідом богопізнання, який високо цінив Григорій Палама. Є. Торчинов в своїй роботі наводить характеристику психопрактики ісихастів, яку дав їй Варлаам в своєму Посланні 5, до Ігнатія: «Вони посвятили мене в свої потворні і абсурдні вірування, описувати котрі принизливо для людини, яка володіє хоча б якимось інтелектом або хоча малою краплею здорового глузду, – вірування, що являються наслідком помилкових переконань і бурхливої уяви. Вони повідомили мене про дивне роз'єднання і поєднання розуму і душі, про зв'язок душі з демоном, про різницю між червоним і білим світлом, про розумні входи і виходи, що робляться ніздрями при диханні, про заслони навколо пупа і, нарешті, про бачення душею нашого Господа, бачення котрого реально і в повній сердечній переконаності відбувається всередині пупа» [10,480]. Полеміка, яка мала досить тривалий характер отримала своє вирішення на церковному соборі в Константинополі в 1341 році, котрий визнав ортодоксальність ісихастської практики і відповідно правоту Григорія Палами. Це, очевидно, визначило позитивне ставлення до містичного способу богопізнання і в подальшому у візантійській традиції.

До речі, Михаїл Псел, візантійський теолог, філософ і державний діяч (нар. 1018 – помер бл. 1078.), котрий при імператриці Феодорі (1055–1056) займав посаду першого міністра, закликав до бережного ставлення до античної спадщини і критичному аналізу її положень в світлі християнського вчення. Він визнавав наявність «вищої філософії», як теології, що осягається лише осяянням згори, та «нижчою філософією», тобто науковим знанням, отриманим на рівні логіко–раціонального мислення. Цікавим фактом є те, що ця думка уже задовго до виникнення християнства вперше з'явилася в Упанішадах. Пізнання і набуття знань поділяються в них на два рівні: нижчий і вищий. Вважається, що на нижчому рівні можна пізнавати тільки оточуючу дійсність. Це знання не може бути істинним, бо воно за своїм змістом є фрагментарним, не повним. Вище – пізнання істини, тобто духовного абсолюту, це сприйняття буття в його цілісності. Осягнути його можна тільки з допомогою містичної інтуїції, остання ж в свою чергу формується в значній мірі завдяки йогічним вправам. Саме вище знання, як вважалося, дає владу над світом. Таким чином, постанови Константинопольського собору 1341 року і підтримка містичної традиції не лише на богословському, але й на урядовому рівні відігравали велику роль в аспекті утвердження езотеричної психопрактики у Візантії , хоча

завоювання турками Константинополя в 1453 році нанесло відчутний удар як по ісихазму, так і по містичній православній традиції взагалі.

В цілому ж, порівнюючи йогічну практику з християнством, можна знайти немало спільного, особливо в його езотеричній частині. Якщо розглядати для порівняння восьмирічний шлях класичної йоги Патанджалі, неважко помітити, що процес самореалізації там починається із засвоєння правил Ями і Ніями, котрі регулюють етичне відношення садгака (учня) до оточуючого світу і самого себе. Йога суворо наголошує на старанному засвоєнні і слідуванні цим правилам, котрі являються базисом, фундаментом системи самореалізації. Яма (самоконтроль) складається з наступних компонентів: агімса (ненасильство); сат'я (правдивість); астейя (відмова від привласнення чужих речей); брахмачар'я (утримання від статевих стосунків); апарігграха (відсутність жадібності). Ніяма є слідування релігійним приписам, що включають наступні елементи: шауча (дотримання зовнішньої і внутрішньої чистоти; сантоша (задоволеність своїм життям); тапас (аскетизм); свадх'яя (вивчення релігійної літератури) і атманіведана (віддане служіння Богу).

Як бачимо, принципи ями і ніями багато в чому співпадають з християнськими заповідями, або ж, в усякому випадку, не суперечать їм. В той же час можна зазначити, що сам Христос вважав головними дві заповіді, так звані заповіді любові – до Бога і до свого ближнього, де під ближніми розумілися навіть вороги. Таке розуміння любові, як любові безумовної (тобто, яка нічого не вимагає взамін) є надзвичайно характерним для індійської релігійно–філософської традиції. Культивування трансцеденталної любові до Бога, який в якості духовної монади присутній в кожній найдрібнішій часточці матерії (що, власне, означає любов до всього світу) – виділено в окремий напрям йоги – бгакті–йогу. Позиція бгакті–йоги: «Смиренний мудрець одними очима бачить вченого браміна, корову, слона, собаку і собакоїда (недоторканого)» значною мірою співвідноситься зі словами Ісуса Христа в Нагірній проповіді: «Щоб ви були синами Отця нашого, що на небі, що наказує сходити сонцю Своєму над злими і над добрими, і дощ посилає на праведних і на неправедних. Коли ж ви любите тих, хто вас любить, то яку нагороду ви маєте? Хіба не те саме й митники роблять?» (Матв. V.45–46).

Після правил Ями і Ніями в Раджа–йозі йде Асана – прийняття відповідної пози. Згідно з йогівськими шастрами розрізняють 840 000 поз, з яких головними є 84. Асани можна поділити на дві групи: медитаційні та оздоровчі. Медитаційних поз є чотири: це поза лотосу, або падмасана, сіддгасана, свастикасана та сукгасана, або легка, зручна поза. До них додають ще ваджрасану – колінну позу, до якої вдаються ті, хто не може виконати інші чотири. Вважається, що фіксована поза сприяє зосередженню розуму і можливості позитивно сприймати оточуюче середовища позитивно навіть в екстремальних ситуаціях. В офіційному християнстві зазвичай застосовується в основному колінна поза, що є фактично тотожною ваджрасані.

У класичній системі йоги чільне місце займає пранаяма (контроль дихання), що є підготовчою фазою медитативного процесу. Пранаяма покликана впливати на фізіологічну складову людини, за рахунок зміни концентрації кисню і вуглекислого газу в крові, на емоційну складову, а також підвищувати енергетичний баланс людини, оскільки йоги впевнені, що за допомогою правильної системи дихання в організм попадає максимальна кількість прани – енергії, що знаходиться в повітрі.

Упанішади виділяють різні типи набору енергії – прани:

1) власне *прана*, тобто за допомогою легень, дихання взагалі;

2) *апана* – дихання, що йде з вдиханням донизу;

3) *вьяна* – дихання, що розливається по всьому тілу і підтримує життя між вдиханням і видиханням;

4) *удана* – дихання, дихання, що йде вгору і фіксується в горлі;

5) самана – загальне, центральне дихання, що знаходиться в центрі тіла і забезпечує дію системи травлення.

Якщо в офіційному християнстві спеціальних дихальних вправ немає, то в ісихазмі система дихання є вельми складною системою, яка відпрацьована до найменших деталей, хоча Варлаам Калабрійський, котрий так і не зміг осягнути сенс цієї системи, називав ісихастів «омфалопсихами» і «пуподушниками». В той же час можна зазначити, що навіть саме промовляння молитов створює певний ритм дихання, подібний до «класичного».

В системі раджа–йоги неодмінною складовою є пратьягара, або відсторонення почуттів. Вважається, що як черепаха може втягнути свої лапи і голову в панцир, так і людина повинна володіти своїми емоціями, не дозволяючи негативним чинникам впливати на її психіку. Таким чином, вміння володіти собою є обов'язковим аспектом самореалізації особистості вважають послідовники йоги. В той ж час, християнство, яке утверджувалося на Київській Русі, діяло переважно на емоції віруючих, не переводячи їх в переконання. Така свого роду некерованість, або недостатня керованість, очевидно, й породила міф про загадковість слов'янської душі, оскільки саме серед слов'ян завжди спостерігалася тенденція до здійснення не зовсім зрозумілих з точки зору раціонального мислення або й зовсім несподіваних вчинків.

Власне медитаційний процес починається з дгарани – зосередження. Йоги вважають, що дгарана (зосередження) – це фіксація свідомості; а дг'яна (медитація) – це безпосередній потік однієї думки.

Одним із способів концентрації уваги як в індуїзмі, так і в християнстві є перебирання чоток під час молитви. Власне, цей прийом характерний для багатьох релігій. Крім суто психологічного, маніпуляції з чотками або дрібними предметами мають, без сумніву, також фізіологічний ефект. Так звана суджок–терапія вчить, що на великому пальці знаходяться точки, які пов'язані з головним мозком, тому потирання їх стимулює мозкові процеси. Як в індуїзмі, так і в християнстві в концентрація уваги задіяні всі органи почуттів. Зосередженість слуху реалізується в християнстві через повторювання молитов.

Так, святий Серафим Саровський медитував годинами, повторюючи подібно до ісихастів Ісусову молитву («Господи Ісусе Христе, Сине Божий, помилуй мя грішного» [7]. Дана практика практично повністю співпадає з індійською джапа–медитацією, яка застосовується в першу чергу в бгакті–йозі, де багатократно повторюються мантри, які зазвичай означають ім'я або імена бога. Зорова концентрація в індуїзмі полягає в зосередженні на трикуті – точці між бровами, як це роблять раджа–йогини, Ведантисти на трикуті або маківці голови, відомі прийоми зосередження на кінчику носа, пупці, або муладгарі (місці під нижнім хребцем спинного хребта) та інших чакрах, енергетичних центрах. Представники бгакті–йоги зосереджуються на зображенні ішта–девати, індивідуальному богу або божественній істоті, який вони поклоняються. Подібна практика спостерігається і в християнстві, де зосередження відбувається на іконах,

а в ісихазмі та подібних містичних напрямках – на серці та інших енергетичних центрах. Вдихання пахощів (в індійській традиції для цього запалюють ароматичні палички, в християнській – ладан) є також свого роду зосередженням. Таким чином, зосередженість, де задіяні всі органи почуттів, покликано допомогти практикуючому увійти у відповідних змінений стан свідомості, а саме в стан медитації.

Медитація може бути не лише індивідуальна, але й групова, в тому числі динамічна, що полягає в постійній зміні положень тіла, як це спостерігається в бгакті–йозі. Порівнюючи індуїзм з християнством, можна зазначити, що за царя Давида обряди, що здійснювалися перед ковчегом Божим, певною мірою нагадують таку динамічну медитацію: «І призвав Давид священиків: Садока і Авіафара, і левітів: Уріїла, Асаїю, Іоїля, Шеманію, Елієля, і Амінадава. І сказав їм: ви, начальники родів левітських, освятіться самі і брати ваші, і принесете ковчег Господа, Бога Ізраїлева, на місце, котре я приготував для нього... І освятилися священики і левіти для того, щоб нести ковчег Господа, Бога Ізраїлева. І понесли сини левітів ковчег Божий, як заповідав Мойсей по слову Господа, на плечах, на палицях. І наказав Давид начальникам левітів поставити братів своїх півчих з музичними інструментами, з псалтирями і цитрами і кімвалами, щоб вони гучно проголошували голос радощів... Еман, Асаф і Ефан грали гучно на мідних кімвалах. А Захарія, Азіїл, Шемірамоф, Іехіїл, Уіній, Еліав, Маасей і Ванея – на псалтирях, тонким голосом. Маттафія ж, Еліфлеуй, Мікней, Овед–Едом, Ієїєл і Азазія – на цитрах. Щоб робити начало. А Хенанія, начальник левітів, був вчителем співів, тому що був досконалим в ньому... Шеванія, Іосафат, Нафанаїл, Амасай, Захарія, Ванея і Еліезер, священики, трубили трубами перед ковчегом Божим... Так Давид і старійшини Ізраїлеві і тисяченачальники пішли перенести ковчег завіту Господня з дому Овед–Едомова з веселощами. Давид був одягнутий в одежу з віссону а також всі левіти, що несли ковчег, і півчі, і Хенанія, начальник музик і півчих. На Давидові ж був ще лляний ефод. Так весь Ізраїль вносив ковчег заповіту Господня з вигуками, при звучанні рогу і труб і кімвалів, граючи на псалтирях і цитрах. Коли ковчег завіту Господня входив в місто Давидове, Мелхола, дочка Саулова, дивлячись у вікно і побачивши царя, що скаче і веселиться, принизила його в серці своєму» (1 Пар. 15.11, 12, 14, 15, 16, 19, 20, 21, 22, 24, 25, 27, 28, 29).

Подібна динамічна медитація знімає нервову напругу, позбавляє різних психологічних комплексів, формує радісно–оптимістичні установки, нейтралізує почуття відчуженості, розвиває уяву тощо.

У цьому відношенні цікавими є спостереження російського психофізіолога К.І. Платонова над піддослідними, що перебували в гіпнотичному стані. Він викликав у них різні емоції шляхом однієї лише пасивної зміни положення рук; при цьому змінювалися й фізіологічні параметри організму. На думку дослідника, імпульси, що йдуть у кору головного мозку від певних груп скорочених м'язів, активізують образ, який у минулому поєднувався в людини з певним емоційним станом та фізіологічними реакціями.

До речі, емоційно–формуючий вплив поз та рухів складає азбуку балету, а їх поєднання дозволяє глядачеві не лише зрозуміти зміст дії, а й емоційно співпереживати героям і навіть певною мірою мимовільно відтворювати їхні рухи своїми м'язовими мікрореакціями, тим самим змінюючи свій психофізіологічний стан. Психологічний механізм колективної динамічної медитації тісно пов'язаний з «ефектом натовпу».

Психологи відзначають, що в натовпі передача певного емоційного стану значно підвищується, так само як і навіювання людини. Очевидно, звідсіля йде посилена увага як в системі бгакті–йоги, так і в християнстві до групових форм духовної практики. В католицизмі і православ'ї це реалізується в першу чергу посередництвом проведення пишних літургій.

Що стосується містичних православних сект (хлисти, скопці, духобори), котрі відкидали зовнішню обрядовість і закликали замінити її містичним досвідом, реалізовували це прагнення шляхом динамічної групової психопрактики – радіння.

Щодо другого ступеня медитативного процесу – власне медитації, дг'яни, передусім слід відзначити, що в його основі лежить принцип розвитку образного мислення, або ейдетризму, та задіянні резервних структур підсвідомого. Даний ефект досягається за допомогою відключення на певний час лівої півкулі, що відповідає за логічне мислення і включення потужної правої півкулі, що відповідає за образне мислення.

В індуїзмі медитацію поділяють на конкретну та абстрактну, зазвичай вважаючи абстрактну – вищим рівнем медитації. В традиційному християнстві в основному застосовується конкретна медитаційна практика, що виражена в основному в спогляданні лику Бога та святих на іконах.

Медитація сприяє певному зняттю відчуття відчуженості, яке нерідко притаманне пересічній людині, оскільки при відключенні лівої півкулі й інтенсивному включенні правої остання здатна знаходити і встановлювати такі зв'язки і структури, котрі ліва осягнути не може. Усунення в цьому процесі логічних протиріч викликає відчуття гармонії, радощів, екстазу. Таким чином, медитацію можна розглядати як процес мобілізації резервних сил головного мозку, яка досягається шляхом розвитку здатності до концентрації уваги та входженню в стан зміненої свідомості.

В той же час, можна вказати, що релігія, як індуїзм, так і християнство, використовує здатність правої півкулі створювати такі образи та зв'язки, котрі відсутні в матеріальній дійсності. Велике значення в цьому процесі має формування під час культової практики релігійної домінанти у психіці віруючого. Віруючому рекомендується розглядати об'єктивну реальність лише як вияв милості Бога, вбачаючи сенс своєї діяльності у присвяті свого життя служінню йому. Така установка може вести до відродження у архаїчної та міфологічної свідомості.

Однак слід відзначити, що відродження міфологічної свідомості має не тільки недоліки, наприклад, втрату критичного сприйняття дійсності, а й позитивні моменти. Як відомо, для дорослої людини характерний певний консерватизм мислення, що, очевидно, закладено в генній пам'яті. Вона гірше піддається навчанню, ніж дитина, для якої, особливо в ранньому віці, ще не існує жорстких рамок, обмежень, шаблонів поведінки. Виходячи з цього, низка релігійних, особливо східних та містичних систем пропонують повернутися в дорослому віці до дитячої безпосередності, щоб розбудити в собі творче начало. Відомий вираз даосизму: «У старості людина міцна і тверда, в дитинстві м'яка і слабка». Те ж саме говорив і маг Дон Гуан – герой відомої книги Карлоса Кастанеди «Вчення Дона Гуана, індійця з племені які»: «Світ, який ти сприймаєш, створений твоїми батьками. Це твоя бульбашка сприйняття, котру я в тобі повинен зруйнувати. Тоді на тебе нахлине справжній чарівний світ, в якому можливо все, чого ти побажаєш». Така містична позиція не суперечить, власне, і науковому підходу. Геніальний Альберт Ейнштейн на запитання про те, як робляться відкриття, відповів: «Усі знають, що це неможливо зробити,

але знаходиться невіглас, котрий цього не знає, й тому робить відкриття». Таким чином, відродження міфологічного мислення спонукає не замикатися в рамках формальної логіки, а дає установку на безмежність людських можливостей.

Таким чином, можна зробити висновки, що медитативна практика є обов'язковою частиною релігії. Порівнюючи індуїзм і християнство, можна знайти багато спільних елементів, особливо в його езотеричній частині. В той же час в офіційному християнстві, яке завжди діяло в основному за допомогою обрядовості, не розкриваються його глибинні можливості. Очевидно, це стимулювало певні духовні пошуки, котрі нерідко приводили до захоплення індійською релігійністю, яка вказувала індивідуальний шлях самореалізації і навіть богореалізації.

Література

1. Сафронов А.Г. Религиозные психопрактики в истории культуры. – Харьков: ХГАК, 2004. – 304 с.

2. Безант А. Эзотерическое христианство. – М., 1991. – 194 с.

3. Индуизм / Авторы–сост. А.А. Грицанов, Т.Г Румянцева. – Минск: «Книжный Дом, 2006. – 384 с.

4. Васильев Л.С. История религий Востока. Учебное пособие для вузов. – 8–е изд. – М.: КДУ, 2006. –704 с.

5. Э.К.Профет. Утерянные годы Иисуса. – М.: «Лонгфелло», 2004. – 353 с.

6. Хольгер Керстен. Иисус жил в Индии. – М.: «Эннеагон пресс», 2007. – 296 с.

7. Святый преподобный Серафим Саровский чудотворец (его жизнь и подвиги, с приложением наставлений для монашествующих). Одесса, 1903–Репр. – М.: Изд–во «Р. S.», Московская патриархия. – 1990. – 64 с.

8. Rappoport L., Antonio T. de Nicolas. Ignatian metaphysics and the «Technology of imagination»: a review of «Powers of Imagination» by Antonio T. de Nicolas // Hum. Dev., 1989, vol. 32, No 1, p.53–59.

9. Каптен Ю.А. Основы медитации. – СПБ.: «Андреев и сыновья», 1991. – 329 с.

10. Торчинов Е.А. Религии мира: опыт запредельного. Психотехника и транс персональное состояние. – 4–е изд. – СПБ.: «Азбука–классика», «Петербургское Востоковедение», 2007. – 544 с.

Матвеев В.А. Компаративистстский анализ основних аспектов применения психопрактики в индуизме и христианстве

Исследуется медитативная практика в индийской и христианской традиций. В ходе сравнения автор пытается исследовать эзотерические основы христианства.

Ключевые слова: *психопрактика, индуизм, экзотерическая традиция, йога.*

Matveev, V. O. Comparative analysis of the principal aspects of psychological practices application in Hinduism and Christianity

Investigation of meditation practices in the Indian and Christian traditions. In this aspect, the author attempts to investigate esoteric basis of Christianity.

Key words: *psychological practices, Hinduism, Hesychasm, esoteric tradition, Yoga.*

УДК 141.7: 316.3

Волошина Н.М.

Теоретико–методологічні аспекти єства і структури патріотизму суспільства

Розглянуто онтологічний, гносеологічний, праксеологіний і аксіологічний аспекти патріотизму суспільства, визначити його сутність, структурні рівні: буденно–повсякденний, на якому патріотизм формується і поширюється стихійно і науково–теоретичний – формування патріотизму за допомогою системи освіти, та інших державних інституцій. Проаналізовано зміст релігійного, державного, особистісного, громадянського і військового елементів патріотизму.

Ключові слова: *суспільство, патріотизм, сутність, форми.*

Включення незалежної України в світовий глобалізаційний розвиток значно змінило економічну, політичну екологічну, військову й інші галузі життєдіяльності країни і особливо вплинуло на систему духовних цінностей суспільства. Усе частіше в поведінці людей проявляється апатія і нігілізм, безвідповідальність і агресивність, цинізм і індивідуалізм, байдужість і відчужене ставлення до своєї Батьківщини. Нерідко самобутні духовні цінності народу нашої країни почали підмінятися сурогатною зарубіжною масовою культурою, в якій губиться ідея патріотизму.

В ході політичної боротьби за владні посади ідея патріотизму, останнім часом пересувається на задній план або зазнає нещадної експлуатації в особистих інтересах. Але саме ця ідея завжди посідала провідне місце в системі духовних цінностей українського суспільства і вона набуває особливого значення сьогодні, оскільки патріотизм є одним із важелів консолідації спільноти в ході розбудови демократичної України. В Україні склалася парадоксальна ситуація при великій кількості політиків, що називають себе патріотами, в країні відсутня ясна концепція державного патріотизму.

У вітчизняній філософській літературі проблемі патріотизму, на мою думку, надається ще явно недостатньо уваги. У вивченні його природи, розкритті змісту й структури здійснено лише перші кроки. Внаслідок цього, розробка наукової дефініції патріотизму суспільства, вивчення різних аспектів даного питання є одним із завдань вітчизняної науки сучасної України. В даній статті робиться спроба розглянути теоретико–методологічні аспекти єства і структури патріотизму суспільства.

Багатоаспектність і складність феномена патріотизму робить його предметом наукової уваги представників різних галузей науки: істориків, психологів, соціологів, педагогів, і, звичайно філософів. Більшість представників філософії розглядають патріотизм у трьох аспектах: по–перше,

онтологічному – як реально існуючі почуття, погляди, ідеї; по–друге, гносеологічному – як віддзеркалення в свідомості людини соціальної реальності; по–третє, ціннісному і праксеологічному – як відношення людини до світу через значущість духовних і матеріальних орієнтирів, як духовно перетворююче відношення до дійсності [1].

Онтологічний аспект пізнання патріотизму пов'язаний з його буттям, тенденціями функціонування й розвитку. Поряд з цим онтологічний аспект розглядає людину як соціальну істоту, оскільки вона є суб'єктом соціуму і органічно включена в систему суспільних відносин. Дане положення слугує об'єктивним підґрунтям різних точок зору щодо питання про єство патріотизму. Абсолютно очевидно, що строкатий шлях становлення і розвитку людства, складний і індивідуальний характер тенденцій суспільного розвитку, світоглядні позиції людини обумовлюють різні підходи до розуміння єства патріотизму. Можна говорити також, що й саме це єство еволюціонує, наповнюється різним змістом залежно від рівня розвитку людства.

Гносеологічний аспект поняття «патріотизм» пов'язаний з віддзеркаленням реальної дійсності па двох рівнях: емоційному і розумовому. До гносеологічного аспекту можна також віднести питання про шлях пізнання патріотизму від зорового сприйняття через абстрактне, понятійне мислення, до практичного втілення патріотичних знань у діяльності людини. Виходячи із діалектики пізнавального процесу слід враховувати роль суспільної практики, різного роду соціокультурних досліджень в його пізнанні.

Гносеологічний підхід до розуміння патріотизму дозволяє розглянути його структуру з точки зору віддзеркалення суспільного буття. В суспільстві відбувається формування соціальних якостей людини, вона перетворюється із біологічної одиниці в особистість – суб'єкт розумової діяльності. В процесі соціалізації людина взаємодіє із різними елементами суспільства: окремими особистостями, сім'ями, колективами (стихійними і організованими і т. ін.). Тому в теоретично–гносеологічному аспекті можна говорити про патріотизм на двох рівнях: буденно–повсякденному, який формується і поширюється стихійно і науково–теоретичному, сформованому за допомогою системи освіти, та інших державних інституцій. Як в соціально–історичному плані, так і з огляду гносеології патріотизм завжди присутній в буденно–повсякденній свідомості людини. В дійсності, психологія патріотизму передує ідеологічним поглядам людини. Ідеології патріотизму ще не було створено, а патріотичне почуття вже існувало на протязі багатьох століть. Остаточно вона оформляється лише в буржуазну епоху, залишаючись донині головним елементом соціальної психології. Було б не зовсім правильним залишити поза увагою суспільний патріотизм який існує на суспільно–психологічному й ідеологічному рівнях в політичній (державній), релігійній, моральній, правовій, естетичній формах.

Аксіологічний і праксеологічний аспекти в розумінні патріотизму свідчать про зв'язок свідомості з практичною діяльністю людини. Ці аспекти патріотизму дозволяють з'ясувати активну роль свідомості людини у відношенні до буття, бо вона служать стимулятором вчинків людини, як в повсякденній діяльності, так і в захисті Вітчизни. Дієва сторона патріотизму є вирішальною, бо вона виступає результатом «роботи» емоційного і раціонального рівнів свідомості, трансформує ідеї в матеріальну силу. Онтологічний, гносеологічний, праксеологічний і аксіологічний аспекти

в процесі пізнання патріотизму, тісно зв'язані між собою, утворюючи цілісну структуру пізнавальної діяльності.

Більшість авторів–дослідників патріотизму у різній формі схиляються до думки, що патріотизм – це особливе відношення до Вітчизни, яке є ціннісним віддзеркаленням в свідомості і практичним проявом і вчинках зв'язку суб'єкта з певним просторово–часовим соціокультурним континуумом. Єством патріотизму суспільства є його діяльнісне відношення до Вітчизни як об'єкту патріотизму, що ґрунтується на свідомості і почутті патріотичного обов'язку Будучи однією з найважливіших цінностей суспільства, патріотизм інтегрує в своєму змісті соціальні, історичні, духовні, культурні, етнічні й інші компоненти. Виявляючись в першу чергу в емоційно–піднесеному відношенні до Батьківщини, патріотизм виступає як найважливіша складова духовного багатства суспільства. Істинний патріотизм завжди поєднує духовність, громадянську зрілість і соціальну активність суспільства, є дієвою рушійною силою і реалізується в його діяльності на благо Вітчизни.

Поліаспектність і складність соціального явища, яким є патріотизм обумовлює багатство його форм. Історія розвитку суспільства свідчить, що з поступовим прогресивним розвитком людства видозмінюється об'єкт патріотизму, який проявляється у певній формі .

Соціокультурний підхід до аналізу феномену патріотизму дозволяє застосувати конкретно–історичний метод. Раніше було зазначено, що на ідеологічному рівні патріотизм сформувався зі створенням політичної організації держави. До цього він існував на рівні суспільної організації, пов'язаної із міфологією. Відомо, що релігія розвивалась паралельно із міфологією. Патріотизм завжди був нерозривний з міфологією і релігією. Він як найважливіший емоційно–етичний аспект світогляду людини пов'язує її зі всім важливим і святим для неї. В якості державної православна релігія прийшла на зміну язичеству Київської Русі. Це не могло не залишити слід, як в свідомості, так і в менталітеті українського народу.

Саме поняття «Батьківщина», яке є ключовим у феномені патріотизму, походить від язичницького культу Роду. Все життя стародавніх слов'ян була просякнуто язичницьким многобожжям, безліччю обрядів і ритуалів. Язичество допомагало вижити окремому Роду, що і знайшло свій прояв в понятті «Батьківщина» (Родина рос.). Патріотизм виник перш за все як почуття любові до свого житла, своїх звичаїв та вірувань і необхідності їх захисту від нападу з боку ворогів. Будинок і двір стародавнього слов'янина були добре продуманою і створеною століттями системою заклинальних охоронних заходів. Мікрокосмос стародавнього язичника був обладнаний як фортеця, для захисту від нападу [2,146].

З введенням християнства на Русі саме церква охороняла релігійне верховенство в житті людини, етичні засади, сімейні відносини, поведінкову структуру суспільства. Православ'я, поступово зрощуючись і. вбираючи в себе язичество, створило неповторну систему світосприйняття, сформувало емоційну спільність, увійшло до повсякденного життя людей. Фактично саме церква створила такі релігійні норми, які детермінували всю поведінку українського суспільства протягом досить довгого часу. В результаті виникли певні стереотипи і стандарти поведінки, які потім переросли в систему кодування, успішно підтримуючу стабільність в суспільстві.

Українська ментальність включає вироблені століттями і освячені Православ'ям норми, стереотипи і установки, які багато в чому визначають поведінку української людини і в даний час, хоча вона сама може цього й не усвідомлювати. Тому при виникненні небезпеки батькам, Батьківщині, Роду (сім'ї), культурі і релігійним віруванням активізуються пласти колективного несвідомого, що містять православні і язичницькі коди поведінки. У результаті в свідомості людей спливають норми і установки, в які включені всі компоненти, що входять в такий складний емоційно–психологічний комплекс, як патріотизм.

Значний внесок у розвиток наукового розуміння ролі релігійного патріотизму у суспільстві зробив В'ячеслав Липинський, 125 річницю з дня народження, якого відмітили у 2007 році. «Крім цементу духовного – релігійного, цементом політичним, скріплюючим місцевих українських людей у боротьбі за власну державу, ми хочемо мати патріотизм... І саме віра, оперта на Церкві, єсть наймогутнішим знаряддям будови ладу і порядку Держави», – писав філософ [3]. На сьогодні концепції українських релігійних мислителів пронизує ідея християнського патріотизму з пріоритетом гуманістичних цінностей. Любити свій народ по–християнськи – значить керуватися засадами справедливості, шанувати права і свободи людей не лише українців, а й інших народів, нехристиян, невіруючих. Отже, християнський патріот – це людина розумна і вільна, що живить свою духовність громадянськими чеснотами, сприяє налагодженню єдності, миру, злагоди у всьому світі. У заклику А. Шептицького бути «добрим патріотом і мудрим громадянином» звучить поєднання релігійних і світських цінностей [4,13]. Аналогічну думку висловив Патріарх УПЦ КП Філарет. Він у розмові з кореспондентами 5–го каналу українського телебачення сказав: «... ми хочемо, щоб Церква виховувала в дусі патріотизму до України».

Нині у багатьох роботах ведеться розмова навколо державного патріотизму. Одним з перших, хто обґрунтував теоретичні передумови даної форми, був Гегель. Самосвідомість суспільства взята в її цілісності, – писав Гегель, – «...є форма свідомості субстанції кожного істотного виду духовності – сім'ї, вітчизни, держави, рівно як і всіх чеснот – любові, дружби, хоробрості, честі, слави». «Вона утворює субстанцію моральності – саме сім'ї, статевої любові, любові до вітчизни – цього прагнення до загальної мети до інтересів держави...» [5, 227]. Як випливає з думки Гегеля, його розуміння патріотизму означає прагнення до загальної мети до інтересів держави, які є, безумовно, пріоритетними у відношенні до будь–якого іншого, будь то інтереси суспільства, групи або особистості. Держава ж, як вища форма організації і вища цінність, виступає головним об'єктом піднесених відчуттів і помислів особи і суспільства, і, перш за все патріотичних.

У 70–і – 80–і роки XX ст. даний напрям активно розроблявся радянськими вченими в рамках концепції розвинутого соціалізму. При цьому розвиток патріотизму у радянською народу розглядався в якості найважливішої умови вдосконалення соціалістичної держави, зміцнення її ідеологічних, військово–політичних, національних та інших основ.

В 1990–і роки внаслідок руйнації Радянського Союзу, і створення незалежних держав, які в силу об'єктивних причин були слабкими і посилення дисфункцій в діяльності їхніх інститутів, державний патріотизм отримав нову теоретичну базу. В основі сучасної концепції державного патріотизму лежить ідея розбудови незалежної України за допомогою

розвитку і зміцнення системи державних інститутів, ефективне функціонування яких має зіграти вирішальну роль в подоланні багатьох проблем сьогоднішнього життя. Значну роль у вирішенні даного завдання повинне зіграти створення в суспільній свідомості образу незалежної Української Держави, спроможної забезпечити гідні умови для саморозвитку особистості і суспільства в цілому.

Осмислення даної ідеї передбачає розуміння патріотизму як прояв його суб'єктами почуття національної гордості за державу, їх активну участь в зміцненні держави і державності як першочергової умови ефективного функціонування соціальних інститутів, розвитку суспільства й особистості.

З аналізу концептуальних підходів до розуміння державного патріотизму витікає, що його економічною основою є способи підтримки господарських зв'язків між різними регіонами країни, що історично склалися. Політична основа державного патріотизму включає традиційні прийоми управління суспільним життям, що історично склалися. Нарешті, його соціальною основою виступає єдність історичного походження і розвитку народу України, спільність нашого державного устрою. Значна увага в при цьому уділяється формуванню державно–патріотичного світогляду на основі національної гордості й гідності, високої моральності й духовності.

На сьогодні має право на існування точка зору про особистісний патріотизм. Ідея розуміння патріотизму в особистісному плані не нова, вона набула теоретичного обґрунтування ще у Г. Флоровського. Він розглядав патріотизм як культурну творчість і національну напругу власних сил. Саме цей особистісний акт, а не гола військова могутність, створює, на думку Г. Флоровського, велич держави, формує праведну і благословенну любов до Батьківщини.

Особистість є продуктом діяльності суспільства, носієм і творцем суспільної свідомості. Суспільства взагалі не існує. Воно є соціальний продукт діяльності окремих особистостей, які є носіями особистісного патріотизму. Тому дослідники виділяють патріотизм школярів, студентів, курсантів військових навчальних закладів тощо, об'єднаних соціальним статусом у великі соціальні групи.

Деякі вітчизняні й російські автори виокремлюють форму громадянського патріотизму [6]. Як пише В. Горбач Україна вступила в нову епоху – епоху громадянського патріотизму. Це передбачає спокійне сприйняття факту, що всі українці різні. Але всі вони також рівні й однаково цінні для Батьківщини. Рівні перед державою, перед законом, перед працедавцем, перед культурними смаками і тому подібне. На думку Вирщикова і Табатадзе в основі громадянського патріотизму «...лежить свобода, рівноправність, почуття причетності до проблем суспільства і держави, громадянська мораль і природна підтримка природних рефлексів: гордість за власну оселю, двір, сусіда, спортивну команду, місто, регіон» [7]. Цілком очевидно, що такого роду основи страждають слабою визначеністю, розмитістю, еклектикою, і, вірогідно, недостатнім теоретичним рівнем.

Наступною формою патріотизму, що відображена в науковій і періодичній літературі є військовий патріотизм. Історія українського суспільства просякнута військовою звитягою і патріотизмом запорізьких січових козаків. М.В. Гоголь у творі «Тарас Бульба»про Запорізьку Січ писав : «Так

ось вона, Січ! Ось те гніздо, звідти вилітають усі ті горді і дужі, як леви! Ось звідки розливається воля і козацтво на всю Україну!» Запорізька Січ... Козаччина... Найлегендарніше минуле українського народу, його святиня... Синонім патріотизму свободи, людської і національної гідності, талановитості....

Козацтво першим проявило себе як формація національно–патріотична, оборонно–визвольна. Вона зароджувалася на ґрунті багатовікової вітчизняної традиції – від Святослава до Данила Галицького. Козацтво боролося за всю Україну, орієнтуючись на відновлення та захист загальнонаціональних пріоритетів. Козацтво своїми революційними діями переплавило населення (суспільство) у націю європейського типу.

Найяскравіше військовий патріотизм проявився в роки Другої світової війни. Сила патріотизму радянських людей була очищена від різних ідеологічних, класових нашарувань. Гідною відповіддю на заклик «Батьківщина–мати кличе!» в ці важкі роки стало прагнення старшого і молодого покоління, всього суспільства, незалежно від соціальної, національної і релігійної приналежності стати на захист Вітчизни.

Патріотичні почуття радянських людей підсилювалися розумінням того, що на Батьківщину напав ворог, який прагне нас поневолити, що вони ведуть справедливу, визвольну, справді народну війну. На священну війну з ворогом народи СРСР піднімали не ідеологічні догми, а природне для кожного патріота прагнення захистити свою Батьківщину, свою землю, батьків і матерів, дружин і дітей, рідних і близьких. Недивно, що у той час серед противників радянської влади, особливо з числа емігрантів, було немало таких, які, відкинувши класові пристрасті, встали в лави борців проти фашистської Німеччини.

Звитяжне завершення Великої Вітчизняної війни ще вище підняло рівень патріотичної свідомості радянського народу, воїнів армії і флоту. Люди прагнули в найкоротші терміни залікувати воєнні рани і відбудувати зруйновану країну. Феномен військового патріотизму знаходився в центрі уваги багатьох дослідників. За радянських часів його дослідженню присвячено левову частку докторських і кандидатських дисертацій

Короткий аналіз існуючих поглядів на єство патріотизму суспільства дозволяє констатувати, що він є складним духовно–діяльнісним утворенням, яке:

а) в онтологічному плані віддзеркалює довгий шлях історичного розвитку людства, складний і суперечливий характер тенденцій суспільного розвитку, єство патріотизму постійно еволюціонує, наповнюється різним змістом залежно від рівня розвитку людства;

б) у гносеологічному відношенні дозволяє розглянути генезис патріотизму як процес віддзеркалення суспільного буття.

Він є продуктом взаємодії конкретної особи з іншими людьми. В ході соціалізації людина взаємодіє із різними елементами суспільства: окремими особистостями, сім'ями, колективами (стихійними і організованими і т. ін.). Тому в теоретично–гносеологічному аспекті можна говорити про патріотизм на двох рівнях: буденно–повсякденному, який формується і поширюється стихійно і науково–теоретичному, сформованому за допомогою системи освіти, та інших державних інституцій; в) аксіологічний і праксеологічний аспекти в розумінні патріотизму дозволяють зрозуміти активну роль свідомості людини у відношенні до буття, бо вони служать

стимулятором вчинків людини, як в повсякденній діяльності, так і в захисті Батьківщини.

Література

1. *Іванова С.Ю.* Патріотизм в культурі сучасної Росії. : автореф дис. на здобуття вченого ступеня д–ра філософ. наук. / Іванова С.Ю. – Ставрополь, 2004. – 10 с.

2. *Рыбаков Б.А.* Язычество древней Руси / Рыбаков Б.А. – М.: «Орион», 1987. – 231 с.

3. *Волинські єпархіальні відомості.* – 2007. – № 5.

4. *Ліщинська–Милян О.І.* Ідеї християнського гуманізму в українській релігійній філософії першої половини XX століття. : автореф. дис. канд. філософ. наук. / Ліщинська–Милян О.І. Львівський національний університет імені Івана Франка міністерства освіти і науки України. – Львів, 2001. – 19 с.

5. *Гегель Г.* Энциклопедия философских наук: часть 3. Философия духа / Соч. – Т.4. / Гегель Г. – М.: Госполитиздат, 1956. – 437 с.

6. *В. Горбач.* Как делятся украинцы. Соборность и новый патриотизм Rupor`a http://www.rupor.info/full.php?aid – 24 января 2006 года.

7. *Вырщиков А.Н.* Концепция городской программы формирования гражданского патриотизма. / Вырщиков А.Н. Табатадзе Г.С. – Волгоград: СДМ, 1997. – 15 с.

Волошина Н.Н. Теоретико–методологические аспекты сущности и структуры патриотизма общества

Рассматривается онтологический, гносеологический, праксеологический и аксеологческий аспекты патриотизма общества, определить его сущность, структурные уровни: буднично–повседневный, на котором патриотизм формируется и распространяется стихийно и научно–теоретический – формирование патриотизма посредством системы образования, и других государственных институций. Проанализировано содержание религиозного, государственного, личностного, гражданского и военного элементов патриотизма.

Ключевые слова: *общество, патриотизм, сущность, формы.*

Voloshyna, N.M. Theoretical and methodological aspects of the nature and structure of the patriotism within a society

Review of ontological, epistemological and axiological aspects of the public patriotism, definitions of its nature and structural levels: ordinary everyday where patriotism is formed and expanded spontaneously, and scientific and theoretical where patriotism is formed with the help of an education system, and other national institutions. The content of religious, national, personal, civil and military elements of patriotism are analysed

Key words: *a society, patriotism, a nature, forms.*

УДК 141.7+316.422

Костенко М.В.

Осмислення можливостей конструювання майбутнього в межах цивілізаційної парадигми

Розкривається сутність основних сучасних теорій в межах цивілізаційної парадигми. Окреслені основні тенденції та можливості конструювання майбутнього у сучасних цивілізаційних теоріях. Проаналізовано роботи Валлерстайн, Мелко, Данна, Розова та ін.

Ключові слова: *цивілізаційні теорії, цивілізаційна парадигма, тенденції.*

Світова історія прагне зафіксувати все значне та в принципі пізнаване минуле, відтак окреслилися різні погляди на способи та методи виокремлення структур в історичному минулому та взагалі на філософсько–історичне пізнання. Сучасні філософсько–історичні погляди торкаються не лише осмислення минулого, але і окреслення майбутнього.

Сучасний підхід до розуміння спрямованості історичного процесу – це новий погляд на весь шлях еволюції людського суспільства, його розвитку та етапів становлення сучасного типу суспільства, з урахуванням набутків та розробок філософсько–історичного та соціально–філософського знання та різних філософсько–світоглядних перспектив. Дискусії в науковій та навколо науковій літературі, як вітчизняній, так російській, обертаються навколо осмислення причин та перспектив суспільного розвитку у переломний період.

Російський дослідник М.Розов [7] вважає, що необхідним є врахування двох систем цінностей – національних та загальнозначущих, а також двох груп сценаріїв – траєкторій національного розвитку та траєкторій світового розвитку. Загалом, спостерігається зростання рівня рефлексії інтелектуальних еліт багатьох країн стосовно напрямків національного розвитку, а також пришвидшення змін у світі.

Основним обумовлюючим фактором філософсько–історичних досліджень сучасності є врахування надскладної реальності історії, складність та неоднозначність теоретичного знання, недоцільність наслідування єдиної парадигми. Включення у дослідницьке поле поліпарадигмальних позицій уможливлює максимальне охоплення теоретичного знання, представляє можливості для наукової творчості у сенсі реалізації сміливих ідей, застосування «проектного мислення» [7].

Враховуючи те, що європейська філософська традиція в цілому характеризується надзвичайною мінливістю поглядів у порівнянні із східною

традицією історичного знання, необхідним є осмислення різних позицій науковців відносно проблем, які є актуальними.

Ряд науковців, а саме І.Валлерстайн, Р.Данн, В.Макніл відстоюють позицію, що світова історія має фокусуватися передусім на змінах в ойкуменічній світовій системі, а потім переходити до вбудовування моделей розвитку всередині окремих цивілізацій та дрібніших одиниць, таких як держави та нації, до структур цього нестійкого та мінливого цілого.

Сьогодні, світова система набуває рис об'єкту свідомого дослідження, оскільки вона і надає предмету філософії історії зв'язність та структуру.

Можливе виділення кількох підходів в соціально–філософській думці, які запропонували власне розуміння проблеми спрямованості історичного процесу та уявлення майбуття. Виокремлення даних підходів є доволі умовним, однак вони виступають як певні домінуючі парадигми духовного усвідомлення людством власного буття.

Західна філософія історії сучасності формується та еволюціонує в процесі полеміки із традицією класичної філософської думки Нового часу, основою якої є фундаментальні пласти європейської культури.

Окрім О.Шпенглера, А.Тойнбі та П.Сорокіна, дослідниками в межах цивілізаційного підходу також були вчені, історики–компаративісти, антропологи, які доповнили концепції зазначених вище авторів. А.Крьобер («Конфігурації культурного росту», 1944) підходив до вивчення цивілізацій з точки зору антропології, розглядаючи цивілізації як складні цілісності, однак які не мають виразних відмінностей від простіших культур, наголошував на важливості та значущості проміжних культур. К.Райт поклав в основу дослідження Тойнбі і зосереджувався на структурах міжнародних спільнот. К.Доусон підходив до об'єкту дослідження з точки зору порівняльного релігієзнавства, також підкреслюючи визначальну роль проміжних культур. Ш.Клоу фокусував дослідницьку увагу на зв'язку між розвитком цивілізацій та їх економічних систем. Американський антрополог Ф.Бегбі в цілому окреслив методи та запропонував дослідження порівняльної історії цивілізацій.

Р.Кулборн зосередив увагу на походженні та відродженні цивілізацій. Він підкреслював тенденцію цивілізацій витримувати випробування часом та здатність до відновлення з часом. Кулборн наголошував на необхідності врахування часткових паралелей та заперечував нав'язування будь–яких жорстких загальних структур. К.Квіглі запропонував скорочене пояснення «еволюції цивілізацій» («Еволюція цивілізацій», 1961). Особливу увагу Квіглі приділяв поясненню кореляції у розвитку психологічного, державно–управлінського та економічного аспектів цивілізації.

Саме Кулборн та Квіглі належать до нового покоління дослідників цивілізацій, оскільки вони розширили інструментарій дослідження та не наслідують догматичність попередників.

За Мелко, термін «культура» використовується для описання способу життя людей у взаєминах. Культура може бути простою та завершеною, легкою для розуміння в цілому, як, наприклад, острівні культури. Цивілізації Мелко визначає як великі та складні культури, які зазвичай відрізняються від простих більшим рівнем контролю над навколишнім середовищем, включаючи поширену практику сільського господарства та скотарства. Такі культури є технічно розвиненими для використання металів та застосування колеса для перевезення матеріалів. В подальшому це призводить до будівництва міст, розвитку більш складних форм мистецтва

та системи писемності з метою трансляції ідей та фіксації подій. Проста культура, натомість, змінюється повільно, тож вивчається вона саме як статична. Тож визначальною рисою цивілізації є власне швидкість змін: цивілізація має хронологію подій, має історію [6].

Цивілізації включають множинність культур та мов, проте вони не розширюються безкінечно. Географічний поділ не завжди є очевидністю, однак цивілізації, які формуються та розвиваються відокремлено, мають тенденцію до збереження відмінностей навіть після того, як виникає безпосередній контакт з іншою цивілізацією. В цьому контексті Тойнбі узагальнює спільні і водночас відмінні характеристики цивілізацій, коли описує їх як інститути, які «охоплюють, але не охоплюються іншими» [6].

Цивілізації мають певний рівень інтеграції, тобто частини цивілізацій співвідносяться між собою та перебувають у стійкому відношенні до цілого. Ілюстрацією є відношення кількох держав в межах однієї цивілізації: між такими державами існують чіткі та стійкі економічні та політичні зв'язки, такі держави пронизані спільними естетичними та філософськими ідеями. Рівень інтеграції може бути різним: високим (зміни в межах однієї частини цивілізації обов'язково і сутнісно впливають на інші складові частини цивілізації) або низьким (зміни в межах однієї частини цивілізації майже не справляють впливу на інші складові). Такі рівні інтеграції є характерними для будь–яких складних систем: у випадку виключення певної складової із системи, система функціонуватиме і надалі, хоча ефективність функціонування може докорінно змінитися. Проте в цілому залишиться та сама система, яку можна виокремити серед інших згідно тих самих ознак. Цивілізація видозмінюється у тому випадку, коли відбувається заміщення таких її характеристик, які найбільшою мірою інтегровані у систему і виключення яких обов'язково має наслідком відновлення цивілізації із принципово інакшими якостями.

Цивілізації змінюються і в цьому контексті рівень змінюваності обумовлений рівнем інтеграції складових частин цивілізації, а також рівень інтегрованості між кількома цивілізаціями. Цивілізації складаються з множини інтегрованих «систем» – регіональних та провінційних систем управлінських та сільськогосподарських регіонів, кожен з яких у свою чергу поділяється на складові частини. Йдеться про «систему» у розумінні П.Сорокіна. Можливий розгляд цивілізацій як системи, яка складається з «паттернів» – систем мистецтва, філософії, релігії, які поділяються на різні школи та напрямки. Паттерни являють собою схеми, які задають відношення між складовими частинами, а також відношення до цивілізації в цілому. Натомість, системи несуть в собі власну єдність, незалежно від того, чи формуються вони як частини більшого цілого чи ні. Такі підсистеми можна порівняти із складовими частинами конструктора, де метою є побудова певної конструкції за допомогою наперед даних окремих частин. Паттерни натомість доцільно порівняти з нитками килиму. Паттерни доцільно вивчати відносно системи, яку вони складають: як вивчається мистецтво імпресіонізму відносно суспільства, в якому воно виникло.

Всі характеристики цивілізації мають тенденцію до співвіднесення між собою та взаємозамінності. Народи схильні до запозичень, процеси розвитку в мистецтві та історії у певному регіоні мають тенденцію до зміни під впливом процесів розвитку в інших регіонах. Всі ці елементи, які змінюються та знаходяться у взаємодії, призводять до формування

образу цивілізації як цілого. Саме такий образ цілого пронизує цивілізацію і впливає на функціонування окремих частин цивілізації. Після того, як такі характеристики укорінюються, вони зазвичай зберігаються завдяки даному взаємному посиленню – елементів та образу цивілізації. Шпенглер розуміє це як «душу» цивілізації. Крьобер розуміє «душу» як узагальнення – відношення пат тернів до цілого цивілізації.

Цивілізації перебувають у неперервному процесі змін, протягом тривалих періодів зберігаючи власну ідентичність та самототожність. А зміни є природно притаманними цивілізаціям як дійсним функціонуючим системам. Цивілізації до певної міри є живими системами. Паттерни цивілізації містять в собі внутрішні обмеження та тенденцію до досягнення кульмінації у випадку відсутності нового матеріалу. В момент, коли межі можливостей чітко окреслюються відбуваються зміни у суміжних областях. Отже, послідовно відбуваються кульмінації образів, які формують кульмінацію цивілізації в цілому. Далі цивілізації мають альтернативи: розпад, закостеніння, самовідновлення та подальший розвиток. Всі паттерни та системи несуть тенденцію і до розпаду і до відновлення. Саме поняття відновлення є симптоматичним для сучасного розуміння цивілізацій і, водночас, спірним для науковців, які систематизують історію у впорядкований спосіб. Поняття відновлення ускладнює як поділ на періоди всередині цивілізації, так і можливості та доцільність прогнозів стосовно функціонування цивілізацій. Періоди формування та розпаду мають більше спільного, аніж відмінного в тому сенсі, що все це є процесом змін. Константами в даному контексті є високий або низький рівень інтеграції між частинами великої системи. Постає питання: чи можлива побудова узагальнень відносно формування та розвитку цивілізацій? Цивілізації зберігають властиві їм паттерни всупереч стійким та регулярним потокам формування, розпаду та відновлення. Тож паттерни можуть стати основою формування образу майбутнього.

Багато в чому культурна еволюція продовжує пристосовуватись до вже наявних моделей органічної еволюції. Контакти між носіями різних культурних традицій забезпечували подальші зміни; однак, зміни часто вводилися для того, аби захистити місцеві особливості, а не заради прийняття того, що сприймалося як чуже та небезпечне нововведення. Тому, навіть можливості негайного зв'язку та спілкування, які є поширеними сьогодні, навряд чи призведуть до деякого глобального одноманіття. Людським групам властиве збереження власної унікальності навіть за умов запозичення чужого. В процесі запозичення, людські групи ще більше фокусують увагу на відмінностях і у такий спосіб зберігають власні унікальні структури.

Численні та, як правило, конкуруючі, ідентичності, які є характерними для міст з давніх часів, почали відкриватися більшій частині людства. Головна моральнісна проблема людства – яким чином здійснити вибір між альтернативними колективними ідентичностями і як узгодити суперечливі обов'язки.

Найгострішою проблемою нашого часу В.Макніл вважає проблему поєднання належності до досі існуючих первинних спільнот з імперативами космополітизму в умовах, коли людство балансує на межі трансформації, що може спричинити значні наслідки. Проблемним залишається окреслення майбутнього виду спільнот, який може посприяти успішній адаптації своїх членів до глобальних комунікацій, перманентних змінам

та інших умов сучасного людського життя. І саме на даному етапі, вважає В.Макніл, викристалізовуються можливі виклики, найскладнішим з яких може бути соціальний розпад.

Однак, відповідні захисні структури можуть виникати та функціонувати локально, а згодом розповсюджуватимуться через імітацію та адаптацію, додаючись таким чином до людського досвіду та збільшуючи можливості людського життя. Сучасність являє людству серйозні ризики, водночас, відкривається широкий спектр можливостей. Саме в суперечливих та мінливих умовах сьогодення закладаються умови майбутнього.

І.Валлерстайн у роботі «Створенняі реальностей часу–простору: до розуміння наших історичних систем» продовжує дослідження розуміння простору та часу. Головною думкоє є те, що час і простір є соціально конструйованими геоісторичними явищами, аніж просто зовнішніми реальностями. За Валлерстайном існує низка різновидів соціального часу: для кожного різновиду соціального часу властивий різновид соціального простору. Саме тому Валлерстайн говорить про соціальні часи–простори (TimeSpaces). Дослідник наголошує на тому, що власне розуміння та сприйняття існування часів–просторів має сутнісні наслідки для наукової діяльності. Усвідомлення існування часів–просторів має наслідки для морального вибору у тих моментах часу–простору, коли «порядок» поступається місцем «хаосу», тобто коли структури знаходяться у перехідному стані [2].

Валлерстайн зазначає, що неможливо заперечувати існування того, що він називає «мультикультурною реальністю»: оскільки сьогодні суспільство загалом розуміє та визнає, існування множинностей у релігії, звичаях, мовах, типах соціальної поведінки і т.п.

Фернан Бродель у своєму ессе «Історія та соціальні науки: Longue Duree» (1958 р.) ствердив, що час – це соціальне породження (або творіння) і що історик не може у своїй роботі замикатись на використанні лише одного різновиду часу. За Броделем, існує три категорії соціального часу, які він визначав або за тривалістю часового інтервалу (которкостроковий, середньостроковий та довгостроковий час), або за об'єктом вимірювання. Короткостроковий час – це час l'histoire evenementielle – історія подій або ж епізодична історія, циклічна історія; термін Лакомба та Семіана. Середньостроковий час – це кон'юнктурна історія – l'histoire conjoncturelle. Довгостроковий час – велика історична «длительность» – longue duree – l'histoire structurelle – час структурної історії.

Власне, циклічна історія, або історія подій, у Броделя – це цикли всередині чогось більшого, а саме – структурної історії. У вивченні історії Бродель фокусує увагу на двох об'єктах аналізу – двох видах часу, які він вважає реальними. За Броделем, існують довгострокові структури (економічні та соціальні), які визначають у довгостроковому часі нашу суспільну поведінку – нашу соціальну екологію, наші цивілізаційні приклади (паттерни), наші способи виробництва. Також, існують циклічні ритми функціонування даних структур – розширення та стиснення економіки, чергування значення політичних та економічних явищ, які відбуваються регулярно. В основі безпосереднього суспільного життя лежать довгострокові неперервності структур або паттернів , які нечасто змінюються. Фундаментальні історичні зміни є надзвичайно повільними. «Історична реальність – це реальність тривалих, але не вічних наборів структур (історичних систем), які містять у собі власні структуровані способи дії

(циклічні ритми), але вони також підлягають безперервним повільним процесам трансформації, які є віковими трендами» [2]. Взагалі, Бродель намагається перевести увагу суспільства від епізодичного до структурного та циклічного часу. Валлерстайн, включаючи до понятійного апарату чотири броделівські часи – епізодичний час, циклічний час, структурний час та час мудреців, стверджує, що кожен час має окремий простір. А час і простір являють собою єдину категорію – час–простір.

Циклічний час у Валлерстайна – це моменти змінних, активних ритмів. Для циклічного часу характерним є «ідеологічний простір». Прикладом цього є просторова категорія «Схід–Захід», оскільки такий поділ сучасного світу є політичним, тобто ідеологічним. Значення категорії «Схід–Захід» використовується виключно для сучасності і не має сенсу для минулого. Сучасне використання терміну «Схід–Захід» пов'язане з певною циклічною фазою історії сучасного світу, цей термін не є безсумнівною категоризацією простору. Так само «Північ–Південь» є соціально створеною географічною категорією, яка має фундаментальне значення для розуміння сучасного світу. Таким чином, Валлерстайн робить висновок, що структурному (довгостроковому) часу відповідає структурний (широкомасштабний) простір, який не повинен бути стійким протягом хронологічного часу. Ілюстрацією цього є капіталістична світ–економіка.

Соціальні форми людського суспільства не є сталими або даними раз і назавжди. Ми невідворотно приймаємо певну структуру людської історії. Геллнер вказує на парадокс сучасності: не дивлячись на те, що для сучасної епохи властивими є соціальні та інтелектуальні зміни, які відбуваються з безпрецедентною швидкістю та глибиною, наше мислення стало неісторичним або антиісторичним. «Історицизм» став лайливим словом, оскільки властивий тим, хто вважає можливим передбачити хід історії, хто має ключ до майбутнього.

Крім історицизму, існує аргумент «помилки походження». Його суть, за Геллнером, полягає в тому, що походження та достовірність будь–якої ідеї не залежать одна від одної, а відтак вимога вивчення нашого походження або нашого минулого, в той час як ми оцінюємо чесноти наший майбутніх можливостей, є помилковою аргументацією. Тобто, виявляючи коріння наших ідей ми жодним чином не віднаходимо підтвердження їх правильності чи глибини. Наша позиція полягає в пошуку коріння заради розуміння наших можливостей, а не попередження нашого вибору. Результатом необхідності загального бачення історії є парадоксальна ситуація: ідеї, розроблені у XIX ст. Гегелем, Марксом, Контом та Спенсером, вважаються неактуальними і, водночас, використовуються повсякчас і всюди.

Е.Геллнер в загальних рисах окреслює певне бачення історії, яка має нову форму, але яка ще не була зафіксована. У своєму дослідженні Геллнер використовує дедуктивний метод: висновки формулюються на основі чітких передумов; різні можливі висновки перевіряються доступними фактами. Передумови переглядаються тоді, коли не вдається встановити відповідності між наслідками та доступними фактами. Методика окреслення історичного фону полягає не в простому описуванні – занадто розрізненими є факти, а історична реальність занадто багата на події. Дослідник обирає певну кількість вирішальних та найпростіших факторів з людської історії і розробляє далі їх загальні наслідки.

Історичні трансформації, на відміну від біологічних, передаються за допомогою культури. Культура є особливою формою трансляції, яка, на відміну від генетичної, закріплює у часі набуті якості. Культура також являє собою певний спосіб здійснення дій, характерний для даного суспільства, і цей спосіб діяльності не обумовлений генетично. Людство унікальне тим, що спільноти, на яке воно поділяється, демонструють розмаїття способів поведінки, кожен з яких співвідноситься з нашим спільним генетичним спадком. Однак, жоден із цих способів не обумовлений генетично. Культури передаються не генетично, а соціально. Культури можна визначити як системи понять або ідей, що керують мисленням та поведінкою [2]. Геллнер піддає сумніву позицію про те, що суспільства увіковічують себе за допомогою культур.

Варто зазначити, що йдеться про поняття та явища, які є можливими в межах різних соціальних умов. Геллнер обґрунтовує тезу про те, що стадійність історії – проблемне питання, неоднозначне по своїй суті. Він пояснює це тим, що історія дійсно містить стадії, тобто більш ранні стадії являють собою передумови для подальших, однак некоректно стверджувати, що з більш ранніх стадій обов'язково витікають більш пізні. За Геллнером, це не значить, що розвиток є наперед визначеним або прогнозованим, оскільки некоректно стверджувати, що всі можливості втілюються і що дійсний напрямок розвитку був єдино можливим і необхідним [3].

Виходячи з таких позицій Геллнер піддає сумніву власне можливість соціального прогнозу поза ізольованими сферами. Обґрунтовує він таку позицію тезою про те, що навіть за умови коректного визначення всіх факторів, притаманних даній ситуації, незначні та непередбачувані зміни у співвідношенні основних складових процесу можуть спричинити непередбачувані зміни. За такою ж логікою Геллнер заперечує можливість прогнозування появи або відсутності нових факторів. Натомість він концентрує увагу на можливості розуміння процесу, а не його прогнозування. Геллнер заперечує існування певної єдиної для всіх людських суспільств обов'язкової моделі розвитку [3].

Динаміка соціокультурних процесів, які переживає людство у XXI ст. актуалізує багато проблем, пов'язаних з характером присутності досвіду минулого в бутті сьогодення, а також із способами покладання майбутнього. Це зокрема проблема впливу історичного досвіду на специфіку покладання можливих варіантів майбутнього, з урахуванням особливостей сучасних суспільних процесів.

Фундаментальні зсуви у світовій економіці, політиці, соціальних процесах не завершилися, і вони є предметами дослідження саме як тенденційні. Мегатренди сучасного світового розвитку є полілінійними, суперечливими, а відтак не можуть бути описані в межах простих лінійних схем. Характерною ознакою сучасності є заперечення власної "самобутньої" цивілізаційної природи – самозаперечення, яке постає результатом трансформаційних (модернізаційних, глобалізаційних) процесів, на власному цивілізаційному грунті. Транснаціональна конструкція сучасного світу є комплексним продуктом зусиль та процесів всіх учасників означених процесів. Неоднозначність ситуації, зростання значущих факторів ризику для всього людства є благодатним ґрунтом для постійного наукового інтересу до різного роду моделей майбутньої світобудови та шляхів її втілення у життя. Існуючі протиріччя в поєднанні з невирішеними проблемами близького минулого сприяють нестійкості,

нестабільності світової системи, водночас така ситуація є спонукою для науковців до вироблення широкого спектру можливих сценаріїв суспільного розвитку.

Література

1. Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм XV–XVIIIвв. Т.3. Время мира. – М.: Прогресс, 1992.

2. Валлерстайн І. Изобретение реальностей Времени–Пространства: к пониманию наших исторических систем// Альманах «Время мира». Выпуск 2. Структуры истории. – Новосибирск, 2001.

3. Геллнер Э. Условия свободы. – М.,1995.

4. Данн Р. Альманах «Время мира». Выпуск 2. Структуры истории. – Новосибирск, 2001.

5. Макнил В. Меняющийся образ всемирной истории// Альманах «Время мира». Выпуск 2. Структуры истории. – Новосибирск, 2001.

6. Мелко М. Природа цивилизаций// Альманах «Время мира». Выпуск 2. Структуры истории. – Новосибирск, 2001.

7. Розов Н.С. Философия и теория истории. Кн.1. Пролегомены. – М., 2002

8. Розов Н.С. Возможность теоретической истории: ответ на вызов Карла Поппера // Вопросы философии,1995. – № 12. – С.55–69.

9. Чейз–Данн К., Холл Т. Две, три, много миросистем //Альманах «Время мира». Выпуск 2. Структуры истории. Новосибирск, 2001.

Костенко М.В. Осмысление возможностей конструирования будущего в рамках цивилизационной парадигмы

Раскрывается суть основных современных теорий в рамках цивилизационной парадигмы. Обозначены основные тенденции и возможности конструирования будущего в современных цивилизационных теориях. Проанализированы работы Валлерстайн, Мелко, Данна, Розова и др.

Ключевые слова: *цивилизационные теории, цивилизационная парадигма, тенденции.*

Kostenko, M.V. Reflection on the possibilities of building the future on the ground of civilization paradigm

The article explains on the basic contemporary theories within the civilization paradigm, that eliminate main courses of social development. The article is to present general tendencies on future building possibilities of civilization paradigm. There are authors like Wallerstein, Melko, Dunn, Rozov etc. that are analyzed in this article.

Key words: *civilizations theories, civilization paradigm, tendencies.*

УДК141.7:316.3:321.64:[008+321.01] Кострюков С.В.

Культура і влада: параметри взаємодії в тоталітарному суспільстві

Аналізується характер взаємодії культури і влади в добу тоталітаризму. Зроблено висновок, що саме культура ставала тим головним джерелом опозиційності щодо влади, критична маса якої відвертали від влади все більш помітну частку населення, відкривала очі на правду й спонукала народ до непокори.

Ключові слова: *культура, влада, тоталітаризм, історія, особистість, демократія.*

Актуальність вивчення проблеми взаємодії культури і влади в тоталітарному суспільстві є нагальною потребою сьогоденної історії українського суспільства саме тому, що відголос цієї взаємодії відчувається й сьогодні. Понад те, демократичні перетворення, здійснюються вкрай суперечливо, балансують на межі можливого, що в будь–який час може обернутись вивертами історії, подібними до вже пройденого і пережитого. Проведений аналіз є своєрідним протектором, недопущенням цих можливостей, їх викоріненням. Тоталітаризм – явище складне, багатолике й суперечливе. Тоталітарним режимам вдавалось здійснювати неймовірні перетворення, інтегрувати зусилля мас на грандіозні новобудови, загарбницькі війни і одночасно захист від загарбників, підняти виробництво, навести порядок, практично викорінити злочинність тощо. Однак в історію він увійшов, головним чином, іншим: тоталітаризм це – терор, як фізичний, політичний, так і ідеологічний. Одна партія, один народ, одна держава – є головними гаслами тоталітарного суспільства. Їм підпорядковувався спосіб життя і мислення, світогляд і мораль, суспільні та індивідуальні цінності, наука, культура і освіта [3,171]

Є й інше визначення тоталітаризму. «Тоталітаризм – це антигуманна суспільно–політична система, яка заради певної мети своїх творців прагне повного (тотального) контролю над всім життям суспільства і всіма сторонами життя кожного індивіда. Слово «тоталітарний» вперше було спожито в Італії на початку 20–х років XX ст. Дж.Амендола і П.Гобетті при критиці диктатора Муссоліні й створену ним однопартійну фашистську систему. Перехоплюючи ініціативу, Муссоліні сам проголосив тоді своєю метою створення «тоталітарної держави». Пізніше термін «тоталітарна держава» використовувався нацистськими правителями в Німеччині.

Нова хвиля застосування поняття «тоталітаризм», «тоталітарний» починається після Другої світової війни, в умовах «холодної війни». На цьому етапі вони широко використовуються для характеристики сталін-

ського режиму в СРСР, а також маоістського Китаю, Кампучії «красних кхмерів». ВРозвінчування тоталітаризму сприяли книги Х.Арендт «Походження тоталітаризму» (1951 р,), К.Фрідріха і Зб.Бжезинського «Тоталітарна диктатура і автократія» (1956 р.). Зокрема, К. Фрідріх і З. Бжезинський визначають тоталітаризм як політичний режим, який характеризується вкрай широким (тотальним) контролем держави над усіма сторонами життя суспільства [4].

До початку Другої світової війни під тоталітаризмом розуміли репресивні однопартійні режими в Італії, Германії та СРСР на чолі з сильними лідерами, що закликають порвати зі всіма традиціями на користь деякої вищої мети. Але вже в 1970–і роки, через подальше пом'якшення режиму в СРСР, термін «тоталітаризм» став все рідше вживатися науковцями, проте продовжував залишатися популярним серед політиків.

Падіння комуністичних режимів в країнах радянського блоку і СРСР в другій половині 1980–х викликало повторну кризу в теорії. Твердження, що тоталітарні режими не здатні самі ініціювати радикальні реформи, було визнано помилковим. Проте в цілому аналіз тоталітаризму вніс значний внесок в порівняльну політологію, а використання цього терміну до цього часу достатньо поширене.

В даний час тоталітаризм розуміється як політичний спосіб організації всього суспільного життя, що характеризується всеосяжним контролем з боку влади над суспільством і підкоренням всієї суспільної системи колективній меті і офіційній ідеології. Це не тільки політичний режим, але і певний тип політичної і суспільної системи.

Тоталітарний режим – політичний устрій, при якому державна влада в суспільстві зосереджена в руках однієї групи (звичайно політичної партії) знищуючої в країні демократичні свободи і можливість виникнення політичної опозиції. Тоталітарні режими виникають в умовах політичної нестабільності, соціального неблагополуччя, економічних труднощів, коли маса зубожілого населення, втративши надію в зміну життя на краще легко піддається на обіцянки: в найкоротший строк провести корінні зміни, «відновити справедливість», «перерозподілити власність», розправитися з «ворогами», що повергли народ у всі ці біди. Під цими гаслами маси об'єднуються на основі національної, класової або іншої спільності, бачивши ворогів в тих, хто до цієї спільності не належить. Для масової ментальності характерний колективізм, агресивна ксенофобія, преклоніння перед вождем визнання влади партії, що охоплює всі сторони життя. Такий тип особи Х.Ортега–і–Гассет визначив як «масову людину».

Вихід на політичну арену «масової людини» і робить можливим виникнення тоталітаризму. Цінність особи заперечується. Тоталітаризм перетворює особу на елемент системи, а основною «несучою структурою» є політична партія, зрощена з державою.

Таким чином, можна сформулювати основні ознаки тоталітаризму, а саме:

– держава прагне глобального панування над всіма сферами суспільного життя, до всеохоплюючої влади;

– суспільство практично повністю відчужено від політичної влади, але воно не усвідомлює цього, бо в політичній свідомості формується уявлення про «єдність», «злиття» влади і народу;

– монопольний державний контроль над економікою. Засобами масової інформації, культури, релігії і т.д. аж до особистого життя, до мотивів, вчинків людей;

– абсолютна «правова», а точніше антиправова, регламентація суспільних відносин, яка базується на принципі «дозволено тільки те, що прямо дозволене законом»;

– державна влада формується бюрократичним способом, по закритим

від суспільства каналах, оточена «ореолом таємниці», неприступна для контролю з боку народу;

– домінуючим методом управління стає насильство, примушення, терор;

– панування однієї партії, фактичне зрощення її професійного апарату з державою, заборона опозиційно набудованих сил;

– свободи людини і громадянина носять декларативний, формальний характер, відсутні чіткі гарантії їх реалізації;

– економічною основою виступає велика власність: громадська, монополістична, державна;

– наявність однієї офіційної ідеології, фактично усувається плюралізм;

– централізація державної влади на чолі з диктатором і його оточенням;

– безконтрольність репресивних державних органів з боку суспільства;

– відсутність правової державності і цивільного суспільства;

– державна влада здійснюється на свій розсуд, свавіллю, без

урахування думки більшості, в суперечності з демократичними механізмами, нормами і інститутами [5].

Характерною межею переходу тоталітарного суспільства в стаціонарний режим є перенесення центру тяжіння пропаганди з поклоніння конкретним людям – героям, напівбогам, яким ми зобов'язані нашим щасливим життям, на поклоніння більш абстрактним поняттям, що безперервно відтворюються: лад, партія, Центральний Комітет.

Культура тоталітарного суспільства – один з якнайменше вивчених аспектів тоталітаризму як такого. Питанням розвитку культури в рамках тоталітаризму присвячено обмежене число досліджень в яких перш за все розглядаються лише окремі особливості функціонування культури в тоталітарному суспільстві.

Культура тоталітарного суспільства складна і суперечлива. Характеризуючи політику тоталітарних держав в області культури, необхідно враховувати, що культура – явище багатогранне, багатошарове і більш глибоке, ніж політика, і лише політичним пристроєм суспільства не можна визначати культуру тоталітарного суспільства. Хоча згубний вплив тоталітаризму на культуру очевидно, проте певна частина культури радянського суспільства виявилася вище за політику і сильніше за владу.

Навіть при першому погляді на культуру тоталітарного суспільства впадає в очі її самодостатність. Тоталітарна культура вороже відноситься до всіх зовнішніх впливів, до елементів культури інших країн, особливо в тому разі якщо інші країни є ідеологічно ворожими режимами, що заперечують тоталітарну замкнутість. Тоталітарний режим, як і взагалі

практично будь–який режим авторитарного і – тим більше – тоталітарного типу, замкнутий по своїй природі. Впливи із зовнішнього світу, з «ворожого оточення» загрожують цілісності тоталітарного режиму, його внутрішній рівновазі [6].

Тому тоталітарне суспільство є мілітаризоване, що знайшло віддзеркалення і в системі освіти, і в культурі. Підготовка людей до героїчних звершень в ім'я світлого майбутнього, в ім'я захисту своєї держави і його керівництва стала задачею освіти а оспівування цього героїзму – задачею культури і мистецтва.

Культура і особливо мистецтво стає зброєю боротьби за владу, частиною загальнопартійної справи, засобом виховання мас у дусі панівної ідеології. Це підтверджується теорією і практикою всіх тоталітарних держав, не дивлячись на відмінність їх ідеологічних установок. «Літературна справа повинна стати частиною загальнопролетарської справи, «коліщатком і гвинтом» одного–єдиного, великого соціал–демократичного механізму, що приводиться в рух всім свідомим авангардом всього робочого класу. Літературна справа повинна стати «складовою частиною організованої планомірної, з'єднаної соціал–демократичної партійної роботи» – писав В.І. Ленін в 1905 році в статті «Партійна організація і партійна література» [7,101].

Пізніше він не раз повторював ці положення. На них грунтувалася політика партії в області літератури і мистецтва.

ЦК партії регулярно приймав ухвали, що визначають культурну політику, жорстко відкидаючи все, що не укладається в «прокрустове ложе» ідеології. Ухвала «Про перебудову літературно–художніх організацій» (1932 р.) поклало край існуванню різних художніх організацій і творчих об'єднань і затвердило організаційну і художньо–стилістичну єдність в мистецтві; «Про журнали «Звезда» і «Ленинград» (1946 р.) – піддало нищівній критиці творчість А.Ахматової і М.Зощенко, після якої ці автори були позбавлені можливості видання на довгі роки. Було багато інших ухвал: «Про оперу В.Мураделі «Велика дружба» (1948 р.), «Про літературно–художню критику» і «Про заходи по подальшому розвитку радянської кінематографії» (1972 р.), «Про творчі зв'язки літературно–художніх журналів з практикою комуністичного будівництва» (1983 р.) та ін.

В Звітних докладах ЦК партійним з'їздам був розділ «Ідейно–виховна робота. Освіта, наука і культура», по якій ухвалювалося рішення визначаюче культурну політику партії. Йшлося про підвищення ролі науки і мистецтва в ідеологічному вихованні. Це було записано і в Програмі КПРС, прийнятої XXII з'їздом партії, в рішеннях з'їздів.

Контроль над культурою був всеосяжним: цензура, державні комісії приймали спектаклі і виставки, дозволяючи або забороняючи їх. Все це разом узяте повинне було формувати у народу те уявлення про світ, яке відповідало певним ідеологічним установкам.

Ідеологічний диктат існував і в науці. Він не завжди реалізувався в ухвали. Частіше практикувалася організація кампаній, направлених проти тих або інших наукових теорій і їх носіїв.

Так, незабаром після встановлення радвлади близько двохсот видатних учених були відторгнуті від наукової і викладацької діяльності і приму-

сово відправлені за кордон (1922 р.). Серед них філософи Б.Н.Лоський, Ф.А.Степун, М.О.Бердяєв, П.О.Сорокін та ін.

Критиці піддалися мовознавство (теорія Н.Я.Марра), економічна наука, грунтознавство (травопольна теорія В.Р. Вільямса) та ін. Наукові теорії оцінювалися з політичної точки зору. Науково–теоретичним проблемам додавався політичний характер. Такі ж процеси відбувалися і в інших тоталітарних державах.

Контроль партійного апарату над господарством і культурою захопив вже всі рівні ієрархії, той контроль, який не допускає проникнення на керівні посади – і взагалі на скільки–небудь помітні місця – людей здатних боротися за свої переконання і основні права особи, людей чужих з погляду тоталітарної держави. Техніка контролю досягла високого ступеня досконалості. Час від часу партійні і урядові органи видають ухвали, які звичайно так і називаються: «Про заходи по подальшому вдосконаленню...»

Ось, наприклад, 9 листопаду 1974 року в «Правді» опублікований виклад ухвали ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи по подальшому вдосконаленню атестації наукових і науково–педагогічних кадрів». Тут звертають на себе увагу два елементи. По–перше, Вища атестаційна комісія привласнююча вчені ступені і звання, переводиться з ведення Міністерства вищої освіти у ведення Ради Міністрів. Отже, нагляду, за атестацією науковців, надається збільшене значення. Щодо другого елементу, то його зміст випливає з того, що в практичній діяльності Вищої атестаційної комісії, рад вищих навчальних закладів і наукових інститутів рекомендовано встановити непорушне правило, щоб до захисту приймалися тільки такі дисертаційні роботи, які мають наукову і практичну цінність, а претендентами вчених ступенів затверджувалися особи, що проявили себе на науковій, виробничій і суспільній роботі [8].

В XX ст. пошана до учених і до учености велика, велика пошана і до інших професійних досягнень. Але для неспеціаліста (а в будь–якій заданій області переважна більшість громадян – неспеціалісти) посвідченням професійного рівня є визнання держави. А держава знає, кого засвідчувати, а кого – ні.

Проте справа не тільки в посвідченні. Сучасне суспільство характеризується таким високим ступенем інтеграції, що майже ніяке серйозне досягнення неможливе поодинці, без співпраці з інститутів та їх колективів. Мабуть, тільки письменник і може працювати один. Навіть математик має потребу в наші дні в доступі до обчислювальної машини. Архітектор – не архітектор, поки спроектована ним будівля не побудована, а кінорежисер – не режисер поки його фільм не вийшов на екрани.

Наступ тоталітаризму на культуру йшов починаючи з Жовтневої революції, зверху вниз, тобто «чужі елементи» відтіснялися на все більш низькі рівні ієрархії. Тепер цей процес, мабуть прийшов до природного завершення: стерилізована найнижча сходинка сходів, якщо, звичайно, не рахувати тих осіб – тієї більшості осіб, які абсолютно ніким не керують. В усякому разі, по досвіду в наукових установах можу сказати, що «чужі елементи» ще можуть посідати посади молодших або старших наукових співробітників, але у жодному випадку – завідувати лабораторією або сектором, або будь–якою іншою структурною одиницею. Керівник по-

винен виховувати своїх підлеглих. Так здійснюється самовідтворення тоталітаризму і в культурі. Керівники виховують собі подібних.

Дилему «совість або робота», яку тоталітарне суспільство ставить перед людиною творчої професії, кожний вирішує по–своєму. Більшість тих людей, яких називають порядними, частково жертвують роботою, частково совістю. Вони прагнуть звести до мінімуму своє відношення до соціальних проблем, прагнуть обмежитися чисто професійними аспектами діяльності і чисто професійними контактами. Ті ж, хто не зберіг і краплі порядності нічим не гребують для просування вгору. Іноді, наприклад, вони діють в огидних інсценуваннях, де вони ніби–то «вільно і відверто» обмінюються думками з представниками Заходу з питань політики чи ідеології. Отже, єство тоталітарного режиму в тому, що при ньому немає місця для свободи особистості.

Розвиток культури в тоталітарному суспільстві здійснюється не інакше як через позиціювання від офіційної влади, боротьбу з режимом або через опозицію до нього. Десятки і сотні митців своєю творчістю не тільки не погоджувались з тоталітарними режимами, але й критикували його як антигуманний, антилюдяний. З боку режиму їх цькували, засуджували, піддавали репресіям, висилали за межі країни. Культура у цій ситуації сприймалась як антагоніст тоталітарному режиму: якщо не вдавалось її «приручити», культуру витісняли з суспільного обігу, спалювали книги, забороняли кінокартини чи вистави, оголошували шкідливими пісні, вірші, повісті і романи.

Дійсна (а не пристосовницька) культура з тоталітарним режимом не тільки ніколи не уживалась, але й постійно боролась з ним. В різні історичні часи – від байок знаменитого Езопа до полум'яних романів Солженіцина та критичних виступів академіка Сахарова – культура, наука і освіта викривали тоталітарну владу, закликали цуратись її, не підкорятись їй. Зрештою, саме культура ставала тим головним джерелом опозиційності щодо влади, критична маса якої відвертали від неї все більш помітну частку населення, відкривала очі на правду й спонукала народ до непокори.

Література

1. *Андрущенко В.П.* Організоване суспільство. Проблема організації та суспільної самоорганізації в період радикальних трансформацій в Україні на рубежі століть: Досвід соціально–філософського аналізу. – К.: ТОВ «Атлант ЮЕмСі», 2005. – 498 с.

2. *Голомшток И.* Тоталитарное искусство. – М., 1994. – 317 с.

3. *Губерський Л.* та ін. Культура. Ідеологія. Особистість: Методолого–світогляд. Аналіз / Губерський Л., Андрущенко В., Михальченко М. – К.: Знання України, 2002. – 580 с.

4. *Фридрих К., Бжезинский З.* Тоталитарная диктатура и автократия. – М., 1956. – 319 с.

5. *Марченко М.Н., Лунгу П.Ф.* Основи держави і права в питаннях і відповідях. – М., 1995. – 173 с.

6. *Сумбатян О.Г.* Тоталітаризм – політичний феномен XX століття // Соціально–гуманітарні знання. – 1999 – №1.

7. *Ленин В.И.* Партийная организация и партийная литература. Полн. собр. соч. – М.: Политиздат – Т.12. – 101 с.

8. *Работяжев Н.В.* Политическая система тоталитаризма: структура и характерне особенности // Весник московского университета. Политические науки. – М., 1998. – № 1.

Кострюков С.В. Культура и власть: параметры взаимодействия в тоталитарном обществе

Анализируется характер взаимодействия культуры и власти в период тоталитаризма. Сделан вывод, что именно культура становилась тем главным источником оппозиционности к власти, критическая масса которой отворачивала от власти все более заметную часть населения, побуждала народ к непокорности.

Ключевые слова: *культура, власть, тоталитаризм, история, личность, демократія.*

Kostrukov, S.V. Culture and the power: criteria of interaction in the totalitarian society

Analyses of the nature of interaction of culture and the power in the age totalitarianism. It is inferred that it is the culture that has always been the main source of opposition towards the power, the critical mass of which averted an ever increasing part of the population from the power, opened its eyes to the truth and encouraged the people to disobedience.

Key words: *culture, the power, totalitarianism, history, a personality, democracy.*

УДК 165.242.1:17.022

Ташпулов В.Я.

Роль самосвідомості у ціннісній самоідентифікації особистості

Проаналізовано можливості залучення проблематики самосвідомості до теми ціннісної самоідентифікації людини у соціальному контексті.

Ключові слова: *цінності, ідентичність, само ідентифікація, ціннісна само ідентифікація, самосвідомість.*

Цінності мають двоїсту соціальну природу. З одного боку, цінності мають, безумовно, опертя у соціальних спільнотах: чи вони транслюються через традиції, які підтримуються спільнотами, чи формуються під впливом спільно пережитого вражаючого досвіду (що може слугувати підставою для появи нової спільноти). З іншого боку, цінності завжди набувають сили як інтерпретовані особистістю, суб'єктивовані: якщо цінності, на наше переконання, не можуть бути суб'єктивними, індивідуальними, а мають принципово соціальну природу, це не означає, що вони не мають своїх антропологічних чи можливо навіть метафізичних підстав у індивіді.

Об'єктивно–спільнотна сторона соціальної природи цінностей доволі ґрунтовно розроблена у філософській традиції. З трансценденталістської точки зору її дослідили неокантіанці, передусім В.Віндельбанд [5] та Г.Рікерт [10], з феноменологічної – М.Шелер [15], з соціально–політичної – М.Вебер [4], а традиція філософії комунітаризму зібрала воєдино ці ідеї у дусі філософії Г.Гегеля [6], надавши спільноті великої влади над особистістю саме завдяки визначальному впливу цінностей спільноти на поведінку індивіда. Досить звернутися до праць Ч.Тейлора [12].

Водночас, соціальна природа цінностей як суб'єктивованих опрацьована, на наш погляд, ще незадовільно, як у світовій, так і, особливо, у вітчизняній філософській традиції. З одного боку, маємо важливі напрацювання щодо виявлення особистісного характеру наукових знань у творах М.Полані [11] та П.Феєрабенда [13] – а тим більше очевидним стає особистісний характер знань, які менш контрольовані інституційно, аніж знання наукові. Такі особистісні знання, очевидно, пов'язані не просто з особливим суб'єктивним досвідом, а й з неминучим у цьому випадку набуттям такими знаннями ціннісного характеру. З іншого боку, особливості суб'єктивного опанування самих цінностей більшою мірою налізуються у психології та педагогіці, але набагато менше у філософії.

Розглядаючи проблему суб'єктивації цінностей спільноти особистістю, слід, на наш погляд, передусім сконцентрувати увагу на темі самоідентифікації особистості у розрізі її ціннісної самоідентифікації, і

зокрема зупинитися на ролі свідомої складової цього процесу, власне ролі формування особистістю самої себе у ціннісному вимірі.

Важливі напрацювання у аналізі ідентичності, щоправда переважно у руслі проблеми колективної ідентичності і на прикладі самовизначення європейської спільноти знаходимо у вітчизняного дослідника М.Кузьменка [9]. Втім, ці напрацювання, на наш погляд, можуть бути певною мірою корисними і для цілей нашого дослідження. Так, зокрема, це ідея множинної ідентичності, пропонована цим автором. Така ідентичність властива саме індивідам як членам декількох спільнот. А отже, спільнота втрачає свою виняткову визначальну силу щодо індивіда: приймаючи цінності різних спільнот, сама особистість вирішує питання щодо їх узгодження, а отже і взаємного підпорядкування різних цінностей.

Схожі ідеї знаходимо, зокрема, також у французького дослідника Е.Балібара [1]. Також Ентоні Сміт вказує на те, що використовуючи поняття колективної ідентичності, важливо пам'ятати, що люди одночасно є членами декількох груп і тому мають множинні ідентичності. Ідентичності, приміром , можуть утворюватися на грунті віднесення індивідом себе до класу, ґендеру, родини, і, також, мати зв'язок з ідеєю національної держави. Люди можуть мати множинні ідентичності і європейська ідентичність, в такому разі, не вступає в конфлікт з національними ідентичностями [18].

Т. Ріссе аналітично виділив три способи міркувань про множинні ідентичності [17,6]. По–перше, ідентичності можуть бути вкладеними, мислимими як концентричні кола або російська матрьошка, коли один елемент утримується в іншому. Ця модель , як справедливо зауважує М.Кузьменко, припускає визначену ієрархію між людським почуттям приналежності і прихильності [9]. По–друге, ідентичності можуть бути поперечно–розділеними. У цій конфігурації деякі, але не всі члени групи однієї ідентичності також є членами групи з іншою ідентичністю. Третій шлях концептуалізації відносин між європейською й іншими ідентичностями, до яких відносять себе люди, можна назвати моделлю «багатошарового пирога» множинних ідентичностей. Відповідно до цієї моделі, різноманітні компоненти індивідуальної ідентичності не можуть бути чітко розділеними (як і багатошарове тістечко) по різних рівнях, як передбачається в двох розглянутих вище концепціях. У рамках цієї концепції передбачається, що компоненти ідентичності впливають один на одного, вливаються і перемішуються один з одним.

До позиції Т. Ріссе, приєднується Т. Асад [16,227], а також Бернард Вальденфельс [3], які підкреслюють важливість множинної природи ідентичностей та потребу зважати на роль Іншого у визначенні європейської ідентичності. Асад тому ставить питання про те, чи може Європа репрезентувати Іслам. Щоб зробити це, міркує він, вона мусить стати здатною дозволити втілити «множинні способи життя, а не лише просто квітнути множинним ідентичностям». Очевидно, що всі ці питання щодо ідентичностей прямо торкаються проблеми цінностей, які сповідують індивіди як члени різних спільнот.

Таким чином, можна зробити висновок про те, що концепт колективної ідентичності вказує на історичний процес циклічної взаємодії між комплексом соціальних символічних структур, що формуються (цінностей, норм поведінки, колективних символів) і самоідентифікацією індивідів, відбувається в межах цього комплексу і завдяки йому, а також впливає

на відтворення цих символічних структур(«соціальна рекурсивність» [8,18–19]). Основне питання полягає в тому, «як уявлення індивідуальної ідентичності змінюються з часом і в контексті змін інституційного оточення» [2,94]. Множинність є суттєвою ознакою колективних ідентичностей, завдяки якій вони можуть розглядатись як вкладені одна в одну, такі що заперечують одна іншу або зливаються воєдино.

На фоні такої строкатості можливостей ціннісного самовизначення першорядної ролі набуває здатність особистості здійснювати власний ціннісний вибір – як стратегічно, так і у різних соціальних контекстах. Оскільки цей вибір постає завжди як проблемний (більш або менш гостро), тому вибір цей здійснюється свідомо, як свідоме утвердження через закріплення однієї життєвої позиції як власної на відміну від інших як неприйнятних з певних міркувань. У такому ракурсі дослідження варто звернутися до класичних на сьогодні досліджень теми самоствердження за допомогою свідомості, здійснених Дітером Генріхом. Розпочинаючи дослідження свідомості, цей автор передусім постулює поняття «свідоме» так: воно «не віддається нагальним бажанням, розуміє свої конечні цілі, тверезо оцінює свою недовготривалість, і отже змушене не марнувати коштовний час власного існування». Свідоме життя – це безупинна активність. Нею життя само себе безустанно впорядковує, переробляє, формує. Ця дія відбувається як знання свідомості про саму себе. По мірі накопичення, нагромадження такого знання свідомість стає самосвідомістю. Далі Генріх заперечує обмеження самосвідомості кордонами будь–якої теорії. Він це пояснює тим, що суб'єкт не володіє остаточно–достовірним знанням про себе самого, бо знаходячись у русі безупинного самопізнання постійно змінюється відповідно з набуттям такого знання. Це постулюється автором як суб'єктивність у процесуальному сенсі [7,18].

Особистісна ідентичність людини формується зі знанням про себе, але не постає разом зі знанням. Тобто процес самоідентифікації відбувається паралельно активному самопізнанню. Усталене знання про себе гальмує формування особистості. Прикладом можна привести тотожність духу його діяльності. Дух може бути чогось вартий, коли він знаходиться в активно–творчій діяльності. Спокій духу рівнозначний його небуттю.

Поява знання про себе є засадничою для процесу свідомого життя, і безпосередньо з нього розпочинається процес саморозуміння. Озброєний знанням про самого себе суб'єкт має змогу, утвердившись у своєму внутрішньому світі, діяльно втрутитись у світ зовнішній, дійсний. Відмінності між несталістю знання про себе і наявною статичністю відкритої суб'єкту форми світу, як відмінні один від одного вектори людського мислення, не заперечують один одного. Свідомість трактується Генріхом як обмежена, коли перебуває у зовнішньому світі, як «скінченна» і підпорядкована своїй біологічній долі [7,24]. І, отже, осмислюючи це, свідомість у відкритому світі не може знайти місце, звідки визначити для себе, що світ властиво є, існує. Адже з констатацією своєї кінцевості свідомість не може пролонгувати існування світу, в якому поки ще знаходиться.

Трагедії усвідомлення даремності існування всього сущого, за Генріхом, може зарадити дві речі: по–перше, емпіричні науки про природу, по–друге, і це головне, – спекулятивне мислення.

Спираючись на отриманий емпіричними науками опис світу, суб'єкт, усвідомлюючи знання про нього, починає не заперечувати, не сумніватися в його можливій без неї (свідомості) дійсності. І лише в спекулятивному

мисленні свідомість остаточно знаходить себе і утверджується в зовнішньому світі.

Перед тим як упритул підійти до огляду спекулятивного мислення Генріх звертається до історії формування його суті. Тут Генріх хоче нагадати про роль спекулятивної філософії щодо пізнання і осмислення реального світу. З античних часів спекулятивне мислення використовувалось для домислення, додумування фактів матеріального світу. Це відбувалось унаслідок браку емпіричних даних про нього і врешті відобразилось у пошуку умоглядних першооснов. Тільки в Новий час, починаючи з Канта спекулятивне мислення об'єктивується на самому собі, здійснюючись як самотлумачення. Об'єктом пізнання стає сам суб'єкт, точніше власна здатність суб'єкта до пізнання.

Спираючись на теоретичні здобутки вчення Канта, Генріх продовжує дослідження суб'єктивності. Вона вбачається ним значною і дієвою, коли з елементарним знанням про себе постають різноманітні висновки, що допомагають пояснювати засадничі стани справ і переконливо розв'язувати проблеми. Це означає, що мусить утворитися система «науки про суб'єкт», обіцяючи нездійснене. Потрібен принцип, що пов'язує себе самого і висновки, які вже є в ньому і з нього виводяться. Знання суб'єкта про себе самого самопояснюється відносно часу, простору та ставленням до інших. Тобо свідомість знаходить себе існуючою саме в цю дійсну епоху, в соціально–історичному контексті та соціумі, охопленому традицією інтерсуб'єктивної комунікації. Відповідно цьому знання про себе персоніфікується і переходить від стану «буття–для–себе» у стан «буття–для–мене». Останній статус персоніфікована свідомість набуває співвідносячись з іншими суб'єктами. Не самозвеличуючись і не утверджуючи своєї могутності, філософія суб'єкта пробуджує зацікавлення до себе самої і мотивує себе, підпорядковується своєму призначенню відносно контексту життя і поглиблює його так. Дійсність у «бутті–для–мене» не є самопояснювальною, за Генріхом, і потребує певної основи, з якої самовиводиться. Ця основа може залишатися не пізнаною, але є необхідною як онтологічний орієнтир. Це може бути або віра в Бога, або мова, яка виявляє себе через утілення «буття–для–мене», не прагнучи впливати на інше «буття–для–себе». І перше, і друге має глибинні внутрішньо–інтимні риси. Мова ж тут, постаючи як мова–для–мене, так отримує стимул для розвитку, започаткувавшись як внутрішньо–інтимна або мова з самим собою, так виробляючи мовні новоутвори і збагачує ними мову (мовлення) загальновживану.

Отже, можна підсумувати: суб'єктивність не є самопояснювальна структура. Складається з множини певних не редукованих моментів, які модифіковані і пов'язані одним з одним. Суб'єктивність не самообмежена і обумовлює себе власною основою і світом, в якому знаходиться. Тож суб'єктивність не може бути ані усталеним принципом, ані теорією, бо спекулятивна логіка діє там, де суб'єктивність та її світ мислиться з її основи, тобто де можна розкривати поняття абсолюту.

На цьому місці Генріх уводить у текст поняття «самотлумачення». Самотумачення є суттєвим чинником, за допомогою якого суб'єктивність може розуміти свої думки про себе і так звертається до власної основи. Автор переконує, що всі акти самотлумачення свідомого життя спроектовані з нього і завдяки йому (життю). Самотлумачення відбувається як проекти і пояснюється не з точки зору їхньої істинності, а з позиції

їхнього життєвого значення. Тобто життєве значення є орієнтиром само тлумачення. Істинність не є абсолютно належною до самотлумаченнь, скоріше мова може вестися про їхню фікційність. Головним постає функціональна придатність самотлумачень. Тлумачення життя є фіктивними, бо, конфліктуючи між собою і постійно змінюючись, не можуть адекватно відобразити дійсність. Так самотлумачення вибудовуються на підставі випереджаючих їх тлумачень і у зв'язку зі скінченністю життя [7,38] не можуть бути такими, що постійно розвиваються, проте цілком можуть трансформуватися в самотлумачення, виявляючи себе в світі через різновид удячності. Генріх тут звертається до теми природи Абсолюту. Якщо в дійсному світі відбувається охоплення себе самого в знанні про себе, то Абсолют можна споглядати лише в думках, які ми проектуємо із самих себе. Поворот до Абсолюту, здобутого за допомогою і внутрішньо–суб'єктивного і інтерсуб'єктивного досвідів, утрачає підозрілу належність до фікцій. Генріх підводить до думки, що присутність у самотлумаченні Абсолюту позитивно впливає на акти самотлумачення. Увівши у спекулятивне мислення про себе поняття «Абсолюту», Генріх якісно змінив перше, надав йому ціннісний орієнтир [7,35–40].

Міркуючи про устрій світу, свідомість все частіше сьогодні себе запитує про можливість орієнтації на Абсолют, тобто на Бога, на його волю і милість. Обмірковуючи ці умоглядні основи суб'єкт кидає погляд на інтелектуальні здобутки попереднього спекулятивного мислення. Тут Генріх зауважує на потребу вдосконалення спекулятивного філософування. Яким сьогодні можливе спекулятивне мислення? Повернення до попередньої традиції є нездійсненим. Змінились і людський світогляд, і культура, і факти емпіричних наук, змінилось мислення про них, і отже і сам суб'єкт, його основа (абсолют), і межі та орієнтири самої метафізики. Основна риса, за яку метафізика раніше була критикована – це її всезагальність, занадто всеохоплюючий характер, а також звідси нібито її суттєва нездатність бути конкретною, практичною, нездатність бути здоровим глуздом (common sense). Генріх не погоджується з такими твердженнями, і прикладом йому слугує вчення Канта, в якому філософ, взявши за першооснову спекулятивну методологію, за її допомогою очистивши суб'єкта від емпірії, дає після цього нові практичні орієнтири і цілі.

Так учиняє і Д.Генріх, постулюючи спекулятивне мислення таким, що, оперуючи умоглядними поняттями «істина» і «фікція», вибудовує собі певну систему координат, орієнтири, в межах яких відбувається колоподібний рух спекулятивної думки. Цей рух упливає та змінює свідомість і її зміст, і так активізувавши свідомість, збільшується кількість варіантів можливих змін суспільного життя. Таким чином спекулятивне мислення, рекрутуючи активну свідомість, стає практичним [7,120].

Озброєний зміненим спекулятивним мисленням Генріх виводить виникнення почуття про вдячність з розуміння людиною джерел і наслідків значних для неї та її оточення подій. Спекулятивне мислення надає людині можливість зазирнути в глибинні сутності світу. Суб'єкт, усвідомивши зв'язок окремішності та загальності, отримує здатність осягнути онтологічні форми цього устрою, що опосередковано має соціально–практичні риси [7,139].

На завершення твору Д.Генріх ще раз згадує особливості людської свідомості. Вона зароджується і починає змінюватись у множині актів

споглядання дійсного світу. Через пізнання світу і відносно нього усвідомивши себе, стає самосвідомістю, постулюючи себе як протилежний дійсному внутрішній світ. Пізнання себе самої відбувається в акті спекулятивного активного мислення як самотлумачення. Набираючи обертів у самопізнанні, це мислення перетинає межі свого світу і самозбагаченим виливається в світ дійсний, охоплюючи його в пізнанні все більше і більше. Наслідком цього є захоплення і замилування буттєвим розмаїттям світу. Свідомість переповнюється відчуттям глибокої вдячності до різнобарвної гами сутностей, явищ світу буття. Адресатом подяки постає у свідомості кінцевий Абсолют – Бог. Свідомість усвідомлює себе скінченою, і з жалем констатує скінченність основи і Абсолюту цього світу, бо не в змозі свідомо подолати кордони власної скінченності. І таким чином вивезти зі своєї скінченої недосконаліть безмежну досконаліть Абсолюту – Бога. Він, на жаль, з конечністю свідомості залишається конечною сутністю. Проте, на думку автора, можливо усунути зі свідомості трагічні думки про всескінченність не є головним для людини. Основне – це та інтелектуальна активність, яку здобуває свідомість, прямуючи до Абсолюту. Рекрутувавши спекулятивне мислення для здобуття цієї мети, в русі до неї, свідомість, збагачуючи це мислення, здобуває можливість спрямувати його досвід і дієвість на соціально–практичні цілі. І надалі використовувати колишнє спекулятивне мислення, яке стало практичним, на суспільно–корисні потреби.

Як бачимо, Дітер Генріх намагається ціннісне обґрунтування самопідтримки особистості виводити з системи цінностей класичного штибу. Тому корелятом його теорії ціннісної самоідентифікації особистості є швидше ієрархічна теорія цінностей Макса Шелера, а відмінність полягає у збільшенні Генріхом ролі самосвідомості у такій само ідентифікації.

Дещо іншу модель, яка також апелює до самосвідомості, роботи над собою представляє концепція «турботи про себе» Мішеля Фуко [14]. У цій концепції також напряму не йдеться щодо ціннісної самоідентифікації особистості, однак настільки детально з'ясовується культура самості та філософське її осмислення та удосконалення, що вона, на нашу думку, надзвичайно перспективна для визначення шляхів здійснення ціннісної самоідентифікації. За цього, Фуко не апелює до Абсолюту, релігії тощо, а максимально осмислює проблему самості особистості у її повсякденних проявах. Спільним з Генріхом, безумовно, є мотив роботи над собою, активності. Для теорії цінностей це означає наголос на тому, що цінності не відтворюються у автоматичному режимі, не тиснуть безособово на особистість, а завжди творяться і відтворюються у глибокій особистісній ангажованості.

Література

1. *Балібар Е.* Ми, громадяни Європи? Кордони, держава, народ / Пер. з фр. А. Рєпи. – К.: Курс, 2006. – 354 с.

2. *Балибар Э., Валлерстайн И.* Раса, нация, класс. Двусмысленные идентичности / Пер. с англ. – Москва: Логос–Альтера, Ессе Homo, 2001. – 272 с.

3. *Вальденфельс Б.* Топографія Чужого: студії до феноменології Чужого / Пер.з нім. В.Кебуладзе. – К.: ППС, 2002. – 206 с.

4. *Вебер М.* «Обьективность» социально–научного и социально–политического познания // Избранные произведения. – М.: Прогресс, 1990.

5. *Виндельбанд В.* Философия культуры и трансцендентальный идеализм // Виндельбанд В. Избранное: Дух и история. – М.: Юрист, 1995.

6. *Гегель Г.В.Ф.* Философия права / Перевод с немецкого Б.Г. Столпнера и М.И. Левиной. – М.: Мысль, 1990. – 524 с.

7. *Генріх Д.* Свідоме життя / Пер.з нім. В.Терлецького. – К.: Курс, 2006. – 268 с.

8. *Гидденс Э.* Устроение общества: очерк теории структурации / Пер.с англ. – М.: Академический Проект, 2003 – 528 с.

9. *Кузьменко М.* Актуальні практики конструювання соціокультурних ідентичностей (як предмет соціально–філософського аналізу) // Нова парадигма. – 2006. – № 55. – С.13–24.

10. *Риккерт Г.* О системе ценностей // Риккерт Генріх. Науки о природе и науки о культуре. – М.: Республика, 1998.

11. *Полани М.* Личностное знание. На пути к посткритической философии / Пер. с англ.: М.Б. Гнедовский, Н.М. Смирнова, Б.А. Старостин. – М.: Прогресс, 1985. – 344 с.

12. *Тейлор Ч.* Атомізм // Лібералізм. Антологія. – К.: Смолоскип, 2002.

13. *Фейерабенд П.* Против методологического принуждения // Фейерабенд П. Избранные труды по методологии науки. – М.: Прогресс, 1986.

14. *Фуко М.* Герменевтика суб'єкта: курс лекцій, прочитанніх в Колеж де Франс в 1981 – 1982 учебном году / Пер. с фр. А.Г. Погоняйло. – СПб.: Наука, 2007. – 677 с.

15. *Шелер М.* Ресентимент в структуре моралей. – СПб.: Наука, 1999. – 231с.

16. *Pagden A.* (ed.) The Idea of Europe: From Antiquity to the European Union. – Cambridge: Cambridge University Press, 2002. – 377 p.

17. *Risse T.* An Emerging European Identity? What We Know, And How To Make Sense Of It // Lecture delivered at the University of Helsinki, April 25, 2003.

18. *Smith A.* National Identity and the Idea of European Unity // International Affairs, 68,1. 1992. – P.55–76.

Ташпулов В.Я. Роль самосознания в ценностной самоидентификации личности

Проанализированы возможности включения проблематики самосознания в тему ценностной самоидентификации человека в социальном контексте.

Ключевые слова: *ценности, идентичность, самоидентификация, ценностная самоидентификация, самосознание.*

Tashpulov, V.Y. Role of self–consciousness in value self–identification of personality

It is analysed possibilities of including of self–consciousness problematic in the theme of the value self–identification of person in social context

Key words: *values, identity, self–identification, value self–identification, self–consciousness.*

УДК 314.4:316:159.922.63

Тополь О.В.

Концепція смерті у контексті соціальної роботи з літніми людьми та їхніми близькими

Розглянуто вплив культурних, релігійних та особистісних факторів на сприймання смерті людьми похилого віку. Проаналізовано етапи підготовки людини до смерті. Викладено концепцію смерті в контексті надання соціальної допомоги.

Ключові слова: *соціальна допомога, смерть, життя, самопізнання, розвиток, особистість.*

Чисельність літніх людей неухильно зростає, розширюючи коло тих, хто потребує як медичної допомоги у зв'язку зі збільшенням хронічних захворювань з віком, так і догляду та емоційної підтримки соціальних працівників. Хворим літнім людям доводиться не лише миритися з віковими обмеженнями й зменшенням фізичних можливостей, – вони зіштовхуються також із тривогами, переживаннями, пов'язаними із самітністю й ізоляцією. Більшість літніх хворих не звертаються до психіатра, тому їхні потреби повинні зрозуміти й задовольнити інші фахівці, наприклад соціальні працівники. У своїй роботі соціальні працівники повинні враховувати, що останнім часом у суспільній свідомості відбулися зміни, внаслідок яких підсилився страх смерті, зросла частота емоційних розладів, збільшилася потреба в співпереживанні й допомозі перед лицем смерті.

З психологічної точки зору це пояснюється тим, що звикаючи до жорстокості сучасного світу, людині доводиться найрізноманітнішими способами захищати себе від страху смерті й неможливості уберегтися від загибелі. Новини про численні жертви війн та нещасних випадків лише зміцнюють переконаність людини у власному безсмерті, дозволяють потай сподіватися, що хтось наступний, але не я. Людина на підсвідомому рівні заперечує вірогідність власної смерті. Смерть у сучасної людини асоціюється зі злодіянням, яке лякає несподіванкою, чимось таким, що саме по собі закликає до відплати й покарання. Смерть є страхаючою, відразливою подією для людини, а страх смерті – загальним явищем.

Останнім часом зростає кількість досліджень, що піддають явище смерть докладному вивченню. Вивчаються людські міркуваннях і страхи, пов'язані з завершенням життя, піднімаються питання гуманної смерті та інші. Деякі дослідники вважають, що сучасне високо технологічне, орієнтоване на юність суспільство має тенденцію заперечувати й ігнорувати смерть. Заперечення – розповсюджений спосіб поведінки в умовах стресу,

коли люди просто відмовляється бачити або приймати реальність. Якщо ж людина чітко оцінює реальність смерті, вона уникає можливих життєвих небезпек, здатна прийняти й життєві обмеження, і власну уразливість.

Нав'язані суспільством ролі, життєві сценарії формують у людини відчуття буденності, рутинності існування. Лише переглядаючи своє життя, в основному у літньому віці, людина здатна оцінити цінність кожної миттєвості буття. Життя кожної людини унікальне, насичене як позитивними так і негативними переживаннями. Унікальність людського існування полягає в тому, що людина сама вибудовує своє життя. Вона власна розпоряджатися своїм життям і навіть піти з життя. Людина бере на себе відповідальність за своє життя.

Від літніх людей часто доводиться чути, що життя «промайнуло як один день». Відчуття швидкоплинності життя П'єр Жане пояснює особливостями людської пам'яті. Пригадуючи певні життєві періоди, людина не відтворює повністю всі події, а робить це вибірково, максимально звужуючи рамки життя. Ще одним джерелом, що формує відчуття швидкоплинності життя, на думку Л.І. Анциферової, є потреба людини, яка підсилюється з роками, інтеграції всіх стадій особистого розвитку в єдину картину власного життя [1,256]. Узагальнення прожитих етапів дозволяє зрозуміти сенс власного життя. Інтеграція життєвих періодів вимагає осмислення, переоцінки та трактування своєї поведінки в різних ситуаціях а також визнання нерозв'язаних проблем. Літні люди у своїх розповідях про минуле, намагаються переглянути своє життя, детально проаналізувати його значимі моменти, інтерпретувати цінність власних вчинків.

У літньому віці, як ніколи сильні спонукальні мотиви до самопізнання, що сприяє розвитку особистості. Людина розв'язує застарілі конфлікти, знаходить новий сенс у житті й навіть відкриває щось раніше не відоме в самій собі. Лише усвідомлення реальності наближення смерті, може змусити людину прийняти ключові рішення щодо найважливіших моментів життя. Смерть створює необхідну перспективу і у такий спосіб може послужити поштовхом повернення до життя. З'ясування змісту й мети життя вимагає активної перебудови філософських, духовних і практичних переконань, проходження через кілька стадій підготовки до смерті, щоб зустріти її смиренно й гідно.

Трагічні зіткнення зі смертю є найважчими випробуваннями у різноманітному життєвому досвіді людини. З погляду філософії, смерть має дуже велику особисту значимість як для вмираючої людини, так і для її родини й друзів.

У людини, що пережила загрозу смерті відбуваються різкі зміни у поглядах і життєвих пріоритетах. Реймонд Моуді, доктор філософії у книзі «Життя після життя» [2] виклав результати опитування 150 осіб, що повернулися до життя після того, як лікарі визнали їх померлими або які вижили після катастрофи та смертельної хвороби. Подібне паралельне дослідження провів психіатр Рассел Нойс. Опитуванням було охоплено 114 чоловік, що пережили близькість смерті (вижили після падіння з високого поверху будівлі, повітряної катастрофи та ін.). За свідченнями багатьох інтерв'юерів (23 %), навіть через багато років у них зберігається гостре почуття швидкоплинності життя і його цінності; великий життєвий ентузіазм; підвищена сприйнятливість й чуйність до безпосереднього оточення; здатність жити й насолоджуватися кожною миттю; глибоке усвідомлення сенсу життя; прагнення радіти життю, поки ще не пізно [3].

Залежно від культурної приналежності, а також від особистих переконань і тлумачень смерті людина може сприймати цю подію як таку, що вселяє страх, жах і відразу, або навпроти, як переміщення з одного стану в інший, вступ у нове, краще життя, перехід до більш високого рівня існування. В багатьох релігіях проповідується, що тіло смертне, а душа безсмертна. Віруюча людина сприймає смерть як позбавлення від земних страждань і перехід до ідеального царства Божого. Для деяких людей смерть може бути бажаним засобом звільнення від тяжких страждань і хвороб, що іноді супроводжують старіння. В інших випадках, наприклад, для людей, що чинять самогубства, вона може стати остаточним і розпачливим засобом відходу від реальності, наповненою болем і нещастями. Таким чином, смерть багато змістовна.

Люди, що стурбовані наближенням смерті, по–різному справляються із цим почуттям. Віруючі в Бога й загробне життя, перед смертю рідше впадають у депресію й відчувають менше занепокоєння. Вони знаходять сенс, ціль життя й вбудовують знання про те, що вони помруть, у свою життєву схему. Атеїсти, переконані у відсутності життя після смерті, можуть відчувати жах перед перспективою остаточного припинення свого існування. Однак вони можуть переживати й почуття іншого роду: люди, упевнені у відсутності загробного життя, нерідко упокорюються зі смертю, сприймаючи її як природний й навіть заспокійливий стан. Їхні міркування ґрунтуються на тому, що в небутті не може бути стресу й болю, а тому нема сенсу «хвилюватися» із приводу смерті. Проте вирішальне значення мають особисті почуття людини.

Уявлення більшості людей про смерть перебувають десь між цими двома полярними точками зору. Острах або надмірне занепокоєння із приводу власної смерті визначаються в основному тим, яке особисте або культурне значення має для людини смерть.

Роберт Джей Ліфтон описав кілька шляхів, якими людина намагається досягти символічного безсмертя:

– біологічний шлях – продовження власного життя через потомство, через нескінченний ланцюжок біологічних зв'язків;

– теологічний шлях – життя на іншому, більш високому рівні існування;

– творчий шлях – життя у своїх працях, творах; – шлях вічної природи – ми продовжуємо жити завдяки тому, що належимо круговороту життєвих енергій природи;

– шлях піднесення – набуття внутрішнього трансцендентного досвіду, коли час і смерть зникають [4,271–288].

Незважаючи на те що люди похилого віку часто думають про смерть, вони при цьому почувають себе напрочуд спокійно. Фізично й розумово здорова людина похилого віку, яка має чітку мету в житті, менше боїться смерті ніж людина середнього віку.

Психоаналітик Е. Жак в есе «Смерть і криза середини життя» [5,502–513] підкреслює, що думки про смерть особливо терзають людину в середині життя, її переслідує неусвідомлювана ідея про зупинку росту й початок старіння. У першу половину життя «домагаючись незалежної зрілості», ми проходимо період розквіту лише для того, щоб гостро усвідомити наближення смерті. Загроза кар'єрі або вихід на пенсію (насамперед для тих, хто вірить у життя як безупинно висхідну спіраль) може бути особливо потужним стимулом для посилення усвідомлення смерті. Іноді приводом до росту екзистенціальної свідомості бувають повсякденні

свідчення старіння: зовнішні зміни, внутрішні обмеження, отримання задоволення від «старечих» занять (прогулянки парком, відпочинку на самоті).

Існують виражені особистісні відмінності стурбованістю смертю. За Еріксоном, люди, які добре психологічно адаптовані та досягли стадії особистісної цілісності, менше занепокоєні смертю. Стурбованість смертю може збільшуватись або зменшуватись, оскільки є однією з ознак процесу встановлення й прийняття значення смерті в контексті сенсу життя. У міру того як люди старіють або занедужують, вони починають усвідомлювати, що смерть уже не є настільки віддаленою подією. Багато хто проходить через кілька стадій пристосування до вмирання й у підсумку приймає неминучість смерті.

Елізабет Кюблер–Росс, провівши бесіди з більш ніж двома сотнями приречених хворих, виділила п'ять етапів, які проходить людина, котра опинилася перед лицем смерті, розглянула захисні механізми психіки індивіда, що спрацьовують в екстремально–важких ситуаціях [3].

Перший етап – «заперечення та ізоляція», коли людина відкидає думки про можливість смерті. На думку Росс, заперечення є здоровою спробою впоратися із хворобливими й болісними обставинами, у яких багатьом умираючим хворим призначено перебувати досить тривалий час. Пізніше, зібравшись з думками та користуючись іншими, менш радикальними формами захисту хвора літня людина може відчути бажання, полегшення й навіть радість, якщо отримає можливість спокійно поговорити з соціальним працівником про навислу над нею загрозу смерті.

Коли людина усвідомлює смертельну загрозу власному життю, її охоплює роздратування, обурення, злість оскільки її плани й мрії ніколи вже не здійсняться (II стадія – «гнів»). Людина почуває себе обманутою. Якщо до літнього хворого ставляться з повагою й розумінням, приділяють йому час й увагу, тон його голосу незабаром стане нормальним, а роздратовані вимоги припиняться. Він буде знати, що залишається значимою людиною, що про нього піклуються, хочуть допомогти йому жити як можна довше.

Третій етап, коли людина намагається домовитися із хворобою – «стадія торгу». Якщо на першому етапі вона не може відкрито визнати сумні факти, а на другому почуває образу на оточуючих і на Бога, то на даному етапі вона намагається, прийти до якоїсь угоди, що відстрочить неминуче. Людина шукає можливість виграти час, вона дає обіцянки й веде переговори зі своїм Богом, докторами, медсестрами або іншими людьми із приводу відстрочки вироку, рятування від болю й страждань.

Якщо торг не дає результатів, а час минає і людина уже не може заперечувати свою хворобу, її охоплює безпорадність і безнадійність («стадія депресії»). Росс розрізняє дві форми депресії – «реактивну», викликану жалем за минулими втратами та «підготовчу, що пов'язана з неминучими втратами у майбутньому (розставання зі світом, родиною, друзями).

Завершальний етап, коли людина приймає факт близькості смерті й спокійно очікує її – «смиренність». Для умираючого, цей період майже позбавлений почуттів, начебто біль відійшов, боротьба закінчена й наступає час «останнього перепочинку перед далекою дорогою». У цей час соціальна допомога, розуміння й підтримка більше потрібні родині хворого, ніж самому пацієнтові. Коли вмираючий знаходить спокій і покірність, коло його інтересів різко звужується. Він хоче залишатися на самоті – у всякому разі, уже не бажає вторгнення новин і проблем зовнішнього світу.

Слід розуміти яку величезну роботу необхідно проробити вмираючий людині, щоб досягти стадії смиренності, коли починається поступова відмова від спілкування. «Літні пацієнти, найчастіше приходить до смиренності з мінімальною допомогою ззовні, або навіть без такої; потрібно лише мовчазне вислуховування, без якого–небудь втручання. Вони розуміють, що життя своє вони вже прожили, своє відробили й відстраждали, дітей підняли – словом, своє завдання виконали. Оглядаючись на прожиті трудові роки, вони бачать сенс свого життя й відчувають певне задоволення» [3,141].

Різні етапи, які проходить людина в екстремально–важких ситуаціях супроводжує постійний компонент – надія. Навіть люди, що упокорилися долі, завжди допускають якусь імовірність зцілення (відкриття нових ліків, тощо), вони найбільше довіряють тим лікарям та соціальним працівникам, які залишають їм надію – не важливо, обґрунтовану чи ні.

У підтримці літньої людини під час хвороби та підготовці до смерті, значну роль відіграє родина. Проблеми вмираючого закінчуються з його смертю, але на цьому не закінчуються проблеми родини, багато з яких можна вирішити ще за життя.

Адаптація членів родини умираючого, за Росс, проходить за подібними стадіями. Спочатку багато хто з них не вірять, заперечують сам факт, що в їхній родині можлива смертельна хвороба, або сподіваються, що діагноз виявиться помилковим. Так само як умираючий переживає стадію гніву, вся його родина проходить через цей емоційний етап. Їхній гнів попеременно направляється то на лікаря, то на обслуговуючий персонал. Велику роль відіграє почуття провини, бажання виправити або надолужити упущені раніше можливості порятунку. Коли гнів й почуття провини переборені, наступає стадія підготовчої скорботи, так само як й у самого вмираючого. Чим краще вдається виразити цю скорботу до смерті, тим легше буде винести її згодом. На жаль, існує тенденція приховувати свої почуття від хворого, зображувати посмішки й бадьорий настрій, якому, однак, рано або пізно приходить кінець.

Самим важким для родини є етап, коли хворий повільно віддаляється від усього світу, включаючи й рідних. Часто хвору людину, яка дійшла до заключної стадії та її більше приваблює смерть ніж життя, рідні не готові «відпустити». «Слід залишати пацієнтові право приймати остаточне рішення щодо подальшого лікування або хірургічного втручання» [3,205.].

Росс зауважує: «Можливо, найтрагічнішою (крім загибелі зовсім молодих людей) є смерть старих – якщо дивитися на це з погляду родини» [3,197].

Літні люди мають свої потреби й право на їхнє задоволення, право на власне життя. Старі пережили, говорячи сучасною економічною мовою, століття своєї рентабельності, але, з іншого боку, вони заробили право доживати свої дні в спокої й з достоїнством. Поки вони здорові тілом і душею, все це виглядає цілком нормально. Ми бачимо, однак, безліч старих людей, що перетворилися у фізичних або емоційних інвалідів, на гідне утримання яких потрібні величезні суми грошей. Родина стикається з важким завданням: необхідно мобілізувати всі грошові запаси, включаючи позики й пенсійні заощадження інших членів родини, заради того, щоб забезпечити належне лікування й догляд. Трагедія в тім, що ніякі фінансові жертви не можуть поліпшити стан хворого й у найкращому разі дозволяють підтримувати лише якийсь мінімальний рівень існування. У

випадку ж ускладнень, витрати стають непомірними, і родина нерідко бажає хворому якнайшвидшої й безболісної смерті, але рідко висловлює це бажання вголос. Такі думки стають згодом джерелом почуття провини.

Члени родини, які відчувають почуття провини перед своїми батьками, за те, що відправили їх доживати у будинок престарілих, після їхньої смерті, можуть продовжувати відвідувати і опікувати кого–небудь зі старих у тім же будинку престарілих. Якоюсь мірою тут може діяти механізм заперечення, а можливо, вони просто хочуть зробити людям добро як компенсацію за упущені можливості відносно рідної людини.

Розглянуті стадії підготовки до смерті є скоріше можливими, ніж універсальними, кожна людина іде до смерті своїм шляхом.

Сприймання людиною близької смерті визначається самим плином захворювання. Якщо смерть наступає раптово, у людини залишається мало часу, щоб проаналізувати своє життя й підготуватися до розставання з нею. Коли людина довго хворіє й кінець вирішений, вона і члени її родини пристосовуються й адаптуються до можливого «часу життя», який залишився.

Раніше за медичною етикою, людині, що знаходиться на грані смерті діагноз не повідомлявся. Зараз вважається, що вмираючому пацієнтові варто надати деякий ступінь автономії, можливість контролювати своє життя. Люди, які довгий час знаходяться в будинках престарілих, або лікарнях втрачають контроль над своїм існуванням і припиняють боротися за власне життя. Ті, хто все життя активно контролював навколишню життєву обстановку, як правило, живуть довше.

Люди похилого віку часто страшаться не самої смерті, а тривалого, болісного кінця, залежності від оточуючих, втрати розуму і достоїнства, деградації. Страшним уявляється процес умирання через супутні йому почуття безнадійності, безпорадності й ізоляції. Всі хочуть, щоб їхня смерть була гуманною.

Уявлення про те, що вмираючі люди повинні зберігати деякий контроль над власним життям і смертю, привело до створення на Заході системи хосписів. Типова хосписна програма містить у собі стаціонар, програми домашнього догляду, медичну й психологічну консультації, різні лікарські й сестрині послуги, що допомагають пацієнтам полегшити біль і контролювати симптоми захворювання.

На відміну від системи лікарень, які призначені для збереження й підтримки життя, в яких смерть вважається поразкою лікарів, хосписи мають іншу філософію. Тут смерть розглядають як нормальну й природну стадію життя, яку потрібно пройти з достоїнством. Найважливіша мета хосписа – допомогти людині впоратися з будь–яким болем: фізичним, психологічним, духовним.

Останнім часом в західній пресі, активно обговорюються питання права людини на смерть, що відбувається або природним шляхом або за допомогою евтаназії.

Приклади евтаназії, або вмертвіння з милосердя, були поширені в Давній Греції. Розрізняють активну евтаназію (введення смертельної дози ліків) або пасивну, пов'язану з відмовою від використання (або відключенням) спеціального устаткування, що підтримує життя пацієнта. Застосування евтаназії вимагає розв'язання багатьох моральних, етичних та юридичних питань.

Ухід з життя близьких завжди є трагічним, оскільки звужує, збіднює, обмежує життя людини. Горе має багато компонентів: втрата, амбівалент-

ність і почуття провини, катастрофа життєвого плану. Смерть іншого індивіду наближує людину до зустрічі із власною смертю. Деякі люди в результаті трагедії з близькими проходять через грандіозний особистісний ріст. В скорботних ситуаціях людина, часом не усвідомлено, намагається зрозуміти або знайти сенс власного подальшого життя. Один із способів вистояти перед горем – усвідомити своє життя як продовження духовного життя дорогої людини.

Сприймання смерті близької людини обумовлено культурними традиціями. Сучасні західні уявлення про горе вимагають, щоб люди після втрати близьких якнайшвидше відновлювались від втрати й повертались до нормального життя. Проте багато інших народів, що не належать до західної культури, акцентують увагу на збереженні зв'язку з померлою людиною. Таким чином, горе втрати може мати свої відмінні риси у різних людей, та різних культурах. Не існує універсального або «правильного» вираження горя, хоча соціальні очікування досить сильно впливають на людину, змушуючи її поводитися певним чином.

Найважче літня людина переносить смерть власної дитини, найглибше відбувається процес переоцінки її цінностей, переконань, релігійних вірувань. Ті, кому вдається якимось чином розв'язати ці питання, часто говорять про те, що їм вдалося знайти особливо глибоке почуття змісту власного життя. Однак люди, яким не вдається цього зробити, можуть на все життя поринути в безодню розпачу.

Пристосування до смерті близької людини чи друзів, що пішли з життя, поділяють на два види: короткочасні й довгострокові. Короткочасні пристосування пов'язані з первинними емоційними реакціями на втрату близької людини і практичними аспектами організації похорону, урегулюванням фінансових й юридичних питань. Початковою реакцією на смерть можуть бути шок, заціпеніння, заперечення, гнів, бажання обвинуватити кого–небудь або якісь обставини.

Довгострокові пристосування, що зачіпають особливо вдів і вдівців, полягають у зміні способу життя, звичок, ролей і характеру діяльності. Втрата близьких вимагає від людини виконання певної психологічної роботи. Їй необхідно прийняти реальність втрати й пов'язаний з нею біль, перенаправляти в інше русло емоційну енергію, що раніше вкладалася у відносини з померлою людиною. На цьому етапі близькі померлої людини можуть відчути гострий сум, почуття спустошеності, перебувати у депресії.

З часом, більшість людей пристосовуються до нових життєвих обставин, присвячують свій час й енергію новим взаєминам, видозмінюють свою ідентичність, відокремлюючи її від зв'язків з життям померлої людини. Емоційний біль, пов'язаний з думками про померлого, поступово слабшає.

Серед факторів, що допомагають швидше оправитися після втрати, велику роль відіграє соціальна підтримка. Полегшити індивідуальні переживання допомагає прийом соціального порівняння з трагічними подіями, пережитими іншими людьми. Тому смерть близьких під час Другої світової війни, коли мільйони людей зазнали втрат, переносилась легше, ніж в мирні часи.

Кожний трагічний випадок є унікальним і вимагає індивідуального підходу у соціальній роботі з літніми людьми, що зазнали втрати близької людини. Головне – переконати людину в складній ситуації зробити вибір на користь життя.

Смерть і супутні їй явища найчастіше надають новий сенс життя окремій людині та громаді в цілому. Коли ми намагаємося осмислити життя й смерть конкретної людини, ми по–новому оцінюємо наші власні пріоритети й цінності. Усвідомлення смерті може служити фундаментом здорової й ефективної життєвої стратегії. Смерть вносить позитивний вклад у життя. Заперечення смерті на будь–якому рівні є запереченням власної природи, що веде до звуження поля свідомості й досвіду. Інтеграція ідеї смерті рятує людину: вона діє не як вирок, що прирікає на довічний жах або на похмурий песимізм, а скоріше як стимул до переходу в більш справжній модус існування. Вона збільшує наше задоволення від проживання свого життя. Підтвердженням тому служать свідчення людей, що пережили особисту зустріч зі смертю.

Концепція смерті грає критично важливу роль у соціальній роботі з літніми людьми, оскільки вона торкається життєвого досвіду кожного з них.

Знання про смерть важливі для соціальної роботи з погляду культурної традиції, клінічного досвіду й емпіричних досліджень. Інкорпорація смерті в життя збагачує життя, надає можливість жити більш осмисленим і справжнім життям. Повне усвідомлення смерті може дати поштовх до кардинальних особистісних змін. У той же час смерть – базисне джерело тривоги, нею наповнений внутрішній досвід людини.

Однак, незважаючи на ці більш ніж достатні підстави, соціальні працівники рідко звертаються до теми смерті у теорії, фундаментальних дослідженнях. Єдине виключення становить сфера, де смерть неможливо ігнорувати: турбота про умираючих. Сьогодні до програм підготовки соціальних працівників доцільно включати спеціальні семінари присвячені смерті, що навчатимуть майбутніх фахівців підтримувати контакт із умираючим клієнтом і поважати його право на інформацію, надавати йому можливість вмерти з достоїнством, виразивши свої почуття родині й друзям та зустріти смерть відповідно до властивого йому стилю життя.

Навчати студентів, майбутніх соціальних працівників, необхідно не лише теоріям смерті, а і технологіям роботи з літніми людьми, мистецтву людських взаємин, що проявляються у турботі про людину взагалі й про хвору зокрема. Для соціальних працівників досвід роботи з умираючими – це справжня школа для тих, кого цікавить людська поведінка, форми пристосування й захисні механізми, до яких доводиться прибігати, щоб упоратися з найтяжчими переживаннями. Достатньо лише вислухати хворого. У спілкуванні з умираючим, формується і власне ставлення до смерті. Поки смерть залишається найбільшою трагедією власного життя, поки людина вважає її жахливою й заборонною темою, їй не вдасться зберігати спокій і надати належну допомогу хворому.

Література

1. Анцыферова Л.И. Развитие личности и проблемы геронтопсихологии. – М.: Изд–во «Институт психологии РАН», издание 2–е, испр. и доп., 2006.

2. Реймонд Моуди. Жизнь после жизни. – К.: «София», 2008. – 256 с.

3. Обсуждение явлений «жизни после жизни»// Твое здоровье. – М.: Изд–во «Знание», 1/1995.– http://lechebnik.info/609/8.htm

4. Lifton, Robert J. «The Sense of Immortality: On Death and the Continuity of Life», Explorations in Psychohistory, eds. R. Lifton and E. Olson (New York: Simon & Schuster, 1974).

5. E.Jaques. «Death and the Mid–Life Crisis», International Journal of Psychoanalysis (1965), 46: 502–513.

6. Элизабет Кюблер–Росс. О смерти и умирании. Пер. с анг. – К.: «София», 2001. – 320 с.

Тополь О.В. Концепция смерти в контексте социальной работы с пожилыми людьми и их близкими

Рассмотрено влияние культурных, религиозных и личностных факторов на восприятие смерти людьми пожилого возраста. Проанализированы этапы подготовки человека к смерти. Изложена концепция смерти в контексте предоставления социальной помощи.

Ключевые слова: *социальная помощь, смерть, жизнь, самопознание, развитие, личность.*

Topol, O.V. Concept of death in the context of social work with senior persons and their relatives

Review of influences of cultural, religious and personal factors on perception of death by senior people. Analyses of stages of preparation of a person for death. The concept of death is stated in the context of rendering social assistance.

Key words: *social assistance, death, life, self-cognition, development, a personality.*

УДК 141.7

Чорний В.С.

Соціальні передумови реформування військової організації України

Аналізуються соціальні передумови, які існують в українському суспільстві щодо необхідності реформування військової організації України на сучасному етапі.

Ключові слова: *військове будівництво, військова організація держави, модернізація, реформування, соціальні передумови, національні інтереси.*

Сучасний етап військового будівництва в Україні характеризується особливою напруженістю та складністю, які зумовлені комплексним впливом цілої низки чинників на характер, зміст і динаміку цього процесу. З одного боку, на військове будівництво в Україні впливають якісні зміни, що сталися у військово–політичній обстановці в світі через загострення глобальних проблем, пов'язаних із економічною кризою, міжцивілізаційними суперечностями, змінами в геополітичній ситуації, які супроводжуються перманентними війнами й військовими конфліктами, збройним насильством та зростанням рівня військової небезпеки. Це, у свою чергу, підвищує значимість військової сили та її легітимного носія – військової організації, на що звертають увагу ряд українських дослідників [6;13;15].

Іншим важливим аспектом, що визначає динаміку та стан військових перетворень в Україні, є внутрішня ситуація. При цьому треба мати на увазі, що Україна – це типова нова незалежна держава, і тому до процесів, які відбуваються в українському соціумі, необхідно підходити під цим кутом зору.

У нових незалежних державах, які виникають за умов відносно мирного розпаду імперій, трансформація суспільства може відбуватися двома способами: стрибкоподібною, якісною зміною системи соціальних інститутів, державних органів та суспільних відносин, тобто за допомогою радикальних засобів або поступовим перетворенням колоніальної влади на національну під тиском зовнішніх та внутрішніх обставин.

Суспільно–історичні передумови розпаду Радянського Союзу, який протікав відносно мирним шляхом, підштовхнули Україну до еволюційного шляху розвитку суспільства. Тому на початку незалежного існування зміни в суспільному та державному житті були настільки незначними, що цей період можна охарактеризувати як консервативний. Важко заперечувати позитивний момент таких повільних, часткових перетворень у політичній, економічній та соціальній сферах. Це дозволяє певною мірою стабілізувати суспільство на перехідному етапі, коли більшість суспільних структур і соціальних інститутів перебувають у політичному русі, а значна частина не сформована взагалі. Водночас така консервативна позиція не

враховує динамізму політичної та соціально–економічної ситуації, необхідності якнайшвидшого розв'язання внутрішніх суспільних проблем, катастрофічного зниження авторитету влади.

Неструктурованість, розмитість та інші вади, притаманні суспільствам нових незалежних держав, негативно позначаються на взаємодії соціальних інститутів із соціальним середовищем. Як відомо, підґрунтям взаємодії соціального інституту з соціальним середовищем є реалізація головної функції соціального інституту – задоволення конкретних соціальних потреб. Проте соціально–політичні процеси в нових незалежних державах настільки динамічні, що нерідко виникає ситуація, коли швидкоплинні соціальні потреби не знаходять адекватної реакції у структурах та функціях відповідних соціальних інститутів, які, до речі, теж перебувають на стадії формування. Наслідком такої невідповідності в діяльності того чи того інституту є так звані дисфункції. Ці явища проявляються як у зовнішній, так би мовити, формальній (організаційній) сфері, так і у змісті їхньої діяльності. Ознаками зовнішніх дисфункцій соціальних інститутів нових незалежних держав є брак підготовлених кадрів та матеріальних засобів, організаційне безладдя тощо. Під змістовним кутом зору дисфункції соціальних інститутів зазначених країн проявляються у невизначеності мети та функцій їхньої діяльності, у зв'язку з чим знижується їхній соціальний престиж та авторитет, піддається сумніву легітимність тощо.

Надзвичайно поширеною властивістю соціальних інститутів постколоніальних країн є їхня надмірна персоніфікація. Це свідчить про те, що інститут перестає діяти відповідно до об'єктивних потреб та визначеної мети і змінює свої функції залежно від інтересів окремих осіб або сімейно–клановых угрупувань. У зв'язку з цим соціальні інститути дедалі менше орієнтуються на досягнення основної мети свого існування – забезпечення конкретних соціальних потреб. Проте головне полягає в тому, що незадоволені соціальні потреби (як наслідок дисфункції соціальних інститутів) провокують нормативно неврегульовані різновиди діяльності, покликані компенсувати дисфункції законних інститутів, але вже за рахунок порушення існуючих соціальних норм. Наприклад, дисфункції окремих економічних та правових інститутів можуть стимулювати такі розповсюджені у постколоніальних країнах явища, як корупція, хабарництво, казнокрадство, протекціонізм на підставі спорідненості або земляцтва) тощо. За умов відсутності ефективних механізмів подолання суспільних суперечностей така ситуація може закінчитися соціальною дезорганізацією, яка загрожує національній, у тому числі й військовій безпеці та й загалом засадам суверенного існування.

На поглиблення соціальної кризи в нових незалежних державах негативний вплив здійснює поведінка вищого економічного прошарку та бюрократичного апарату, які зацікавлені у створенні вигідної для них системи представницької, парламентської демократії «західного типу». Опанувавши «досвід» політичного шахрайства не менше, ніж фінансові махінації, вони можуть тривалий час перебувати при владі, безсоромно підтасовуючи вибори та усуваючи в будь–який спосіб політичних конкурентів. Оскільки те, що пустило коріння в постіндустріальних суспільствах, важко приживається в нових незалежних державах, де відбувається первинне накопичення капіталу, а приватне підприємництво діє, зазвичай, не у виробничій, а в посередницько–спекулятивній галузі та сфері обслуговування.

При цьому незацікавленість у поступальному та систематичному розвитку вітчизняної економіки, розрахованому на довготривалу перспек-

тиву, прагнення «товкти гарячі гроші», жити одним днем за принципом «після нас хоч потоп» неминуче призводять до того, що в кожну хвилину переважають кон'юнктурні інтереси, виникає схильність «хитрувати» та уривати якнайшвидше та якнайбільше, що тільки можна і де тільки можна. Тому цілком природно, що за таких умов відкриваються небачені можливості для фінансових зловживань, всюдисущої корупції тощо.

Аналіз суспільно–політичної та соціально–економічної ситуації в Україні на тлі суспільно–історичного досвіду нових незалежних держав свідчить, що процес реальної трансформації українського суспільства невиправдано затягнувся. Як зазначає М. Михальченко, програма ринкових перетворень в Україні протягом її незалежного існування здійснювалася безсистемно та непослідовно. Концепція різкого, обвального послаблення ролі держави під час модернізації українського суспільства, звуження її лише до напрацювання «правил гри» виявилася помилковою [10,138]. Ситуація за якої політична еліта ніяк не може визначитися з формою державного правління означає лише одне – відсутність відпрацьованого механізму утримання влади керівною верхівкою, невизначеність її статусу та легітимності існування. Приміром, за даними соціологічного опитування громадської думки, проведеного в Україні з 31 травня по 7 червня 2008 року, діяльність Президента України підтримують 6,7 % українців, Верховної Ради України – 2,4 %, Кабінету міністрів України – 7,1 % [14,398]. Звідси й брак політичної волі до початку справжніх реформ та зволікання з будь–якими радикальними змінами в державному механізмі та соціальних інститутах, у тому числі й військовій організації. Внаслідок цього реальні кроки щодо реформування суспільних відносин підміняються їхньою імітацією, а той взагалі дискредитуються соціальним популізмом, пов'язаним із перманентними виборами. Зазначена ситуація призводить до хронічних дисфункцій соціальних інститутів українського суспільства, що ще більше дестабілізує соціально–політичну обстановку в державі. А це, у свою чергу, несе в собі потенційну загрозу соціальної дезорганізації, наслідком якої може стати військово–політична інтервенція або й узагалі втрата суверенітету.

Таким чином, зазначені вище тенденції розвитку військово–політичної обстановки в світі, яка характеризується напруженістю та зростанням значення військової сили, а також внутрішні процеси в українському суспільстві, посилені глобальною економічною кризою, негативно впливають на зміст та динаміку вироблення концептуальних положень у галузі військового будівництва та модернізації військової організації України.

Особливо така ситуація небезпечна у військовій сфері суспільства. Оскільки однією з найважливіших проблем, що виникають перед новими незалежними державами, тим більше якщо вони створили військові організації другого типу, є ефективне здійснення військової реформи. Це пов'язано, передусім, зі зміною пріоритетів національної безпеки та необхідністю надзвичайно швидко організувати захист суверенітету та територіальної цілісності держави. А, з іншого боку, реформування військової організації є невід'ємною складовою модернізації та соціально–політичних змін постколоніального суспільства у напрямі створення повноцінних соціальних інститутів та ефективно діючого державного механізму. Нерідко успішне проведення військової реформи ставало вирішальним чинником у долі окремих країн, як це було, наприклад, у Німеччині в 1859–1861 роках. Тут військова реформа логічно завершила загальнодержавний процес об'єднання країни в єдине ціле, «увійшла в кров і плоть народу» [8,9]. І тому вона не була випадковим явищем у житті

німецького суспільства, а органічно поєдналася з іншими інституційними перетвореннями.

Як відомо, в Україні склалася суперечлива ситуація в галузі забезпечення військової безпеки. Поки що проблеми її головного знаряддя – військової організації держави, не розв'язані ні на теоретичному, ні на практичному рівнях. На думку А. Єрмоленка, сучасна військова організація України – це ситуативне, штучне утворення, складові елементи якого сформовані і розвиваються без належного взаємоузгодження та координації на загальнодержавному рівні [5,107–112]. І тому об'єднати їхню діяльність достатньо проблематично навіть в особливий період, адже на сьогодні в Україні існує вісім військових формувань – повноцінних самодостатніх «армій» зі своїми окремими системами забезпечення, проходження військової служби особовим складом та підготовки кадрів. Зокрема до них належать: Збройні сили України, внутрішні війська МВС України, СБУ, СЗР України, УДО України, ДПС України, війська Цивільної оборони України, ДССТ Міністерстві транспорту та зв'язку. Крім того, в Україні існує низка правоохоронних та державних органів і воєнізованих формувань, які або опосередковано належать до Збройних Сил, або на них поширюється військове законодавство про пенсійне забезпечення та соціальний захист особового складу. Серед них відзначимо такі: Національне космічне агентство України (НКАУ), органи внутрішніх справ, податкова міліція, Державний департамент України з питань виконання покарань, Державна служба спеціального зв'язку та захисту інформації України (ДССЗЗІ України) [2] тощо.

Загалом таке становище створює низку серйозних проблем у галузі забезпечення військової безпеки України. Як зазначалося вище, головною з них є нечітке визначення та розмежування функцій між військовими формуваннями – складовими елементами військової організації держави та домінування відомчого підходу над суспільними інтересами. Це призводить до дублювання силовими структурами повноважень одна одної, виконання невластивих для них функцій і, як наслідок, зростання витрат з державного бюджету. Прикладом такої ситуації є утримання в складі військової організації України низки розвідувальних органів та державних охоронних структур з аналогічними функціями, двох військово–морських формувань: Військово–Морських Сил Збройних Сил України та загонів морської охорони ДПС України, які в одній акваторії моря вирішують однотипні завдання під прапорами різних відомств.

Разом з тим кожна силова структура, функціонуючи окремо, створює свої власні системи підготовки кадрів та проходження військової служби особовим складом. Це призводить до різного роду суперечностей та зростання бюджетних витрат. Приміром, підготовка офіцерів Сухопутних військ збройних Сил України на 80–90 % співпадає з базовою підготовкою офіцерів ДПС України або внутрішніх військ МВС України, різниця полягає у специфіці службової діяльності. Аналогічна ситуація спостерігається й у випадку підготовки фахівців оперативно–тактичного та оперативно–стратегічного рівнів. Вочевидь, значно ефективнішою та раціональнішою була б єдина система військової освіти для всіх військових формувань держави [5,107–112].

Наявність у військових формувань окремих положень про проходження військової служби підкреслює їхню окремішність та самодостатність. Так, приміром, якщо у Збройних Силах України перше військове звання – рядовий, а найвище – генерал армії України, то у СЗР України перше військове звання – молодший сержант, а в УДО України найвище

військове звання – генерал–полковник. Далі, якщо прапорщики (мічмани) у Збройних Силах України це окрема категорія військовиків, то у СЗР та УДО України вони належать до сержантського і старшинського складу, оскільки у цих силових структурах категорія прапорщиків (мічманів) не передбачена. Певні відмінності у військових формуваннях існують також при прийнятті на військову службу, її проходженні та зарахуванні у запас. Приміром, існує запас особового складу Збройних Сил України, СБУ та СЗР України. Усе це свідчить про відсутність на загальнодержавному рівні єдиного підходу до поняття «військова служба», яке тлумачиться у кожному військовому формуванні на свій лад, виходячи з освітнього і світоглядного рівня керівників зазначених структур та зручності отримання від держави пільг і привілеїв.

Загальною проблемою для всіх нових незалежних держав й, у тому числі й для України, є проблема з'ясування місця та ролі кожного складового елемента військової організації в системі забезпечення національної безпеки. Наявність високого рейтингу силової структури у свідомості державного керівництва, зазвичай суб'єктивно сформованого лобіюванням відомчих інтересів, використанням «зв'язків», входженням до певного політичного чи сімейно–кланового угрупування, або ж міркуваннями власної безпеки та політичного майбутнього, дає можливість отримувати організаційні преференції у вигляді додаткових асигнувань та привілеїв, що, врешті–решт, призводить до необґрунтованого збільшення її чисельності і відповідно витрат. На це, до речі, звертає увагу Ч. Москос, аналізуючи структуру та функції військових організацій у «суспільствах заперечення війни» [11,81].

В Україні зазначеному явищу теж була присвячена низка науково–публіцистичних матеріалів. Рефреном через них проходить думка про те, що протягом останнього десятиліття досить помітною стала диспропорція кількісних характеристик військових формувань України. Зокрема, О. Кузьмук, порівнюючи зміни чисельності окремих силових структур, відзначає стійку тенденцію до зростання кількості особового складу, наприклад, в МВС України та інших правоохоронних органах і необґрунтованого скорочення особового складу Збройних Силах України [7]. Подібної думки дотримується й Г. Манчуленко, який вважає, що «у Воєнній організації держави є перекіс в бік «поліцейського» компонента, а це – не на користь Збройних Сил України» [9,11].

На думку В. Паська, формальною підставою для поширення такого явища стала висунута у середині 90–х рр. минулого століття і некритично сприйнята керівництвом держави теза про те, що для України зовнішньої загрози на найближчі 10–15 років не існує [12]. У зв'язку з цим на передній план виступили внутрішні загрози національній безпеці України, тоді як зовнішні перейшли до категорії малоймовірних. Проте, як зазначає А. Єрмоленко, динаміка кількісних перетворень серед окремих військових формувань та правоохоронних органів навіть під цим кутом зору свідчить про їхню необґрунтованість і тенденційність, якщо виходити з національних інтересів та можливостей держави [5,107–112].

Цю думку підтверджує реальний стан справ з чисельністю військових формувань, державних та правоохоронних органів в Україні. На сьогодні вона така: МВС України (за винятком чисельності внутрішніх військ) – загальна кількість 324 400 осіб, з них – 240 200 осіб рядового і начальницького складу [4]; внутрішні війська МВС України – загальна кількість 44 000 осіб, з них – 42 300 осіб військовики; Збройні Сили України – загальна кількість 200 000 осіб, з них – 152 000 осіб військовики

[3]; ДПС України – загальна кількість 50 000 осіб, з них – 42 000 осіб військовики; СБУ – загальна кількість 33 500 осіб, з них – 27 200 осіб військовики; війська Цивільної оборони України – загальна кількість 10 218 осіб, з них – 9 550 осіб військовики; Державна служба спеціального зв'язку та захисту інформації України – загальна кількість – 8 250 осіб, з них – 7 400 осіб рядового і начальницького складу [2]; ДССТ Міністерства транспорту та зв'язку України – загальна кількість 5 000 осіб, з них – 4 700 осіб військовики; СЗР України – загальна кількість 4 350 осіб, з них – 4010 осіб військовики; УДО України – загальна кількість 2 993 особи, з них – 2 912 осіб військовики. Офіційну кількість працівників прокуратури визначити важко, оскільки відповідно до частини третьої ст. 13 Закону України «Про прокуратуру» штатна чисельність органів прокуратури України в межах фонду заробітної плати затверджується Генеральним прокурором України [1]. Подібна ситуація склалася й із чисельністю особового складу податкової міліції та інших правоохоронних органів.

На сьогодні в Україні, крім Збройних Сил, існує сім так званих військових формувань – повноцінних самодостатніх «армій» зі своїми окремими системами забезпечення, проходження особовим складом військової служби та підготовки кадрів. Сумарна кількість військовиків у них складає – 132 672 особи. Це майже стільки, як у Збройних Силах України, які на сьогодні нараховують усього 148 000 військовиків. Як справедливо зазначає В. Пасько, за роки незалежності в Україні паралельно сформовані нові збройні сили цілком сумірні з існуючими. Відмінність між нами полягає в тому, що новостворена структура не придатна для виконання основної конституційної функції, яка покладається на Збройні Сили – «оборона України, захист її суверенітету, територіальної цілісності та недоторканості» (ст.17 Конституції України). Тому, висновує він, нинішня ситуація з військовою організацією є свідченням хибності політики військового будівництва в Україні протягом останніх десятиліть [12].

Таким чином, здійснений соціально–філософський аналіз безпекового простору України засвідчив про наявність мультисистемної кризи в цій сфері життєдіяльності суспільства. Посилена світовою економічною рецесією, вона призводить до того, що військова організація, яка повинна бути гарантом національної безпеки держави, сама стає її потенційною загрозою. Тому з метою подолання негативних явищ, що склалися у галузі безпеки держави, необхідно терміново, не гаючи часу, оскільки цей процес, зазвичай, триває десятиліття, розпочати докорінне реформування військової організації держави у контексті модернізації українського суспільства.

Література

1. *Закон України від 5 листопада 1991 р.* «Про прокуратуру» // Відомості Верховної Ради. – 1991. – № 53. – Ст.793.

2. *Закон України від 23 лютого 2006 р.* «Про Державну службу спеціального зв'язку та захисту інформації України» // Відомості Верховної Ради України. – 2006. – № 30. – Ст.258.

3. *Закон України від 19 вересня 2006 р.* «Про чисельність Збройних Сил України на 2007 рік». – Інфодиск «Законодавство України». – 2007.

4. *Закон України від 10 січня 2002 р.* «Про загальну структуру і чисельність Міністерства внутрішніх справ України» // Відомості Верховної Ради. – 2002. – № 16 – Ст.115.

5. *Єрмоленко А.* Воєнна організація Української держави: теорія поки що випереджає практику / Андрій Єрмоленко // Ґенеза. – 2005. – № 1. – С.107–112.

6. *Крисаченко В.С.* Україна і «осьовий» час історії // Українська політична нація: ґенеза, стан, перспективи / За ред. В.С. Крисаченко / Валентин Семенович Крисаченко. – К.: НІСД, 2003.

7. *Кузьмук А.* отмечает угрозу превращения Украины в военно–милицейское государство // Defence Express News / Александр Иванович Кузьмук. – 2002. – 12 ноября.

8. *Леер Г.А.* Публичные лекции о войне 1870 года между Францией и Германией до Седана включительно. – СПб., 1875. – 289 с.

9. *Манчуленко Г.М.* Щодо деяких акцентів у реформуванні окремих компонентів Воєнної організації України // Воєнна історія / Георгій Манолієвич Манчуленко. – 2005. – № 1–2. – С.5–12.

10. Михальченко Н.И. Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы? / Николай Иванович Михальченко. – К.: Институт социологии НАНУ, 2001. – 440 с.

11. *Москос Ч.* Вооруженные силы в «обществе отрицания войны» // Армия и общество / Чарльз Москос. – М.: Прогресс, 1990.

12. *Пасько В.* Що краще: надзвичайний чи воєнний стан? // Дзеркало тижня / Володимир Пасько. – 2004. – 18–24 грудня.

13. *Требін М.П.* Армія та суспільство: соціально–філософський аналіз взаємодії в умовах трансформації: монографія / Михайло Петрович Требін. – Харків: ІНЖЕК, 2004. – 404 с.

14. *Чорний В.С.* Особливості розвитку нових незалежних держав у контексті модернізації українського суспільства // Збірник наукових праць Науково–дослідного інституту українознавства / Віталій Сергійович Чорний. – К.: Рада, 2008. – Т. XXII. – С. 390–398.

15. *Шамрай В.О.* Військові формування та військова служба (організаційно–правові та управлінські аспекти). Монографія / Василь Олександрович Шамрай. – К.: КВІЦ, 1998, – 225 с.

Черный В.С. Социальные предпосылки реформирования военной организации Украины

Анализируются социальные предпосылки, которые существуют в украинском обществе относительно необходимости реформирования военной организации Украины на современном этапе.

Ключевые слова: *военное строительство, военная организация государства, модернизация, реформирование, социальные предпосылки, национальные интересы.*

Chornuy, V.S. Social premises of reformation the Ukraine military establishment

Analysis of the social premises in Ukrainian society according to the necessity of reformation the Ukraine military establishment on a present–day stage.

Key words: *military building, state military establishment, modernization, social premises, national interests.*

УДК: 37:316.61

Чухно В.І.

Культура як атрибут соціуму

Розкрито трактування феномену культури від доби античності до сучасності з урахуванням його контакту з суспільними утвореннями. Простежено взаємозв'язок матеріальних і духовних ознак культури. Проаналізовано явище культурної комунікації. Охарактеризовано проблему цивілізації відносно факту існування культури.

Ключові слова: *культура, цивілізація, культурна комунікація, матеріальне, духовне.*

Феномен культури є складним і суперечливим явищем. З одного боку, він визначає рівень соціальності людини та може дати оціночну характеристику її діянням, з другого – надає змогу говорити про становлення і формування цивілізації загалом, тобто, тлумачити різноманітні еволюційні процеси в середині неї, цим самим трактуючи цивілізацію як своєрідний організм, що постійно прагне до удосконалення. Факт буття людини здійснюється за рахунок протікання ряду процесів, серед яких можна виділити біологічний і культурний. Якщо перший пов'язаний із фізичним і фізіологічним розвитком, то другий визначає духовну діяльність людини і характеризується позабіологічним рівнем розвитку та існування. Він пов'язаний із виробленням, засвоєнням і передачею звичаїв, традицій, обрядів та визначає характер середовища існування індивідуумів.

Зрозуміло, що явище культури як багатогранного елемента буття соціуму цікавило не одне покоління дослідників. Так, є багато підстав вважати, що одним із перших, хто звернув увагу на людинотворчу функцію культури був Цицерон, подібної точки зору дотримувалися і представники епохи Відродження, а також мислителі німецької класичної філософії Іммануїл Кант і Георг Гегель, вони висловили ідею органічної єдності культури та людини, де культура виконує формуючу функцію, скеровану на становлення індивідуума. Не залишились осторонь даної проблеми і матеріалісти, зокрема Карл Маркс, який відмічає внутрішню гуманістичну суть культури, її скерованість на розвиток особистості, простежує зв'язок між культурою та особистістю, працею та вихованням. Специфічність феномену культури розглядав Макс Вебер, для якого культура була сукупністю духовних символів. Жак Маритен простежував зв'язок культури і релігії, де остання була базою для формування уявлення про людські цінності. Для Клода Леві–Строса значимість культури полягає в її основному надбанні – мові. Анрі Моль відзначив, що культура є витвором штучного середовища і розвивається за рахунок життєдіяльності людини. У наш час інтерес до проблем культури зростає. Так, Б.Малиновський та А.Радкліф–Браун, застосовуючи функціональний підхід, розглядали культуру як гармонійну і статичну цілісність, елементи якої виконують

певну функцію у структурі потреб людини. Ця теорія була продовжена Т.Парсонсом та доповнена ним власною концепцією соціальної дії. Ф.Боас розробив моделі культури, які були систематизовані А.Кребером і К.Клакхоном.

Мета статті полягає у розкритті феномену культури як неоднозначного людського утворення, що здійснює процес соціалізації індивідів, тим самим уводячи їх у сферу духовності, а також у простеженні зв'язку між культурою і цивілізацією як двох взаємозумовлених явищ, чиє існування є свідченням прогресивної діяльності людства.

Складність визначення поняття культури у його плюральному (множинному) контакті зі всіма явищами життя суспільства. Так, наприклад, якщо розглянути зв'язок культури з науковим прогресом, то специфічність даних «стосунків» полягає у домінуванні інтелектуальних основ у розвитку культури, тоді логічно обумовленим стає той факт, що культура, яка формує почуття естетичного задоволення і здійснює вплив на духовну сферу особистості, поступово починає втрачати ці характеристики, підпадаючи під вплив техногенного розвитку й змінює орієнтири людини з духовних на матеріальні. Якщо простежити зв'язок культури з не менш багатоплановим феноменом – політикою, то можна говорити про їх взаємозалежність, оскільки політична ситуація може визначати подальший напрям розвитку культури, який носитиме масовий характер і відзначатиметься окультністю предметів–ознак влади, які мають гіпнотичний ефект (символічність «серпа і молота», «робітника і колгоспниці», або так званий помаранчевий бум). Культура ж, у свою чергу, закладає демократичні основи розвитку держав і виконує моралізаторську функцію, що проявляється у процесі гуманізації соціуму. Слово «культура» походить від латинського «cultura» і позначає у Стародавньому Римі обробіток землі. Пізніше воно стало асоціюватися із такими явищами як вихованість, освіченість. У Цицерона існує поняття «культура душі», поряд з яким він виводить словосполучення «культура розуму», що стосується філософії. Тоді, для нього філософія це і є культура, яка подібно до рала, що розпушує землю і покращує її властивості, культивує розум, тобто працює над його удосконаленням. Отже, можна провести символічну паралель: з одного боку, культура – це діяльність людини, скерована на зміну природи, з другого – це чинник, що сприяє розвитку людини як частки природи. Вагомий внесок у розкриття даного явища здійснили американські культурологи Анрі Кребер і Антоні Клакхон та французький культуролог Анрі Моль, які запропонували вражаючу кількість визначень – понад 100 варіантів.

На сьогодні існує близько п'ятисот визначень культури, їх умовно можна класифікувати, виходячи з існування трьох підходів. Описовий підхід тяжіє до статичності у розгляді даного явища і пропонує трактувати культуру як результат усієї людської діяльності, що включає в себе речі та цінності, без яких неможливе повноцінне людське існування. Дескриптивного (або ж описового) підходу притримувались Г.Клем, Е.Тайлор, для яких культура була сумою компонентів, кожен з яких можна дослідити окремо від інших.

Аксіологічний підхід у своїй основі має певний еталон, згідно з яким формується уявлення про культурність і некультурність. У цьому випадку оцінки мають відносний характер і не передбачають зв'язок культури з середовищем (як природним, так і соціальним). Для С.Пролеєва, В.Малахова. С.Кримського факт буття культури є аксіологічним феноменом.

Переважаючим на сучасному етапі є діяльнісний підхід, за якого культура є притаманним лише людині способом діяльності (Ю.Жданов, Є.Боголюбов, Л.Коган, В.Давидович). Таким чином, у широкому розумінні, культура є сукупністю матеріальних, духовних, практичних надбань суспільства, які відображають рівень його розвитку і втілюються в соціальних, естетичних, моральних та інших характеристиках.

У вужчому значенні, культура є сферою духовного життя суспільства і враховує освіту, виховання, творчість, включає в себе організації, які забезпечують функціонування даних процесів.

Також під культурою розуміють і рівень вихованості та освіченості людини, що розглядаються як якості, здатні визначити місце особистості в соціумі та формувати її світосприйняття. Запропоноване твердження стосується розвитку педагогічної думки і простежується у таких теоретиків та практиків як А.Макаренко, В.Ващенко, В.Сухомлинський.

Невіддільними від явища культури є поняття людяності, гуманізму, які свідчать про рівень становлення кожної нації. Людина є складовим елементом культури і створює передумови її розвитку. Матеріальними носіями культури є архітектура, художні полотна, літературні та музичні твори, наукові досягнення дозволяють людині самоствердитись у кожній зі сфер суспільного життя. Культурний антропоцентризм окреслює характер прогресу людства. У свою чергу, форми дегуманізації є антикультурним фактом і здійснюють деградацію людини, яка проявляється у зміні пріоритетів, цінностей у бік негативу, що не відповідає моральним установам суспільства, тому з метою запобігання неприпустимих наслідків, варто забезпечувати духовний розвиток кожного, і в цьому важливе значення має причетність окремо взятої індивідуальності до сфери естетичного, адже почуття прекрасного відіграє велику роль у формуванні гармонійно розвинутої особистості.

В основі культури лежать матеріальні й духовні ознаки, тому стає зрозумілим її розмежовування на матеріальну й духовну. Матеріальна культура включає ті предмети, які допомагають людині покращувати власний рівень життя. Тоді, одним з її компонентів є знаряддя праці, які перебувають у зв'язку з технічним розвитком суспільства, і засоби споживання, що є тотожними сфері побуту (одяг, житло та ін.). Вивчення сфери побуту дає нам уявлення про культуру конкретного народу та засвідчує рівень його розвитку в певний історичний час, так, наприклад, після ряду археологічних досліджень, ученими виділено такий період як Трипільська культура.

Проте, поняття культури, зазвичай, асоціюється зі сферою духовного життя людини. Духовна культура є вищим проявом соціалізації особистості і пов'язана з усвідомленням індивідуумом вічності мистецтва, з формуванням естетичних нахилів. Це дозволяє знизити прагматичні поривання людської душі й вивести на вищий рівень свідомості відчуття нетлінності буття. Сам термін духовна культура враховує естетичні, філософські, релігійні, політичні та ін. погляди людей і допускає звільнення почуттів від канонізованих правил.

Духовна і матеріальна культура не існують відокремлено. Їхній взаємозв'язок відзначається циклічністю характеру й почергово впливає на формування статусу людини в суспільстві: матеріальна облаштованість звільняє людину від панічного страху за завтрашній день і підтверджує вислів «нагодована людина – щаслива людина». Але феномен щастя реалізується не лише за рахунок комфортабельного існування, а й забез-

печується гармонією співжиття особистості з іншими членами колективу, з природою. Таку гармонійність закладають внутрішні поривання людини, які носять гуманістичний характер, відзначаються потягом до прекрасного, любов'ю до ближнього. Проте таке ідеалізоване буття не буде тривати вічно. За словами М.Бердяєва, культура не розвивається безкінечно. Вона несе в собі насіння смерті. У ній містяться початки, які нерозривно тягнуть її до цивілізації. Цивілізація ж є смерть духу культури [1,163–164]. Поняття «культура» співвідносять з поняттям «цивілізація». Цивілізація відіграє особливу роль у розвитку культури, зокрема носить демонстраційний характер її надбань, або ж відображає її крах. Уперше поняття «цивілізація» з'явилося у праці Л.Февра «Цивілізація: еволюція слова та груп людей». У наш час виділяють два типи цивілізацій: західну, яку ще називають «техногенною цивілізацією» і східну, синонімом якої є «традиційне суспільство».

Своїм підґрунтям західна цивілізація має ідеї антропоцентризму. Її сприйняття світового буття має раціональний характер і базується на наукових відкриттях та їх практичному застосуванні. Проте, не завжди дана техногенність має позитивний зміст, результати новітніх перетворень змінюють не лише природу, тобто те середовище, в якому індивідуум прагне відчути свободу, а й саму свідомість людини, породжуючи суїцидальні нахили (наприклад, такі занепадницькі настрої простежуються у представників культури «емо»).

В основі східної цивілізації лежать ідеї космоцентризу, спрямовані на розкриття індивідуального сприйняття світу кожною людиною. Така цивілізація розглядає людину і природу як єдине ціле, їх гармонійний розвиток здатний забезпечити цілісність світобудови. Отримання знання – це результат духовного розвитку особистості. Саме духовний фактор і визначає рівень сформованості особистості.

Проблема цивілізації була розглянута британцем Арнольдом Тойнбі у праці «Дослідження історії». Дане дослідження стосувалося західної цивілізації. Соціолог запропонував порівняльне дослідження культур, які схожі у своєму життєвому циклі – виникнення, розвиток і занепад. Виникнення цивілізації і її подальший розвиток залежить від уміння реагувати на історичні ситуації, які включають у себе людські і природні фактори. Нездатність правильно розв'язати поставлену проблему закладає передумови появи відхилень у соціальному організмі. Дані аномалії стають причиною занепаду не лише людини, а і всього суспільства загалом. Рушієм цивілізації стає та меншість, яка здатна творчо реагувати на суперечливі явища.

Питирим Сорокін у роботі «Соціальна і культурна динаміка» сформував теорію суперсистем культури та розробив принцип історичного коловороту. Для нього культурний фактор є визначальним у функціонуванні соціальних груп. Він виділив три основні типи культури: чуттєвий, який базувався на чуттєвому сприйнятті дійсності, іденціональний, що характеризувався раціональністю мислення, та ідеалістичний – з домінуючим інтуїтивним видом пізнання. Кожна система втілювалася у сферах суспільного життя, радикальні перебудови у яких відбувалися внаслідок революцій, війн.

Ще одним дослідником цього феномену був представник філософії життя Освальд Шпенглер. Він запропонував теорію локальних культур у праці «Захід Європи». Його культурологія ґрунтується на поняттях «органічного життя», «часу», «душі», «долі», «ритму». Для нього куль-

тура є найвищою цінністю, що присутня в усіх сферах життя і визначає своєрідність кожного народу. Цей феномен у філософа порівнюється з організмом, який має схожість з подібними до нього організмами, проте носить відокремлений характер. Кожна культура проходить стадію виникнення, розвитку, старіння і загибелі. Її життя протікає за чітко визначеними принципами і цінностями. Автор приводить порівнюючу оцінку з рослиною, яка виростає на певній місцевості і перебуває в органічному зв'язку з нею. Єдиної загальнолюдської культури не існує, тому О.Шпенглер виділяє вісім типів культур: єгипетську, індійську, вавилонську, китайську, греко–римську, візантійсько–арабську, західноєвропейську і культуру майя. Його цикл розвитку має два етапи: прогресивний етап сходження, який називається культура, і регресивний етап падіння, що визначається як цивілізація. Для кожного культурного організму відводиться певний час на існування – близько тисячі років. Перебуваючи на стадії старіння, культура перероджується у цивілізацію, в якій переважає технічність, а творчість поступово відходить на другий план і з часом гине. Сучасна епоха для філософа є часом загибелі західноєвропейської культури, її подальше переродження буде пов'язане з Росією та Балканами.

Феномен кризи культури не випадкове явище. Гармонійний зв'язок духовної культури з матеріальною починає носити конфліктний характер, що зумовлений хворобливим захопленням певного прошарку суспільства надбаннями якоїсь із зазначених культур і є результатом протиріч між матеріальними досягненнями культури і духовними цінностями та пориваннями людини. Такий конфлікт не є спадковим, оскільки постійні здобутки людства в результаті наукового розвитку накладають свій відбиток на свідомість особистості, яка проявляється у фанатичному тяжінні до культу речей і є причиною зміщення цінностей на сторону матеріальних благ, що закріплюються у соціумі і мають домінантний характер. Таке технократичне сприйняття дійсності закладає передумови краху гуманітарного типу мислення і спричинює розгляд духовного життя крізь призму науки та техніки.

Становлення інформаційного суспільства здійснює вплив на всі його формуючі компоненти. Якщо раніше новоутворення гармоніювали з явищем культури і структурно вписувалися в нього, то на сьогоднішньому етапі функціонування соціуму, культура повинна пристосовуватися до глобального інформаційного простору. Пристосування можливе за умови діалогу як у середині самої культури, так і між культурами загалом. Внутрішня комунікація відбувається за рахунок контакту між різними видами мистецтва та тими сферами суспільної діяльності, де культура має здатність себе проявити. Крім того, процес спілкування має відношення і до людини, за рахунок міжособистісних контактів здійснюється або ж оновлення вже існуючих культурних утворень, або ж з'являються чергові відкриття, що засвідчують динамічний характер культурного процесу. Комунікативна дія між культурами заповнює ті прогалини, які стали наслідком воєн, катастроф. Таке «партнерство» убезпечує людство від деградації та намагається відстрочити момент перетворення на цивілізацію. Але за сучасних умов ери інформації настає нова стадія трансформації комунікативного життя. Активність інформаційних процесів настільки висока, що стимулює зміни традиційної системи культурної комунікації. Як наслідок розпочинається процес руйнування локального характеру культури. Відбувається перехідний етап, пов'язаний із появою загального комунікаційного простору, що стає властивим для всіх культур і,

водночас, нав'язує їм загальноприйняті стереотипні комунікації [4,36]. У даному випадку існування культур відбувається у межах глобального комунікаційного простору, який здійснює вплив на діалог культур і визначає їх подальше трансформування, що, у свою чергу, формує становлення і розвиток соціуму. У цій ситуації існування культур набуває динамічного характеру і втрачає властиве локальним культурам відчуття стаціонарності.

Якщо говорити про кризу культури, то інтерпретувати її варто як різку зміну комунікаційного простору, що руйнує межі між культурами і створює передумови нового типу культурного єднання [4,36]. Інший зміст даного поняття розкриває різке збільшення швидкості руйнування старих цінностей, стиснення часових меж визначеного процесу, що не дозволяє новим символам і знакам адаптуватися до традиційної знакової системи цінностей [4,37].

Нові цінності, що з'являються як результат глобальних трансформацій, значно відрізняються від традиційних, зміст яких немає ніяких підтекстів і є доступним для сприйняття. У даній ситуації відбувається порушення синхронізації культури [4,37], яке проявляється у нездатності новоутворень швидко адаптуватися до вже існуючих форм. Динаміка формування культурних форм є свідченням постійного руху буття усіх соціальних інституцій.

Глобалізаційні процеси, що є на даний момент типовим явищем, феномен інформатизації визначають як запоруку успішності високого рівня функціонування суспільства і створюють поширення ratio навіть у духовну культуру. За К.Ясперсом, технічне домінування над простором, часом і матерією безмежно росте вже не завдяки окремим випадковим відкриттям, а з допомогою планомірної праці, в межах якої саме відкриття стає методичним і досяжним. Людина західного світу, яка завоювала земну кулю, сприяла тому, щоб люди пізнали один одного, зрозуміли значення свого взаємозв'язку всередині людства, продвинулася завдяки таким положенням:

– аціональність, заснована на грецькій науці, ні перед чим не зупиняється і вводе в існування домінування техніки і розрахунку;

– те, що ми називаємо особистістю, постало у такому вигляді в процесі розвитку людини на Заході і від самого початку було пов'язане з раціональністю;

– західна людина сприймає світ як фактичну дійсність у часі. Лише у світі, а не поза його межами, людина відчуває у собі впевненість. Самобуття і раціональність стають для неї джерелом, з якого вона безпомилково пізнає світ і прагне господарювати над ним [5,296–297].

Криза духовної культури пов'язана з появою так званої масової культури, яка є наслідком інформатизації і носить комерційний характер та реалізує себе через індустрію розваг. Орієнтуючись на масу, а не на індивідуальність, вона зачіпає лише ті емоції та почуття, які зумовлюють зомбування людини і стають причиною захоплення банальністю та стереотипністю, що здатні задовольнити тваринні інстинкти. Примітивізм таких процесів блокує духовний розвиток людства.

Сучасна індустрія масової культури, відповідаючи на запити публіки, все більше експлуатує наркотичні функції мистецтва, створюючи грандіозні шоу не як видовища, які можна споглядати, а як простір для існування. Культура як духовна самобудова людини, творчість як метафізична місія, змінюються культурою як ефективним засобом втечі від світу і від самого

себе. Історія європейського індивідуалізму підходить до парадоксальної межі, коли людина існує і не існує водночас. Науково–технічна революція і поява аудіо– відеозасобів прискорюють процес дії руйнівних сил усередині цивілізації, що само по собі є лише наслідком більш глибоких зрушень, які відбулися в духовних основах культури [2,162–163]. Людина масового суспільства – це людина, яка не має змоги реалізуватися. Вона не виконує своє головне завдання, тобто не прагне до розвитку, який би дозволив їй удосконалюватися. Така особа не одухотворює світ біля себе, вона не здатна дати відповідь на виклики соціальності. Одним із таких небезпечних викликів є маніпулювання свідомістю, це чинник, який здійснює випорожнення душі. Лише завдяки моральному удосконаленню людина здатна вийти з даної кризової ситуації. Таке моральне удосконалення пов'язане з викоріненням егоїзму і сприяє духовному розвитку особистості, чим усуває наближення Кінця [3,5].

Явище культури визначає дієвий характер суспільства і спонукає до постійного трансформування і функціонування усіх його складників, які б дозволили вирішити проблему існування людини як елемента, здатного впливати на стадії розвитку цивілізацій. Своєрідне життя цивілізації зумовлене тими цілями, які окреслює кожна культура у процесі свого становлення. Людина як конструкт культури повинна дбати про характер розвитку власної особистості, визначивши при цьому той рівень культурності, який би сформував її як частку соціуму.

Література

1. Бердяев Н. Смысл истории. – М., 1990.

2. Блюменкранц М. Глобальные проблемы современного культурного процесса // Вопросы философии. – 2006. – №5. – С.160–165.

3. Киселев Г. Смыслы и ценности нового века // Вопросы философии. – 2006. – №4. – С.3–17.

4. Миронов В. Коммуникационное пространство как фактор трансформации современной культуры и философии // Вопросы философии. – 2006. – № 2. – С.27–44.

5. Ясперс К. Смысл и назначение истории. – М., 1991.

Чухно В.И. Культура как атрибут социума

Раскрыта трактовка феномена культуры от эпохи античности до современности, учитывая его контакт с социальными образованиями. Показано связь материальных и духовных особенностей культуры. Проанализировано явление культурной коммуникации. Дана характеристика проблемы цивилизации относительно факта существования культуры.

Ключевые слова: *культура, цивилизация, культурная коммуникация, материальное, духовное.*

Chuchno, V.I. The culture as on attribute of society

The phenomenon of the culture is analyzed from the ancient time to the modern time as well as its contacts with social creations. The relations of material and spiritual characteristics of the culture are described. The phenomenon of cultural communication is studied. The problem of civilization is characterized in the article.

Key words: *culture, civilization, cultural communication, material, spiritual.*

УДК 326.7

Охрімчук О.М.

Ціннісна детермінація розвитку культурного простору країни як системної цілісності

Висвітлюються дії механізму ціннісної детермінації функціонування та розвитку культурного простору країни та аналізується вплив різнопорядкових систем суспільних цінностей (нормативно–формальних, позаформальних, цінностей контркультур) на культурний універсум.

Ключові слова: *культура, цілісність, культурний простір, цінності, синергетична парадигма, етнокультурне ядро.*

Цілісність культурного простору країни як єдність архетипових цінностей, смислів та змістів культури, з одного боку, та побудова інтегративної системи фільтрів здатних оберігати та захищати ідентичність культури «ззовні», з другого, з необхідністю передбачає використання ціннісної парадигми аналізу цього простору як складної системи з внутрішньою самодетермінацією [19,755–756]. Особливу актуальність ця проблема набуває в умовах розбудови демократичної держави, становлення громадянського суспільства де людський вимір суспільних трансформацій стає визначальним («людина міра всіх речей»).

Очевидно, що цілісність культурного простору країни може розглядатися у традиційному вимірі – як діалектика частини і цілого. Зважаючи на те, що об'єкт–суб'єктні відносини і найсуттєвіші аспекти практичної взаємодії людини (як частини) зі світом (як цілим) відображаються поняттям «цінності», є сенс говорити про те, що самодетермінація культурного простору країни та його цілісності – це детермінація внутрішніми цінностями культури. І в наших попередніх розвідках ми зробили висновок, що цілісність культурного простору країни може бути забезпечена тільки єдністю ціннісно–смислових настанов в усіх означених проявах структури культурного простору, на всіх мислимих його рівнях, причому ці ціннісно–смислові образи мають сприяти інтеграції та консолідації суспільства.

Отже, метою даної статті є окреслення ціннісної детермінації розвитку культурного простору України та його цілісності. На цьому аспекті загальної проблематики досі не було зосереджено достатньо дослідницької уваги, однак можна спиратись на цілий пласт робіт, присвячених проблемі цілісності [див., напр.: 2;5;12;11;16], з одного боку, і на окремі розвідки з питань культурного простору – з іншого [3;8;7;10].

Визначаючи в наших розбудовах культурний простір країни як форму існування культури в єдності матеріальних і духовних результатів

діяльності індивідів (в об'єктивному розумінні) і як спосіб охоплення культурними смислами різних видів діяльності людей (в суб'єктивному), ми послідовно опрацьовуємо гіпотезу, що цілісність культурного простору країни забезпечується єдністю його ціннісної і нормативної регуляції.

У найзагальнішому розумінні, згідно визначень системного підходу, цілісність є вираженням ступеня впорядкованості системи, ефективності поєднання її елементів і щільності зв'язків між ними, а отже «надійності» структури. Зокрема, В.Афанасьєв зазначає, що «цілісна система – це така система, в якій внутрішні зв'язки частин між собою є переважаючими по відношенню до руху цих частин і до зовнішнього впливу на них» [2,25–26]. Переважання внутрішніх зв'язків системи над її зовнішніми зв'язками, «протиставлення» соціальної системи іншим соціальним системам і природному середовищу, як ознаку її цілісності виділяє і В.Храмова [20,196]. В.Садовський дійшов висновку, що при аналізі поняття «система» вихідним є принцип цілісності, згідно з яким система, як ціле, превалює над своїми елементами [16,104–105]. Таким чином, цілісність виступає у якості індикатора, що характеризує певне утворення, яке являє собою об'єднання окремих елементів саме як систему, і у цьому сенсі виступає синонімом самого поняття система. З іншого боку, не можна не визнати слушність концепту Я.Х. Сметса (Я.Х. Сметс «Холізм і еволюція» (1926)) про те , що ціле завжди «більше» від його структурних елементів.

На тлі тлумачення цілісності як переважання внутрішніх зв'язків елементів системи над її зовнішніми зв'язками є й інше змістовне наповнення цього поняття: з іншого боку, у понятті «цілісність» фіксуються *особливості* поєднання елементів системи, що дає змогу говорити про *різні ступені цілісності системи*. Так, А.Авер'янов пов'язує поняття «ціле» з певним кінцевим класом систем, що досягли у своєму розвитку зрілості, завершеності, перебувають у відносній стаціонарності [1,15]. Це дозволяє говорити про наявність систем цілісних, нецілісних, недостатньо цілісних, на що зокрема вказують І.Блауберг та Е.Юдін [6,42].

Таким чином, цілісність, з одного боку, є сутнісною рисою системи – і в строгому розумінні система завжди цілісна вже за своїм визначенням. Однак ця її системна цілісність не є абсолютною і обов'язково виражається в тому чи іншому ступені. І не завжди втрата системою цілісності на певному етапі і в окремій сфері веде до її зникнення. Більше того, ступінь цілісності системи корелює зі стадією її життєвого циклу і є різним для систем на стадії становлення, активного прогресивного розвитку, стабілізації, деградації тощо. Тому є сенс виокремити дві основні форми цілісності соціальних систем в тому числі культурних: статичну й генетичну. По відношенню до культурного простору країни можна сказати, що його *статична цілісність* забезпечується щільністю зв'язків між його елементами й компонентами: індивідуальними культурними просторами, регіональними субкультурами тощо. У цьому розумінні статична цілісність також може бути названа структурною або компонентною цілісністю. *Генетична ж цілісність* культурного простору забезпечується спадковістю основних його рис, ознак чи складових протягом історичного розвитку.

Тому, якщо ми досліджуємо певний статичний зріз культурного простору країни, можна стверджувати, що цілісним є такий культурний простір, значимість ціннісної взаємодії елементів і підсистем якого між собою врегульована відповідними інституційними нормами і пе-

ревищує інтенсивність взаємодії елементів та підсистем із зовнішнім середовищем.

Розуміння ж генетичної цілісності культурного простору не може бути повним без залучення до аналізу арсеналу синергетичної парадигми, яка доповнює і можливості системного підходу якраз у питаннях розвитку систем.

Представники синергетичної парадигми схиляються до думки, що цілісною є система, яка знаходиться у стані динамічної рівноваги [див., напр.: 4;9;15]. Тому етап абсолютної цілісності, рівноваги можливий лише для відносно закритих соціальних систем, тобто тоталітарних суспільств, у яких порядок підтримується за рахунок сильного впливу державних структур. Це призводить до встановлення мінімальної ентропії, тобто мінімальної невпорядкованості. Проте така система на певному етапі втрачає свої адаптивні властивості і не може нормально взаємодіяти з зовнішнім середовищем. Енергія, отримана із зовнішнього середовища, не може засвоюватися системою. Це призводить до того, що відбуваються відхилення миттєвих значень параметрів системи від їхніх середніх значень – флуктуації. Це може призвести до незворотних процесів розвитку, в результаті яких система або знову народжується, маючи інші ознаки, або руйнується.

Тобто, з точки зору синергетичного підходу, цілісність суспільства принципово досяжна лише на нетривалий час. Практично перманентною є хіба що цілісність інституціональної підструктури суспільства, але цілісність підструктури матеріальної взаємодії індивідів є епізодичною або періодичною.

У контексті розрізнення статично–структурної і генетично–спадкової форм цілісності культурного простору країни конструктивного звучання набувають ідеї Л.Петрушенка, який розглядає структуру соціальної системи на певному етапі її розвитку (тобто структуру системи, що перебуває у стані рівноваги) як певний статичний фрагмент динамічного феномену, який він називає організацією системи. «Під організацією системи розуміється спосіб зв'язку елементів системи, що змінюється в загальному випадку у часі, причому лише стадійно і лише в двох, взаємно протилежних напрямках (в бік пониження організації, тобто дезорганізації, пов'язаного з регресом системи, або в бік підвищення організації, пов'язаного з прогресом системи)» [14,20].

Тоді актуалізується питання, яким чином має змінюватися, розвиватися система, щоб зберегти свою генетичну цілісність? На думку О.Сергєєвої, основою існування будь–якої цивілізаційної системи виступає її самоідентифікація, оскільки самоідентифікаційний принцип має властивість діахронного (від покоління до покоління) соціально–культурного відтворення, тобто в кінцевому рахунку, відтворення базових цінностей і стійких навичок людей, які визначені традицією культурного розвитку, соціальними і духовними константами [18,104]. Збереження самоідентичності будь–якої системи і соціальної також можливе завдяки наявності «системної пам'яті», або «історичної пам'яті». Як писав М.Моїсєєв, «теперішнє і майбутнє будь–якої системи не визначається, а залежить від минулого. Ця залежність – «пам'ять системи» [13,4].

Ми підтримуємо точку зору І.Чайки [21,28–30], що в соціальній системі в якості такої системної пам'яті виступає «етнокультурне» ядро, підструктура, що включає особливості мислення, поведінки, традиційні

норми представників тієї чи іншої нації. Цей термін споріднений із термінами «культурне ядро» А.Грамши та «система культури» Т.Парсонса, які для нас особливо цікаві з точки зору вивчення культурного простору країни.

Варто підкреслити доцільність і плідність використання саме терміна «*етно*культурне ядро» – адже саме етнічні цінності виступають найбільш сталими, найменш змінними протягом історичного часу, відповідно значною мірою саме ними забезпечується спадковість і генетична цілісність культурного простору країни.

Відповідно до такого бачення І.Чайка виділяє три основні різновиди соціальних систем залежно від ступеня їх цілісності:

а) цілісні соціальні системи (наявна компонентна, структурна та генетична цілісність);

б) структурно та компонентно нецілісні соціальні системи із збереженим етнокультурним ядром (генетично цілісні);

в) нецілісні соціальні системи [21,30].

При цьому дослідниця підкреслює, що в деяких випадках відсутність компонентної та структурної цілісності свідчить не про належність соціальної системи до другого класу з вищеперерахованих, а про те, що вона є квазісистемою, для якої цілісність не є властивою. Йдеться про системи, які є результатом поєднання окремих компонентів інших систем. Наприклад, в результаті створення імперії, політичного та територіального союзу, виникає особливе утворення, що є простою сумою компонентів окремих систем. Відсутність генетичної цілісності визначає недовготривалість існування подібних утворень і відсутність здатності до розвитку, тобто до переходу у новий структурний стан із збереженням власної ідентичності. Виходячи з цього, І.Чайка виділяє три основні різновиди соціальних квазісистем (за часом існування):

а) гомеостатичні (від утворення і до зміни структурного стану);

б) стагнуючі (етап відтягування необхідної зміни структурного стану, що призведе до руйнації системи);

в) ті, що розпадаються.

На нашу думку, в наведеній точці зору – при всій його конструктивності – випущений досить важливий момент *вторинного утворення генетично цілісної системи на основі фрагментів квазісистем*. Культурний простір України в її сучасних межах є прикладом якраз такого результату (втім, не першим в її історії). У різні історичні періоди входячи до складу різних держав і перебуваючи під впливом різної нормативної регламентації, населення українських земель все ж зберігало певні ціннісні константи, які закріплювались у психології народу і найяскравіше виражені в тому, що науковці називають рисами українського менталітету. Маємо наочне підтвердження тому, як спадковість етнокультурного ядра забезпечує генетичну цілісність культурного простору країни.

Отже, цінності є не лише важливим структурним компонентом культурного простору країни, вони виступають детермінантою його генетичної цілісності. У даній роботі немає потреби детальніше зупинятись на рисах українського менталітету як вираженні цінностей специфічно українського етнокультурного ядра – натомість необхідно детальніше розкрити механізм ціннісної детермінації розвитку культурного простору країни як системної цілісності. З точки зору теоретичного підґрунтя для виконання цього завдання нас, зрозуміло, найбільш цікавить культурологічний ас-

пект досліджень проблематики цінностей, який підкреслює взаємозв'язок ціннісних уявлень як іманентних характеристик культур, їх входження в культурну тканину як конкретної епохи, так і всієї історії людства (В.Андрущенко, А.Бичко, Л.Губерський, Е.Причепій, Н.Чавчавадзе, В.Шинкарук, О.Яценко).

Цінності виконують інтегруючу функцію по відношенню до культурного простору і забезпечують у такий спосіб його цілісність головним чином тому, що завдяки їм можливий взаємозв'язок між суб'єктом і об'єктом діяльності, між об'єктивованим і суб'єктивованим. Адже для того, щоб те чи інше явище дійсності стало цінністю для громади, воно повинно мати певні атрактивні властивості – в цьому сенсі цінність завжди об'єктивна. Цінність об'єктивна і в тому сенсі, що самий відбір та використання потрібних властивостей визначається інтересами та потребами суспільства, об'єктивними соціально–економічними факторами. З іншого ж боку, цінність – це особливе значення того чи іншого предмета для людини, для її пізнавальної або практично–перетворювальної діяльності на основі здобутих знань. Тож, поза суб'єктністю людини категорія цінності не має смислу. Адже явища дійсності самі по собі, без сприйняття і оцінки їх людиною, цінності не мають.

Говорячи про культурний простір країни як формалізованої соціальної системи, в якій виокремлюється державноуправлінська підсистема і підсистема самоорганізації громадянського суспільства, принципово важливо розрізняти цінності двох типів. Адже деякі цінності офіційно оформлюються і формально закріплюються в державних нормах – їх ми будемо детальніше вивчати у наших наступних розвідках під час аналізу нормативної регламентації культурного простору країни. Цінності, закріплені в державних нормах, мають більшу повноважність – що, проте, не означає більшої впливовості, адже впливовими можуть бути лише ті норми, які мають істотну цінність для більшості населення. У строгому розумінні, щоб уникнути термінологічної плутанини, ми розводимо ці два явища, називаючи їх просто «норми» й «цінності», але розуміємо, що в онтологічному плані і перші, і другі мають ціннісну природу.

Цінності, які стали державними нормами, і інші цінності мають різне функціональне призначення: перші покликані зменшувати ентропію і забезпечувати статичну цілісність культурного простору, другі – навпаки – збільшувати культурну різноманітність (а разом із нею і ентропію). Проте норми, оскільки встановлюються державною владою, не завжди можуть забезпечувати спадковість культурного (або етнокультурного) ядра соціальної системи.

Різноманітність культурного простору країни великою мірою залежить від так званих неформальних, або позаформальних цінностей. Неформальний ціннісний вимір культурного простору, що неминуче формується в державно оформленій спільноті, має велике значення, адже саме він відображує мешканців країни як цілісних особистостей, а не безособових виконавців формальних соціальних ролей. Наявність неформального означає, що в культурному просторі країни можуть співіснувати інші підсистеми цінностей. Йдеться про субкультури, або й контркультури.

Оскільки в державно оформленій спільноті завжди виділяється так звана «домінуюча», тобто офіційна, культура, то субкультури можуть по–різному співіснувати з нею. Одна або декілька субкультур за своєю

природою можуть знаходитись у тому ж змістовному або ідеологічному вимірі, що й домінуюча культура або ж створювати певне протистояння чи відокремлення від неї.

У першому випадку можна говорити про деякий синергізм, про переважання структурної цілісності культурного простору, в якому прихильність до ключових цінностей домінуючої культури проявляється серед значної частини населення, серед представників різних субкультур.

Інший варіант – коли офіційно закріплені норми або ключові цінності домінуючої субкультури приймаються членами інших субкультур одночасно з певним набором інших цінностей (проте ці два набори цінностей не конфліктують між собою).

У культурному просторі країни часто існує й третій тип субкультур, що досить наполегливо відкидають цінності офіційної культури або домінуючої субкультури. Саме їх зазвичай називають контркультурами. Серед цих організаційних контркультур можна виділити такі види:

а) пряма опозиція цінностям офіційної культури;

б) опозиція структурі влади в рамках домінуючої культури країни, незважаючи на прийняття чи відкидання змісту офіційних цінностей;

в) опозиція по відношенню до зразків відносин і взаємодії, що підтримуються офіційною культурою.

За будь–якого з цих варіантів організації структури культурного простору країни він детермінується певною системою цінностей. Однак – не залежно від того, чи йдеться про неформальні цінності, чи про цінності–норми – специфіка впливу системи цінностей на індивідів полягає в тому, що дана система не проявляє чітко виражених ознак активності, бо свідомість мешканців країни сама себе збуджує. Тому механізм ціннісної детермінації культурного простору зводиться, по суті, до виконання цінностями посередницької функції зв'язку між колективним і індивідуальним – функції трансформації колективно значущих смислів в імпульси індивідуальної діяльності.

Під час опрацювання нашої гіпотези ми ознайомились із роботою Л.Семененко, присвяченій ціннісно–смисловій детермінації управління навчальним закладом, в якій автор протиставляє ціннісну детермінацію обраного для дослідження об'єкта (як таку, що має об'єктивовану природу) детермінації смисловій (яка має суб'єктивовану природу) [17]. Ми не можемо повністю погодитись із таким розведенням двох механізмів детермінації явища з кількох причин. По–перше, як ми вже показали, цінності і об'єктивні, і суб'єктивні одночасно (вони, власне, виступають медіатором між об'єктивованим і суб'єктивованим). По–друге, на нашу думку, категорично протиставляти цінності й смисли як сторони діалектичного протиріччя не завжди правомірно: вони представляють собою одне ціле, всередині зв'язуючи між собою компоненти культурного простору в єдину цілісність. Так, за визначенням В.Шинкарука, смисл – це «особливий зміст, яким людина наділяє прояви своєї життєдіяльності, предмети та явища об'єктивного світу в процесі його духовно–практичного освоєння і внаслідок цього надає їм певного *значення* в системі людської *культури*, в ієрархії суспільних *цінностей*» [19,633]. Тому для нашого дослідження більш правомірно і доцільно протиставляти цінності як *внутрішнє* самоорганізаційне наповнення культурного простору країни і норми – як елементи, що його обмежують, задають *зовнішні* рамки культурного простору. Смисли ж ми розглядаємо як невід'ємну складову і цінностей, і

норм – власне, через розкриття смислів і їх усвідомлення кожним окремим індивідом відбувається комунікація і інтеграція індивідуального культурного простору в культурний простір регіону чи країни.

У цілому, окресливши в даній статті загальні рамки дії механізму ціннісної детермінації культурного простору країни та його розвитку як системної цілісності, на довершення варто підкреслити, що ця детермінація забезпечується системою цінностей, що формуються і розвиваються протягом тривалого часу. На відміну від, скажімо, нормативної детермінації, це повільно діюча система, якій властива свобода саморозвитку і яка не може швидко змінюватись на вимогу державноуправлінської підсистеми тощо. Саме тому механізмом ціннісної детермінації забезпечується спадковість культурного простору певної спільноти. При цьому, якщо спадковість етнокультурного ядра забезпечує генетичну цілісність культурного простору країни, то його статично–структурна цілісність імовірно може забезпечуватись нормативною регуляцією, яку провадять органи державного управління.

Література

1. *Аверьянов А.Н.* Категория «система» в диалектическом материализме. – М.: Мысль, 1974. – 70 с.

2. *Афанасьев В.Г.* Системность и общество. – М.: Политиздат, 1980. – 368 с.

3. *Бабаева А.В.* Современная западная философия о культурном пространстве [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://anthropology.ru/ru/texts/babaeva/modern_07.html

4. *Бевзенко Л.Д.* Социальная самоорганизация. Синергетическая парадигма: возможности социальных интерпретаций. – К.: Институт социологии НАН Украины, 2002. – 437 с.

5. *Блауберг И.В., Юдин Э.Г.* Понятие целостности и его роль в научном познании. – М.: Знание, 1972. – 48 с.

6. *Блауберг И.В., Юдин Э.Г.* Становление и сущность системного подхода. – М.: Наука, 1973. – 272 с.

7. *Букин А.Г.* Культурное пространство и пространство культуры (региональный аспект): автореф. дис. ... канд. филос. наук. – Чита, 2006. – 24 с.

8. *Быстрова А.Н.* Проблема культурного пространства (опыт философского анализа). – Новосибирск: изд–во СО РАН, 2004. – 240 с.

9. *Василькова В.В.* Порядок и хаос в развитии социальных систем. – СПб.: Лань, 1999. – 480 с.

10. *Воробьева Е.А.* Культурный ландшафт как фактор бытийности пространства культуры: Автореф. дис. ... канд.филос.наук. – Чита, 2007. – 25 с.

11. *Длугач Т.Б.* Проблемы целостности // Человек, творчество, наука. Философские проблемы. – М.: Наука, 1967. – С.164–181.

12. *Короткова Г.П.* Принципы целостности. – Л.: ЛГУ, 1968. – 164 с.

13. *Моисеев Н.Н.* Логика динамических систем и развитие природы и общества // Вопросы философии. – 1999. – №4. – С.3–10.

14. *Петрушенко Л.А.* Единство системности, организованности и самодвижения. – М.: Мысль, 1975. – 286 с.

15. *Рузавин Г.И.* Самоорганизация и организация в развитии общества // Вопросы философии. – 1995. – №8. – С.63–72.

16. *Садовский В.Н.* Основание общей теории систем. – М.: Наука, 1974. – 279 с.

17. *Семененко Л.М.* Ціннісно–смислова детермінація управління навчальним закладом: Дис. ... канд. філос. наук: 09.00.10 / Національний педагогічний ун–т ім. М.П.Драгоманова. – К., 2007. – 220 с.

18. *Сергеева О.А.* Роль этнокультурной и социокультурной маргинальности в трансформации цивилизационных систем // Общественные науки и современность. – 2002. – № 5. – С.104–114.

19. *Філософський словник* / За ред. В.І.Шинкарука. – 2–ге вид., перероб. і доп. – К.: Голов. ред. УРЕ, 1986. – 800 с.

20. *Храмова В.Л.* Целостность духовной культуры. – К.: Феникс, 1995. – 399 с.

21. *Чайка І.Ю.* Системна цілісність суспільства як фактор його прогресивного розвитку: Дис. ... канд. філос. наук: 09.00.03 / Запорізький національний ун–т. – К., 2005. – 204 с.

Охримчук Е.Н. Ценностная детерминация развития культурного пространства страны как системной целостности

Освещаются действия механизма ценностной детерминации функционирования и развития культурного пространства страны и анализируется влияние разнопорядковых систем общественных ценностей (нормативно–формальних, неформальних, ценностей контркультур) на культурный универсум.

Ключевые слова: *культура, целостность, культурное пространство, ценности, синергетическая парадигма, этнокультурное ядро.*

Okhrimchuk, O.M. Valued determination of the development of country cultural space as a system integrity

The general scopes of action of the mechanism of valued determination of functioning and development of the country cultural space are outlined and the influence of different systems of social values (normative–formal, non–formal, values of countercultures) on cultural universum is analysed in the article.

Key words: *culture, integrity, cultural space, values, synergetics paradigm, ethnocultural kernel.*

УДК 37.504

Самчук З.Ф.

Антропологічно–гуманістичне вістря світоглядно–ідеологічних протистоянь: генеалогія, архітектоніка, каузальність

Чи може бути гуманізм неантропологічним? Чи не лише може, а й повинен? Відповіді на ці запитання складають осереддя світоглядних протистоянь у сучасній парадигмі гуманізму.

Ключові слова: *гуманізм, антропологія, логіка і закономірності формування гуманістичної парадигми, світоглядні перспективи ідеї гуманізму.*

Чи можливий ***справжній гуманізм*** в умовах *несправжнього існування людини*? Очевидно, ні. Справжність людського існування здійснює себе (тобто забезпечує свою дійсність) «ек–статично» – засобом самоподолання, самоперевершення. Тому Якоб Буркхардт цілком мав рацію, коли наполягав на винятковому значенні техніки самотворення для становлення особистості й справжності її існування. Еріх Фромм з цього приводу додавав: «Людина тільки тоді досягне найвищого ступеня об'єктивності й розуму, коли створить суспільство, в якому найпершою турботою і потребою індивіда буде відданість людському роду і його ідеалам» [11,182]. Найближче з усіх до такого розуміння підійшла діонісійська інстинктивна людина, яка «на противагу аполонійській намагалася в єдиному життєвому пориві **відновити втрачену єдність з природою і свою спроможність адекватно відображати світ»** [15,153].

Жану Марітену належить блискуче порівняння людини з твариною, котра «годується трансцендентним». Якщо ця особлива тварина з якихось причин нехтує трансцендентними харчами, ігнорує їх чи відмовляється від них, то в такому разі вона не відрізняється від тварини звичайної. Людина – істота трансцендуюча; за відсутності ж трансцендентних регулятивів – тобто чогось вищого за повсякденне існування – буття людини скочується до тваринного рівня. Це пояснює, чому спроба зазирнути за онтологічний горизонт є органічною потребою людини. У праці «Reden an die deutsche Nation» Фіхте писав: «Віра благородної людини у вічне продовження її буття ґрунтується на вірі у вічне становлення свого народу. Індивід бажає цього євангельського засобу, оскільки це дає змогу розширити короткий термін індивідуального життя до меж буття постійного, нескінченного» [9,56].

Людина не скута жорсткою детермінативною заданістю, оскільки володіє потенціалом самовизначення і духовним натхненням, котре дозволяє долучитися до вселенського буття–свідомості, возз'єднатися з ним у непорушну соборність. Як писав Еріх Фромм, «людина – не річ, а

жива істота, яку можна осягнути лише в тривалому процесі її розвитку. В кожному моменті свого життя вона ще не є тим, чим може стати і чим вона, ймовірно, ще стане. Людині не можна дати визначення, аналогічне столу або годиннику. І все ж дефініцію сутності людини не слід вважати принципово неможливою: про людину можна сказати, що це не річ, а деякий процес життя. Її мислення може простягатися далеко за межі буденних потреб. Для людини мислення – це не те саме, що для тварини: не тільки засіб досягнення бажаних благ, а й спосіб змістовного забезпечення свого буття в світі. Іншими словами, у людини є не лише предметне мислення, як у тварини, а й розум, за допомогою якого вона в змозі осягнути істину» [12,381].

Врешті–решт у людському житті все так чи інакше зводиться до критеріїв *істинного* та *цінного*, до потреби опертя на ці критерії і до повсякчасного вибору на підставі такого критеріального підґрунтя. Абсолютна цінність людини полягає в її можливостях, потенціалові, а не в наявній здійсненості. Не випадково Мераб Мамардашвілі визначав культуру як зусилля, зроблене з метою *бути Людиною*. Можна погодитись також з Мішелем Фуко: гуманізм заслуговує не відхилення, а пересторогу з приводу абсолютизації образу людини, а також стилю життя й мислення, який склався у XX ст.: «В гуманізмі мене найбільше непокоїть надання певній формі нашої етики статусу універсальної моделі для кожного типу свободи. Я вважаю, що в нашому майбутньому існує значно більше таємниць, можливих свобод і варіантів розвитку, ніж може запропонувати такий гуманізм» [22,15].

Кожен резонансний мислитель вважав справою честі звернутися до проблеми людини й гуманізму, намагаючись сформулювати істотні й вичерпні критерії. Карл Маркс не був винятком із загального правила. Його «сутність людини як сукупності всіх суспільних відносин» в деякому сенсі повторила історичну долю версії Протагора, будучи згодом канонізованою – щоправда, лише на одній шостій частині земної суші і за дещо іншими, політико–ідеологічними, мотивами. Недолік формули Маркса полягав у тому, що запропоновану ним одиницю виміру сутності людини («сукупність усіх суспільних відносин») на практиці неможливо ні чітко визначити, ні достеменно верифікувати. З цієї причини гуманістичній версії Маркса було відмовлено в універсалізмі й запропоновано місце в ніші сегментаризованих підходів.

Розвиваючи цю думку, Рудольф Штайнер у «Філософії свободи» підкреслював: людина як цілісна істота незбагненна й дослідницьки недосяжна з точки зору якогось окремого сегмента індивідуальної дійсності – соціального, духовного, психологічного, фізіологічного тощо. Більше того: вона неістотна навіть як сума всіх сегментів, оскільки є *надсумативною*; її справжня сутність лише починається там, де закінчується формальна сума. Відтак, зовнішня простота гуманістичної проблематики є вельми оманливою. Не випадково Альберт Швейцер прийшов до висновку: найбільш обізнані з нас відрізняються від решти лише тим, що найближче підійшли до сакраментального відкриття, згідно з яким людство й гадки не має, ким (чим) людина **є** і ким їй **належить бути**.

Зрештою, у цій пізнавальній драмі можна розгледіти основи оптимістичного становлення як самої людини, так і знання про неї. Їх доволі переконливо концептуалізував Блез Паскаль: «Велич людини полягає в тому, що вона усвідомлює свою мізерність, бо, наприклад, дерево своєї

нікчемності не усвідомлює» [8,123]. Таким чином, перспективи людства зумовлені першочергово коректністю системного оперування його фактичним статусом, а також ефективністю актуалізації наявного потенціалу. Це зауваження відноситься на адресу не лише соціально–філософської рефлексії, а й ідеологічної концептуалістики.

У «Маніфесті персоналізму» Емануель Муньє аргументовано визначив основну життєву інтригу людини як «буття між Усім та Нічим». Говорячи про «Нічим», він мав на увазі жалюгідність пересічного індивіда; говорячи про «Всім», констатував безмежну всезагальність і грандіозний потенціал кожної людської істоти. Кількома століттями раніше з цього приводу доволі переконливо висловився Блез Паскаль: «Погоджуюсь: це – великий математик, але мені нема що робити з ним, бо він неодмінно сприйме мене за теорему – й не більше» [21,289].

Вишукана іронія і м'який скепсис Паскаля допомагають міцно закріпити на рівні свідомості важливу істину: Людину неможливо загнати в теорему, оскільки вона є чимось принципово і якісно глибшим і складнішим, опосередкованим у своєму існуванні значною кількістю факторів, чинників і особливостей. Кожна теорема буде лише ковзати по поверхні багаторівневого й багатоманітного феномену під назвою Людина. Ні, для усвідомлення сутнісних параметрів Людини недостатньо *геометрії* теорем; необхідна особлива ***рефлексійна стереометрія***, яка дозволить структуризувати та ієрархізувати ту ціннісну шкалу, котра необхідна й достатня для оцінки людського буття з позицій Належного.

Разом з тим не варто поспішати погоджуватись із Паскалем у його обґрунтуванні неспроможності людини пізнати ***безконечну*** природу з огляду на свою конкретно–історичну скінченність. Висловлюючись у термінах генетики, для пізнання безконечної природи людині необхідно лише виявити в структурі свого ДНК–існування деякий ген – той найпростіший за своєю природою першоелемент (будівельний матеріал), з якого складається Всесвіт. Це дозволить підібрати ключ до всіх замків, розшифрувати кожну таїну, будь–яке еніґматичне послання Універсуму.

Людина – єдина істота, яка є проблемою для самої себе. Ми маємо справу з одвічною драмою людської екзистенції, з тендітним співіснуванням та протиборчою єдністю протилежних бажань, мотивів і тенденцій. Людині ніщо не належить повністю і без залишку – навіть її власна свідомість, тіло, душа, прагнення й жадання. Макс Шелер наголошував: «Ми вперше живемо в епоху, коли людина стала глибоко й безумовно «проблемною» для самої себе, коли вона не знає, ким є, але водночас знає, що вона цього не знає» [16,146]. З ним погоджувався Ернст Кассірер: «Ніколи дотепер людина не була настільки проблемною для самої себе, як у наші дні... Ми більше не володіємо чіткою ідеєю людини, а зростаюча кількість наук, котрі зайняті вивченням людини, скоріше заплутує і затемнює, ніж прояснює наше розуміння людини» [4,26].

Можна погодитися з Еріхом Фроммом, коли він стверджує: «Наша моральна проблема полягає першочергово в байдужому ставленні людини до самої себе. Це добре видно з того факту, що **ми втратили почуття самоцінності й унікальності кожного індивіда, перетворили себе на засіб, інструмент для досягнення якихось зовнішніх по відношенню до нас цілей, що ми навіть відчуваємо себе речами і ставимося самі до себе, як до речей**. У результаті ми відчуваємо розгубленість і зневажаємо себе за це. А оскільки ми перестали довіряти собі, то *втратили віру в людину, в*

самих себе, в свої творчі, креативні здібності. **У нас нема совісті в гуманістичному сенсі цього слова, адже ми не довіряємо власним судженням.** Ми – стадо, яке вірить, що дорога, якою воно йде, неухильно приведе до бажаної мети. Наша віра ґрунтується лише на тій підставі, що інші також ідуть цим шляхом» [13,189].

Наслідок гнітючий і майже фатальний – всеохоплююче почуття неповноцінності. Разом з тим діалектика людини полягає в тому, що її самоствердження незбагненним чином неухильно призводить до самознищення. Це перегукується з тезою Конрада Лоренца: «Людина – єдина істота, спроможна з натхненням присвячувати себе найвищій меті. Водночас ця істота може вбивати своїх побратимів на підставі переконання, що так треба для досягнення «вищих цілей» [5,233]. Тут виникають очевидні аналогії з ідеологією, з її культивуванням і апологією «вищих цілей». Водночас варто застерегти від недалекоглядних намірів ієрархізації і ранжування цілепокладаючої діяльності, оскільки на практиці це призводить до критеріальної невизначеності, релятивізму і волюнтаризму під час вибору на користь певного цілепокладаючого пріоритету.

Як зауважив Віктор Франкл, «людська істота – це не річ серед інших речей; *речі детермінують одна одну*, ***людина ж є істотою самодетермінуючою***. Ким вона стає – в межах спадкоємності та середовища – залежить від неї самої. В концтаборах ми бачили, що дехто поводив себе як тварина – тоді як інші справляли враження святих. У людині зосереджені обидві можливості; яка з них буде реалізована – залежить ***від прийнятих рішень,*** *а не від умов»* [14,2]. Мераб Мамардашвілі з цього приводу зазначав: якщо не бути надто академічним, то можна сказати, що проблеми людини як предмету філософських досліджень не існує взагалі – в тому сенсі, що філософія від самого початку була змушена ввести в розуміння світу такі абстракції, які максимально усувають особливості сприйняття, зумовлені земною, скінченною, частковою природою людини.

Філософські міркування щодо людської сутності, потенціалу і можливостей його реалізації завжди мають дещо абстрагований, спекулятивний і споглядальний характер. Ці змістовні параметри важко вловити з тієї причини, що, говорячи навіть про осяжне лише засобом уявлення чи рефлексії, ми, тим не менше, користуємося словами буденної мови, кожне з яких має цілком наочні, предметні референції. П.Д.Успенський був цілком переконливим, коли стверджував: «Як і окрема людина, людство – це гірське пасмо з високими вершинами й глибокими проваллями, до того ж у неусталеному геологічному періоді, коли все лише формується, руйнуються гірські хребти, на місці морів утворюються пустелі, виростають нові вулкани, заливаються киплячою лавою квітучі поля, зникають і здіймаються материки, змінюються льодовикові періоди. «Усередненої людини», якою тільки й може оперувати соціологія, в дійсності не існує – як не існує «середньої висоти гори» [10,135].

Звідси – висновок: «Проблема людини обертається досі небаченими аспектами. З одного боку – нівелювання, «усереднення» індивіда, становлення й домінування «людини натовпу», а з іншого боку – самотність, відчай і безпорадність людини перед світом і суспільством як своєрідна межа індивідуалізму» [3,3]. Людина – це і Кант, і пігмей з Нової Гвінеї, і австралійський абориген. Тим не менше, крайні точки людської багатоманітності мають зводитись до певного спільного знаменника, своєрідного інваріанту, мінімального обсягу дечого спільного. Перед останньою межею

має знаходитися щось притаманне саме роду людському – і лише йому. Античність і середньовіччя володіли лаконічним і дотепер неперевершеним визначенням людини: розумна тварина. Загалом ця дефініція не викликає заперечень, але, на жаль, для нас все проблематичнішим стає чітке уявлення про тварину, а тим більше – про тварину розумну. Тому часто доводиться мати справу з не надто виразною дефініцією: людина – це будь–яка істота, спроможна осмислено міркувати.

Виштовхана з істини буття і позбавлена навіть можливості подати апеляцію, людина приречено обертається довкола себе, нагадуючи горезвісну animal rationale. Як писав Мартін Гайдеґґер, «первісний гуманізм, а саме латинський, як, зрештою, і всі види гуманізму, що виникли з того часу аж до наших днів, оперують гранично узагальненої «сутністю» людини як чимось самоочевидним. Людина вважається «розумною живою істотою», animal rationale» [20,12]. Парадокс полягає в тому, що менторська безальтернативність такого світоглядного кліше компрометує саму ідею людини як *істоти розумної*. Адже ще Плутарх наголошував на необхідності максимально тверезомислячого підходу, ілюструючи свою думку постулатом: людина очікує на порятунок здебільшого від чогось, що суперечить розуму, ніж узгоджується з ним.

А те, що порятунок людині справді потрібен і що за нього вона готова заплатити найвищу ціну, – сумніву не підлягає. Міркуючи в цьому напрямку, Ернст Кассірер писав: «Видатні мислителі, які визначали людину як animal rationale, не були емпіриками. Розум – дуже неадекватний термін для всеохоплюючого позначення форм людського культурного життя в усьому його багатстві й багатоманітності. Ці форми суть форми *символічні*. І замість того, щоб визначати людину як animal rationale, ми повинні ідентифікувати її як animal symbolicum. Саме так ми зможемо зафіксувати її специфічну відмінність, а отже й окреслити перспективний напрямок руху цивілізації» [4,30].

У своїх лекціях з психоаналізу Жак Лакан інтерпретував людину як заручника знаково–символічних структур. Останні є своєрідними «стінами» в «будівлі життя» людини, з якими кожен з нас приречений щодня мати справу подумки, на рівні поглядів і дій. Не зронивши й слова, ці стіни виховують, детермінують, визначають наші дії, наміри й прагнення значно більшою мірою, ніж будь–яка пропаганда. З цього приводу П.С.Гуревич констатував: «Людина – це істота, наділена здатністю творити символи. Жодна тварина не вибудовує між собою та природою символічне середовище. Це спроможна зробити і робить лише людина» [2,6]. До слова, чи не найбільш ґрунтовний аналіз каузальності використання людиною символіки здійснено Ернстом Джонсом у статті «Теорія символіки».

У 60–х роках XX ст. американський соціолог Девід Рісмен сформулював концепцію «одновимірної людини», згідно з якою під впливом інформаційних кліше та інших соціальних стереотипів індивід формує спримітизовані схеми «чорно–білого» бачення проблем, сприймаючи все крізь призму спрощених, редукованих до рівня банальності альтернатив. Часто закиди у формуванні такого світоглядного типу лунають і на адресу ідеології. Ідея «одновимірної людини» перегукується з концепцією засновника персоналізму Уїльяма Штерна, який у тритомнику «Особистість і річ» (1906–1924) визначав сутність людини в першу чергу й головним чином через її відношення до речей.

По суті, опозиція і сутнісна протилежність особистості та речей – відправний пункт критичного персоналізму. Особистість – це таке суще, яке, не дивлячись на велику кількість частин, створює реальну, своєрідну й самоцінну єдність, здійснює цілеспрямовану, цілепокладаючу самодіяльність. Її цілковитою антитезою є річ, котра не має власної цінності, відрізняється пасивністю, а також підпорядкована зовнішнім по відношенню до неї цілям. Якщо особистість складає смислову цілісність, то річ – навіть у форматі механічної суми агрегатів – позбавлена можливості суверенного цілепокладання. Тут знаходиться осереддя телеологічної інтриги ідеології, суть якої полягає в тому, що в короткотерміновій перспективі ідеологічній сфері зручніше мати справу з людиною–річчю, а в довготерміновій – з людиною–особистістю. Знайти оптимальний баланс стратегії і тактики в даному разі означає підтвердити ідеологічну ефективність, переконливість.

На слові «гуманізм» все ще лежить тавро смислової дезорієнтації. Іноді здається, що воно взагалі безглузде, просте коливання повітря, flatus focis. Жахлива плутанина спостерігається і в результаті некритичного вживання термінів *гуманізація* і *гуманітаризм*. Це тим більше прикро, що зазначені поняття претендують на звання концептів – тобто відправних точок світоглядної концептуалістики. Та сума схоластики, яку за інерцією продовжують блюзнірськи називати гуманітарною наукою, вже підійшла до критичної межі, котра на сучасну пору ознаменувалася практично цілковитою розгубленістю щодо глибинних питань смислу, доцільності, мети й засобів їх досягнення.

Теоретичною базою гуманізму вважається *гуманітаризм* – сукупність знань, котрі досліджують і формують людину як особистість. Як зауважив Мартін Гайдеґґер, «humanum всередині слова «гуманізм» вказує на humanitas, на сутність людини. «Ізм» підводить до думки, що сутність людини слід брати в субстанційному форматі» [20,30]. Справжній гуманізм вбачає глибинну цінність людини не в родовому, соціальному або взагалі в будь–якому типологічному аспекті, а навпаки – в особистісній автентичності людини, в її унікальності, неповторності й адекватності самій собі, позбавленій світоглядних, ціннісних, етичних і т.п. нашарувань зовнішнього середовища*.

Ці нашарування соціальної нормативності в цілому здійснюють ментально дегенеративний і неврастенічний (чи навіть психопатологічний) вплив на індивіда, позбавляючи його зв'язків із самим собою, зі своїм духовним корінням, з фундаментальними архаїчними структурами власної свідомості. В результаті людина або втрачає опорні (кодифікаційні) точки індивідуальної неповторності й унікальності, або – частіше за все – стає певною мірою шизофреніком, чия свідомість розщіплюється і функціонує в площинах декількох реальностей, по черзі або навіть одночасно обслуговуючи і відповідаючи на запити як власного світовідчуття, так і запозичених ззовні нормативів, канонів і стереотипів.

Соціально–філософське бачення людини багато в чому парадоксальне: з одного боку, людська істота залишається майже tabula rasa з точки зору

* З цього приводу в пам'яті виринають слова Мігеля де Унамуно: «Щоб наочно бачити справжнє й вічне, а не лише раціональне й скороминуще, необхідно відкинути все неістотне, виявити вічне ядро, внутрішню людину, звільнивши її від тягаря земної оболонки, яка затемнює і спотворює зір.» (Унамуно М. де. Фарисей Никодим // Западная философия: итоги тысячелетия. Екатеринбург; Бишкек, 1997. С.645.)

епістемології, з іншого, – вона не лише об'єкт, а й суб'єкт соціальної дійсності, процесуальності, динаміки. З цього приводу Володимир Новіков зауважує: «Сучасна гуманітарна думка тоне в багатослів'ї, зовсім не відчуваючи меж між головним та другорядним, новим та вже відомим, суттю та порожніми фразами. Спільна властивість всієї світової культури останньої чверті XX ст. – *екстенсивність*. Сьогодні у цілому світі важко знайти духовних лідерів, інтелектуальних сміливців, винахідників нових систем. Філософами називають себе в основному позери і фразери. **Якщо ти справді філософ, то скажи, яким є твоє *нове слово* про світобудову і людину»** [6,9]. І далі: «Наша академічна словесність гострих питань порушити не в змозі – вона або топчеться в безсюжетних абстрактних міркуваннях, або вибудовує сухі, байдужі до реалій дійсності фантазії. Сьогодні вкрай необхідна нова сміливість – сміливість виразності, підкріплена мобілізацією всіх внутрішніх ментально–емоційних ресурсів» [6,9].

Якщо пріоритетом *раціонального, світського* гуманізму є людиноцентризм, людина як центр світу, а оптимум її буття сприймається як мета суспільного розвитку, то *ірраціональний, теологічний* гуманізм надає людині шанс наблизитися до Бога засобом морального вдосконалення й дотримання релігійних догматів («поводься з іншими так, як бажав би, щоб вони поводилися з тобою»). Минуло століття відтоді, як Карл Густав Юнг сформулював тривожний діагноз суспільного життя людства: «Великі світові релігії охоплені анемією... Наше теперішнє життя підкорене псевдобогу, ім'я якому – інтелект. Він – наша найбільша і найсумніша ілюзія. Сучасна людина стоїть перед гірким фактом неспроможності великих релігій та філософських учень запропонувати настільки натхненну й захоплюючу ідею, котра принесла б заспокоєння – таке необхідне й жадане у випадку небезпек, що загрожують світу» [18,99].

Зрештою, і в наш час наведена діагностика не втратила своєї адекватності суспільним реаліям: «Засобом лише науки неможливо вибудувати живий і цілісний світогляд, оскільки в його творенні окрім розуму обов'язково беруть участь ще й ірраціональні елементи почуттів – зокрема, серце» [1,206]. Це треба визнати хоча б тому, щоб потім ми не розводили руками – мовляв, все знайшли, а Людину згубили. Прикро буде. Щоправда, прикрість у даному разі варто визнати недостатнім аргументом, тому піднімемо каузальну планку дещо вище: це виявиться показником помилковості вибору стратегічного напрямку як соціально–філософських, так і ідеологічних зусиль.

Багато що з наведеної проблематики треба переосмислити й спробувати зрозуміти з чистого аркуша, аби підвести результуючу риску під рефлексійними нашаруваннями, які здійснювалися впродовж попередніх 2500 років. А ще така потреба зумовлена суто людською, імперативною причинністю, адже tout comprendre, c`est tout pardonner*. Однак, розуміючи, не поспішайте любити, оскільки в того, кого ми любимо, завжди є влада над нами. Також не слід співчувати, адже Ніцше знав, що казав: «Через своє співчуття до людей Бог помер. Отож я застерігаю вас від співчуття: інакше впаде воно на людей важкою хмарою! Воістину я розуміюся на прикметах негоди!» [7,88]. Не підлягає сумніву, що в справі концептуалізації гуманізму не варто хитрувати чи шукати легких шляхів.

* все зрозуміти означає все вибачити (франц.).

Тут вельми доречним виявиться підхід Фрідріха Шлейєрмахера: «Я вітаю страждання та радість – все, що світ називає благом та лихом, оскільки це так чи інакше реалізує мою мету і відкриває мені зміст моєї сутності» [17,397].

Кризовий стан гуманізму прийнято пов'язувати зі стагнацією віри в людину. Втім, чи тільки такою тенденцією слід обумовлювати інтерпретаційні труднощі гуманізму? Чи не доречніше виводити кризу гуманізму з концептуальної і аргументаційної непереконливості теорії гуманізму? Зрештою, **чи кожна людина може (має право) вважатися мірою всіх речей?** Очевидно, що ні, позаяк всі люди різні. То про яку ж «людину» йдеться, про яку доцільно вести мову? Ким і чим ми оперуємо в якості об'єкта і предмета дослідження?

Розуміння гуманізму як антропоцентризму і закріплення за ним провідних позицій у ціннісно–світоглядній ієрархії неухильно передбачає ігнорування або недооцінку космоцентризму, теоцентризму, логоцетризму, соціоцентризму та інших типів пріоритетності (центрованості). З точки зору глибинних цілепокладаючих потреб суспільства не доцільно обирати за взірець гіпертрофований різновид антропоцентризму, якому притаманні доведені до крайнощів, буттєвого абсурдизму форми й наміри. Значно більш виправданим з позицій соціального перспективізму й гармонійності становлення світоглядних і аксіологічно–телеологічних пріоритетів виявиться тверезий, самокритичний погляд на *міру антропоцентризму в гуманістичній парадигмі.* Чи не найближче до цього ідеалу знаходиться концепція «інтегрального гуманізму» Алоїза Демпфа, яка мотивована вченням Макса Шелера про загальнозначущий космос цінностей.

Герман Мелвіл у романі «Мобі Дік» зробив симптоматичне зауваження: якщо взяти окрему людину, то вона здебільшого має виразні ознаки чогось непересічного – є рафінованим дивом, величчю або горем; втім, якщо поглянути на людство в цілому, то воно матиме вигляд збіговиська непотрібних дублікатів – незалежно від того, чи візьмемо одну епоху, чи всю історію в цілому. Не випадково японці оперують вражаючим з точки зору світоглядної вишуканості прислів'ям: одна квітка ліпше, ніж сто, передає неперевершеність квітів. З цього приводу іронічна шпилька Жозе де Меестра виявиться вельми доречною: «Я бачив французів, італійців та росіян. Завдяки Монтеск'є я навіть дізнався, що хтось може бути персом; а от що стосується *людини взагалі*, то я стверджую, що ніколи не зустрічав її у своєму житті. Можливо, вона й існує, але мені про це невідомо» [19,100].

Очевидно, від акцентованої уваги до проблематики під назвою «за деревами не видно лісу» філософії належить якомога енергійніше переходити до проблемної парадигми під назвою «за лісом не видно дерев», інакше феномен людини так і не вдасться проінтерпретувати на переконливому аргументаційному рівні. Можливо, ключ до шифру криптограм людини, гуманізму і загальнолюдських цінностей буде знайдено тоді, коли ми наважимося відмовитися від надто амбіційних тверджень і нарешті звикнемося з думкою, що людина – не центр Всесвіту, а лише одна з його численних периферій. Чим швидше людство погодиться з цією точкою зору, тим більше обґрунтованими виявляться його претензії на гідне майбутнє.

На схилі свого віку найяскравіший з інтелектуалів давньоримського престолу Марк Аврелій у праці «Наодинці із собою» підбив підсумок філософських пошуків наступним чином: людина суперечлива, життя трагічне, а майбутнє невизначене. Честолюбний час у все вносить свої корективи, але навіть він у даному випадку розвів руками, оскільки виявився не в змозі покращити інтелектуальну квінтесенцію імператора ні на півслова. На сучасному етапі розвитку людства основну проблему теорії гуманізму можна сформулювати як протиріччя між особистісним суверенітетом та неухильністю дії принципу розвитку, який передбачає перманентний вплив на сферу особистісної автентичності світоглядно–телеологічних, інформаційно–стереотипічних, освітньо–педагогічних, аксіологічних, етичних, деонтологічних та інших практик.

Іншими словами, йдеться про необхідність узгодження *вимоги дотримання* деяких функціонально–інструментальних меж і параметрів, які гарантують збереження індивідуального суверенітету (самості), та *потреби становлення* як засвоєння індивідом усе нових нормативних, стереотипних і телеологічних уявлень про оптимумні параметри буття. Зрозуміло, на певному етапі динаміка розвитку може призвести до цілковитої втрати індивідуальної автентичності, тому теоретико–праксеологічне завдання полягає в тому, щоб своєчасно забезпечуючи потреби становлення, тим не менше, не зруйнувати субстанційні обереги індивідуальності й особистості, які забезпечують не *формальну* (*механічну* й *кількісну*), а ***сутнісну (якісну)*** багатоманітність суспільної життєдіяльності, від якої залежать перспективи оптимізації функціонування соціуму.

Потреба з'ясування гуманістичної картини світу як структурного підрозділу системного дослідження ідеології крізь призму соціальної філософії зумовлена вже хоча б тією істотною обставиною, що, як зауважив Теодор Адорно, **людина – суб'єкт ідеологічно ангажований; за відсутності індивіда функціонування ідеології виявляється в неможливим принципі.** Гуманістична картина світу має для ідеології подвійну контекстуальність: з одного боку, вона з'ясовує логіку, закономірності й особливості сприйняття людиною ідеології, а з іншого, – визначає змістовну акцентованість ідеологічної пропозиційності, котра покликана репрезентувати суспільну телеологію.

В епіцентрі ідейно–світоглядного цілепокладання завжди знаходиться певний образ людини, зумовлюючи фактом свого існування відповідну ідеологічну акцентованість. Попри високий рівень аргументаційної інтенсивності ідея людини все ще перебуває в лещатах непереконливої артикульованості. Це зумовлює необхідність таких дослідницьких завдань у галузі соціальної філософії, як пошуки золотого перетину ідеології–людини–суспільства, знаходження корелятивного алгоритму ідеології та гуманістичної картини світу, з'ясування онтологічних особливостей ідеології в системі гуманістичних координат.

Література

1. Булгаков С.Н. Иван Карамазов в романе Достоевского «Братья Карамазовы» как философский тип // О великом инквизиторе: Достоевский и последующие. – М., 1991.

2. Гуревич П.С. Человек в авантюре саморазвития // *Фромм Э.* Психоанализ и этика. – М., 1993.

3. *Западная философия XX века* // htth://edinorog.h1. ru/psimaster/westfilosofXX.htm

4. Кассирер Э. Опыт о человеке: Введение в философию человеческой культуры // Проблема человека в западной философии. – М., 1988.

5. Лоренц К. Так называемое зло. К естественной истории агрессии / *Лоренц К.* Оборотная сторона зеркала. – М., 1998.

6. *Независимая газета*. 14 мая 1999 года.

7. Ніцше Ф. Так казав Заратустра. – К., 1993.

8. Паскаль Б. Мысли // Библиотека всемирной литературы. – М., 1974. – Т.42.

9. *Русская идея:* В кругу писателей и мыслителей Русского Зарубежья. В 2 т. – М., 1994. – Т.1.

10. Успенский П.Д. Новая модель вселенной. – СПб., 1993.

11. Фромм Э. Психоанализ и религия // Сумерки богов. – М., 1989.

12. Фромм Э. О любви к жизни / *Фромм Э.* Психоанализ и этика. – М., 1993.

13. Фромм Э. Человек для самого себя / *Фромм Э.* Психанализ и этика. – М., 1993.

14. Франкл В. Доктор и душа. – СПб., 1997.

15. Шелер М. Человек и история // Человек: образ и сущность. – М., 1991. – Вып.2.

16. Шелер М. Положення людини в Космосі // Читанка з історії філософії. В 6 кн. Кн.6. Зарубіжна філософія XX століття. – К., 1993.

17. Шлейермахер Ф. Речи о религии. Монологи. – М.– К., 1994.

18. Юнг К.Г. К вопросу о подсознании // *Юнг К.Г., Франц М.–Л. фон, Хенденсон Д.Л., Якоби И., Яффе А.* Человек и его символы. – М., 1997.

19. Berlin I. The Crooked Timber of Humanity. – London, 1990.

20. Heidegger M. Uber den Humanismus. – Frankfurt–m–Main, 1975.

21. Pascal B. Pensees sur la religion et sur quelques autres sujets. – Paris, 1910.

22. *Truth, Power and Self*: an interview with Michel Foucault // Technologies of the Self. A Seminar with Michel Foucault. – Amherst, 1988.

Самчук З.Ф. Антропологическо–гуманистическое острие мировоззренческо–идеологических противостояний: генеалогия, архитектоника, каузальность

Может ли быть гуманизм неантропологическим? Или не только может, но и должен? Ответы на эти вопросы составляют сердцевину мировоззренческих противостояний в современной парадигме гуманизма.

Ключевые слова: *гуманизм, антропология, логика и закономерности формирования гуманистической парадигмы, мировоззренческие перспективы идеи гуманизма.*

Samchuk, Z.F. Anthropological and humanitarian arrow of the world–looking and conceptual opposition: genealogy, architectonics, causality

Could be humanism non–anthropogenic? Could it be or should it be? The answers to these questions compose the essence of the world–looking opposition in the modern human paradigm.

Key words: *humanism, anthropology, logic and conformity with a law of the human paradigm formation, world–looking prospects of the human conception.*

УДК: 165.75:37 (44)

Куць О.А.

Культура в контексті французького структуралістсько-постструктуралістського дискурсу

Аналізуються особливості сприйняття поняття «культура» у філософських напрямках XX ст. – структуралізмі та постструктуралізмі. Висвітлюється вплив людського фактору на створення культурного середовища.

Ключові слова: *культура, діалог культур, культурні тексти, структуралізм, постструктуралізм.*

Актуальним з точки зору наукової та практичної значимості для суспільства є аналіз впливу на особистість культурних детермінант. Не менш важливим полем формування людини (можливо, і центральним) є культура. Культура є основою людського буття. Будь–які культурні надбання (мистецтво, наука, релігія, освіта, традиції, переконання, мова) розглядаються соціологами, етнологами, філософами як елемент тієї чи іншої культурної системи. Така система постає основою комунікації і взаємодії між індивідами і соціальними групами у кожному окремому суспільстві.

Різні напрямки сучасної культурно–орієнтованої філософії концентруються на різних проблемах. «Адже культура – це дослідницьке поле, де зустрічаються різноманітні галузі наукового знання, де синтезуються зусилля істориків, літературознавців, мистецтвознавців, представників соціальної та культурної антропології, дослідників релігії тощо» [1,9]. Поняття культури стає об'єктом для дослідження у філософії поряд з іншими гуманітарними науками, що займаються аналізом культурних цінностей, звідси і різноманітність визначень даного терміну: «Культура – це сукупність матеріальних і духовних цінностей, створених людством протягом його історії» [5,472]. У будь–яких явищах культури ми завжди знайдемо втілення якої–небудь створеної або виплеканої людиною цінності, заради якої людина живе чи прагне до певної мети. Говорячи про філософське розуміння культури, ми розглядаємо її як свідому творчість життя. Філософське мислення прагне до осягнення культурних цінностей. Найбільш повне осягнення культури, що враховує її феномени як ціннісні значення, здійснюється при розгляді культури як знакової системи. При цьому під культурними феноменами розуміються і ті стійкі інваріанти, за допомогою яких здійснюється культурна традиція, без підтримки якої існування виявляється неможливим тому, що одним із суттєвих зрізів підтримки традиції, збереження культурних цінностей як основи

культуромісткої діяльності і являється збереження найбільш значущих культурних інваріантів.

У XX ст. інтерес до поняття культури посилюється. Наголошується на тому, що культура є продукування смислів і значень, що світ культури є міра людського в людині, що вона – це специфічна форма світобудівничої життєдіяльності людини. Існує багато поглядів на сучасну культуру: одні мислителі розглядають її як готовий продукт, інші ж виявляють елементи для її створення. Значний внесок у розробку змісту культури зробили такі видатні науковці України як В. Андрущенко, Є. Бистрицький, Т. Гончарук, В. Іванов. Не менш важливий творчий доробок з цього питання складають праці російських мислителів М. Бердяєва, Л. Шестова та ін.

Метою даної статті є розгляд сучасної культури як процесу незавершеного, такою її вважали мислителі кінця XIX – початку XX ст. У створенні культури одну із визначаючих ролей відіграє людський фактор. Учасники даного процесу співвідносять себе з тими чи іншими напрямками в соціально–гуманітарному знанні. Таким чином, представники різних філософських шкіл приймають участь у створенні єдиного явища – культури. Існує багато напрямів, предметом аналізу яких є культури, однак особливу лінію у дослідженні даного феномену створює структуралізм та постструктуралізм. Остання третина XIX ст. відмічена у Франції значним розвитком науки, техніки, яскравою художньою практикою. У цей час у філософії відбувається певний зсув у розумінні еволюційних імпульсів культури і творчого потенціалу людини.

Після другої світової війни у Франції виникає структуралізм – напрям, що займаючись конкретними дослідженнями, пропонує новий погляд на культуру і нову методологію її дослідження. Становлення цього напряму відбувається не без контакту з різними науками та соціально–соціологічними теоріями, з підходом до явища як до складної системи, що має відкриту науковому аналізу структуру. Подальшому вивченню підлягала також система зв'язків і відношень між елементами цієї структури, за допомоги теорії інформації та математичних методів. Але головним у формуванні структуралістського підходу виявилось використання французькими ученими досягнень різних філософських шкіл у вивченні людини, соціуму, культури й відкриттів у лінгвістиці (фонологічна теорія М. Трубецького, праці Р. Якобсона і Л. Єльмслєва).

Основні ідеї структуралізму розроблені в роботах французьких учених К.Леві–Строса, М. Фуко, Р. Барта. Структуралізм прагнув подолати описовість у культурологічному аналізі і поставив дослідження культури і людини в ній на суворо наукову основу з використанням точних методів природничих наук, включаючи формалізацію, математичне моделювання, комп'ютеризацію і т.д. У якості прикладу для культурологічних досліджень була взята лінгвістика, яка зусиллями швейцарського вченого Ф. де Соссюра і його послідовників у 20–30–х роках XIX ст. набула багатьох характерних рис точної науки. Розроблений у лінгвістиці Ф. де Соссюром структурний метод був перенесений на вивчення інших сфер культурного життя людини. Отже, задум структуралізму полягав у перенесенні конкретно–наукового методу структурної лінгвістики на велике поле культурології з метою досягнення в ній строгості та об'єктивності на прикладі природничих наук. Культуру тут розглядають як складну систему знаків (ідеї Ф. де Соссюра: мислитель розглядав мову як сукупність взаємопов'язаних елементів. Основний елемент мови –

знак – як співвідношення означуючого і означуваного). Домінантою структуралістського мислення виступає розгляд усього різноманіття культурних феноменів крізь призму мови як формоутворюючого принципу і орієнтація на семіотику, що вивчає внутрішню будову знаку і механізми позначення.

Структуралісти розглядають культуру через осягнення культурних систем. Беручи за першооснову свідомість первісної людини, яка розподіляє чуттєві характеристики природних об'єктів за принципом бінарних опозицій: «сире – варене», «свіже – гниле», «рослинне – тваринне» [4]. Структуралісти стверджують, що такий аналіз феноменів культури дозволяє виявити в першу чергу «ментальні структури» носіїв (створювачів) культури. Вони пропонують відмову від «суб'єктивізму» у дослідженнях людської реальності. Виявлення безособистісних структур у різноманітних сферах людської діяльності доповнюється тезою про «смерть суб'єкта» і «смерть автора». Звідси структуралізм заперечує активність суб'єкта як носія культури, недооцінює індивідуальність, абсолютизує знаково–мовну систему. Замість традиційної схеми «суб'єкт – зовнішній світ», у структуралізмі пропонується система відношень між близькими міжособистісними, несвідомими структурами. Даний напрям ретельно розробляє механізми комунікації спираючись на багатогранність культурних утворень.

У структуралізмі сферою дослідження безособистісних знакових структур стає культура. Так, К. Леві–Строс об'єктом структуралістського дослідження обрав архаїчну культуру первісних народів, а саме: обряди, правила, табу, маски, міфи – це особливого роду мови, вважає він, що функціонують за суворими правилами і визначають комунікацію всередині первісної общини. К. Леві–Строс підкреслює, що несвідомі структури мови архаїчної культури універсальні, вони вроджені людині, спроба їх ігнорувати сучасною культурою Заходу веде до її розрухи. Приховані, безсвідомі структури лежать в основі всієї людської діяльності.

Структуралізм зосереджує увагу на дослідженні форм, в яких сконцентрована духовна культуротворча діяльність людини. Структура тлумачиться як сукупність відношень, які залишаються стійкими на протязі досить довгого історичного періоду в ході різних перетворень і змін. Ці структури, з точки зору представників даної течії, діють як безсвідомі механізми, що регулюють усю духовно–творчу діяльність людини. У структуралізмі дані механізми тлумачаться як знакові системи, за ним, усі культурні системи – мова, міфологія, релігія, мистецтво, література, звичаї, традиції – можуть бути розглянуті як знакові системи. Отже, ціль структурного аналізу полягає у пошукові системоутворюючого фактору даної куьтури, а також у виявленні єдиних структурних закономірностей певної множини культурних об'єктів. Методологія структуралізму дала досить позитивні результати при аналізі явищ культури. Однак характерна для цієї методології абсолютизація формалізованих структур, акцент на об'єктивістському аналізі явищ культури залишає поза увагою культурологічного аналізу людину як суб'єкта культури. Викреслення суб'єкта із таких областей культурології, як літературознавство, мистецтвознавство, не дозволяє розглядати проблему світогляду художника, механізму його творчості.

З ім'ям К. Леві–Строса – одного із засновників французького структуралізму – пов'язані перш за все значні зміни і досягнення у вивченні

примітивних культур. За К. Леві–Стросом, дослідження розвитку культури безпосередньо пов'язане з проблемами пізнання. Становлення мислення особистості філософ розглядає з урахуванням зв'язків людини з природою, що визначають первинне мислення людини, «єдино вірним є те, що концепція стосунків природи та людини, що створюється людьми, є функцією того способу, за допомогою якого модифікуються їх власні соціальні стосунки» [4,132]. Теорія К. Леві–Строса ґрунтується на тому, що все людство пов'язане єдиною структурою безсвідомого, яка існує в різних умовах і породила в подальшому різноманітні етнічні і національні культури. Аналізуючи культурологічну концепцію К. Леві–Строса, відмітимо, перш за все, роль етнології у формуванні світогляду людини XX ст. Для розуміння неписемної культури, з метою переведення внутрішнього осягнення (туземцем, або спостерігачем, що переживає туземний досвід) у терміни зовнішнього осягнення, етнологу необхідно приділяти особливу увагу нюансам психічного життя туземців. Осягнення шляхом вивчення та аналізу іншої культури так чи інакше приводить етнолога до самопізнання і до пізнання своєї культури в історичному розвиткові. Виховання у собі співчуття до іншої людини і живих істот взагалі, безкорисне осягнення інших людей шляхом ототожнення себе з ними – ці принципи справжньої людської комунікації проголошуються К. Леві–Стросом безумовно необхідними і для істинного етнологічного пізнання.

Мислитель говорить про обмін культурними досягненнями, контакти сприяють багатоаспектному розвиткові суспільства. У такому випадку вживаємо термін «діалог культур». Діалог культур – це спосіб людського спілкування, поєднання різних смислів, понять, символів культури, де формується орієнтація розуму на взаєморозуміння. Діалог – взаємопроникнення культур; це не просто спілкування як розмова різними мовами, а спілкування зі спробою перекладу, взаєморозуміння; це не просто усвідомлення альтернативи, а толерантне ставлення до неї. Розв'язання проблем діалогу – розв'язання проблем людського буття. Діалогічні слово, думка, діяльність. Показово, що класична мова, як зазначає Р. Барт, завжди домагалася діалогу, вона створювала світ, де люди не були самотні. Мова несе в собі відчуття блаженної безпеки, тому що її природа соціальна. «Не було жодного класичного жанру, жодного класичного тексту, який би не передбачав колективного споживання, що немовби відбувалося в атмосфері спілкування та бесіди» [2,76]. Отже, важливою стороною культурного життя є плюралізм культур, «який розкривається через аналіз проблематики самобутності і взаємодії культур на етнічному, національному і цивілізаційному рівнях. Ці рівні складаються в ході адаптації суспільства до умов внутрішнього середовища, внутрішнього спілкування і взаємодії між різними народами» [3,9]. Однак при цьому неминуче виникає тенденція до уніфікації, а саме прагнення конкретної культури до збереження своїх відмінностей, своєї самобутності. Збереження культурного розмаїття вперше було осмислено як цінність цивілізацій XX ст., яка на шляху до єдності людства у значній мірі подолала географічні, мовні, расові бар'єри.

Культура протягом усієї своєї історії так чи інакше співвідносилась із міфологічною спадщиною стародавності, здійснюючи спроби доповнити осердя міфу власними інтелектуальними досягненнями. І цей невгасимий інтерес до міфу, що якнайкраще пасував до ролі об'єднувача людства, є одним із домінантних сюжетів філософії культури. «Міф використовує

структуру для створення якогось абсолютного об'єкта, що має вигляд сукупності подій (оскільки кожен міф розповідає якусь історію)» [4,41]. Міф трактується як логічний інструмент подолання суперечностей. У будь–якому міфі міститься модель людської думки. К. Леві–Строс намагається виявити в кожному міфі елементарну міфологічну структуру діяльності, а отже, структуру духу. Мислитель убачав витоки культури у факті переходу від природно–інстинктивного до примітивно–культурного життя, коли з'являються заборони на інцест і встановлення шлюбного союзу. Структурна антропологія як методологічний напрямок у вивченні соціокультурних явищ традиційних суспільств спирається на такі основні принципи:

1) явище культури розглядається в єдності своїх внутрішніх і зовнішніх зв'язків;

2) явище культури аналізується як багаторівневе цілісне утворення;

3) дослідження явища проводиться в рамках конкретної культури.

Кінцевим результатом дослідження є моделювання структури.

На думку іншого представника даної течії Р. Барта, культура зреалізована в мові і представляється у безкінечному ряді означень, звідси вона може бути сама досліджена як мова. Мислитель зазначав, що під будь–яким, навіть нелінгвістичним явищем може бути виявлена його мовна основа, оскільки воно колись було назване. Без мови не можна зрозуміти і смисл соціальних структур. Розуміючи культуру як структуру, утворену її елементами, Р. Барт вважав, що різним формам культури притаманні власні мови. Є мова політики, моди, релігії тощо.

Вважаючи культуру мовою, Р. Барт у дослідженні явищ культури пропонував використовувати методи і понятійний апарат лінгвістики. Він стверджує, що мова як соціальна установа і система значущостей не може бути ні створена, ні змінена окремим індивідом, оскільки вона за своєю суттю є колективним договором, якому індивід підкоряється, якщо він хоче бути учасником комунікації. Із розуміння Р. Бартом культури як мови витікає і проблема можливості комунікації, а саме: як людина за допомогою своїх індивідуальних висловлювань і вчинків мовлення взаємодіє з колективом. За Р. Бартом, культура стає текстом, у якому обов'язково взаємодіють колективне й індивідуальне.

При аналізі культурного матеріалу, а таким виступає і суто літературна творчість, і системи моди, етикету, різноманітні соціальні структури, Р. Барт намагається виявити загальні механізми породження і функціонування цих систем, причому в такому вигляді, що всі ці явища культури були пов'язані один з одним через їх, як вважає Р. Барт, виключно знакову природу. Філософія культури Р. Барта, що розглядає її як складний текст і прагне віднайти інструмент дослідження великих семіотичних систем, стала значним явищем. До ідей мислителя звертаються представники багатьох гуманітарних наук, що свідчить про їх вагому роль у подальшому дослідженні культурних кодів. Розуміння Р. Бартом тексту, його можливостей, виявило вплив на таких відомих учених, як Ю. Крістєва, Ж. Дерріда (представників постструктуралізму). Важливими для розвитку сучасної філософської думки і філософії культури Р. Барта є лінгво–семіотичний аналіз антропологічної проблематики в культурі.

Незважаючи на розбіжності у деяких поглядах представників структуралізму, все ж можна назвати спільні методологічні положення: зокрема філософи даного напряму уявляють культуру як сукупність знакових

систем і культурних текстів, а культурну творчість як змістотворчість; акцентують увагу на наявності універсальних інваріантних психічних структур, прихованих від свідомості, але таких, що визначають механізм реакції людини на впливи зовнішнього середовища; не виключають можливості виявлення і наукового пізнання цих структур шляхом структурного аналізу знакових систем і культурних текстів. Отже, представники структуралізму в розробці проблеми культури зосередились на аналізі різноманітних комплексів культурних текстів.

Структуралізм виходить з основи, що людиною у світі керують неусвідомлені структури, зашифровані у мові. Сама ж культура структурована як мова. Процеси, які відбуваються у культурі, можна витлумачити як обмін повідомленнями. Такий підхід до первісної культури спостерігаємо у К. Леві–Строса, а до сучасної – у Р. Барта. Економіку, політику, рекламу, одяг і традиції, ритуали, культуру і міфи – все можна розглядати як текст, який містить безкінечну множину повідомлень. У кожному тексті виявляються нашарування інших текстів, у повідомленні – інші повідомлення і т.д., причому мова, якою ці повідомлення створені, є за своєю структурою міцною і здатною породжувати все нові і нові тексти. Саме механізм породження текстів, який прихований у мові, а не самі тексти, цікавлять структуралістів.

Роботу з текстами культури, розпочату структуралізмом, продовжив постструктуралізм. Він запропонував нову методику у дослідженні культури, а саме розглядати текст у момент його становлення, щоб осягнути приховані форми культури. Постструктуралізм, на відміну від попереднього напрямку, був спрямований на виявлення «неструктурного» в структурі та на відтворення пізнання людини і суспільства через мовні структури. Постструктуралізм виявив окрім мови вплив позамовних факторів, таких, як людина, тіло, соціум, влада тощо. Головними проблемами поструктуралізму стали проблеми людини, мови, тексту, політики, сексуальності, влади і різноманітних типів культури. Даний напрям займається дослідженням складних питань, породжених, з одного боку, кризовими явищами у сучасній культурі, а з іншої – розвитком засобів масової комунікації.

Проте постструктуралізм багато чого запозичив у структуралізму (наприклад, розуміння культури, як мовної і текстуальної діяльності). Напрям співіснує як зі структуралізмом, так і з постмодерном, зокрема віднесені до постструктуралізму автори (Ж. Дерріда, Ж. Дельоз, Ж.–Ф. Ліотар) вважаються класиками постмодерну. Розмежувати ці два явища досить складно: постструктуралізм у певній мірі являється результатом реалізації постмодерністських інтенцій по відношенню до тексту, мови, знакової діяльності людини. Постструктуралізм визначає нову лінію, у якій стали працювати філософи і культурологи в різних галузях, прагнучи віднайти нові явища в культурі, що відсилають до її першопочатків. Звідси з'являються нові підходи до культури, набувають значущості нові форми життя мистецтва в культурі, нові цінності і орієнтири, традиції, норми і табу. До таких проблем не байдужі багато французьких філософів.

У розумінні людини постструктуралізмом на перше місце виходять несистемні, неструктурні явища. Для постструктуразізму ключовою категорією, що характеризує людину, є бажання як універсальна форма прояву прагнення людини до комунікації з оточенням, визначаюча всі форми

індивідуальної і колективної дії. На зміну структурній логічній упорядкованості свідомості висувається розуміння її як хаотичного скупчення бажань, прагнень, лише частково обмежених соціальними і культурними нормами. У постструктуралізмі суспільство і культура постають як поле тотального прояву відношень «влада – підкорення»; влада як воля до домінування, і як прагнення до упорядкованості, структурованості, стійкості, єдності всіх культурних елементів. Уявлення поструктуралізму про культуру як сукупність текстів і лінгвістичних конструкцій є важливою умовою для існування і розвитку нової філософії. Постмодерністське мислення постійно займається двома взаємовиключаючими речами: воно здійснює одночасну процедуру розробки і конструкції традиційних форм і їх же реконструкцію, тобто процедуру, пов'язану з запереченням первинних змістів і одночасно утворення нових змістів, необхідних для подальшої динаміки культури і самої людини.

Ж.–Ф. Ліотаром (представником постструктуралізму) культура розуміється як «пульсація лібідо, яке має певні механізми», що покривають все поле діяльності людини. Він вважає, що в культурах приховані механізми, через які відбувається вихід бурних радісних проявів лібідо (танець, ритуальні свята і мистецтво). Разом з тим саме з енергією лібідо, пов'язує Ж.–Ф. Ліотар подолання владних структур. Ознаки цього він виявляє у сучасному мистецтві, що дещо відійшло від характерного для модернізму уявлення реальності, і породжує те, що неможливо зобразити чи уявити, і створює енергію лібідо. Це в загальному характерно для постмодернізму, тому аналіз явищ сучасної культури і мистецтва зокрема займають значне місце в його філософії. Мета постструктуралістської дослідницької діяльності – це гуманізація сучасного світу, що став бездушним завдяки ж самій людині. Філософія з усіма її відгалуженнями і культура нового часу були спрямовані на створення цілісного дзеркала культури, дивлячись в яке, людина пізнавала б себе і отримувала орієнтири до самовдосконалення. Ж.–Ф. Ліотар виступив з жорстокою критикою логоцентризму культури, тобто проти наявної з минулих часів влади в культурі мовлення, слова, розсудку. Йому він протиставив фігуративність, почуттєвість, узагальнено – мистецтво як таке.

Яскравим представником французького постструктуралізму, визначним дослідником у сучасній постмодерній культурі є Жак Дерріда. Деконструктивний метод Ж. Дерріда виявив і виявляє значний вплив як на розвиток філософії, так і на лінгвістику, літературу, поезію, образотворче мистецтво, музику, тобто на розуміння культури в цілому. Поняття деконструкції застосовує до культури, у якій одні її явища закріпляються як центр (основна її характеристика), а інші подавляються, викликаючи проти спрямовані сили. Європейська культура «центрує» те, що пов'язане з раціо людини, вона – логоцентрична. Ж. Дерріда звертає увагу і на той факт, що в цій культурі переважає чоловіче начало. Вона – фалоцентрична. Жіноче начало витіснене на периферію, воно не включене в ті особливості, які цю культуру відрізняють.

Отже, постструктуралізм – напрям в осмисленні культури, який продовжує існувати, видозмінюватися і самовизначатися. Постсруктуралізм як і постмодернізм, спрямований на критичне осмислення минулого досвіду у рамках нового світосприйняття. Запропоновані постструктуралізмом інтенції у сприйнятті текстів культури, хоча і не втілились, подібно струк-

туралізму, у певні наукові методи і дослідження, але дозволили суттєво розширити уявлення про можливості і границі розуміння культури.

Дослідження культури пройшло довгий методологічний шлях. Основою цього шляху була боротьба за право культури вважатися гідною галуззю філософії. Звернення до дослідження культури зумовлювалося прагненням людини бути мислячою істотою, право мати декілька вимірів свідомості, право бути володарем буття, а не його полоненим. І ось у XXI ст. це розширення горизонтів культури як меж самопрояву людської істоти наштовхнулося на висновок про зникнення самої людини (як у структуралізмі: структури безсвідомого особистості не потребують). Філософи сучасної культурологічної думки проголошують: необхідно усвідомити, що не людина говорить мовою, а мова людиною; не людина грає у гру, а гра грається людиною; ми не святкуємо свято, а воно реалізує свої ритуали через нас і за допомогою нас. Усі тексти культури структуровані, думки формалізовані, міфи заповнили горизонт буття. Їх можна вивчати, розкладаючи і перекомбіновуючи, але не потрібно підшукувати для них мислячого суб'єкта.

Отже, якщо у минулих століттях культурфілософська думка підносила надбання цивілізації (науку, мораль, добробут, право, освіту), то в XIX–XX ст. вона оголосила все це «репресивним апаратом», за допомогою якого культура створює власні форми реальності, котрі вступають у конфлікт із життям.

Література

1. *Гатальська С.М.* Філософія культури / С.М.Гатальська. – К.: Либідь, 2005. – 328 с.

2. *Барт Р.* Избранные работы: Семиотика. Поэтика / Р. Барт. – М., 1989.

3. *Ерасов Б.С.* Социальная культурология / Б.С. Ерасов. – М.: Аспект Пресс, 2000. – 591 с.

4. *Леві–Строс К.* Первісне мислення / К. Леві–Строс. – К.: Український центр духовної культури, 2000. – 324 с.

5. *Великий тлумачний словник сучасної української мови*/Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2001. – 1440 с.

Куць Е.А. Культура в контексте французского структурально–постструктурального дискурса

Анализируются особенности восприятия понятия «культура» в философских направлениях XX века – структурализме и постструктурализме. Освещается влияние человеческого фактора в образовании культурной среды.

Ключевые слова: *культура, диалог культур, культурные тексты, структурализм, постструктурализм.*

Kuts, O.A. The culture of French structural and post–structural discourse

The culture in the context of French structural and post– structural discourse. The peculiarities of the concept "culture" are analyzed in philosophical tendencies of XX century – structuralism and post–structuralism. The influence of human factor in creating the cultural space is made.

Key words: *culture, dialogue of culture, the cultural texts, structuralism, post– structuralism.*

УДК 316. 070

Арнаутова В.В.

Масові комунікації як культурний феномен глобалізації

Досліджуються деякі аспекти дискурсу засобів масової комунікації в контексті глобалізації. Особлива увага приділяється ролі ЗМК у збереженні національної культури.

Ключові слова: *масові комунікації, глобалізація, національна культура.*

Культурний обмін між народами є невід'ємним атрибутом розвитку людського суспільства. Жодна держава не в змозі задовольнити культурно–естетичні потреби своїх громадян без звернення до світової культурної спадщини, духовного надбання інших країн і народів.

Проблеми пошуку свого місця в світовому культурному просторі, формування національно–орієнтованих підходів у внутрішній і зовнішній культурній політиці представляють особливу актуальність і для України. На сучасному етапі можна спостерігати посилення залежності нашої країни від культурно–інформаційних процесів, що відбуваються в світі. До них, перш за все, слід віднести такі, як глобалізація культурного розвитку і культурної індустрії, комерціалізація культурної сфери і посилення залежності культури від великих фінансових інвестицій, розвиток сучасних інформаційних технологій та комп'ютерної мережі Інтернет, стрімке збільшення обсягу інформації і швидкості її передачі, зниження національної специфіки в світовому інформаційно–культурному обміні тощо.

Сучасна дійсність з переконливістю демонструє можливості масової комунікації як засобу формування моделей соціальної реальності, як найважливішого джерела нормативних зразків, які існують у суспільстві.

Мета даної статті – розглянути деякі питання взаємин засобів масової комунікації, суспільства і держави та як ці відносини вбудовуються в сучасні процеси глобалізації.

На думку О.Зернецької, специфічна природа масової комунікації полягає у виробництві інформації за допомогою найновітніших технічних засобів, яке спричинене передусім середовищем поширення та функціонування цінностей, моделей поведінки для мас, уособленим, зокрема, в масовій культурі [1,7–8].

Таким чином, залишаючись процесом встановлення і підтримання контактів у суспільстві, процесом його консолідації, масові комунікації сьогодні – це:

– виробництво інформації як продукції;

– використання технічних засобів для виробництва інформації;

– масова культура (масові цінності, типові для мас моделі поведінки), яка обумовлює цілі виробництва інформаційної продукції, її призначення;

– специфічне суспільне середовище, для якого властива масова культура і яке є замовником та споживачем інформаційної продукції.

На інформаційному ринку практично не залишилося засобів масової інформації, акціями яких не володіли б великі фінансово–промислові групи. Вони розраховують не тільки на прибуток, але і на можливість впливу на громадську думку.

Якщо масові комунікації розглядати як індустрію в рамках світового ринку, то їх функції полягають у наданні аудиторії інформаційних матеріалів і наданні аудиторії рекламодавцям, а інтерпретація свободи інформації як товару веде до пріоритетів інтересів інвесторів над інтересами громадян.

Серед функцій держави одна з найважливіших функцій полягає в зміцненні національної державності. Реалізація цього пов'язана з діяльністю інститутів, де істотну роль відіграють національні засоби масової комунікації, і перш за все телебачення, як найбільш могутнє з них. Розвиток теле– і радіомовлення в кожній країні має свою історію і нормативну специфіку, але принцип суспільного віщання одержав віддзеркалення в практиці інститутів масової комунікації більшості індустріально розвинених країн світу. Реалізована вперше в практиці Британської радіомовної корпорації ця концепція будується на наступних основних принципах. По–перше, для суспільного віщання характерним є неприйняття комерціалізації. По–друге, програми суспільного віщання повинні бути максимально доступними кожному члену суспільства. По–третє, суспільне віщання припускає наявність уніфікованого контролю. По–четверте, програми суспільного віщання повинні дотримуватися високих стандартів якості, підтримувати їх кращі зразки і заперечувати те, що може завдати шкоди суспільству [2].

Невід'ємною ознакою глобалізації є інтенсивне подолання національних кордонів світовим ринком і супутніми йому транснаціональними потоками інформації.

ООН і ЮНЕСКО постійно підкреслюють нееквівалентність інформаційних потоків, що існують у сучасному світі. Ще в 1957 році ЮНЕСКО звернула увагу Генеральної Асамблеї ООН на своєрідний інформаційний голод, котрий базується на невідповідності обміну між багатими країнами Півночі і бідними країнами Півдня [3,571].

Світ одержує 80% новин з Лондона, Парижа і Нью–Йорка [3,571]. Індустріальні країни повністю контролюють такі сфери, як наукова і технічна інформація, інформація, що стосується промислових, комерційних, банківських, торгових операцій, інформація про природні ресурси і клімат, яка надходить зі супутників. Така інформація контролюється урядовими організаціями та великими корпораціями і не потрапляє в країни, що розвиваються. В цьому випадку ми маємо вулицю з одностороннім рухом.

Це викликає певну заклопотаність ООН і ЮНЕСКО, оскільки кількісна перевага обов'язково перейде в якісну. Подібна невідповідність спостерігається також і на рівні культурного обміну.

Існують ще й інші види асиметрії, що роблять комунікацію принципово нееквівалентною. Наприклад, має місце так звана зовнішня асиметрія, коли транснаціональні компанії починають захоплювати зміст культурних і розважальних програм в країнах, що розвиваються. Поступово пропадає стимул до виробництва програм власного виробництва, кінострічок, книг.

В результаті виникає одноманітність смаків, стилів і змістовного наповнення культурного життя [3,573].

В цілому це важлива проблема, тому що вільний обмін інформацією, що захищається міжнародним співтовариством, на сьогодні не реалізується. Це істотна проблема ще і тому, що розвиток будь–якої країни і відповідних комунікаційних можливостей взаємопов'язані.

Глобалізація залишає свій відбиток на міжкультурних комунікаціях, що проявляється в цілому наборі серйозних суперечностей, перш за все на ціннісному (світоглядному) рівні.

Найважливішою особливістю розвитку сучасного суспільства, поза сумнівом, є процес взаємного проникнення культур, який в кінці XX – початку XXI ст., набув загального характеру. Завдяки радіо, телебаченню, кінематографу, мережі Інтернет та іншим ЗМІ почалася інтервенція американської масової культури, а також культурних стандартів Європи і деяких азіатських регіонів у культурний простір всього світу.

Світ почав набувати ознак так званого «глобального поселення». М.Маклюєном була запропонована періодизація історії, підставою якої є домінуючий у той або інший період канал комунікації. В племінному суспільстві домінуючим засобом була мова. Поява друку трансформує закритий до цього «племінний світ». Це виявляється пов'язаним з розповсюдженням раціональності, а також з просторовим розширенням соціальних відносин. Невід'ємною ознакою цього періоду є різноманіття соціальних ієрархій, виникнення національної держави. Розповсюдження електронних засобів призводить до домінування усної комунікації, подібно до того, як це було в «племінних» поселеннях минулого, але все це існує на якісно відмінному глобальному рівні. У зв'язку з цим виникає можливість встановити глобальну комунікаційну мережу. Причому, на думку М.Маклюєна, така мережа виступає деяким аналогом центральної нервової системи людини. Це, у свою чергу, дозволяє індивіду брати участь і відчувати наслідки своєї дії і дій інших. Відбулася «імплозія комунікації», тобто вибух усередину, коли відбувається стрімке стиснення простору, часу і інформації, а індивід, що знаходиться в одному місці, може одночасно «відчувати» стан об'єктів, які знаходяться далеко [2].

Глобалізація у сфері масових комунікацій відбувається головним чином за рахунок активності і зміцнення позицій світових комунікаційних конгломератів. По суті, відбувається формування нового глобального медіа–порядку, в «простір» якого включена відносно невелика кількість економічних суб'єктів.

Тут особливу увагу треба звернути на те, що власне економічні імперативи глобального медіа–ринку, що функціонує відповідно до логіки прибутку та конкуренції, важко стикуються з традиційною роллю національних каналів масової комунікації. Тим самим політичні і соціальні функції національного віщання, орієнтовані на підтримку пріоритетів громадянського суспільства як єдиного цілого, формування національно–культурної ідентичності населення, виявляються такими, що певною мірою суперечать філософії нового глобального медіа–порядку.

У новому глобальному медіа–контексті інформаційних споживачів розглядають, в першу чергу, не як громадян національних держав, а як сегмент конкретного споживчого ринку. Розвиток світового ринку і та істотна роль, яку при цьому виконують світові комунікаційні конгломерати, йде паралельно з небувалим раніше розповсюдженням феномену споживання.

Саме тому все більше інформаційного простору на телебаченні, радіо, в друкарських виданнях відводиться реалізації глобальних маркетингових стратегій. Це здійснюється як за рахунок власних рекламних матеріалів, так і в опосередкованій формі. Причому до завдань подібних практик входить не тільки просування на ринок товарів і послуг, але і трансляція, і формування нових життєвих стилів, що, у свою чергу, сприяє створенню нових політичних відносин, соціокультурних змін у напрямі глобальної культури споживання.

«За своєю суттю, все те, що перебуває в процесі глобалізації, не що інше, як сили, що уособлюють виробництво, дистрибуцію та споживання продуктів і послуг, які, в свою чергу, спрямовані на гомогенізовану поведінку споживача (в якому б куточку світу він не жив). За глобалізаційною парадигмою, він повинен споживати одне й те ж їстівне (наприклад, стандартизовану їжу: кока–колу, продукцію мережі Макдональдс, пепсі, піцу) або неїстівне (програми телебачення, фільми, одяг, англосаксонський бізнесовий стиль тощо). Цей процес, який отримав назву «макдональдизація», разом з тим вносить в дискурс про глобалізацію й нове поняття – «глобальна культура» [1,47].

Як бачимо, ідея глобальної культури й глобалізації світових суспільних просторів з очевидністю має негативний компонент, пов'язаний як із стереотипізацією поведінки людей, що входять у глобальну систему, так і з масифікацією, тобто втягуванням у запрограмовану на певну поведінку безліч людей. Все це, звичайно, руйнує національні культурні цінності країни, яка потрапляє в систему глобальної культури, і підпорядковує її інтересам панівної нації в глобальній системі. Так, створюваний у наш час глобальний інформаційний світ має явно виражену прозахідну орієнтацію, де країни почувають себе залежними від правил гри у цьому глобальному світі.

Основною небезпекою при цьому виявляється можливість втрати різними культурами своєї індивідуальності, своєї специфіки, що неминуче призведе і до втрати носіями даної культури своєї самоідентичності, до розмивання культур і внаслідок цього до втрати виключно важливого для розвитку будь–якої цивілізації чинника – чинника різноманітності [4].

У сучасному складному світі комунікація є тим соціальним стрижнем, у якому перетинаються, взаємодіють і взаємовпливають міжлюдські стосунки, технологічні відкриття, політико–господарчі заходи та культурні прагнення. Будь–яке дослідження культури в глобалізованому, обплетеному мас–медіа й Інтернетом світі повинно брати до уваги всеохоплюючий аспект комунікації – здатність до взаємодії. При входженні в певне культурне середовище, медіа–технології долають вже встановлені рамки характерних для нього традицій, вартостей та стилів життя і водночас підважують, змінюють основи цієї культури [5,17–19].

Дійсно, Інтернет формує умови для вільного спілкування між громадянами різних країн, створює своєрідні «глобальні клуби за інтересами», нерідко дуже впливові в економічному та політичному плані. Тобто, можна стверджувати, що Інтернет стає агентом соціальних змін.

Але Ж.Дюфрен вказує на негативні наслідки Інтернету, зокрема скорочення реального, безпосереднього спілкування людей, розрив між їхніми можливостями й необхідністю освоювати та опрацьовувати колосальні обсяги інформації, інтелектуальну пасивність і поверховість, поширення «соціальної віртуальності», коли уявлення про реальність стає набагато

важливішим від неї самої. На думку вченого, Інтернет ізолює людину, породжує «інтерактивну самотність», фрагментує суспільство, тому що численні віртуальні об'єднання не в змозі генерувати й відтворювати повноцінні соціальні зв'язки [6].

Розвиток інформаційних технологій має переважно науково–технічний характер, за яким дуже часто губляться поняття моралі й честі, соціальної відповідальності, психологічної ідентичності тощо. Прикладом може бути мережа Інтернет. В систему Інтернет–спілкування закладені великі технічні можливості, але зовсім відсутні засоби стримування й контролю інформації. Система Інтернет–спілкування, таким чином, має характер соціально й психологічно незахищеної системи, в якій порушено соціально–психологічний баланс правильного – неправильного, порядного – непорядного, морального – аморального, естетичного – неестетичного тощо.

Інформаційна революція змінила традиційну розстановку сил у суспільстві, примусила звернути увагу на можливість створення єдиної світової інформаційної спільноти, єдиного інформаційного простору, нової цивілізації без національних меж. І як би на противагу новій культурній реальності, що народжується, з другої половини XX ст. в американській, а потім і в європейській науці було зафіксовано зростання етнічного фактору в суспільних процесах. Цей феномен навіть одержав назву «етнічне відродження». Але така соціальна активність не завжди проходить у спокійній формі, іноді це виражається у формі відкритих соціальних конфліктів.

В результаті між двома цими тенденціями виникає ряд протиріч:

– протиріччя між модернізмом і традиціоналізмом;

– протиріччя між «своїм» і «чужим», яке особливо знаходить вияв у діалозі двох культур – західній і східній;

– протиріччя між глобальними і локальними формами культури, яке в світлі «інформаційної революції» набуває особливого сенсу;

– протиріччя між технічними і гуманітарними аспектами культури [7].

Вищесказане дозволяє зробити висновок про те, що епоха глобалізації в культурному аспекті включає в себе мінімум дві тенденції: з одного боку, це зміна традиційного устрою життя людини, з іншого – стимуляція адаптаційних захисних механізмів культури. Цей процес іноді набуває конфліктного характеру.

Помилково було б вважати, що культурна глобалізація є тільки розповсюдженням західної масової культури, насправді, існує взаємопроникнення і взаємовплив культур.

Професор Паризького інституту політичних досліджень Б.Баді виділяє три вимірювання поняття глобалізації: гомогенізацію світу (життя за єдиними принципами, прихильність єдиним цінностям, дотримання єдиних звичаїв і норм поведінки, прагнення до універсалізації); зростаючу взаємозалежність (поява нових акторів планетарної сцени – глобальних фірм і корпорацій, релігійних угруповань, транснаціональних управлінських і банківських структур); виділяє глобалізацію як історичний процес, що розвивається впродовж багатьох сторіч [8].

Деякі вітчизняні і зарубіжні автори, які досліджують цю проблематику, вважають, що витоки цього процесу сягають давнини. На думку Г.Шахназарова, коли люди в різних кінцях світу почали освоювати світ,

то одним із спонукальних мотивів їх діяльності стала потреба у взаєморозумінні, спілкуванні та об'єднанні – в рід, плем'я, державу, націю, світову спільноту. Ще Аристотель назвав людину суспільною істотою. За ним багато мислителів вказували на неминуче завершення цього шляху спілкування об'єднанням людства. За багато століть до появи ООН, транснаціональних корпорацій та Інтернету ідея цілісності, глобальності світу втілювалася в розповсюдженні знань, технічних і технологічних нововведень, моністичних світових релігій, вершин філософської думки, художніх шедеврів. У цьому сенсі провісниками глобалізації були Христос, Магомет, Будда, свій безцінний внесок зробили У.Шекспір, Мігель де Сервантес, Лев Толстой, інші генії, творчість яких перетнула межі національної культури і стала невід'ємною частиною цілісної культури світу [9,185.].

Нав'язування стандартів західної культури в тих національних державах, де особливо сильні історико–культурні традиції, призводить до етнокультурного підйому, який рано чи пізно виявиться в посиленні національно забарвлених суспільних ідеологій. Держави, в яких «слабкі» коріння культурних традицій через характер своєї історії, переживають сучасну кризу суспільної свідомості набагато слабкіше. Взаємодія локальної і глобальної культури зрештою відбувається шляхом переробки культурних інновацій і пристосування їх «під себе», при цьому ступінь сприйняття новацій цивілізаційною системою визначається традиціоналізмом даного суспільства.

Що стосується країн західної Європи, де і народилася ідея глобалізації, їх положення вельми драматичне. Реабілітувати їх національну гідність намагаються в захисті мови і художньої культури. Це помітно при детальному розгляді французької, німецької і італійської культур; створення єдиної валюти може бути інтерпретовано таким же чином. Що ж до Англії, то вона задовольняє свої амбіції вже тим, що мовою світу в результаті глобалізації стає англійська.

Більш стримане протистояння глобалізації проявляють представники китайської культури; вони, якщо можна так висловитися, стараються побудувати «сучасну Велику китайську стіну». Зміни китайська культура переживає трагічно. Вважається, що кожна зміна ще більш віддаляє країну від культурного ідеалу «золотого століття». Наприклад, китайці уникають розмови про права людини, завдяки чому, як їм здається, зберігають самобутність.

Індійська культура і сьогодні не відходить від принципів світогляду буддизму і, нібито, знаходиться в стороні від світових процесів.

Японія ж, на підставі свого унікального досвіду, який виражається в своєрідному синтезі традиції і європейських цінностей, вважає, що глобалізація не зможе підточити основи її культури, і прагне використовувати глобалізаційні процеси для зміцнення власних традицій [10,154].

Таким чином, на нашу думку, можна зробити такий висновок. Завдання підтримки відчуття приналежності до єдиної спільноти є одним із найважливіших для загальнонаціональних державних каналів масової комунікації та сприяє підвищенню ролі держави. У зв'язку з надбанням глобального вимірювання загальнонаціонального комунікаційного простору є очевидною роль держави в питанні правового регулювання цієї сфери. Крім того, на нашу думку, доцільно патронування в самих різних

формах саме тих структур віщання, які сприяють зміцненню національної ідентичності.

В існуючих непростих умовах взаємовідносин між країнами з різними ціннісними системами та рівнями соціального розвитку в умовах глобалізації, необхідним є створення нових принципів діалогу, в яких всі учасники комунікації не прагнуть до домінування.

Література

1. *Зернецька О.* Глобальний розвиток систем масової комунікації і міжнародні відносини.— К.: Освіта, 1999. – 351 с.

2. *Назаров М.М.* Средства массовой коммуникации и российское общество на пороге XXI века //Социально–гуманитарные знания. – 1999. – № 5. – С.11–21.

3. *Почепцов Г.Г.* Теория коммуникации – М.: «Рефл–бук», К.: «Ваклер» – 2001. – 656 с.

4. *Сергей Бурмистров.* О концептуальных основаниях диалога культур в условиях глобализации. – http://www.perspektivy.info/oykumena/kotel/ o_ konceptualnyh_osnovaniyah_ dialoga. htm

5. *Дж. Лалл.* Мас–медіа, комунікація, культура. Глобальний підхід. – К.: К.І.С., 2002. – 264 с.

6. *Маліс О.* Інтернет – новий політичний феномен. – http://www.politik.org.ua/vid/bookscontent

7. *Хоц А.Ю.* Информационная революция и этнические аспекты культуры современного общества //Автореферат дисс. канд. философ. наук.– Ставрополь, 2001. – 200 с.

8. *Глобализация: что это такое?* – http://www.perspektivy. info/ oykumena/ kotel/ globalizaciya_chto_eto_takoe.htm

9. *Шахназаров Г.Х.* Глобализация и глобалистика – феномен и теория // Proet Contra – осень 2000. – Том 5. – № 4.

10. *А.Э. Кулиджанишвили.* Глобализация и национальные культуры // Человек: соотношение национального и общечеловеческого. Сб. материалов международного симпозиума (г. Зугдиди, Грузия, 19–20 мая 2004 г.) Выпуск 2 / Под ред. В.В. Парцвания. – СПб.: Санкт–Петербургское философское общество, 2004. – С.142–154.

Арнаутова В.В. Массовые коммуникации как культурный феномен глобализации

Исследуются некоторые аспекты дискурса средств массовой коммуникации в контексте глобализации. Особое внимание уделяется роли СМК в сохранении национальной культуры.

Ключевые слова: *массовые коммуникации, глобализация, национальная культура.*

Arnautova, V.V. The mass media as a cultural phenomenon of the globalization

Investigated are some aspects of discourse in the mass media in the context of the globalization. Special attention is paid to the role played by the mass media in preservation of the national culture.

Key words: *the mass media, globalization, a national culture.*

УДК 168:37.02

Тимошенко О.І.

Наукове забезпечення освітніх інновацій

Аналізується роль педагогічної науки у розробці педагогічних інновацій та їх впровадженню в практику навчально–виховної роботи.

Ключові слова: *високі технології, педагогічні інновації, творчість.*

Інноваційний розвиток освіти потребує широкого комплексу наукових досліджень, спрямованих, насамперед, на уточнення змісту того чи іншого предмету та технологій, за якими він має викладатись у школі чи вузі. Означені дослідження ми називаємо науковим супроводом педагогічного процесу. Найбільш ефективно він здійснюється при використання інформаційних технологій. Навички мислення вдумливого та критичного, систематичного, логічного, алгоритмічного (та багато ще використовується інших видів мислення, яке прагнуть сформувати педагоги в своїх вихованців) – це традиційне для педагога завдання – не відміняється разом з виникненням сучасної інформаційної технології, а залишається пріоритетним, поза як є складовою формування особистості людини [1,65].

Означення меж можливих змін щодо характеру розумової діяльності людини та її мислення внаслідок наукового забезпечення педагогічних інновацій та впровадження інформаційних технологій досить різноманітні: від звільнення від рутинності в інтелектуальній діяльності, творче мислення, критичне мислення, що тлумачиться як вміння обирати інформацію, орієнтація на саморозвиток та самонавчання та ін. до очікувань принципової зміни самого мислення як елементу загальної культури людини [2,3].

На думку О. Почупайло, одне з найважливіших завдань сучасної школи – навчити молодь вчитися – тісно пов'язане з проблемою формування інформаційних умінь пошуку, опрацювання, запам'ятовування та використання інформації [3,85]. Нові можливості вчитися не відміняють, хоч і змінюють, традиційне завдання освітньо–педагогічної діяльності – «навчитися вчитися».

Виходячи з наведеного, актуалізується завдання покращення, поглиблення, використання або застосування тих наукових можливостей, які відкриваються в навчальному процесі впровадженням комп'ютерної техніки та інформаційної технології. Так, наприклад, дослідник О. Удод зазначає, що нові технології розширюють характер і форми навчальної інформації (графіка, колір, звук, мультиплікація та ін.). За традиційною системою викладач не міг одержати такий насичений і різноманітний зв'язок щодо результатів педагогічного впливу [4,21].

З іншого боку, обмежена ефективність згаданих програмних засобів як навчальних систем, зумовлена дуже незначним (або відсутнім) педагогічним контекстом. Саме в цьому й полягає другий момент, на який варто, як на нашу думку, звернути увагу в неоднозначній позитивності досвіду наукового забезпеченні педагогічних інновацій. Другий момент полягає у збереженні найважливіших компонентів і переваг традиційної схеми навчання: те, що було, та додамо ще й новий технічний засіб.

Інформаційні технології набувають справжнього свого змісту й здійснюють своє призначення, перетворюючи багато компонентів навчальної діяльності та й її саму. Інформатизація суспільства, нові інформаційні технології суттєво впливають на всі компоненти педагогічної системи і потребують відповідного коригування навчально–виховного процесу.

Перетворенню компонентів педагогічної системи, змісту та форм навчального процесу сприяє зміна ідеології комп'ютерної підтримки інновацій. Вона відбувається внаслідок того, що в останні роки точка зору, згідно з якою знання взагалі і наукове знання зокрема конструюється соціально, знаходить все більшу кількість прибічників. Такі знання не є однаковими для всіх індивідуумів, а розрізняються всередині нерідко дуже обмежених груп. Тому постало завдання створення програмних засобів нового покоління – засобів організації та підтримки конструювання знань [5,82]. Набуло актуальності переосмислення педагогічних технологій «доінформаційної доби», що позитивно себе зарекомендували. Зокрема, в літературі зазначаються можливості більш глибокого застосування педагогіки «розвиваючого навчання». Наприклад, як стверджує О. Удод, з принципів розвивального навчання, які найбільш вдало реалізуються програмою комп'ютерного навчання, можна виділити:

а) принцип прискореного темпу навчання;

б) принцип підвищення складності завдань;

в) принцип розвитку умінь, навичок учнів для самостійної роботи [4,23].

Інші дослідники вбачають перспективність подальшого розвитку наукових розробок внаслідок багатоступеневості освіти, що вимагає опрацювання наукового забезпечення використання інформаційних технологій для різновікових груп учнів, студентів, для забезпечення відповідних освітніх завдань, які визначають спрямованість освіти на різних рівнях [6].

Проте більш ефективними виглядають спроби, заявлені в літературі, опрацювання засад упровадження інформаційної технології в навчальний процес саме як педагогічної технології. Така необхідність вже знаходить певний вираз у позиціях і справах дослідників. Зокрема, пошлемося на позицію В. Шолоховича, який визначає, що інформаційні технології навчання з точки зору змісту як галузь дидактики, що займається вивченням планомірно та свідомо організованого процесу навчання та засвоєння знань, в якому знаходять застосування засоби інформатизації освіти [7,8]. В такому підході технічний бік має бути підпорядкованим педагогічному: створення та розвиток технологій навчання має передувати технічному оснащенню закладів освіти.

Важливим аспектом наукового забезпечення інновацій є дискусійний характер цього процесу.

В структурі дискусійного характеру наукового забезпечення педагогічних інновацій важливе місце належить педагогічному дискурсу як технології, що покликана підвищувати ефективність інновацій.

Слід підкреслити, що саме поняття дискурсу задає нову теоретико–методологічну перспективу дослідження проблеми, оскільки орієнтує на перехід від монологічного і позаконтекстуального розгортання теоретичної рефлексії до організації конструктивної та відповідальної комунікації і між самими дослідниками певної теоретичної проблеми, і з тими, хто намагається розв'язати відповідну проблему на практичному рівні. Оскільки «в неозорій множині різних визначень концепту «дискурс» немає і не передбачається такого його визначення, котре можна було б вважати єдино правильним» [8,20]. Дискурс – це єдність мовленнєвої практики (діалогу, полілогу, інтеракції між його учасниками) і контексту (середовища, місця, топосу) її розгортання, зустрічі і взаємодії його учасників – членів якогось мовного (фахового, ідеологічного, творчого, конфесійного тощо) співтовариства. Виходячи і цього, В. Лукьянець, О. Кравченко та інші зазначають, що в рамках дискурс–аналізу будь–який дискурс – це водночас і лінгвістичний, і соціокультурний феномен. Такий дискурс виникає та еволюціонує в соціумі, культурі, життєвому світі людини; він здатний не тільки відчувати на собі вплив соціокультурного середовища, а й справляти на нього зворотний активний вплив. Цей вплив дискурсу на соціум може бути і позитивним, і негативним, і навіть згубним для самого соціуму [9,26].

Аналізуючи наукові джерела, можна стверджувати, що упровадження методології дискурсу в педагогічні інновації орієнтує на «деконструкцію» наявних форм філософсько–педагогічної рефлексії, їх нове «прочитання», тлумачення, виявлення їхніх «перетинів», «зустрічей», розбіжностей, а також створення нових дискурсів навчання. Дискурс також робить необхідним зіставляти філософські конструкти духовності з її соціокультурними репрезентаціями, враховувати соціокультурні передумови та вимоги щодо духовності особистості. Врешті–решт, дискурс накладає і особливу відповідальність на його учасників за те, які саме виховні, освітні, соціокультурні впливи можуть мати ініційовані ними конструкти і програми [10].

Інтерес до впровадження педагогічного дискурсу викликаний саме тим, що характер міркувань залежить від мови, від мови як семантичної системи, що активізована у вимовляннях. Побудова логічних теорій дискурсу яскраво демонструє місце і роль логіки у педагогічній взаємодії. Логічні теорії взаємодії і з'явилися, насамперед, як теорії дискурсу. Необхідність пов'язувати пояснення взаємодії з виявленням умов і правил раціонального дискурсу зумовлена комунікативним характером походження правил поведінки. До умов дискурсу належать, серед інших, інтенціональні ментальні стани та доінтенціональний фон здібностей комунікантів. У ході дискурсу зміст цих станів може значною мірою змінюватися. До фонових умов дискурсу, зазначає В. Навроцький, належить, наприклад, здатність утворювати і вживати мову. Опис тих умов, за яких відбувається реалізація цієї здатності, є фундаментальною передумовою аналізу міркувань, що складають дискусію [11,134–135].

Таким чином, можна стверджувати, що дискурс як основа дискусійності, полягає в комунікативній взаємодії педагога з учнями, спрямованій на встановлення сприятливого психологічного клімату, на психологічну

оптимізацію діяльності, обмін думками, почуттями, переживаннями, способами поведінки, звичками, а також на задоволення потреб особистості в підтримці, солідарності, співчутті, дружбі тощо [12,114–115]. Це – складний, багатоплановий процес установлення і розвитку контактів між людьми, породжений необхідністю спільної діяльності, який включає в себе обмін інформацією, вироблення єдиної стратегії взаємодії, сприймання й розуміння іншої людини. Він забезпечує передавання через учителя учням людської культури, засвоєння знань, сприяє формуванню в них ціннісних орієнтацій.

Дискусійність є поліфункціональним явищем, яке забезпечує обмін інформацією, співпереживання, пізнання особистості, самоутвердження, продуктивну взаємодію. Обмін інформацією і ставленням співрозмовників один до одного характеризує комунікативний аспект спілкування; пізнання особистості й самоутвердження – перцептивний; організація взаємодії – інтерактивний.

Дискусіність, не обмежуючись лише інформаційною функцією, воно створює умови для обміну ставленнями, переживаннями, допомагає самоутвердженню школяра в колективі, забезпечує співробітництво і співтворчість у класі. За статусом педагог і учні діють з різних позицій: учитель організовує взаємодію, учень, сприймаючи його дії, залучається до неї. Для того щоб учень став активним співучасником педагогічного процесу, необхідно забезпечити суб'єкт–суб'єктний характер педагогічних стосунків, який полягає в рівності психологічних позицій, взаємній гуманістичній спрямованості, активності педагога та учнів, взаємопроникненні їх у світ почуттів і переживань, готовності до прийняття аргументів співрозмовника, взаємодії з ним.

Головними ознаками педагогічного спілкування на суб'єкт–суб'єктному рівні, підкреслює Г. Чанишева, є особистісна орієнтація співрозмовників (здатність бачити й розуміти співрозмовника), рівність психологічних позицій співрозмовників (недопустиме домінування педагога в спілкуванні, він повинен визнавати право учня на власну думку, позицію), проникнення у світ почуттів і переживань, готовність прийняти погляди співрозмовника (спілкування за законами взаємної довіри, коли партнери вслухаються, поділяють почуття одне одного, співпереживають), нестандартні прийоми спілкування (відхід від суто рольової позиції вчителя) [13,149].

А. Ішмуратов зазначає, що серед механізмів міркування і структур даних, що використовуються в аналізі дискусії, особливе місце стало займати «значення того, хто говорить», тобто те, що він має на увазі, здійснюючи вимовляння. Значення того, хто говорить, лежить в основі значення вимовляння. У випадку взаємодії таким значенням є різновид інтенцій – комунікативна інтенція, орієнтована на координацію дій партнерів: той, хто говорить, має інтенцію, щоб той, хто слухає, набув певного ментального стану, наприклад, віру в те, що він розпізнав інтенцію того, хто говорить. Крім того, у теорії дискурсу фундаментальними одиницями комунікації вважаються акти, що сигналізують. Вони здійснюють когнітивні діяння, виступаючи основами для формування у адресатів відповідних вір. Реалізація наміру того індивіда, який сигналізує, сформувати деяку віру у того, кому призначено повідомлення, відбувається за допомогою повідомлення умов істинності висловлювань, що передають інформацію [10].

Таким чином, дискусійність в інноватиці спрямована на те, щоб заповнити недостатність наочно–функціонального характеру навчання, нейтралізувати відсутність традицій класичної освіти, сформувати непрагматичний інтерес до широкої сфери навчання, розширити доступ студентів і викладачів до «мовної матриці», сприяти розумінню в системі «педагог – учень», налагодженню мовних зв'язків.

Інноваційність не є і не може бути самоціллю в педагогічній практиці. Мета її полягає в оптимізації навчально–виховного процесу, в забезпеченні його відповідності умовам і тенденціям суспільного буття. Саме в цій площині постає проблема ефективності інноваційних педагогічних процесів. Для раціонального управління нововведеннями необхідно знати передумови їх ефективності, тобто чинники, які сприяють або стримують ефективний їх перебіг і розвиток.

Таким чином актуалізується питання моніторингу педагогічних інновацій.

В цілому під моніторингом в освіті розуміється постійне відстежування процесу освіти з метою виявлення його відповідності бажаному результату або початковим припущенням.

Разом з тим, якість педагогічних інновацій розглядається як сукупна, комплексна, системна, цілісна характеристика, яка включає в себе, окрім якості навченості, ще й цілу низку параметрів, завдяки обліку яких оцінка результатів навчання може бути як підвищена, так і зведена до нуля або навіть стати від'ємною. Таким чином моніторинг якості педагогічних інновацій має включати відстежування найсуттєвіших показників інноваційного процесу, що впроваджується.

Якість реалізації інноваційного процесу, як і будь–якої іншої діяльності, зумовлюється його цілями, методами і засобами, організованістю, знаннями, здібностями, зацікавленістю виконавців у досягненні найвищих результатів, особливостями комунікації між ними. Оскільки результат кожного етапу інноваційного процесу є передумовою ефективного здійснення наступного, це актуалізує необхідність узгоджувати попередні цілі з наступними. Наприклад, збір інформації про новацію має забезпечити обґрунтоване прийняття рішення про доцільність її впровадження або відхилення. Прийняте позитивне рішення повинно містити завдання на розроблення програми впровадження, в якій мають бути визначені суть, етапи робіт, а також основні контрольні орієнтири.

Особливо важливим є моніторинг мети впровадження інновації. Тільки конкретність, прозорість, чіткість окреслених у ній параметрів дає змогу на основі їх порівняння зі здобутими результатами прийняти рішення про доцільність тривалого використання нововведення або зупинення роботи щодо реалізації інноваційної ідеї.

Загальна мета повинна бути структурована відповідно до специфіки і цілей етапів інноваційного процесу. Вдале формулювання мети інноваційного процесу не означає, що вона буде однаково сприйнята всіма потенційними його учасниками. Це зобов'язує ініціаторів впровадження нововведення до активного роз'яснення його суті, переваг для колективу і кожного учасника, врахування зустрічних думок і пропозицій, а за необхідності – внесення коректив у стратегію і тактику реалізації інноваційної ідеї, іноді для досягнення єдності інтересів і цілей неминучим може бути і коригування мети.

Використовувані на кожному етапі моніторингу інноваційного процесу методи повинні забезпечити відстежування необхідних результатів (цілей) за найменших витрат фінансів, часу та інших ресурсів. Залежно від особливостей новації ефективними можуть бути різні методи. Важливо, щоб учасники інноваційного процесу мали їх у своєму арсеналі, уміли маневрувати ними залежно від ситуації.

Кожен етап інноваційного процесу вимагає певної організації робіт і застосування відповідних методів. В одних випадках потрібне чітке окреслення меж ініціативи і відповідальності, в інших, наприклад при виконанні робіт, які потребують ініціативи, творчого підходу, оперативного реагування на швидкозмінювані ситуації, чіткий розподіл обов'язків і відповідальності неможливий і навіть шкідливий, оскільки потрібна гнучка організація праці, за якої багато залежатиме від неформальних стосунків між виконавцями. Тому відповідно, обрані методи моніторингу повинні максимально відповідати обраним методам інноваційної технології і можливостям виконавців.

Досягнення очікуваних від реалізації інноваційного педагогічного процесу результатів залежить і від мотивації виконавців. Це означає, що для виникнення у них зацікавленості в досягненні необхідних результатів інноваційної діяльності потрібно створити відповідні умови, передбачити колективні, персональні стимули. Однак не завжди створення сприятливих умов породжує у тих, на кого покладається реалізація нововведення, позитивне ставлення до нього і зацікавленість у його освоєнні. У багатьох людей можуть бути свої резони, щоб ігнорувати його, протидіяти йому чи, принаймні, імітувати свою участь у його реалізації. Нерідко можливий і опір змінам. Усе це потрібно відстежувати, і на цій підставі розробляти сукупність тактик щодо ослаблення опору, підвищення зацікавленості, активізації участі тих, хто з певних причин опинився в опозиції до ініціаторів змін.

Учасники інноваційного процесу, крім готовності і прагнення впроваджувати новації, повинні мати належну кваліфікацію для виконання покладених на них обов'язків. На практиці нерідко буває, що педагог може успішно реалізувати у навчальному процесі вимоги програми, володіти різноманітними методиками навчання й виховання, але при цьому не відчувати потреби в новому саме через відсутність у структурі особистості творчого потенціалу. Тому необхідною умовою моніторингу інноваційної діяльності є аналіз спеціальної підготовки педагога, нагромадження та осмислення ним досвіду такої діяльності, внутрішня налаштованість на пошук та осягнення нового.

Інноваційний процес за структурою є складним. Часто він не лише структурується на послідовні етапи, а й охоплює кілька проблемно–смислових розгалужень. Тому в ході моніторингу потрібно забезпечити ефективний обмін інформацією, тобто налагодити ефективні комунікації, завдяки яким об'єднуються в єдине ціле організаційно складні соціальні структури, до яких можна зарахувати колектив, що реалізовуватиме інноваційну педагогічну ідею.

Таким чином, формування філософсько–світоглядної парадигми освітніх технологій XXI ст. є дуже складним процесом, що може розглядатися як комплексне, системне явище, спрямоване на досягнення високої ефективності освіти, як найважливішого інституту суспільства.

Література

1. *Рябченко В.* Деякі концептуальні проблеми навчання і виховання студентів у сучасних вищих навчальних закладах України / В. Рябченко // Вища освіта України. – 2005. –№ 3. – С.40–44.

2. *Сухіна В.Ф.* Человек в мире информации / В. Ф. Сухіна. – М.: Радио и свіязь, 1992. – 112 с.

3. *Почупайло О.В.* Інформаційні вміння– складова навчальної культури учнів / О. В. Почупайло // Педагогіка і психологія. –1996. – № 3. – С.77–86.

4. *Удод О.А.* Дидактичні основи використання інформаційних технологій у викладанні гуманітарних курсів у системі до вузівської підготовки / О. А. Удод // Нові технології навчання. – 1996. – Вип.18. – С.18–24.

5. *Вишинська Г.* Інформатизація як дійсність та перспективна тенденція розвитку освіти / І. Предборська, Г. Вишинська, В. Гайденко [та ін.] // Філософські абриси сучасної освіти: Монографія. – Суми: ВТД «Університетська книга», 2006. – С.148–189.

6. *Євтушевський В.* Становлення і розвиток інновацій у вищій школі / В. Євтушевський, Л. Шаповалова // Вища освіта України. – 2006. – № 3. – С.62–66

7. *Шолохович В.Ф.* Информационные технологии обучения / В.Ф. Шолохович // Информатика и образование. – 1998. – № 2. – С.5–13.

8. *Степаненко І.В.* Тематичне поле виховання духовності особистості в нових дискурсивних контекстах / І. В. Степаненко // Вища освіти України. – 2004. – № 4. – С.19–24.

9. *Лук'янець В.С.* Сучасний науковий дискурс: Оновлення методологічної культури / Лук'янець В.С., Кравченко О.М., Озадовська Л.В. – К.: Грамота, 2000. – 304 с.

10. *Ишмуратов А.Т.* Логическо–когнитивный анализ онтологии дискурса / А.Т. Ишмуратов // Рациональность и семиотика дискурса. – К.: Наук. думка, 1994. – С.171–182.

11. *Навроцький В.В.* Логіка соціальної взаємодії / В.В. Навроцький. – Харків.: Консум, 2005. – 204 с.

12. *Иманаев В.* Учитель и ученик: сотворчество образовательной реальности / В. Иманаев // Высшее образование в Росси. – 2006. – № 10. – С.113–120.

13. *Чанышева Г.* О коммуникативной компетентности / Г. Чанышева // Высшее образование в Росси. – 2005. – № 5. – С.48–150.

Тимошенко Е.И. Научное обеспечение образовательных инноваций

Анализируется роль педагогической науки в разработке педагогических инноваций и их внедрение в практику учебно–воспитательной работы.

Ключевые слова: *высокие технологи, педагогические инновации, творчество.*

Tymoshenko, O.I. Scientific support of educational innovations

Analyses of the role the pedagogical science plays in development of pedagogical innovations and their introduction in the practice of educational and upbringing work.

Key words: *high technologies, pedagogical innovations, creative work.*

УДК 316.752

Калюжна Т.Г

Зміни в системі цінностей та ціннісних орієнтаціях суспільства й студентської молоді

Розглядається взаємовплив ціннісної парадигми сучасної студентської молоді і суспільних процесів, характерних для певного історичного етапу, що проявляється в різних форматах і модифікаціях.

Ключові слова: *ціннісні орієнтації, система цінностей, студентська молодь, соціокультурне середовище, інтегрування.*

Незважаючи на те, що від початку перетворень у суспільно–політичному і економічному житті України пройшло уже чимало часу, цей процес продовжує характеризуватися посиленням деструктивних тенденцій у свідомості людей, їх поведінці, дисбалансом ціннісних орієнтацій, суперечностями прогресивних і консервативних елементів у психології різних соціальних груп. Конфлікти між суспільними і особистісними ціннісними орієнтаціями, як засвідчують реалії сьогодення, не згладжуються, а, часто навпаки, ще більше загострюються: поглиблюється розшарування суспільства не лише за матеріальним становищем його членів, коли одна частина непомірно і швидко збагачується, намагаючись при цьому заволодіти ще й провідною роллю в суспільстві, а друга – доходить до крайнього зубожіння, але й, що найбільш небезпечно, продовжується процес зубожіння душі людини, знецінюються традиційні загальнолюдські моральні цінності, естетичні ідеали і смаки, втрачається інтерес до проблеми освіти і культури, до праці за набутою професією. Зростає потік міграції молодої робочої сили і висококваліфікованих спеціалістів за межі країни.

Процес перебудови свідомості людини, а, отже, і системи її цінностей і ціннісних орієнтацій, стереотипів мислення, звичок, які, за висловом Демокріта, є «другою природою людини», відбувається складніше, тривалiше, ніж у інших сферах життєдіяльності. Кожний етап такої перебудови має свої особливості, які зумовлюються об'єктивно–суб'єктивними чинниками. Прогнозування розвитку суспільства навіть на незначний період неможливе без виявлення цих особливостей, їх осмислення і аналізу.

Дана проблема надзвичайно багатогранна і багатоаспектна. Одним із її аспектів є дослідження характеру, сутнісних тенденцій у змінах цінностей і ціннісних орієнтацій сучасної студентської молоді у сфері духовної культури, виявлення найбільш характерних змін, що відбулися у ціннісній парадигмі.

Необхідно враховувати, що система цінностей і ціннісних орієнтацій не є пасивним наслідком впливу соціокультурного середовища, еконо-

мічних і політичних чинників. Вона, крім цього, ще є й однією із форм самоусвідомлення, самовираження внутрішніх інтелектуальних, моральних, естетичних та інших сил і уявлень особистості, які перебувають у тісному взаємозв'язку із її потребами, інтересами, мотивами поведінки, обумовлюючи їх і одночасно перебуваючи залежно від них, від характеру і об'ємності інформації про культурні цінності, їх сутність, функції і властивості. Крім того, у даному процесі чітко проявляється взаємозв'язок і взаємовплив соціокультурного макро– і мікросередовища і особистості, ефективність освітньо–виховної системи суспільства та ін.

Тема, що стала об'єктом дослідження, неодноразово порушувалася багатьма авторами. Для висвітлення проблеми ми використовували матеріали наукових праць відомих філософів та вчених : Г. Клауса, Г. Кребера, А. Курелли, Г. Ліднера, Ж.–П. Сартра, А. Вінера, Т. Ярошевського, В. Кузнєцова, І. Бичка, А. Бичка, С. Рубінштейна, Є. Фромма та багатьох інших.

Особливість даного періоду полягає в тім, що чіткої орієнтації у життєвих цінностях у переважної більшості студентської молоді поки що немає: відчувається дискомфорт між перспективою обраної професії, суспільними «запитами» на неї, вірніше відсутністю таких запитів з одного боку, і своїми нахилами, здібностями, уявленнями тощо – з іншого. Ускладнює ситуацію вибору цінностей для сучасної молоді й атмосфера руйнування «усталеної системи ідеалів, відчуттів, орієнтацій» і необхідності «залучатися до нової системи світоглядних, етичних, політичних цінностей» [2,58], яка на жаль, ще не має чітких окреслень. Для виявлення сутнісних характеристик цінностей і ціннісних орієнтацій молоді зазначеного періоду у сфері духовної культури нами були використані результати моніторингових опитувань, що здійснював Український інститут соціологічних досліджень протягом останнього десятиліття. Оскільки спектр цінностей і ціннісних орієнтацій особистості надзвичайно широкий ми взяли програму дослідження, яка передбачала два аспекти:

а) один з них був спрямований на виявлення характеру духовно–культурних цінностей і ціннісних орієнтацій молоді на сучасному етапі розвитку суспільства;

б) другий напрямок – це виявлення об'єктивних і суб'єктивних чинників, під впливом яких відбуваються найбільш суттєві зміни у характері і структурі ціннісної системи молоді.

Як уже відзначалося, однією із характерних рис сучасної епохи є можливість вільного вибору тих цінностей, які відповідають уявленням людини про ідеал, сенс життя, оскільки повністю знищена стара система ціннісно–нормативного регулювання вибором індивіда, його мораллю тощо. Це не означає, однак, можливості кожному реалізувати дані переваги сучасного «перехідного» періоду, що й становить одну із суперечностей у відносинах суспільства і особистості. Злам стереотипів цінностей безпосередньо впливає на ціннісні орієнтації особистості в силу природних закономірностей. Людська природа, за твердженням Є. Фромма, «не незмінна», тому культуру не можна пояснити як результат незмінних людських інстинктів. Людина за своїми природними властивостями може адаптуватися до постійних змін в умовах свого існування, свого «культурного самовираження», але в процесі такої адаптації виробляються певні ментальні і емоційні реакції.

«Людина, – зазначає Є. Фромм, – може адаптуватися до рабства, але вона реагує на нього зниженням своїх інтелектуальних і моральних якостей; вона може адаптуватися до культури, проникнутої загальним недовір'ям і ворожістю, але вона реагує на таку адаптацію послабленням своїх сил і безплідністю. Людина може адаптуватися до культурних умов, які вимагають пригнічення сексуальних потягів, але при такій адаптації, як показав Фрейд, у неї розвиваються невротичні симптоми. Людина може адаптуватися до будь–якої культурної системи, але в тій мірі, у якій ці системи суперечать її природі, у неї розвиваються ментальні і емоційні порушення, які спонукають її в кінці кінців до змін цих умов, так як вона не може змінити свою природу» [5,167]. Можна не погодитися з автором цих слів щодо фатальності природного фактору, але він тонко розкрив психологію людини в кризових умовах самовизначення, що характерно для нашого суспільства, кожний індивід у якому стоїть перед вибором життєвих цінностей, ідеалів, моралі та інших світоглядних і поведінкових смислів.

Проблема вибору індивідом певних цінностей, певного типу поведінки не нова у філософії. Вона, як відомо, є основною для представників екзистенціалістського напряму філософського осмислення проблеми цінностей. Людина, на їх думку, абсолютно «вільна» у своєму виборі, адже усе, що вона робить, залежить в першу чергу від індивідуального вибору. Що б не робила людина, стверджував Ж.–П. Сартр, усе є «постійним», «безперервним проектуванням» свого «Я», невтомним бажанням стати «чимось», бути «кимось». Людина, вважав він, є «те», чим вона прагне бути, тому й сутність людського існування – це є вільний «вибір різних можливостей» [4,228].

Ми не будемо заглиблюватися у детальні характеристики даної концепції, оскільки розкриттю поведінкових факторів у ситуації вибору стосовно концепції П.–Ж. Сартра та інших представників екзистенціалізму присвячено немало робіт зарубіжних і вітчизняних дослідників (Т. Ярошевський, В. Кузнєцов, І. Бичко, А. Бичко та інші). Переважна більшість дослідників даної проблеми відзначають, що вибір індивідом особистісних цінностей завжди пов'язаний з динамікою процесів, які відбуваються у суспільно–економічній і політичній сферах, а також процесів, пов'язаних із осмисленням індивідом себе як «Я – зараз», «Я – у майбутньому». При цьому пізнавально–особистісні зусилля спрямовуються передусім на власну смислову сферу, на свій внутрішній світ, своє розуміння цінностей, їх значимості для реалізації життєвої перспективи.

Аналіз результатів, що здійснював Інститут соціологічних досліджень, дав можливість скласти примірний характерологічний портрет духовно–культурних цінностей і ціннісних орієнтацій сучасної студентської молоді та виявити основні тенденції у їхніх змінах. Так, найвищий рейтинг серед життєвих цінностей респондентів і гуманітарних і технічних вузів, за цими даними, зайняли орієнтації на забезпечення себе хорошими матеріальними благами. Серед респондентів–гуманітаріїв (далі – РГ) за першим зрізом дослідження тих, що на перше рейтингове місце серед життєвих цінностей (а таких у списку було десять: «матеріальні блага», «житлові умови», «отримання вищої освіти», «праця за обраною професією», «умови для культурного розвитку», «красивий одяг», «власна бібліотека», «автомобіль», «найновіша модель автомобіля», «дорогі меблі») поставили «матеріальні блага» виявилося 74%, серед респондентів

технічних вузів (далі – РТ) – 81%. Крім того, кожний мав право значимість виокремлених цінностей визначити будь–яким відсотком, чим і пояснюється вихід їх суми за межі 100%. На другому місці у обох групах виявилися «житлові умови»: РГ – 72%, РТ – 80%. За даними другого зрізу дослідження кількість респондентів, що вважають такими ще й «житлові умови», збільшилася у РГ на 17% і становила за даними другого зрізу 89%; у РТ – збільшення відбулося на 15% і становило 95% усіх респондентів. Отже, при одній і тій же рейтинговій значущості помітна тенденція значного зростання кількості респондентів, які вважають дані цінності найголовнішими для себе.

На третьому місці за першим зрізом було «отримання вищої освіти» для РГ і на шостому – для РТ, за другим зрізом дані цінності у РГ так і залишилися на третьому місці, а у РТ піднялися з шостого на п'яте місце. Таким чином, орієнтації молоді на вищу освіту останнім часом знову стали дещо зростати, (у РГ – на 9% при тому ж третьому рейтинговому місці, у РТ дана життєва цінність змістилася із шостого на п'яте місце і зростання тут становить 5% – відповідно 72% і 77%). Праця за обраною професією за своєю значимістю була і залишилася на одних і тих же місцях: у РГ – на четвертому місці, у РТ – на сьомому місці, при цьому, однак, помічається незначне зростання кількості респондентів, для яких дана життєва цінність є «дуже важливою»: у РГ – 68% і 75% (зростання на 8%); у РТ, навпаки, помітне зменшення на 3% (відповідно 70% і 67%).

Уявлення індивіда про значущість тієї чи іншої цінності у визначенні авторитету і престижу особистості або ж суспільства через ціннісні орієнтації впливає на активність особистості, її устремління. Зокрема, для виявлення орієнтацій молоді у значимості тих чи інших цінностей для престижу, авторитету особи у колективі, було запропоновано дев'ять цінностей: «матеріальне становище», «освітній рівень», «високий професіоналізм», «культурна вихованість», «посада», «модний одяг», уміння забезпечити свій добробут», «доброта і чесність», «творчі здібності».

Результати дослідження показали, що і у цих параметрах виміру особистісних характеристик відбулися зрушення у напрямку зниження значущості духовно–культурних цінностей. Здійснювалося виявлення оцінки респондентами значущості духовно–культурних цінностей у світовій престижності України. Цю групу цінностей представляли: «успіхи економічних реформ», «духовна культура народу», «досягнення науки», «суспільно–політичний устрій», «досконала система освіти» і «технічний прогрес». Співставлення результатів дослідження також засвідчило тенденцію пониження значущості духовно–культурних цінностей у структурі «престижно значимих». Із шести структурних компонентів, виділених для оцінки, духовно–культурні цінності зайняли третє («досконала система освіти»), четверте («духовна культура народу») і п'яте («досягнення науки») місця за першим зрізом дослідження. У другому періоді дані цінності ще більше понизили свій рейтинговий рівень і зайняли четверте («досягнення науки»), п'яте («духовна культура народу») і шосте («досконала система освіти») місця. Причому, шосте місце декілька років тому назад респонденти обох категорій відводили «успіхам економічних реформ».

Людина, спонукувана до діяльності якимось захопленням, ціллю, бажанням, буде діяти більш активно, впевнено при умові, коли вона добре усвідомлює дану мету, захоплення, бажання. Діяльність при цьому буде носити цілеспрямований, усвідомлений характер. Сам факт усвідомлення

своєї діяльності, за твердженням С. Рубінштейна., змінює умови її реалізації, її характер. Така діяльність регулюється внутрішніми мотивами, а не лише зовнішніми впливами середовища, соціальними нормативними установками [3,456].

У результатах дослідження відбилися такі ознаки сучасного етапу соціокультурного феномену перехідного періоду, як: посилення напруженості у соціально–психологічній атмосфері суспільства, загострення суперечностей і конфліктів між індивідуальними сутнісними силами, стремлінням особистості до свідомого визначення своїх потреб, життєвих перспектив як однієї із ключових ознак її суверенності, з одного боку, і прагненням владних структур прискорити процес соціокультурної «розбудови» держави шляхом трансформації нових нормативних цінностей у мовній сфері, що сприймається індивідом як порушення його свободи вибору даних цінностей. Очевидно, саме цим можна пояснити той факт, що всупереч очікуваної «перебудови» свідомості індивідів у спрогнозованих напрямках відбувається процес її «розщеплення»: одні внутрішні сили, піддаючись традиційній звичці дотримуватись соціальних норм поведінки, прагнуть до негайного позитивного реагування, інші – вступають в протидію, що проявляється у поведінці індивіда як своєрідний протест проти пригнічення його внутрішньої свободи.

Входження особистості у нові соціальні відносини проходять складно і неоднозначно. Процес інтегрування також має багатоплановий характер: він зачіплює світоглядні аспекти духовного життя індивіда, його політичні пріоритети, стабільність чи рухливість, динамічність стереотипів мислення ставить індивіда у ситуацію перебудови усієї структури мислення. В результаті таких внутрішніх протиріч, як зазначає А. Мисуно, появляється «поведінкова агресивність як форма і засіб самозахисту» [2,123].

Різнотипність поведінки особистості у процесі входження у нові суспільно–політичні і культурно–ціннісні парадигми проявляється і в ситуації вибору мовних ціннісних орієнтацій сучасної молоді. У респондентів різних регіонів України, різних соціальних груп спостерігаються суттєві відмінності у виборі мовних орієнтацій і у характері реагування на задані нинішніми державними структурами мовні координати. Характерологічні показники мовних орієнтацій молоді опосередковано відображають кризові елементи у загальних процесах суспільного розвитку на даному етапі, а також у відношеннях держави і окремих соціальних груп, у даному випадку – молоді. Розходження ж у мовних орієнтаціях молоді різних регіонів вказує, крім того, на наявність суперечностей у мотивах поведінки молоді різних соціальних і регіональних груп, а, отже, і на внутрішні суперечності у молодіжному середовищі.

Як засвідчує історичний розвиток суспільства, перехідні, кризові періоди завжди супроводжуються глибокими психологічними кризовими явищами, в першу чергу це стосується молодіжної категорії населення. Ці явища мають, як правило, різні форми проявів – від розгубленості, розчарувань, песимізму до чітко вираженого бунтарства, відкритого нігілізму. Інколи в таких кризових ситуаціях молода особа, у якої ще не вповні сформоване життєве кредо, вибирає найлегший шлях – шлях балансування, вичікування, однак такий період триває недовго. Як показують дослідження, останнім часом значно збільшилась кількість пацієнтів соціальних психіатрів. Однією з причин цього є загострення суперечностей між запитами і прагненнями індивіда, його суб'єктивними можливостями

і відсутністю суспільних умов для їх реалізації, що в кінцевому наслідку приводить до психологічного (а інколи і до психічного) зриву. Як правило, саме така молодь у нашому суспільстві (як, до речі, і у інших державах, що пройшли подібний шлях розвитку) поповнює число наркоманів, самовбивць, терористів, яким не властива уже здатність самоконтролю, саморегуляції і самооцінки. Це одна із форм проявів внутрішньої кризи особистості, викликаної нестабільністю суспільного розвитку, а, отже, і системи цінностей.

Другою формою несприймання змін у суспільно–політичній, економічній і інших сферах життєдіяльності є бунтарство, своєрідний виклик «офіційним» процесам. Ця форма протесту також властива у найбільшій мірі молодіжному середовищу і має найрізноманітніші вияви бунтарської поведінки. Найбільш активно бунтарство і як особистісна риса окремого індивіда, і як цілий напрямок у молодіжному русі проявляється через художньо–творчі орієнтації, коли молодь проявляє свій протест проти традиційних форм мистецтва, літератури, кіно і телепродукції і «шукає» так звані «нові засоби» самовираження, які б повністю суперечили традиційним. У свій час це були хіпі, панки, металісти та інші численні форми прояву бунтарства молоді.

Це явище виникло у країнах Заходу і знайшло своє філософське осмислення у багатьох працях зарубіжних філософів: Г. Клауса, Г. Кребера, А. Куреллі, Г. Ліднера, Ж.–П. Сартра, А. Вінера та багатьох інших. У вітчизняній філософії також є дослідження, присвячені як аналізу самого явища «бунтарства», так і аналізу праць зарубіжних філософів з цих проблем (Ю. Левада, Ю. Дазидов, Ю. Каграманов, І. Кокарєв, А. Бичко та ін.).

Характеризуючи явище контркультури як одного із проявів бунтарства молоді, що з'явилось у 50–60–ті роки XX ст., А. Бичко відзначає, що «внутрішнім змістом контркультури був протест проти норм, що нав'язувались суспільством молодому бунтарю, протест проти всіх і вся. Якщо раніше цей протест проявляється у спробах «повного розриву» із суспільством, як це було у хіпі, то у «нових лівих» така форма уже не проявлялась – їм, достатньо освіченим і грамотним, необхідна була платформа у достатній мірі «теоретична» і емоційно насичена. Цим вимогам і відповідала контркультура, «душею» якої стала музика, що поклала на себе місію «заміни негідної дійсності» [1,167]. Такі явища спостерігаються і в сучасному нашому суспільстві, коли частина студентської молоді, намагаючись «бунтувати», протестувати проти традиційної музики, літератури, поезії, робить спроби створити «нову культуру», насичену національно–етнічним колоритом, але позбавлену усяких загальноприйнятих художніх норм і законів. Останнім часом із сфери мистецької бунтарство і протест української молоді перемістилися у політичну сферу – протест проти владних структур, що викликає тривогу.

Вивчення тенденцій у духовно–культурних цінностях і ціннісних орієнтаціях студентської молоді дозволяє проникнути у глибинні процеси, що відбуваються у суспільно–політичному, економічному і культурному житті нашого суспільства, виявити взаємозв'язки і взаємозалежності між змінами, що відбуваються у системі цінностей і ціннісних орієнтацій суспільства і індивіда (соціальної групи, класу, нації).

Ціннісні орієнтації особистості, будучи компонентом внутрішньої структури, світогляду індивіда, перебувають у діалектичному

взаємозв'язку з інтересами, потребами, установками, мотивами активності, можуть бути адекватними стосовно ціннісних орієнтацій суспільства, сутнісної, об'єктивної цінності явищ духовної культури, самі можуть виступати в ролі чинників і детермінувати систему цінностей певної соціальної групи, класу, суспільства в цілому.

Література

1. Бычко А.К. Критический анализ философских концепций молодежного бунтарства. – К.: Вища школа, 1985. – 167с.

2. Мисуно А.В. Суспільство гарантованих можливостей // Монастирський острів. – Дніпропетровськ, 1994. – № 4.

3. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии: В 2–х т. – М.: Педагогика, 1989. – 456 с.

4. Сартр Ж.–П. Бытие и ничто // Филос. и социолог. мысль. – 1995. – № 5–6.

5. Фромм Э. Человек для себя. – Минск: Коллегиум, 1992. – 167 с.

Калюжная Т.Г. Изменения в системе ценностей и ценностных ориентациях общества и студенческой молодежи

Рассматривается взаимовлияние ценностной парадигмы современной молодежи и общественных процессов, характерных для определенного исторического этапа, который проявляется в разных форматах и модификациях.

Ключевые слова: *ценностные ориентации, система ценностей, студенческая молодежь, социокультурная среда, интегрирование.*

Kaliuzhnaia, T.G. The changing in the system of valuables and valuable orientation of society and student youth

The influence of valuable paradigm of modern youth and society process which is typical for definite historical period that show itself in different formats and modification is revealed.

Key words: *valuable orientation, the system of valuables, student youth, social and cultural environment, integration.*

УДК141.7:13:37.035

Джура О.Д.

Виховання й самовиховання – засади життєтворчості особистості

Висвітлюється процес цілеспрямованого, організованого виховання та самовиховання особистості як суб'єкта життєтворчості. За цією моделлю виховання та самовиховання виходять за межі традиційного виховання і взаємодіють з такими чинниками як соціальне середовище, культура, освіта.

Ключові слова: *виховання, самовиховання, особистість, життєтворчість.*

Актуальність дослідження виховання як чинника життєтворчості особистості зумовлена необхідністю акцентувати увагу на самореалізації індивіда. Такий підхід ґрунтується на тому, що людина є творцем соціального простору, ненормованого на момент її становлення. Нормативні моделі, які засвоює індивід у процесі соціалізації, змінюються через їх смислову інтерпретацію ще до того, як він застосує їх у певних ситуаціях. Тому в наукових дослідженнях часто виокремлюється такі чинники становлення соціального досвіду людини, як виховання й самовиховання [1;3;5;6;8]. Під цим оглядом соціалізація постає процесом, під час якого формується особистісний досвід, на підставі якого здійснюється перехід в нові й нові ситуації соціального розвитку. В статті виховання й самовиховання розглядаються як засади життєтворчості особистості.

В дослідженнях психологічної теорії ситуації [2] акцентується увага на ідеї сильного детермінуючого впливу безпосередньої соціальної ситуації, в якій перебуває людина, зокрема, вплив, який здійснюють незначні, з першого погляду, особливості ситуації (наявність певних «каналів», що сприяють виявленню активності індивіда). Соціальний досвід – це підсумок попереднього розвитку суспільства, в якому зафіксовано результати діяльності людей у суттєвому їх значенні. Він є об'єктивованим, «опредмеченим» як у предметно–речових формах, так і в формах соціальних відносин, спілкування, діяльності. В соціальному досвіді акумулюються справжні досягнення людства і передаються від покоління до покоління в процесі соціалізації індивідів. Передача і засвоєння індивідами досягнень досвіду людства здійснюється завдяки соціальному успадкуванню через процес інкультурації [3].

Соціальний досвід індивіда – це його реальне соціальне життя, система його життєвих цінностей, той образ світу, який складається в результаті засвоєння соціального досвіду людства під впливом і в умовах «вільного соціуму». Соціальний досвід є фактором процесу соціалізації особистості.

Індивідуальне життя людини має певну об'єктивну детермінацію. Це випливає, по–перше, з того очевидного факту, що людина здійснює своє життя в конкретну історичну епоху, в певному соціальному і життєвому просторі, належить до певної соціальної групи, є вихідцем з якоїсь конкретної сім'ї тощо. Все це зумовлює весь процес її самовизначення і життєздійснення.

По–друге, певний потенціал можливостей закладено в людині від природи її психофізичних даних, реалізація яких відбувається в процесі соціалізації, в якому здійснюється її професійний вибір і реальні досягнення, громадянські ролі, ступінь успішності і побудова її сімейного життя. Поєднуючись між собою, соціальні й природні фактори дають людині свій унікальний шанс самореалізації

У вітчизняній педагогічній науці традиційно віддавалась перевага нормативній системі цінностей у вихованні особистості. Активність, здатність індивіда до самостійного акту вибору хоча й визнавались, проте реальний процес виховання було зорієнтовано не на особистість, що самовизначається, а на особистість, котра «добре керується».

Сучасні дослідження виокремлюють два аспекти процесу соціалізації: адаптацію до соціуму і самовизначення в соціумі. Останнє означає активну позицію, оцінку оточуючого, відбір впливів, що пропонуються обставинами, прийняття їх або опір їм.

Людина як суб'єкт процесу соціалізації не є пасивною істотою. Вона первісно несе в собі імпульси самореалізації, саморуху. Змінюючись і збагачуючись, ця життєва потенція несе в собі потребу і здатність до життєвого самовизначення і самореалізації на основі дії механізмів свободи вибору й свободи дії. Людина на своєму життєвому шляху, детермінованому попереднім соціальним досвідом, є розпорядником власних соціальних та індивідуально–особистісних можливостей, використовуючи які, вона створює свою модель життя, свою неповторну долю.

Отже, виховання як цілеспрямований процес організації оволодіння соціальним досвідом є складовою процесу соціалізації. Слід зазначити також, що виховання є необхідною складовою, оскільки в процесі соціалізації дитини неодмінно виникають явища та ситуації, що потребують певного узгодженого соціального впливу і реальної педагогічної дії, конкретного педагогічного інструментування. У зв'язку з цим, актуальним стає дослідження механізмів становлення соціального досвіду індивіда.

Для педагогічної діяльності в цьому зв'язку важливим є змістове визначення «актуальної культури» та методів її засвоєння. Слід звернути увагу на те, що в своїй діяльності індивід перебуває в ситуації вибору можливостей. Життя завжди вимагає від людини прийняття рішень в обставинах, коли вона неповно обізнана з ситуацією, в якій діє. У своїй діяльності вона має спиратися не тільки на ті передумови, які вже є у складі її діяльності, але й на інші духовні регулятори, які існують в ній віртуально. Йдеться про те, що в діяльності індивіда формується його індивідуальний досвід, який зумовлює вибір предмета та способу діяльності. З цього погляду, соціалізація індивіда є не тільки процесом засвоєння соціального досвіду, але й формування досвіду індивідуального. Саме на цю обставину слід звернути особливу увагу, бо на неї мало зважають – частіше акцент робиться на змінах в предметах діяльності і недостатньо підкреслюється, які зміни відбуваються в самому діючому суб'єкті під час його діяльності.

З огляду на індивіда як діючого, активного суб'єкта, який творить самого себе, випливає, що практична участь у творчій діяльності є необхідною умовою формування особистісних якостей. Крім того, з цього виходить, що не тільки суспільство, так би мовити – обставини, але й сам індивід несе значну частку відповідальності за формування своєї особистості. Цей принцип вимагає виховання у підростаючого покоління відповідальності за розвиток своїх особистісних властивостей [4,79–82].

Щоб життя людини розгорталось як творчий процес, у її свідомості під дією вказаних факторів і на основі сформованого життєвого досвіду має сформуватися модель активного ставлення до свого життя як акту життєтворчості.

Кожен індивід у процесі соціалізації, зазначає В. Кайгер, перебуває на позиції суб'єктності: усвідомлює себе серед інших людей, свої зв'язки з ними і досвід спілкування, приймає соціальні цінності і відбирає життєві смисли, встановлює зв'язки з культурним простором, етносом. У цій ситуації самовизначення індивід виявляє життєтворчість, у якій формується соціальний досвід особистості як передумова та результат її соціалізації. З цього випливає, що формування життєвого досвіду особистості відбувається не тільки в результаті зовнішньо регламентованих соціалізуючих впливів, але й у результаті суб'єктивного вибору, детермінованого внутрішніми особливостями особистості. Людина «пропускає» через себе різні форми буття. Усвідомлення власної значимості, пережита життєва ситуація, вчинок–вибір інколи виявляються значно значимішими для соціального досвіду людини, ніж вплив офіційних норм [5,118–120].

У формуванні такої складної і тонкої системи, як соціальний досвід людини, важливим є не сила зовнішнього впливу сама по собі, а відповідна самоорганізація і самовизначення особистості в цьому зовнішньому впливові. Система виховання як педагогічна організація процесу оволодіння особистістю соціальним досвідом повинна виходити з усвідомлення багатокомпонентності цієї системи досвіду, змінності всіх її складових, домінуванні в ній такого компонента, як самовизначення особистості.

Самовиховання – це якісно новий рівень розвитку особистості. На думку Л.Ази, самовиховання – це суб'єктивний компонент, що припускає оцінку, осмислення людиною різних зовнішніх впливів, що визначають її життєві цілі, мотиви діяльності тощо [6,56]. Самовиховання пов'язане з активністю та прагненням людини до мети.

Процеси виховання та самовиховання тісно пов'язані між собою, є єдиним шляхом формування особистості. Проте, чим вище оцінка людиною своїх якостей, чим реалістичніше ставлення до своєї особистості, тим краще виховання переходить в самовиховання. Головним мотивом до самовиховання є пізнання людиною протиріч між власними інтересами, потребами, цілями та рівнем розвитку особистісних, що не сприяють їх задоволенню. Людина, крім підпорядкування зовнішнім вимогам, починає свідомо підходити до своїх дій, давати їм якісну характеристику, враховуючи свої можливості. Чим вищий рівень свідомого ставлення людини до вдосконалення власної поведінки, тим помітнішою є роль самовиховання у формуванні особистості.

Самовиховання здійснюється в режимі самоуправління й саморегуляції, який передбачає формулювання людиною розгорнутої системи цілей та програми дій, здійснювання контролю виконання програми, оцінки одержаних результатів і при необхідності – їхньої подальшої

самокорекції. Хід самовиховання забезпечується завдяки використанню таких психологічних прийомів, як самозобов'язання (добровільне завдання собі усвідомлених цілей і завдань самовдосконалення, рішення сформувати в себе певні якості); як самозвіт (ретроспективний погляд на шлях самовдосконалення, пройдений за певний час); як осмислення власної діяльності й поведінки (виявлення причин успіхів і невдач); як самоконтроль (як систематична фіксація свого стану й поведінки з метою передбачення небажаних наслідків). Ефективне забезпечення повного циклу самовиховної діяльності вимагає від особистості розвинутих форм особистісної рефлексії й волі. Разом з тим прийняття й реалізація вихованцем завдань самовиховання сприяє подальшому розвиткові зазначених механізмів його особистості, що прямо ув'язується з моральним аспектом [7,38–39].

Самовиховання – це не тільки особиста справа кожного – вона має величезне соціальне значення з точки зору формування життєтворчості особистості. Людина, що сама себе виховує, може ліпше проявити себе, бути більш корисною суспільству.

Завдяки самовихованню, зазначає В.Синельников, побудованому на нових гуманістичних принципах, людина може розвинути свої потенційні можливості не на основі насильства і примусу, позбутися страху й страждань, спричинених невідповідністю її якостей вимогам суспільства, а на основі задоволення собою тут і тепер, що породжує імпульс до дії заради самої дії й задоволення, заради самого задоволення, тобто завдяки самовихованню людина може одержувати задоволення від життя [8,35].

Ефективність організації й керівництва самовихованням залежить від правильного розуміння сутності самого явища самовиховання. Особистість формується під впливом зовнішніх та внутрішніх чинників. Ефективність зовнішніх виховних впливів на суб'єкта переломлюється через його внутрішній світ, що може перешкоджати чи сприяти результативності їхнього впливу на формування особистісних якостей. Використання виховання й самовиховання в комплексі, коли виховання направляє зусилля особистості на роботу над собою, а самовиховання сприяє результативності зовнішніх впливів, – запорука успіху у формуванні особистості індивіда [9,19].

Важливо враховувати, що самовиховання з негативною спрямованістю може бути пов'язано не тільки з тим, що індивіди не володіють певними етичними знаннями й уявленнями, але і з тим, що знання про високі моральні й вольові якості не сполучаються з позитивним ставленням до них. Через негативний особистий досвід, несприятливий вплив «вулиці», непорядні вчинки близьких людей брутальність, егоїзм тощо можуть стати для індивіда цінними якостями. Варто підкреслити, що наявні негативні факти не означають, що самовиховання взагалі протиставляється вихованню. Навпаки, як уже було сказано, самовиховання має важливе значення в подоланні вад особистості, в підтримці зусиль виховання.

Розглядаючи самовиховання як діяльність і вищу форму активності людини, не можна забувати, що ця діяльність, як і будь–яка інша, є своєрідним соціальним досвідом, який треба набувати. Будь–яку діяльність, як відомо, людина опановує в процесі самої цієї діяльності. Не є винятком і самовиховна діяльність. Але далеко не всяка активна діяльність (і індивідуальна самостійна діяльність також) є самовиховною [10]. Саморегуляція людиною своєї поведінки на рівні конкретних вчинків, якими б значущими

вони не були з погляду соціальних вимог, не є самовихованням, позаяк воно припускає не пристосування вчинків до зовнішніх вимог, а вдосконалення якостей особистості.

Сказане не заперечує значення вчинку. Вчинок, підкреслює В.Синельников, – це клітинка цілісної поведінки, своєрідний, нічим не замінний будівельний матеріал для формування якостей особистості. Без нього, без поведінки ніяка властивість особистості не утвориться. Але принципове значення має питання: чи є вчинок засобом формування, існування і прояву властивості особистості чи тільки метою. Лише тоді, коли і саморегуляція, і самоосвіта, і будь–які інші форми активності здійснюються з метою прогресивних змін тих чи інших якостей особистості, ми маємо справу з явищем самовиховання [8,37].

Самовиховання може сформуватися як спрямована діяльність, якщо в людині виникає внутрішнє бажання вдосконалювати себе. Людина як свідома істота мотивує свою діяльність, тобто звітує собі й іншим у тім, що вона поводиться так чи інакше через певні спонуки. Кожна людина позитивної соціальної спрямованості для щонайліпшого задоволення своїх як матеріальних, так і духовних потреб, прагне домагатися високих результатів у навчальному, трудовому, суспільному й інших видах діяльності. Ефективність діяльності багато в чому залежить від рівня розвитку моральних, вольових, інтелектуальних, ділових та інших якостей. Суперечності між бажаннями й можливостями спонукають людину до вдосконалення своїх особистих якостей, тобто до самовиховання. І коли вона незадоволена власним життям, то починає задумуватися про причини цієї незадоволеності. Під впливом самовиховання в поєднані з іншими соціальними умовами, що пред'являють до її якостей певні вимоги й пов'язують рівень їхнього розвитку з успішністю в діяльності, поведінці, в людині виникає потреба стати кращою, домогтися потрібних результатів і заслужити схвалення оточення.

Фахівці підкреслюють, що зачатки самовиховання можна знайти вже в процесі безпосереднього пристосування індивіда до зовнішніх вимог, у самокеруванні вчинками, що характеризується прагненням дитини змінити конкретні форми своєї поведінки, але не якості особистості. Зароджуючись у самокеруванні вчинками, явища самовиховання визрівають у міру встановлення зв'язку між вчинками і якостями людини, усвідомлення нею своєї особистості. Шлях встановлення цих зв'язків пролягає через якісну характеристику людиною своїх вчинків (вчинок сміливий, чесний, жорстокий тощо, на відміну від опису вчинку, що не містить його оцінки) до усвідомлення своєї особистості і своїх якостей як причин цих вчинків [11]. Учень починає розглядати цю якісну характеристику як свою властивість, а вчинок – як результат життєтворчості .

Досвід діяльності щодо закріплення у себе бажаних якостей переконує учнів, що ті чи інші окремі вчинки ще не гарантують цих якостей. Цей досвід сприяє руйнуванню прямолінійних, формальних зв'язків між конкретними вчинками і якостями особистості, і останні починають усе більше виокремлюватися з цього зв'язку, абстрагуватися від нього. Водночас успіхи у ствердженні своєї особистості, з одного боку, і переживання суперечностей між прагненням до більшої самостійності і своїми можливостями – з іншого, спонукають учня шукати причини успіхів і невдач, підвищують його інтерес до власного внутрішнього світу, до своїх можливостей, якостей [8,39].

Ефективність самовдосконалення якостей особистості багато в чому залежить від правильного усвідомлення змісту й послідовності дій, що входять у структуру діяльності з самовиховання. Цікавий підхід до розуміння сутності виховання та самовиховання і способів їх реалізації з позицій життєтворчості подають в своїх роботах О.Пархоменко, І.Бех та інші дослідники [10;12] .

Узагальнюючи напрацювання можна визначити такі позиції:

– самовдосконалення полягає у створенні базового почуття задоволення тим, що ми маємо, і тим, що ми робимо тут і тепер;

– імпульсом активності в самовдосконаленні є не страх, страждання, незадоволеність, а сам процес дії, задоволення задля самого задоволення;

– порівняння з іншою людиною використовувати не для гордості й заздрості – воно має бути «неприв'язаним», тобто ваше Я має бути не залученим у це порівняння цілком;

– порівняння потрібне для пізнання того, що у вас є, і що і як треба вдосконалювати;

– навчитися не розглядати людей як сукупність гарних чи поганих рис відповідно до деяких стандартів, а приймати себе та інших у цілому – і гарних, і поганих;

– самовдосконалення відбувається в процесі життя в подіях, у повсякденній діяльності;

– ефективність його залежить від споконвічної настанови людини, її орієнтації чи на самовдосконалення, чи на втечу від життєвих труднощів;

– самовдосконалення відбувається в розгортанні своєї індивідуальності через ненасильство, що сприяє досягненню мети, й завдяки зусиллям на грані приємного, бажаного;

– самовдосконалення насамперед полягає в керуванні своїми переживаннями почуттями;

– розуміння причин своїх радощів і страждань не природжене, а здобувається в досвіді, отже, самовдосконалення полягає в здобутті цього досвіду. Виходячи з цього, можна стверджувати, що найважливішою умовою ефективності виховання та самовиховання в життєтворчості є самопізнання реальних особливостей особистості.

Таким чином, визначення кожної особистості як суб'єкта життєтворчості в процесі цілеспрямованого, організованого виховання та самовиховання означає, що через власну активну діяльність людина може самореалізуватись, самоактуалізуватись, самовизначитись. За цією моделлю виховання та самовиховання виходять за межі традиційного виховання і взаємодіють з такими чинниками як соціальне середовище, культура, освіта.

Виховання та самовиховання як чинники життєтворчості невіддільні від освіти. Саме освіта відіграє значну роль у підготовці людини до праці, й до життя взагалі, освіта є механізмом навчання та виховання індивідів. Визначення ролі освіти у формування мистецтва жити має розглядатися і у взаємозв'язку із соціальним середовищем та культурою суспільства.

Соціальне середовище формує освітній простір. У сучасній літературі освітній простір визначається як сукупність матеріальних, духовних і емоційно–психологічних умов, у яких проходить навчально–виховний процес, і факторів, що сприяють або перешкоджають його ефективності

[13,114]. Зрозуміло, що освітній простір є ще й засобом не тільки формування відносин у процесі набуття знань, а й виховання, формування культури особистості. Освітній простір – це підсистема соціокультурного середовища, сукупність історично сформованих факторів, обставин, ситуацій, тобто цілісність спеціально організованих педагогічних умов розвитку особистості.

У широкому розумінні освітній простір можна уявити як структуру, що складається з декількох взаємозалежних рівнів: до глобального рівня відносять загальносвітові тенденції розвитку витку соціальних інституцій економіки, політики, освіти, а також культурних та інформаційно–комунікаційних систем; до регіонального – освітню політику, культуру, систему освіти, життєдіяльність відповідно до соціальних і національних норм, звичаїв, традицій, засобів масової комунікації та ін.; до локального – мікроклімат і мікрокультуру навчального закладу, найближче оточення, родину [13,114–115]. На всіх цих рівнях іде виховання й формування особистості.

Виховання – важлива частина освітнього пронесу, що має істотну специфіку. Освіта традиційно розглядається як цілеспрямований процес виховання і навчання особистості в інтересах суспільства і держави [14]. Причому навчання в цьому визначенні не випадково постає на другому місці, тому то якість освіти багато в чому визначається саме якістю виховання. З іншого боку, в культурному та соціальному контексті освіта виступає як механізм соціалізації особистості.

Необхідною вимогою до нового образу людини як еталона освітньої продукції, зазначають дослідники, є духовна орієнтація в її розвитку. Освічена людина – це людина культури, вихована, здатна зберігати і зміцнювати культурний потенціал. Освічена людина – не просто фахівець, а саме людина, підготовлена до випробувань, зміни образу життя, до життєтворчості [13,115]. Процес навчання все більше ґрунтується на соціокультурних засадах, тобто на соціальних та культурних знаннях, які визначають відношення між людьми, людиною та світом.

Література

1. *Столяренко В.О.* Філософсько–педагогічний зміст формування цілісного ставлення до людини // Рідна школа. – 2001. – Березень. – С.18–22.

2. *Москаленко В.* Особливості соціально–психологічних чинників економічної культури особистості // Соціальна психологія. – 2006. – № 5. – С.26–39.

3. *Циба В.Т.* Алгоритм життєвого шляху успішної творчої особистості // Соціальна психологія. – 2006. – № 2. – С.97–103.

4. *Давіденко А.А.* Логіка і психологія у творчій діяльності людини // Педагогіка і психологія. – 2006. – № 3 (52). – С.79–86.

5. *Кайгер В.* Особливості процесу соціалізації особистості в сучасних умовах // Соціальна психологія. – 2007. – Спецвипуск. – С.116–120.

6. *Аза Л.А.* Виховання як філософсько–соціологічна проблема (методологічний аспект). – К.: Наукова думка, 1993. – 132 с.

7. *Гонтаровська Н.Б.* Розвиток особистості в психолого–педагогічному контексті // Педагогіка і психологія. – 2005. – № 1. – С.32–41.

8. *Синельников В.* Самовиховання як діяльність і його психологічні особливості // Педагогіка і психологія. – 2005. – № 3 (48). – С.34–41.

9. *Огнев'юк В.* Навчання та виховання як соціоцентричні цінності // Вища освіта України. – 2003. – № 4. – С.15–20.

10. *Бех І.Д.* Духовний розвиток особистості: поступ у незвідане // Педагогіка і психологія. – 2007. – № 1 (54). – С.5–27.

11. *Ульянова И.В.* Формирование смыслжизненных ориентаций учащихся // Педагогика. – 2007. – № 7. – С.43–50.

12. *Пархоменко О.М.* До питання оновлення парадигми виховання гуманістично спрямованої особистості підлітка // // Педагогіка і психологія. – 2007. – № 3 (48). – С.34–41.

13. *Скотна Н.* Роль освіти в цивілізаційному вихованні молоді // Вища освіта України. – 2004. – № 4. – С.114–118.

14. *Сенько Ю.* Образование: обращенность в будущее // Alma Mater. – 2006. – № 3. – С.3–10.

Джура А.Д. Воспитание и самовоспитание – принципы жизнетворчества личности

Освещается процесс целенаправленного, организованного воспитания и самовоспитания личности как субъекта жизнетворчества. Согласно этой модели воспитание и самовоспитание выходят за рамки традиционного воспитания и взаимодействуют с такими факторами как социальная среда , культура, образование.

Ключевые слова: *воспитание, самовоспитание, личность, жизнетворчество.*

Dzhura, O.D. Education and self-education are the basis of creative life of a personality

Illumination of the process of a purposeful and well-organised education and self-education of a personality as a subject of a creative life. By that model, the education and self-education exceeds the frames of a customary education and interact with such factors as a social environment, culture and education.

Key words: *education, self-education, a personality, a creative life.*

УДК 17.022:378.014(4Укр)

Молодиченко В.В.

Державна освітня політика як поле реалізації системи цінностей

Аналізується сутність та основні напрями сучасної державної освітньої політики, зокрема, в контексті Болонських домовленостей.

Ключові слова: *освіта, політика, Болонський процес, реформи освіти.*

Термін «державна політика у сфері освіти» або «державна освітня політика» почав використовуватися у науковій літературі з 60–70-х років XX ст., коли в СРСР, США, державах Європи й у Японії освіта почала розглядатися як найважливіший фактор економічного розвитку й соціального прогресу, як сфера, що потребує особливої уваги на загальнодержавному рівні [1].

У науковій та науково–популярній літературі дається кілька визначень поняття «державна освітня політика». Ось деякі з них: «освітня політика – найважливіша складова політики держави, інструмент забезпечення фундаментальних прав і свобод особи, підвищення темпів соціально–економічного й науково–технічного розвитку, гуманізації суспільства, зростання культури. Освітня політика встановлює на основі суспільної згоди докорінні цілі й завдання розвитку освіти, гарантує їх утілення в життя шляхом узгоджених дій держави й суспільства. Найперше завдання освітньої політики на сучасному етапі – це досягнення сучасної якості освіти, її відповідність актуальним і перспективним потребам особи, суспільства і держави» [2]; «державна політика в сфері освіти – політика, в основі якої лежить принцип пріоритетності питань освіти, недопущення створення й діяльності політичних організацій і релігійних рухів у державних і муніципальних освітніх закладах, органах управління. Організаційною основою державної політики є програми розвитку освіти, що приймаються найвищим органом законодавчої влади» [3]; «освітня політика – складова частина політики держави, сукупність теоретичних ідей, цілей і завдань, практичних заходів розвитку освіти» [4]; «освітня політика – це передусім політика, що забезпечує розвиток і функціонування системи освіти. Вона спрямована на забезпечення суспільства знаннями, необхідними для суспільного розвитку» [5,20]; «освітня політика – це сфера діяльності, пов'язана відносинами між соціальними групами щодо передачі новим поколінням нагромадженого соціального досвіду, і трансляція культури. Предметом освітньої політики є відносини або система відносин, що виникають у процесі діяльності» [6]; «освітня політика – це діяльність держави стосовно функціонування та розвитку системи освіти. Розробка освітньої політики ґрунтується на всебічному аналізі, метою

якого є виявлення і порівняння можливих варіантів політики. Прийнята освітня політика встановлює пріоритетні напрямки для фінансування, управління, планування і контролю системи освіти» [7].

Отже, саме поняття «державна освітня політика» передбачає, що суб'єктом її є державні органи регулювання освітнього процесу (органи законодавчої, виконавчої та судової влади, інститути громадянського суспільства). Водночас у сучасних політичних умовах суб'єктами державної освітньої політики виступають як регіональні структури управління освітою, так і міжнародні органи та установи, які здійснюють освітню політику на світовому рівні (наприклад, ЮНЕСКО, Міжнародний валютний фонд, ЄС, Міжнародний фонд «Відродження»та інші). Склад і компетенції органів та інституцій освітньої політики є специфічними для кожної держави.

Об'єктами освітньої політики виступають власне самі національні системи освіти, офіційно закріплені в кожній державі, міжнародні зв'язки національних систем освіти, структурні елементи. Через неоднаковий рівень економічного розвитку в державах сучасного світу їх освітня політика спрямована на розвиток різних елементів систем освіти.

Державна освітня політика спрямована на забезпечення суспільства знаннями, необхідними для суспільного розвитку. Для досягнення цієї мети держава здійснює узгодження різних суспільних процесів, які впливають на «виробництво знань» та «виробництво фахівців», які ці знання застосовують. Зазначені процеси можуть відбуватися як у сфері освіти, так і поза нею.

Отже, освітня політика є системою дій щодо реалізації в суспільстві затвердженої органами державної влади концепції освіти. В Україні на сьогодні такою концепцією є «Національна доктрина розвитку освіти» [8], затверджена Указом Президента України від 17 квітня 2002 року.

Державна освітня політика як система дій конкретизується у сукупності спеціальних освітніх державних та недержавних (що підтримується державою) програма. Прикладом є Державна програма «Вчитель» [9], затверджена Кабінетом Міністрів України 28 березня 2002 року; Концепція Державної програми розвитку освіти в Україні на 2006–2010 роки, затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 07.12.05 № 1153.

Розвиток освіти в нашій державі не потрібно розглядати тільки стосовно потреб сучасного трансформуючого суспільства. Реформування має проводитися в напрямі моделі нового століття й врахування як національних традицій культури та освіти, так і сучасних позитивних світових тенденцій розвитку освіти [10,385–388].

Приєднання України до Болонської конвенції передбачає її інтеграцію в Європейський освітній простір як у формальному, так і змістовному відношенні, використання апробованого досвіду, норм і стандартів освіти.

Освітні стандарти повинні збагачуватися шляхом диференціації учасників навчального процесу за рівнем підготовки. Традиційний підхід до змістовної компоненти стандартів освіти орієнтований на певну уніфікацію, певну усередненість інтелекту. Інноваційний підхід вимагає врахування як середнього рівня інтелекту, так і одночасного поглиблення та розширення програми навчання для «просунутих» і створення індивідуальних програм підвищеного рівня для особливо обдарованих.

Освіта у XXI ст. – це не лише надання знань і виховання особистості. Освіта в добу глобалізації та високих технологій – це фактор соціальної стабільності, економічного добробуту країни, її конкурентоспроможності та національної безпеки. Тому освіту не можна і надалі стереотипно зараховувати до сфери відомчої чи галузевої політики, а варто підходить до неї як до загальнонаціональної, стратегічно важливої проблеми.

«Глибинна особливість освітньої політики, – наголошує В.Г.Кремень, – полягає в тому, що вона органічно поєднує в собі політичні, соціальні, економічні та власне освітні аспекти. Тільки за такого підходу до освіти ми зможемо вивести її за відомчо–галузеві бар'єри і надати їй сучасної сутності як сфери інтеграції та реалізації загальнонаціональних інтересів і пріоритетів нашої держави» [11,168].

Цілі державної освітньої політики зумовлюються цінностями, що визначають структуру концепції вищої освіти, на яку орієнтується держава. В першу чергу це цілі державотворення, підвищення культурного рівня суспільства, розвитку політичної, правової, моральної культури населення України [12,461–466].

Освітня діяльність передбачає обов'язкову організацію і проведення виховної роботи у ВНЗ всіх рівнів акредитації на основі низки концептуальних положень – Конституції України, Закону України «Про освіту», Державної національної програми «Освіта», Концепції виховання дітей та молоді в національній системі виховання в Україні. Але сьогодні організація і проведення вихованої роботи у ВНЗ ускладнюється соціокультурною кризою освіти в Україні. Старі форми й методи виховання не діють, досі не визначено духовних пріоритетів формування особистості. Часто виховання відірвано від системи моральних цінностей, фундаментальних ідей, культурних орієнтирів, і тоді починають діяти виховні штампи, найгірші цінності масової культури.

Нещодавно Київський інститут проблем управління імені Горшеніна опублікував результати соціологічного дослідження моральності українського суспільства. Для цього було опитано дві тисячі респондентів в 63 містах і 66 селах. Дослідження проводилося в рамках річної програми «Ментальні основи вибору». Виявилося, що в українському суспільстві є серйозні проблеми, що вказують на прогалини у моральному вихованні. Понад 70% громадян України готові повідомити у правоохоронні органи на ближнього свого – у випадку, якщо він зробив щось протизаконне. Більше половини опитаних з розумінням відносяться до хабарників – корупція не обурює наших співгромадян. А дрібна крадіжка в супермаркеті – це піддається осудженню.

Є проблеми і з «святістю шлюбу». 10% впевнені, що «шлюбні узи» не настільки міцні, щоб ними не можна було знехтувати. Третина опитаних вважають, «інколи можна сходити наліво» – головне, щоб ніхто не здогадався. Дві третини впевнені, що дошлюбні сексуальні стосунки – цілком нормальне явище. 18% опитаних толерантно відносяться до гомосексуалістів та гомосексуальних контактів. При цьому 74% респондентів вважають, що саме сім'я повинна стати головним носієм моральних принципів в суспільстві. Яка сім'я – шведська, традиційна, гомосексуальна – не уточнюється.

Виявилося, в нашому суспільстві практично однаково негативно відносяться і до багатих, і до бідних. 79% опитаних заявили, що вони вороже налаштовані до олігархів, 80% – до бомжів.

У щедроти олігархів народ не вірить. Їх благодійницькі акції більшість опитаних вважає або формою відмивання грошей, або способом замолювання гріхів перед суспільством. Багатіям вірять лише 13%.

Населення все менше довіряє церкві, водночас все частіше звертаючись до Бога. Якщо у 1997 році церкву вважали найбільш авторитетним інститутом і оплотом моралі 56% українців, то у 2007 р. – лише 33,5%. Більше половини вважають, що в Україні поширена нетерпимість до людей іншої національності [13,9].

У шкалі цінностей населення України дуже низьку позицію посідають такі поняття, як національна гідність, національна гордість, почуття власної гідності. Зневажливі, а часто і просто образливі вислови і дії з боку інших держав або їх представників на адресу України, як правило, викликають дуже мляву або взагалі не викликають ніякої реакції ні з боку громадян, ні з боку офіційної влади [14,14–15]. Не викликають адекватної реакції і образливі заяви своїх представників влади. Приміром, такі епітети, як «бидло», «козли», «біомаса», аж ніяк не викликають бурхливої реакції, але лише ввічливе заперечення, мовляв, ми й те не, і не інше, і до того ж нас багато. Тим часом автори цих образливих висловів (В.Янукович, Ю.Тимошенко) одержують на виборах до Верховної Ради значну кількість голосів.

Серед ключових, фундаментальних цінностей XX ст. одне з перших місць посідає демократія. Для одних це символ віри й незаперечний ідеал, для інших (особливо в перехідних суспільствах, де слова «демократія», «реформа» і «криза» стоять поруч) – одна з головних причин всіх негараздів. Але очевидно, що демократичні форми й ідеали є конструктивними, а симпатії до них надихають мільйони на адекватні дії. Демократія як релевантна й загальновизнана цінність утверджується і стає справжньою силою тільки за умови, коли люди знають, за що вони цінують демократію, чого хочуть досягти і що мають намір захищати.

На жаль, чимало громадян України поки досить примітивно розуміють демократію та її цінності. Тому, з одного боку, вони самі стають жертвами тотальної неправди, пропаганди й маніпуляції, до яких доклали руку досвідченні зарубіжні й вітчизняні політтехнологи. З іншого боку, вони самі провокують й заохочують правовий нігілізм, підміну професіоналізму амбіціями й демагогією.

Демократія – система багаторівнева, еволюційна, відкрита для множинності інтерпретацій. Але це у випадку сформованих демократій. У пострадянському маємо хаотичну проліферацію інтерпретацій демократій на тлі або повільного (як в Україні) шляху до можливої демократії, або (як у Росії чи Білорусії, вже не кажучи про центрально азійські держави) неприхованого повернення до радянської моделі централізованої влади. Для когось демократія – це рівність і відповідальність, а для когось – «вседозволеність» і неміряний простір для плебейських самовиявів [15,171].

Спроби окремих громадян опанувати цінностями демократії (які в Україні не вкорінені і не захищені), зберегти і зацементувати дух демократії та громадянського достоїнства, як правило, зустрічають опір у різних формах з боку влади на всіх рівнях. Але ж демократія не може і

не повинна зневажати кимсь за ради примарних інтересів цілого. Тому безсилля й розпач окремого громадянина його розчарування у власній безпорадності є небезпечною річчю, що веде до установок на еміграцію в Україні [16].

Демократія в Україні розуміється тільки як спосіб устрою держави. В умовах такої «державної демократії» для більшості громадян участь у суспільних справах практично вичерпується винятково їхнім періодичним голосуванням під час виборів.

В умовах поглиблення процесів глобалізації сучасного світу з'являються і нові «Загальні цінності». До таких універсальних загально цивілізаційних цінностей відносять ті цінності, які необхідні людям для того, щоб жити в єдиному світовому цивілізаційному співтоваристві. Передовсім, це вітальні цінності: право на життя і продовження роду, збереження здоров'я, недоторканість особистості. Далі, це екологічні цінності: чисті повітря, грунт, вода, достатність основних ресурсів. Первинні громадянські права: захист від неправового насильства і примусу, свобода передування, недоторканість житла, свобода совісті, зборів, асоціацій. Універсальні політико–правові цінності: незалежність суду, свобода : незалежність преси, різні форми участі громадян в політичному житті. Універсальні соціально–економічні цінності: право кожного на самозабезпечення.

Маємо усвідомити, що найвищою цінністю сучасного цивілізаційного прогресу є людина, її права та свободи. Це:

– право на життя, повагу до гідності людини;

– право на вільний розвиток особистості, на її свободу та недоторканність;

– право на вільний вибір місця проживання та недоторканність житла;

– право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань;

– право на свободу світогляду і віросповідання;

– право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації, на участь у професійних спілках;

– право на отримання та поширення інформації, участь в управлінні державою;

– право обирати та бути обраним;

– право на підприємництво, приватну власність;

– право володіти, користуватися і розпоряджатись результатами своєї інтелектуальної та творчої діяльності;

– право на свободу праці, повну та своєчасну винагороду за неї, на вибір професії та роду заняття, на освіту, охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування;

– право на соціальний захист.

Трансформація ціннісних уявлень, глобальна ломка соціальних стереотипів і зміна систем цінностей – актуальна соціально–психологічна проблема. Злам стереотипів у масовій свідомості відбувається непросто й часто спрямовується окремими групами людей як крах ідеалів, втрата сенсу життя. В свою чергу нові стереотипи, які зароджуються, приживаються важко, суперечливо сприймаються, а часто й заперечуються. Стосовно системи цінностей, то вона характеризується появою нового

набору затребуваних суспільством ціннісних орієнтацій, новою ієрархією цінностей. Варто зазначити, що втрата орієнтирів відносно ієрархії цінностей породжує моральну невизначеність.

Сьогодні можна вести мову про три полюси в оцінці масовою свідомістю самих цінностей з погляду моралі:

– по–перше, утворюється так званий моральний вакуум, коли панує вседозволеність;

– по–друге, віддається належне тільки цінностям ринку, тобто світ оцінюється лише категоріями ціни, вартості, грошей, ділових стосунків;

– по–третє, частина людей продовжує дотримуватися традиційної для нашої культури точки зору: духовні цінності – понад усе; отож, той, хто так не чинить, є, на їхню думку, безпринципним, аморальним.

Остання позиція, хоч і привабливa, але в наш час кваліфікується як одностороння, недостатня, адже не можна ігнорувати багатомірне бачення світу: для одних – це духовні цінності, для інших – цінності ринку, ще для когось – і перші і другі.

Проблема полягає в тому, що для багатьох людей, для їх свідомості за умов нестабільного суспільства є надзвичайно важкою справою визначити, чому віддати перевагу, які цінності вважати пріоритетними, як зіставити цінності ринку й загальнолюдські моральні цінності.

Ціннісна орієнтація має організуючий, регулюючий та спрямовуючий характер. Вона являє собою один із фундаментальних компонентів менталітету, що розкриває багатство людського буття. Сьогодні проблема цінностей вийшла за межі наукового та філософського людинознавства, ставши найвищою мірою життєвою проблемою, бо під сумнів поставлене саме існування людини. Тому проблема цінностей має прямий вихід на глобальну проблематику сучасності. Цінністю для людини є все те, що постає для неї як благо, добро, краса і т.ін. й здатне задовольнити її потребу в самоствердженні та функціонуванні як родової істоти, спонукає до активності, надає її діям смислу й тому є виявом небайдужості, духовності та культури особистості. Йдеться про цінності матеріальні й духовні, прагматично–споживчі та соціально–політичні, пізнавально–інформативні та естетично–художні, абсолютні (вищі) та ситуативні (засоби), моральні, релігійні, безпосередні та опосередковані тощо. Інколи їх поділяють на базові, ключові, неперечісні, тимчасові,

Особливості економічного розвитку країн на пострадянському просторі суттєво змінили поведінкові стереотипи і ціннісні орієнтири молодого покоління. Свого часу Швейцар зауважував «Чим жорсткіше та послідовніше здійснюється організація суспільства, тим більшою мірою відчувається його негативний вплив на розвиток духовної сутності особи, реалізацію її творчих потенцій. Високі ідеї, шляхетні прагнення людини все більше підпадають під владу політичних та економічних інститутів, внаслідок чого її внутрішнє життя збіднюється, втрачаючи багатогранність, духовну силу і творче довголіття [17,45].

Такої точки зору відомого діяча культури, вченого дотримуються й українські дослідники (Я. Волченко, Л. Грінберг. Н. Ємельянова, Т. Мірошниченко та ін.), акцентуючи ціннісно–нормативний аспект дослідження моральної культури на духовних детермінантах діяльності людей і визнаючи актуальність даної проблеми в усі часи історії людства.

У XXI ст. людина, як носій цінностей традиційної культури, втрачає свої колишні переваги, потрапляє у сувору залежність від стереотипів поведінки, що їй нав'язують. Через об'єктивні обставини вона змушена включатися в жорстку конкурентну боротьбу за виживання, за матеріальне благополуччя, дотримуватися незвичних форм духовно–практичної діяльності. Ставши жертвою таких обставин, вона, як і все суспільство, потерпають від душевного дискомфорту, втрати автономності духовного життя, традиційних ідеалів національної та світової культури [17,52].

Стан тотальної залежності на тлі ринкової стихії спричиняє утворення безликих людських конгломератів, відрив людини від сім'ї, рідного природного і культурного середовища, провокує зростання психічної напруженості. У таких умовах людина часом несвідомо відчуває потребу «розслабитися». Схильність до розваг стає негативною ознакою сучасної людини – для читання серйозної літератури, поглиблених міркувань катастрофічно не вистачає часу. Театр поступається шоу–виставам, класична література – розважальним, популярним жанрам.

Література

1. *Журавський В.С.* Вища освіта як фактор державотворення і культури в Україні. – К.: Видавничий дім «Ін Юре», 2003; *Ніколаєнко С.М.* Стратегія розвитку освіти України: початок XXI століття. – К.: Знання, 2006.

2. *Филиппов В.М.* Образовательная политика России на современном етапе / http://www.philipov.ru

3. *Полонский В.М.* Словарь понятий и терминов по законодательству Российской Федерации. – М.: Моск. Ин–т развития образов. систем, 1995.

4. *Куклин В.Ж., Беляков С.А.* Системные аспекты образовательной политики и управление образованием // Университетское управление. – № 326. – С.10–23.

5. *Журавський В.С.* Державна освітня політика: поняття, системність, політичні аспекти // Прав.держава: щорічник наук. праць. – К., 2003. – Вип. 14.

6. *Адамский А.* Становление образовательной деяльности. Доклад на VIII Всеукраинской конференции «Педагогика развития». http:// www.cjc.ru

7. *Налетова И.В.* Образовательная політика в области образования. http:// www.tsu.tmb.ru

8. *Національна доктрина розвитку освіти*// /Освіта України. – 2002. – № 33.

9. *Державна програма «Вчитель»* // Інформаційний вісник Міністерства освіти і науки України. – 2002. – № 10.

10. *Андрущенко В.* Роздуми про освіту: Статті, нариси, інтерв'ю. – К.: Знання України. – 2004.

11. *Кремень В.Г.* Освіта і наука в Україні – інноваційні аспекти. Стратегія. Реалізація. Результати. – К.: Грамота, 2005.

12. *Андрущенко В.П.* Організоване суспільство. Проблема організації та суспільної самоорганізації в період радикальних трансформацій Україні та рубежі століть. Досвід соціально–філософського аналізу. – К.: ТОВ «Атлант ЮЕмСі», 2006.

13. *Амвросимова Т.* Какова мораль? Исследования социологов: украинцы все так же придерживаются принципа «моя хата с краю» и считают себя высокоморальными людьми // 24 ua. – 2007. – 15 ноября.

14. Детально про особливості ментальності українців див.: *О. Ксенжек.* Ще не вмерла Україна // Універсум. – 2007. – № 11–12.

15. *Дроздовський Д.* Код майбутнього. – К.: Видавничий дім «Всесвіт», 2006.
16. *Ціннісно–смисловий універсам людини*: Монографія / За ред. О.О.Сердюк. – Донецьк: ТОВ «Юго–Восток», 2007.
17. *Швейцар А.* Культура и этика. – М.: Прогресс, 1973.

Молодиченко В.В. Государственная образовательная політика как поле реализации системы ценностей

Анализируется сущность и основные направления современной государственной политики, в частности, в контексте Болонских договорённостей.

Ключевые слова: *образование, политика, Болонский процесс, реформы образования.*

Molodychenko, V.V. The national education policies as the area of value scheme realisation

Analyses of the essence and basic lines of the contemporary national education policies, in particular, in the context of Bologna Declaration

Key words: *education, policies, Bologna process, education reforms.*

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

УДК 323.1(477)

Зварич І.Т.

Моделювання і прогнозування в етнополітиці

Досліджуються можливості моделювання і прогнозування розвитку етнополітичних процесів та їх особливості в окремих регіонах України.

Ключові слова: *етнополітичне моделювання і прогнозування, регіональні особливості, етнополітичні процеси.*

Моделювання, яке уможливлює об'єктивне, швидке і без значних затрат *прогнозування*, стає останнім часом чи не найефективнішим методом дослідження та аналізу різноманітних явищ політичного життя. По суті «на ідеї моделювання базується будь–який метод наукового дослідження» [1,40]. Тому не випадково його поряд з *екстраполяцією* та *експертизою* відносять і до трьох основних способів *прогнозу* [2,49]. При цьому під ***моделлю*** розуміється матеріальний або уявний об'єкт, який в ході дослідження реального об'єкта замінює його таким чином, що вивчення об'єкта–замінника дає *нові знання* про об'єкт–оригінал, тобто «*модель є інструментом дослідження* об'єкта через його опосередковане пізнання за допомогою об'єкта–замінника» [3,453].

Саме ця властивість методу моделювання визначає не лише особливі форми використання *абстракцій, аналогій, припущень та гіпотез*, а й способи створення і розвитку *теорій побудови моделей* та інструментарію дослідження тих чи інших тенденцій або об'єктів. Отже, загалом **моделювання** – це вивчення певних явищ, процесів чи їх систем шляхом побудови та дослідження їх моделей, а також використання таких моделей для визначення або уточнення характеристик і реалізації засобів побудови нових об'єктів (прогнозів у їх числі). Водночас, коли йдеться про відображення політичної реальності як сукупності соціально–політичних явищ і процесів, загальнонауковий підхід до моделювання вимагає відповідних уточнень.

Моделювання в політиці означає опис політичних процесів з використанням обмеженого числа значущих, вагомих чинників, коли звуження їх кількості здійснюється, як правило, *абстрагуючись* головним чином від тих із них, впливом яких на їх перебіг за певних обставин

можна знехтувати. Зокрема й цим можна пояснити необхідність його застосування при дослідженні *етнополітичних явищ і процесів*, зважаючи на багатофакторність і суперечливість їх проявів і складні, що постійно змінюються, взаємозв'язки та взаємозалежності між їх суб'єктами. При цьому нагальні потреби розв'язання проблематики *наукового передбачення* розвитку етнополітичних процесів, пошуку та застосування конкретних дієвих технологій та ефективних засобів запобігання *кризам і конфліктам* в етнополітичній сфері з необхідністю актуалізують використання моделювання та прогнозування не лише у науковому пізнанні, а й насамперед у практиці *реального політичного управління*.

Моделювання в етнополітиці, створення на цій основі *обґрунтованих прогнозів* актуалізувалось після розпаду СРСР, коли новоутворені *національні держави* зіткнулись з такими новими для себе явищами, як *етнічні протиріччя і конфлікти*. Зокрема, складні етнополітичні процеси на Північному Кавказі і Закавказзі та у Придністров'ї тощо мали своїм наслідком спричинені етнічними мотивами і чинниками так звані «*заморожені конфлікти*», які не врегульовуються роками. Україна також не оминула, хоч й у не такій гострій формі, як зазначені регіони, відповідних проблем [4;5]. У зв'язку з цим варто не залишати поза увагою концепцію американського дослідника Д. Аптера, відповідно до якої існує три ступені і три форми суспільних конфліктів залежно від того, чи відбувається зіткнення *пріоритетів* (кооперація), *інтересів* (конкуренція) або ж *основних цінностей*, коли й можна стверджувати про наявність реального, *відкритого конфлікту*. Відтак, головне питання – як трансформувати *конфлікти цінностей* у конфлікти інтересів, тобто у *конкуренцію* чи безпосередньо у *кооперацію*. При цьому, на думку російського політолога В. Ачкасової, «практична спрямованість такого підходу полягає не у тому, щоби озброїти політиків теоретичним інструментом, а у формуванні установок суспільної свідомості, сумісних із врегулюванням, перетворенням конфліктів [6,12].

У країнах, що розвиваються, де політична система знаходиться у стадії становлення, конфлікти, як вважає Д. Аптер, закономірні, оскільки *теорія модернізації* обумовлює швидкі і радикальні зміни, спрямовувані елітою, яка очолює модернізаційний процес і очікує від мас не участі, а підтримки. Все це наштовхується на спротив суспільства, загострює конфліктогенну ситуацію, яка у подальшому скеровується в русло «*системи примирення*», наближеної до *принципу поліархії* Р. Даля, котрий вважає, що підстава для врегулювання конфліктів – у взаємній гарантії терпимості до інтересів кожної з груп, які беруть участь у конфлікті цінностей. Як відомо, принцип поліархії у протилежність ідеальній демократії націлений на пошук реалістичних, найсуттєвіших критеріїв *реальної демократії*, саме тому *система врегулювання конфліктів* займає центральне місце у проблематиці демократії загалом [6,13–16]. При цьому «у 1960–х роках, за спостереженнями американського політолога Р. Преторіуса, конфліктологи в США розділилися на дві школи – «*школу консенсусу*» та «*конфліктну школу*». Окрім інших причин, це сталося під впливом дискусій між прихильниками висунутої Т. Парсоном *структурно–функціональної теорії* і альтернативної *конфліктної моделі* суспільства Р. Дарендорфа» [5,43–44].

Водночас, як вважає патріарх європейської політичної науки М. Дюверже, хоч політичні конфлікти зосереджені навколо проблем влади, що характеризується з різних сторін, визначальними є передусім

суспільно–економічні чинники [6,11–12]. Тому й дослідження етнополітичних процесів з використанням методів моделювання і прогнозування має враховувати базові засади, розроблені щодо цього насамперед у соціально–економічній, а не тільки у суспільно–політичній сфері [7,11]. Поряд з цим слід звернути увагу і на відсутність у наукових працях та енциклопедично–довідникових виданнях ґрунтовного наукового визначення сутності моделювання і прогнозування щодо етнополітичних процесів. Інтерпретація методу прогнозування в етнополітиці майже відсутня [8,37]. При цьому, на думку вітчизняних фахівців, моделювання в етнополітиці має бути тісно пов'язане також з аналізом балансу політичних сил в Україні як у національно–регіональному, так і загальнодержавному аспектах [9,483–484].

Специфіка моделювання та прогнозування в етнополітиці полягає зокрема у тому, що вони зорієнтовані на виявлення тенденцій у цій сфері крізь призму різних типів суспільно–політичної поведінки її суб'єктів; формування відносин між інститутами державної влади і етнонаціональними спільнотами; чинників, що зумовлюють появу та поетапний розвиток етнопроцесів і тенденцій. Для більш конкретного визначення особливостей застосування при їх дослідженні цих методів розглянемо їх почергово.

Спочатку зупинимось на характеристиці *методу моделювання* і його функцій *безпосередньо в етнополітичній науці*. Як уже зазначалось, у науковій літературі під моделюванням в основному розуміють створення моделей економічного розвитку та суспільно–політичних процесів. Різновидами його є *евристичне моделювання, моделювання гіпотез*, інші його види. Практика засвідчує перспективність застосування у моделюванні теорії графів [10,121]. *Зміст етнополітичного моделювання* полягає насамперед у визначенні структурних елементів моделі, встановленні сутнісних зв'язків між ними, позаяк моделювання етнополітичних процесів означає створення цілісного уявлення про всі чинники, задіяні в етнополітиці, її складових, що визначають ці процеси, та про механізми, які забезпечують їх подальший розвиток. При цьому моделі етнополітичних явищ, що досліджуються, є по суті системами ймовірних тенденцій, тобто вони виконують як *демонстраційну, так і прогнозну функції*.

Спираючись на відповідну модель та її прогностичний потенціал, є можливість приймати більш ефективні управлінські рішення, перевіряючи на моделі їх соціально–політичні наслідки; інтегрувати в єдину систему велику кількість даних, що дозволяє враховувати багатофакторний характер етнополітичних явищ і тенденцій. Розробка такої моделі є тривалим процесом, який включає створення першого її варіанту на основі аналізу літератури, експертних оцінок, тобто усіх знань, накопичених на поточний час; виявлення пріоритетів і корисності того чи іншого виду інформації для верифікації моделі; проведення емпіричного дослідження; створення наступної її версії. Цей процес продовжується до тих пір, поки не буде побудовано адекватну модель, придатну для прогнозування щодо об'єкта, який досліджується. Водночас моделювання має бути тісно ув'язане з технологією наукового дослідження, його організацією і плануванням. Розрив між ними і практикою емпіричних досліджень є однією з головних причин помітних промахів у моделюванні та прогнозуванні суспільно–політичних й зокрема етнополітичних процесів. При цьому практика свідчить, що створення моделі дозволяє швидко і точно виявити

недоліки тих чи інших параметрів, визначити умови, за яких вони стають ефективними [10,9].

Моделювання майбутніх ситуацій, що можуть виникати у відносинах між етнічними спільнотами, у тому числі внаслідок правової, соціальної, економічної чи культурної політики органів влади, становить зміст *етнополітичного передбачення*, яке ґрунтується на вивченні тенденцій етносоціального розвитку, мотивацій і напрямків діяльності основних суб'єктів етнополітичного процесу, особливостей етнічної психології населення та інших чинників. Найбільш поширеним методом етнополітичного передбачення є *прогнозування за аналогією*, тобто розробка найвірогіднішого сценарію розвитку подій шляхом зіставлення сучасної ситуації зі схожою, що мала місце в минулому. Водночас застосування цього методу може підтвердити передбачення лише за умови врахування історичних обставин, коли виникали ситуації, що порівнюються, та їх впливу на поведінку тих суб'єктів, які були в них задіяні [11,449].

Щодо методу прогнозування та його функцій *в етнополітиці*, зазначимо наступне. Під **прогнозуванням**, яке базується на принципах *альтернативності, комплексності, безперервності* та *верифікації*, слід розуміти створення ймовірних варіантів розвитку процесів і тенденцій, набуття ними *векторної визначеності*. Типове найпростіше його застосування в етнополітиці: знаючи характерні ознаки суб'єктів етнополітичних процесів, можна спрогнозувати ймовірність виникнення між ними конфліктної ситуації, передбачити, яким буде характер їх подальших відносин; чи зможуть ці стосунки змінитись «самі по собі», чи потрібно вжити для цього активні заходи.

Загальноприйнятої класифікації методів прогнозування поки що немає. «Робоча книга з прогнозування» наводить 27 його методів, котрі складають сукупність *фактографічних* (10) і *експертних* (17) методик із прогностики. Ґрунтовну роботу в цьому напрямку провів В. Матвієнко, розділивши їх на методи *екстраполяційного* та *цільового* прогнозування, визначивши їхні сутнісні ознаки [12,64–124]. При дослідженні етнополітичного розвитку використовують методи «*Дельфі*», *колективної експертної оцінки*, *генерації ідей* («*мозкової атаки*»), *побудови сценаріїв, екстраполяції* та інші. У кожній їх групі існують десятки засобів розробки прогнозів. При цьому у контексті нестабільного етнополітичного процесу на перший план об'єктивно виходять *інтуїтивні методи прогнозування*, створення *імітаційних моделей*, на що вказує також практика прогнозно–аналітичних структур. Як «робоча методика» при етнополітичному прогнозуванні застосовується, як вже зазначалось, і *метод аналогії*.

Таким чином, під **етнополітичним прогнозуванням** слід розуміти процес розробки науково обґрунтованих припущень (гіпотез) щодо можливих варіантів зміни стану етнополітичного явища, процесу чи об'єкта у майбутньому; альтернативні шляхи та вірогідні строки їх здійснення. До того ж має бути врахований циклічно–хвильовий характер їхнього розвитку [13,28–29]. *Сутнісну характеристику (ознаку) прогнозування в етнополітиці* можна визначити як безпосередню орієнтованість прогнозно–аналітичного інструментарію на процес прийняття та реалізації управлінських рішень в етнополітиці. З методологічної точки зору етнополітичне прогнозування повинно бути зорієнтоване на *умовне передбачення* (особливого значення за цих обставин набувають як експертні оцінки, так і результати опитування представників різних етнічних груп).

При цьому ефективність прогнозу щодо тенденцій в етнополітиці визначально залежить від знання реальної ситуації, яку детермінує головним чином глибинний зміст взаємовідносин між різними суб'єктами етнополітики, *передусім між титульною нацією та національними меншинами* [14–16].

Поліваріантний характер суспільно–політичних ситуацій в етнополітиці зумовлює нагальну необхідність застосування при їх дослідженні *сценарного* підходу, поєднання при прогнозуванні *сценарного і морфологічного методів* як «зворотних один до одного». Якщо *сценарний метод* – це екстраполяція від минулого і теперішнього до майбутнього, обмеженого часовими координатами, то *морфологічний* – навпаки: від передбачуваного майбутнього до сучасності та минулого. Отже, сценарний метод (у контексті дослідження етнополітичних процесів і тенденцій) доповнюється *синоптичною ітерацією*: сценарії, отримані в багатьох областях етнічних знань з різним ступенем достовірності та інформаційної забезпеченості (етнополітологія, етносоціологія, етнопсихологія та інші), об'єднуються в одне ціле шляхом їх ітерації. Він застосовується у тих випадках, коли є необхідність покрокового опису розвитку подій (реальної тенденції) з багатьма суб'єктами процесу, взаємодіючих чи конкуруючих між собою, або ж необхідно передбачити і змоделювати дії сторін, наприклад, у процесі врегулювання міжетнічних конфліктів.

Особливістю сценарного методу є аналіз подій, наслідки яких залежать від декількох чинників, що мають на їх розвиток вирішальний вплив, залежний як від об'єктивних, так і суб'єктивних обставин. З його застосуванням можна зокрема діагностувати конструктивний (позитивний) чи деструктивний (негативний) вплив тих чи інших тенденцій (подій) не лише на етнополітичну систему, а й на визначальні процеси етнодержавотворення загалом. Методологія сценарного підходу базується таким чином, з одного боку, на засадах звичайної схеми будь–якої діяльності – «*мета–засіб–результат*», а з іншого – за функцією тієї ролі, яку має відігравати кожен з учасників політичного процесу. Останніми роками саме цей підхід активно використовується як політологами, так і етнополітиками під час аналізу та прогнозування: 1) локальних, і в їх числі регіональних проблем, пов'язаних з етнічними процесами; 2) етнополітичних процесів, насамперед тих, що пов'язані з державотворенням в Україні [17,378].

Впродовж останніх років, зокрема під впливом президентських та парламентських виборних кампаній, було відроджено ідею *федералізму*. Прогнозуючи її подальший розвиток, неважко виявити схожість окремих процесів національного будівництва із ситуацією, що характеризувала суспільно–політичне життя України на початку XX століття. Федералістська тенденція, котра була політичною домінантою тодішніх українських провідників, сьогодні, за нових історичних реалій, знаходить своїх прихильників, зокрема під виглядом ідей *регіоналізації*. В реалізації цієї концепції дехто вбачає можливість органічно поєднати різновекторні підходи, зорієнтовані на поєднання елементів *етатизму* (активного втручання держави в політичне та економічне життя країни) і *муніципалізму*, загальнодержавних і місцевих інтересів [17,379].

Не меншої актуальності системним дослідженням різних тенденцій націє–творення в Україні з використанням методів моделювання і прогнозування цих процесів надають також програми і завдання, що випливають

з реалізації конституційної та адміністративно–територіальної реформ, зміни до чинного законодавства про місцеве самоврядування. Всім відома невдала спроба здійснити адміністративно–територіальну реформу в Україні у 2005 році. Вона мала негативні політичні наслідки для влади, яка не зуміла переконати громадськість у доцільності її проведення, хоча з наукової точки зору жодного сумніву, що така реформа назріла, давно немає [18]. У значній мірі брак надійного прогнозу, який би надав можливість визначати оптимальні строки та сприйнятні суспільством механізми її здійснення, не убезпечив ініціаторів цієї важливої реформи від фіаско. Саме на реалістичні моделі та прогнози необхідно покладатися і при визначенні *ризиків*, спричинених негативними проявами етнонаціональних і регіональних чинників. Їх наявність уможливлює успішне вирішення досить важливих, пов'язаних з цим завдань – зміцнення *регіональної кооперації та консолідації* при збереженні своєрідності регіональних особливостей держави, здійснення пошуку базових важелів стимулювання *доцентрових тенденцій*, ефективних шляхів подолання істотних, насамперед соціально–економічних перекосів у стандартах життя населення різних регіонів України [19;20].

З врахуванням зазначеного можна зробити висновок, що застосування методів моделювання і прогнозування безумовно надає додаткових важелів для більш реалістичної політики влади щодо: подальшого розвитку етнічних процесів чи то у напрямку *сепарації* та *дезінтеграції*, чи навпаки, *асиміляції* та *інтеграції*. Хоча можливі й інші прояви етнічної поведінки – такі, як наприклад, *ізоляція* у рамках власної етнічної культури чи *акультурація, іредентизм, добровільна міграція*; очікуваної суспільно–політичної активності представників різних етнічних груп, діяльності громадських організацій, органів самоврядування, створених за етнічною ознакою, таких як *Меджліс кримсько–татарського народу, Координаційна рада громадсько–політичних сил кримських татар, Фольксрат німців в Україні, Форум угорських організацій Закарпаття* та ін.

Формування їх відносин з державними структурами відбувається на тлі тих соціальних і економічних проблем, котрі не вирішувались з належною результативністю у попередні роки, зокрема й такої, як низька конкурентоспроможність вітчизняної економіки, а також процесів, що набули інерційного характеру – соціального та майнового розшарування, високого рівня безробіття, особливо серед молоді, маргіналізації значної частини населення України. На цю базову соціально дражливу ситуацію накладається поляризація суспільства, насамперед на рівні певних регіонів щодо «мовної проблеми», вступу до НАТО, інших стратегій національно–культурного і геополітичного характеру. Поряд з цим результати соціологічних досліджень, що проводились впродовж кількох останніх років, засвідчують досить низьку політичну активність з цих проблем більшості етнічних груп (яка дещо помітніша серед росіян, кримських татар, поляків і угорців), проте ніхто з гарантованою впевненістю не може стверджувати, що такою вона буде завжди [20,79;21]. При цьому прогнозування етнополітичної активності має враховувати, на наш погляд, різні її прояви в залежності від впливу не лише низки внутрішніх, а й зовнішніх (зокрема процеси глобалізації і модернізації) чинників, які таку активність мотивують.

Водночас з огляду на те, що ареною етнополітичних рухів у всьому світі є переважно міста, не менш актуальним вбачається застосування

методів моделювання і прогнозування при визначенні стимулюючої ролі у політизації етнічності (етнічних груп) *процесів урбанізації*; впливу певних цінностей, *антитюдних (настановних) впливів*, усієї сукупності політичних диспозицій щодо поведінки етнічних груп, а також моделювання і прогнозування розходжень між настановами і можливими проявами їх суспільно–політичної активності. Перспективним може бути і їх застосування у дослідженнях щодо виявлення можливої зміни двокультурної ідентичності населення міст Сходу і Півдня України, яке орієнтується переважно на російськомовну систему культурних традицій.

У зв'язку з цим звернемо увагу на спеціально присвячену прогнозам зміни етнічного складу населення України статтю Е. Лібанової і О. Позняк, у котрій вони, застосовуючи сценарний підхід, надають прогнозні моделі етнічної диференціації природних міграційних змін у складі населення на період до 2016 року. За оптимістичного сценарію чисельність зокрема кримських татар збільшиться порівняно з 1999 роком (100%) на 122,1%, азербайджанців – на 119,1%, вірмен – на 111,2%. При цьому прогнозується перевищення вибулих серед українців над кількістю прибулих і зростання інтенсивності виїзду представників етнічних груп, які мають «свої держави» у Центральній Європі [22,124].

Ряд вчених, базуючись на сценарному підході, прогнозують також значне зростання еміграційного потоку у найближчому майбутньому, якщо в Україні не відбудеться суттєвого підвищення рівня життя і коли Захід виявить зацікавленість у її досить кваліфікованій і водночас дешевій робочій силі [20,150]. За умови розвитку подій за сценарієм, згідно з яким вже найближчим часом слід очікувати збільшення числа іммігрантів (зростання частки серед новоприбулих передусім неєвропейського населення), Україну очікує виникнення нових і загострення наявних суспільних проблем (щодо «мовного питання», міжконфесійних відносин, посилення впливу у суспільстві мусульманського чинника), що у свою чергу вказує на доцільність апробації застосування методів моделювання і прогнозування соціальних конфліктів, у тому числі й на етнічній та конфесійній основі.

З огляду на сучасні тенденції розвитку регіональних етнополітичних процесів (прояви *етнополітичного регіоналізму*) виокремимо також деякі динамічні явища, які потребують свого наукового осмислення та узагальнення, зокрема й з використанням етнополітичного моделювання і прогнозування, в різних регіонах України. Відомо, що політика і економіка взаємодіють опосередковано через соціальні відносини [23,74]. Тому характер їх взаємодії багато в чому залежить саме від змісту інтересів (у тому числі регіональних) тих чи інших соціальних груп. Для просторового аналізу соціально–економічних процесів в Україні її національний економічний простір поділяють на різні регіональні конструкції – до них відносять окремі області чи групи областей (за територіальною ознакою) або економічні райони (за виробничою ознакою). Однак, як зазначали М. Долішній та С. Злупко, «базовою категорією регіоналістики є, безперечно, насамперед поняття регіону, якого не тільки економісти–регіоналісти, але й довідниково–словникові видання... чомусь уникають» [24,7].

Ми визначаємо регіон як встановлену адміністративно–територіальним устроєм частину національного соціально–економічного простору з притаманними їй етнічним складом населення та ринковою інфраструктурою, яка при цьому є основою для періодичного (щорічного) обчислення

загальних і середньодушових обсягів валового (регіонального і загальнодержавного) внутрішнього продукту та національного доходу. Водночас з позицій системного підходу саме область має всі ознаки територіальної системи, до функціональної (основної цільової) підсистеми якої слід очевидно віднести відповідну частину географічного середовища (крім тих природних ресурсів, які використовуються у забезпечуючій її підсистемі, зокрема в соціальній інфраструктурі), більшість суб'єктів господарювання і ту частину соціального середовища, що забезпечують розвиток як держави, так і регіону. При цьому він, по–перше, є відносно цілісним утворенням. І, по–друге, у його складі також можна виділити елементи (підсистеми): регіональну економіку (господарство), географічне середовище (природні ресурси), територіальні громади та різні суспільні угруповання, що об'єднують населення.

Зазначені елементи регіональної системи, якою є область, перебувають у різноманітних відношеннях між собою (економіка – природні ресурси – населення). Цей процес регулюється певними нормами і, що не менш суттєво, відповідними регіональними органами управління та у взаємодії з ними – територіальними структурними підрозділами центральних органів державної виконавчої влади. При цьому така система сама є елементом цілісного територіального утворення вищого рівня – держави [25,14]. Водночас кожна з підсистем такої регіональної соціально–економічної системи несе у собі певні етнонаціональні ознаки, які найбільш виразно виявляються у її соціальному середовищі, що дає підстави для дослідження його особливостей як частини цілого, означивши *регіон як складну соціоетноекономічну мезосистему*, до аналізу якої з метою побудови відповідних моделей і прогнозів доцільне застосування поряд з іншими *системного і функціонального підходів* [26,126–139]. Відповідно до цього під кутом зору етнорегіональної специфіки держави її умовно можна поділити на п'ять регіонів (регіональних утворень), кожен із яких характеризується нетиповими для більшості українських територій етнічним складом населення, історичним минулим, мовними, культурними і духовними орієнтирами.

Галичина, котра складається з трьох областей – Івано–Франківської, Львівської та Тернопільської, демонструє сформовану етнополітичну традицію, відому як «галицький консерватизм». Тут мають місце характерні риси етнополітичної культури населення, досить відчутні впливи європейських традицій на спосіб життя і мислення української спільноти цих областей; сформована національна еліта в усіх сферах суспільного життя. На межі XX–XXI ст. фахівці заговорили про появу так званого «галицького сепаратизму» в межах України, спричиненого опором з боку промислово розвинених російськомовних східних і південних регіонів так званим «спробам галичинізації України», що й нібито спонукало західноукраїнську еліту до реалізації курсу на автономізацію краю. Проте на сьогодні ця тенденція вже втрачає свою актуальність як національна проблема, яка б провокувала національний розкол країни на «схід» і «захід». Здається, що політичні сили, з якими пов'язувалась ця ситуація під час виборчих кампаній 2004 та 2006 років, усвідомили всю відповідальність за наслідки «гри на відмінностях», що існують між регіонами, декларуючи прихильність ідеям національної єдності як на заході, так і на сході країни.

Сусіднє з Галичиною ***Закарпаття*** з етнополітичних позицій асоціюється з так званим «політичним русинством», сутність якого полягає в обстоюванні тези, що русини – це окремий від українського народу етнос, що спонукає лідерів цього руху боротися за регіональну автономію. Такі ідеї були досить популярними на початку 90–х років минулого століття. Як відомо, сьогодні політизація і радикалізація цього руху після доволі резонансної їх активізації знову пішли на спад, проте питання етнокультурної ідентичності русинства та його ставлення до загальної і локальної української ідентичності, протистояння, що виникло на цьому ґрунті, зовнішні впливи (зокрема політика певних державних та політичних кіл прикордонних держав) на розвиток етнополітичної ситуації в регіоні змушують постійно тримати її в полі зору, нейтралізуючи у такий спосіб її негативний вплив на процеси національної консолідації країни. У зв'язку з цим були вкрай важливими зустрічі Президента України В. Ющенка з керівництвом Угорщини 13 січня та Словаччини 14 січня 2008 року, котрі завершилися підписанням міждержавних угод, що стосувались спрощеного режиму перетину кордонів для представників автохтонного населення та деяких проблем гуманітарної, переважно освітньої, сфери, що не менш актуально. Видається, що перспективне вирішення комплексу питань, пов'язаних з цим регіоном, залежатиме від того, як наша країна успішно інтегруватиметься у європейський економічний, політичний і культурний простір.

Також сусідня з Галичиною ***Північна Буковина*** характеризується у цьому ж контексті насамперед політизацією «румунського руху», що орієнтує своїх послідовників на виокремлення цієї території від України та приєднання її до Румунії. На розвиток етнополітичної ситуації у цій частині України справляють деструктивний вплив певні політичні структури та громадські організації Румунії. Проте, на наше переконання, тут ситуація навряд чи вийде з під контролю, враховуючи входження Румунії до Європейського Союзу та НАТО, що не дозволяє офіційному Бухаресту однозначно ставати на бік сепаратистів як всередині країни, так і за її межами.

Південно–Східна частина України відзначається здебільшого україномовним селом та зденаціоналізованим містом. Тут гостро стоїть питання культурної ідентифікації основних верств населення, яке впродовж багатьох десятиліть, а то й століть, відбувалася під контролем і впливом російського чинника, що суттєво впливає і на прояви етнополітичного регіоналізму. Це має своїм наслідком досить стійкі політичні уподобання та етнополітичні міфи як щодо минулого, так і сьогодення. Тож для цього мезорегіону потрібна довготривала поетапна *програма* інтеграції в український політичний та культурно–інформаційний простір [5] як конструктивна альтернатива іноді нахрапистим потугам сучасних політиків щодо його «примусової українізації».

Автономна Республіка Крим – єдине автономне утворення на теренах України, де стан і розвиток етнополітичних процесів, окрім зазначеного «мовного питання», визначаються також іншими поряд з російським зовнішніми впливами – зокрема турецьким та власне ісламським. Тут має місце досить активний проросійський рух, не позбавлений проявів сепаратизму та й інших конфліктогенних ознак. Ситуація ускладнюється й проблемою облаштування та інтеграції в українське суспільство раніше депортованих з Криму етносів (насамперед найчисельнішої групи –

кримських татар) і значним етноконфліктним потенціалом, сплесками кримськотатарського радикалізму, інших процесів та явищ, що можуть і повинні стати об'єктами моделювання та прогнозування з позицій *етнополітичної конфліктології* [27,180–202;28,61–66].

З метою запобігання етнополітичним конфліктам М. Пірен вказує на необхідність створення інформаційної системи етнонаціонального моніторингу, прогнозування та оцінки етнополітичних і міжетнічних проблем, їх завчасного попередження [29,190]. Існує також потреба у моделюванні та прогнозуванні подальшої трансформації усіх існуючих моделей економічних і політичних перетворень, політики у сфері міжетнічних відносин з метою визначення ймовірних впливів на їх стан трансформаційних процесів, адже врегулювання міжетнічних конфліктів можливе передовсім через досягнення стабільного (сталого) розвитку суспільства, за умов успішного продовження політичної і економічної реформ та запровадження ефективно працюючої технології реалізації державної етнонаціональної політики.

Підсумовуючи наведений аналіз потенційних і практичних можливостей застосування методів моделювання та прогнозування етнополітичних процесів, варто зробити наголос на тому, що їх практична значущість підсилюється вкрай важливими завданнями наукового прогнозно–аналітичного забезпечення стабілізації суспільного розвитку. Суттєвою ознакою прогнозування тенденцій в етнополітиці слід вважати безпосередню орієнтованість прогнозно–аналітичного інструментарію на процес прийняття та реалізації рішень з етнополітичної проблематики. В умовах трансформації суспільства невдале моделювання, слабкі, не виважені прогнози щодо майбутнього, перспектив розвитку ситуації у цій сфері неминуче призводять до її загострення, грубих прорахунків і помилок в діяльності органів державного управління. Адекватне моделювання та прогнозування процесів і тенденцій в етнополітиці є одним з головних чинників побудови вивіреної стратегії і тактики державного управління цією сферою.

Водночас, не абсолютизуючи ролі цих методів в етнополітиці та зважаючи на те, що їх застосування має здійснюватись в рамках міждисциплінарного підходу, позбавленого вузького погляду на досліджувані проблеми, варто зауважити, що наукові дослідження, виконані з їх використанням, повинні здійснюватись під кутом зору гуманітарних пріоритетів суспільного розвитку. Світоглядно–методологічна новизна такого підходу – у визнанні того, що «світ має безліч шляхів», отже осмислювати його можна за допомогою багатьох, у тому числі й альтернативних методів і підходів, які використовуються у соціальних і гуманітарних науках. Досить ефективним у зв'язку з цим може виявитись поєднання формалізованих та інтуїтивних методів, доповнення якісної оцінки процесів і тенденцій кількісними показниками. Для здійснення такого підходу методам моделювання та прогнозування має бути притаманна технологічна, процедурна гнучкість, здатність до трансформації і видозміни у контексті поставлених прогнозно–аналітичних завдань.

Отже, виходячи з аналізу етнополітичних аспектів застосування методів моделювання та прогнозування, приходимо до висновку, що:

а) ці методи є вкрай корисними для їх використання з метою діагностики, корегування та регулювання етнополітичної стратегії і тактики управлінської діяльності;

б) на жаль, на сьогодні ані метод моделювання, ані метод прогнозування ще не знайшли адекватного застосування як у теорії, так і в практиці етнополітичних досліджень, з одного боку, та управлінської діяльності, з іншого;

в) слід також констатувати, що дотепер у країні по суті відсутня бодай приблизна модель, розрахована на десять–двадцять років динаміки і тенденцій розвитку етнополітичних процесів з урахуванням чинників інтенсивної міграції населення та імміграційних потоків, інших етнодемографічних складових етнополітичного характеру, з урахуванням яких й повинна формуватись державна політика у сфері етнонаціональних відносин у подальшому.

Проведений аналіз дає підстави й для узагальненого висновку, що на сьогодні відчувається брак методологічної бази системного аналізу етнонаціональних процесів, котрі відбуваються в українському суспільстві, так само як і дефіцит сучасних методів і технологій управління цими процесами, що мають розглядатись як у режимі кризового розвитку, так і функціонування на засадах стабільності. І одним із дієвих засобів подолання цієї методологічної і водночас управлінської недостатності й має стати, на наш погляд, моделювання і прогнозування з метою наукового передбачення як загальних, так і регіональних особливостей подальшого розвитку етнополітичних процесів і тенденцій в Україні.

Література

1. *Горбатенко В. П., Бутовська І. О.* Політичне прогнозування: навчальн. посібник. – К.: МАУП, 2005. – 152 с.

2. *Горбатенко В. П.* Політичне прогнозування: теорія, методологія, практика. – К.: Ґенеза, 2006. – 400 с.

3. *Економічна енциклопедія: У трьох томах.* Т. 2 / Редкол.: ...С. В. Мочерний (відп. ред.) та ін. – К.: Видавничий центр «Академія», 2001. – 848 с.

4. *Панчук М., Котигоренко В.* Національні аспекти десталінізації режиму // Початок десталінізації в Україні (до 40–річчя закритої доповіді М. Хрущова на XX з'їзді КПРС). Матеріали «круглого столу» в Інституті історії України НАН України (26 лютого 1996 року). – К., 1997. – С.54–177.

5. *Котигоренко В.* Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт. – К.: Світогляд, 2004. – 722 с.

6. *Политическая конфликтология: Учеб. пособие / Под ред. С. Ланцова.* – СПб.: Питер, 2008. – 319 с.

7. *Ахрименко А. С.* Политическое прогнозирование на российском фоне // Вестник Московского университета. Серия 12. Политические науки. – 1999. – № 1. – С.28–42.

8. *Картунов О. В.* Вступ до етнополітології. Науково–навчальн. посібник. – К.: Ін–т економіки, управління та господарського права. – 1999. – 300 с.

9. *Етнос.* Нація. Держава: Україна в контексті етнодержавного досвіду. Монографія / Ю. І. Римаренко, М. М. Вівчарик, О. В. Картунов, І. О. Кресіна, С. Ю. Римаренко, С. О. Телешун, Л. Є. Шкляр. За заг. ред. Ю. Римаренка. – К.: Ін–т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – 2000. – 516 с.

10. *Опыт моделирования социальных процессов (вопросы методологии и методики построения моделей).* – К.: Наукова думка. – 1989. – 200 с.

11. *Етнонаціональний розвиток України: Терміни, визначення, персоналії.* – К.: Ін–т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – 1993. – 800 с.

12. *Международный пакт об экономических, социальных и культурных правах (1966 г.); Международный пакт о гражданских и политических правах (1966 г.) //* Международные акты о правах человека. – М., 1999.

13. *Лапкин В. В.* Циклы, ритмы, волны: проблемы моделирования политического развития // Политические исследования / Полис /. – 2002. – № 4. – С.26–31.

14. *Національні меншини в Україні у XX столітті: політико–правовий аспект /* Кер. авт. кол. М. І. Панчук. – К., 2000. – 356 с.

15. *Панчук М., Калакура О.* Національні меншини як об'єкт етнонаціо–нальних досліджень // Етнополітологія в Україні. Становлення. Що далі? / Збірник. – К., 2002. – С.239–252.

16. *Котигоренко В., Панчук М.* Національні меншини України і державна незалежність // Незалежність України: історичні витоки та перспективи. Матеріали науково–практичної конференції 22 серпня 1996 року / Ін–т історії України НАН України. – К., 1997. – С.172–184.

17. *Нація і держава.* Теоретико–методологічний та концептуальний аналіз / За ред. Ю. Римаренка. Кн. 1. – Київ–Донецьк: Ін–т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – 1998. – 392 с.

18. *Котигоренко В., Панчук М.* Проблеми територіально–адміністративного устрою України у контексті особливостей етнонаціонального розвитку регіонів // Наукові записки Ін–ту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. – К., 2002. – Вип. 19. – С.192–218.

19. *Послання Президента України до Верховної Ради України.* Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2002 році. – К.: Інформаційно–видавничий центр Держкомстату України. – 2003. – 478 с.

20. *Етнонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність.* – К.: Го–ловна спеціалізована редакція літератури мовами національних меншин України. – 2001. – 423 с.

21. *Соціально–політичні орієнтації українців //* Юридичний вісник України, 22–28 березня 2008 року, № 12.

22. *Позняк О., Лібанова Е.* Прогноз етнічного складу населення України на період до 2016 року // Розбудова держави. – 2000. – № 1–6. – С.122–127.

23. *Штанько В. І., Чорна Н. В., Авксентьєва Т. Г., Тіхонова Л. А.* Політологія: навчальн. посібник. Вид. 2–е, перероб. і доп. – К.: Вид–во «Фірма «ІНКОС», Центр навчальної літератури. – 2007. – 288 с.

24. *Долішній М., Злупко С.* Основи регіоналізації: концептуальний підхід // Регіональна економіка. – 2003. – № 3. – С.7–17.

25. *Зварич І. Т.* Економічне зростання регіону: моделі та методи аналізу і прогнозування. Монографія. – Івано–Франківськ: Видавничо–дизайнерський відділ Центру інформаційних технологій. – 2006. – 184 с.

26. *Зварич І. Т.* Етнополітичні процеси як предмет теоретико–методологічного аналізу // Нова парадигма:[журнал наукових праць] / голов. ред. В. П. Бех. Нац. пед. ун–т ім. М. П. Драгоманова; творче об'єднання «Нова парадигма». – Вип. 73. – К.: Вид–во НПУ ім. М. П. Драгомагова, 2007. – С.126–139.

27. *Котигоренко В., Панчук М.* Висвітлення у вітчизняній політичній та історичній літературі сучасної кримськотатарської проблеми // Наукові записки Ін–ту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. – К., 2003. – Вип. 23. – С.180–202.

28. *Панчук М., Польовий Л.* Під пресом тоталітаризму // Політика і час. – 1992. – № 9–10. – С.61–66.

29. *Пірен М.І.* Етнополітичні процеси в сучасній Україні. Навчальн. посібник. – К.: Вид–во УАДУ при Президентові України. – 1999. – 206 с.

Зварыч И.Т. Моделирование и прогнозирование в этнополитике

Исследуются возможности моделирования и прогнозирования развития этнополитических процессов и их особенности в отдельных регионах Украины.

Ключевые слова: *этнополитическое моделирование и прогнозирование, региональные особенности, этнополитические процессы.*

Zvarych, I.T. Modelling and prognostics in ethnopolitics

The possibility of modeling and prognostics of ethnopolitical processes development and their particularities in several regions of Ukraine are investigated.

Key words: *ethnopolitical modeling and prognostics, regional particularities , ethnopolitical processes.*

УДК: 321.01:32.019.5

Лепська Н.В.

Політична компетентність суб'єкта політики у структурі політичної діяльності

Досліджується сутність політичної компетентності суб'єкта політики шляхом системного аналізу структури політичної діяльності; розглядається модель підсистем і структурних елементів політичної діяльності. Визначаються основні блоки компонентів структури політичної компетентності та їх функції.

Ключові слова: *політична діяльність, політична компетентність, суб'єкт політики.*

У сучасних умовах політичної нестабільності, перманентної конфліктогенності політичних процесів, втрати стійкості і рівноваги політичної системи актуалізується вимога системного розгляду компетентної політичної діяльності суб'єктів політики. Політична компетентність визначає професіоналізм політика, є критерієм продуктивності політичної діяльності. Тому феномен політичної компетентності є одним з фундаментальних пріоритетів сучасної політичної теорії і практики.

Дослідження політичної компетентності у структурі діяльності має ґрунтовний методологічний базис. Категорія діяльності є предметом активної наукової розвідки у психології, філософії, соціології, політології. Згідно традиції діяльнісного підходу, закладеного у класичних наукових розробках О.М.Леонтьєва, Д.О.Леонтьєва, С.Л. Рубінштейна, К.О.Абульханової–Славської, В.С.Швирьова та інших, технологічний процес політичної діяльності досліджується з урахуванням психологічних, суб'єктивних факторів його протікання, механізмів впливу суб'єктів на об'єкти політичної діяльності і суб'єктно–об'єктних відносин. Концепт діяльності актуалізований у сучасній політичній психології, яка розглядає політику як особливу людську діяльність, що має власну структуру, суб'єкта і спонукальні сили (Д.В. Ольшанський), в політичному менеджменті, як творчій діяльності суб'єктів політики, значна увага приділяється проблемі професіоналізму і професійної компетентності політичного менеджера (В.І.Жуков, О.В.Карпов, Л.Г.Лаптєв, О.О.Деркач, О.Ф.Шабров, Ю.В.Синягін, та інші). Серед філософів – дослідників проблеми діяльності людини – на увагу заслуговують наукові здобутки Кагана М.С. і Квєтного М.С., які зробили системний аналіз категорії діяльності. Крім вищезгаданих науковців, системний підхід, як базовий для визначення структурного аналізу, знайшов свій гідний розвиток і обґрунтування у роботах Л.фон Берталанфі, Т.Парсонса, М.Вебера, В.Г.Афанасьєва,

В.М.Глушкова, У.Р.Ешбі, В.П.Кузьміна, Е.Г. Маркарьяна, О.І.Уйомова, Е.Т.Юдіна, та інших.

У вітчизняній політичній думці вивчення політичної діяльності загалом має практично–орієнтовану спрямованість і пов'язане з вивченням цілого спектру конкретних проблем функціонування і розвитку політичних інститутів, владних відносин, діяльності політичних еліт і лідерів, практикою реалізації політичних технологій тощо. Відзначимо вагомий внесок у дослідження різних аспектів політичної діяльності таких українських дослідників, як В.Д.Бабкін, О.В.Бабкіна, В.М.Бебик, М.Ф.Головатий, Є.І.Головаха, В.П.Горбатенко, І.О.Кресіна, М.І.Михальченко, Г.Г.Почепцов, Ю.П.Сурмін, Ф.М.Рудич та інші.

Західна методологія відрізняється існуванням різних методологічних принципів і наукових підходів (особистісний, груповий, формальний, прагматичний та ін.) щодо розуміння сутності політичної діяльності, які представлені Г.Лассуелом, А.Бентлі, Г.Робертсом, П.Джиллом, Г.Понтоном та іншими. Так, Г.Лассуел виводить політичну діяльність з розподілу цінностей (влада, освіта, матеріальні багатства) серед людей, з необхідним визначенням того, хто і що отримує, коли і як. А.Бентлі і Дж.Сарторі розуміють політичну діяльність як специфічну сферу суспільної діяльності у сукупності певних суспільних груп щодо реалізації своїх політичних інтересів. Г.Понтон і П.Джилл виокремлюють у політиці як діяльності способи вирішення соціальних питань, принципи, і засоби, якими суб'єкти політики утримують контроль над політичною ситуацією.

Враховуючи напрацювання вищезгаданих авторів і погоджуючись загалом з їх науковими висновками, автор статті вважає за необхідне зробити системний аналіз структури політичної діяльності. Тому, **об'єктом** нашого дослідження є структура політичної діяльності, **предметом** – політична компетентність. **Мета** статті полягає в тому, щоб шляхом системного аналізу структури політичної діяльності визначити сутність політичної компетентності.

Розкриття теми статті необхідно почати з дефініції «політична компетентність», яку ми визначаємо наступним чином. Політична компетентність – це поняття, яке відображує системоутворюючу властивість діяльності суб'єкта (як індивідуального і групового, так і інституціонального) у політичній сфері у визначенні здатності досліджувати, оцінювати і впливати на політичні процеси, як відповідності сукупності знань, досвіду, здібностей, повноважень політичного суб'єкта до сфери політичної життєдіяльності суспільства та об'єктивно існуючим вимогам суспільства. Виходячи з визначення, цілком логічним і раціональним є дослідження дефініції політичної компетентності у дискурсі політичної діяльності як її невід'ємного атрибуту, такого елемента системи політичної діяльності, який забезпечує її цілісне ефективне функціонування і успішний поступовий розвиток. Науково обґрунтоване вивчення феномену політичної компетентності можливо лише за умов використання наукових підходів до дослідження політичної діяльності.

Використання системного підходу спрямовано на усвідомлення цілісності, емерджентності системи політичної діяльності, взаємозв'язку і взаємозалежності її елементів, відокремленості від зовнішнього середовища і виявленні властивостей системи у процесі взаємодії із середовищем. Ми солідаризуємося з Ю.П.Сурміним у висновку, що «без системного підходу сьогодні не може обійтися жодна сфера професійної діяльності» [1,4]. Досліджуючи політичну діяльність і політичну компетентність,

евристичність має системний аналіз, обгрунтований М.Каганом, який складається зі статичного, функціонального і історичного дослідження системи [2,24]. Відносно до дослідження політичної діяльності системний підхід передбачає:

1) вивчення системи політичної діяльності у статиці, тобто у її предметному бутті, як системи, включеної в систему суспільних відносин, яка має свою будову, структуру, свої внутрішні переходи і перетворення, абстрагуючись від можливих її системних змін і контекстних факторів, які можуть їх спричинити;

2) вивчення системи політичної діяльності у динаміці, тобто у її дійсному існуванні, як взаємодія між політичним процесом і соціальним та фізичним середовищем, між суб'єктом і об'єктом політичної діяльності;

3) вивчення системи політичної діяльності у розвитку, тобто в її історичному аспекті цілеспрямованого змінення і перетворення суспільного світу, адже сама політична діяльність за своєю сутністю є особливим видом людської діяльності, активності суб'єктів політики щодо реалізації їх політичних інтересів з приводу виборювання, використання, утримання і контролю влади.

Системний підхід щодо політичної діяльності передбачає компонентний і структурний аналіз (у статиці), аналіз внутрішнього і аналіз зовнішнього функціонування системи (в динаміці), генетичний і прогностичний аналіз (у розвитку). Дослідження політичної компетентності є наскрізним у дискурсі політичної діяльності, оскільки надає можливість створити цілісний образ, оптимальну модель як суб'єкта політичної діяльності у визначенні відповідності вимогам суспільства, так і власне політичної діяльності у визначенні цілепокладання, професіоналізму, оптимальності.

У рамках нашої наукової розвідки дослідимо політичну компетентність через системний аналіз структури політичної діяльності, який розглядає її як складну систему, спрямовану на підготовку, обґрунтування і реалізацію рішення складних суспільних проблем політики, у тому рахунку соціально–політичних, економіко–політичних, де політична компетентність синтезує усі складові політичної діяльності, актуалізуючись і виявляючись відповідно до її загальної стратегії. Визначення структури діяльності в цілому та політичної діяльності зокрема надає системна модель Квєтного М.С., який визначає діяльність як самокеровану цілісність, котра складається з чотирьох підсистем зі своїми елементами та компонентами: об'єктивно–передумовна, суб'єктивно–регулятивна, виконавча, об'єктивно–результативна [3,25–36]. За допомогою цієї моделі розглянемо основні структурні елементи і компоненти політичної діяльності.

Перша підсистема – *об'єктивно–передумовна*, до якої входять потреби і інтереси особистості. Загальну генералізуючу основу діяльності людини створює сукупність його матеріальних і духовних потреб і інтересів, які врешті–решт детерміновані соціальними умовами життя. Усі суб'єкти політичних процесів діють, виходячи зі своїх потреб, інтересів, цілей і ідеалів – спонукальних сил їх політичної діяльності. Потреби є формою безпосередніх життєвих відносин індивіда зі світом, вони існують «тут–і–тепер», відображуючи динамічні відносини, які постійно змінюються [4,226]. Вони є вираженням того, що об'єктивно необхідне для соціального існування людей [5,518]. Відносно політичної діяльності – це, перш за все, потреба у владі та її впровадженні. В політичній психології потреби

визначаються як внутрішньоособистіні фактори, які визначають культуру поведінки людини у політиці. Спонукальні і смислоутворюючі процеси, які беруть початок саме від потреб суб'єкта політики, відображують динаміку самого політичного життя, актуальні вимоги часу, які представляють суб'єкту його реальний життєвий світ. У відомій п'ятирівневій ієрархічній класифікації потреб А.Маслоу нижні сходи у диспозиції займають потреби фізіологічного існування, потім знаходяться потреби безпеки, вище яких розташовані потреби людського спілкування і на самій вершині – потреби у самореалізації та потреби у самоактуалізації. Фізіологічне існування є базовим для виникнення політичних потреб, оскільки вже на біологічному рівні є передумови для виникнення владних відносин. Це відображається у функціонуванні біологічних механізмів контролю оточуючого середовища. Однак це все тільки передумови, бо політична влада виникає у суспільстві, а фізіологічне існування є базовим, тілесним відносно соціального. Оскільки політичні потреби завжди виникають навколо влади, її застосування, яке іноді супроводжується насиллям узаконеним або ні, досить вагоме значення мають потреби безпеки. Потреби матеріального благополуччя, необхідного для виживання, і потреби безпеки мають максимальну порівняно з іншими потребами атрибутивність, позаяк вважається, що держава несе відповідальність за мінімальне матеріальне благополуччя і безпеку громадян [6,253], тому незадоволення цих основоположних потреб народу неминуче спричиняє зростання критичного рівня масового незадоволення і появи опозиціонарних настроїв. Комунікативні потреби теж мають свою специфіку у площині політичного спілкування, мають свій політичний зміст у обміні політичної інформації. Потреби у самореалізації і самоактуалізації визначають суб'єктів політики, для яких політична сфера є домінуючою. Політичні потреби визначають участь людини у формуванні та вдосконаленні політичної системи, в діяльності партій, різноманітних суспільно–громадських рухів і об'єднань, у вираженні громадської думки тощо і залежать від ступеню політичного розвитку даного суспільства, а також від специфічних умов політичної діяльності. Політичні потреби зумовлюють формування політичних настанов як пізнавально–орієнтоване, активне, дієве і емоційне ставлення індивіда до різноманітних політичних інститутів, політичних проблем, подій. Потреби і настанови знаходять своє вираження в експектаціях (від англ. expectation – «вимога–очікування») як система вимог і, одночасно, очікувань суспільства, груп від суб'єктів політичної діяльності і навпаки щодо норм виконання своїх соціально–політичних функцій і ролей [7,144]. Саме суспільно–політичні потреби і експектації зумовлюють релевантність змістовності рівня компетентності суб'єктів політичної діяльності, і тоді реалізація потреб засобом відповідної політичної діяльності спричиняє тимчасове насичення і їх дезактуалізацію.

Об'єктивно–передумовна підсистема породжує в структурі політичної діяльності особливі психологічні утворення, які складають другу підсистему – *суб'єктивно–регулятивну*. Сюди входять, перш за все, мотиви і цілі, які виникають на основі усвідомлення потреб і, як феномени свідомості, здійснюють регуляцію політичної діяльності, надаючи їй цілеспрямованого характеру. Тобто, потреби конкретизуються, упредметнюються у мотивах, які є спонукою політичної діяльності людини, соціальних груп, мотив – це те, заради чого вона (діяльність) і здійснюється [5,389–390]. Мотивація, тобто процес спонукання людини, соціальної групи до здійснення певної політичної діяльності, тих чи інших дій, представляє собою

складний процес, який вимагає аналізу і оцінювання альтернатив, вибору і прийняття рішень. Мотив діяльності – це, фактично, предмет діяльності, який може бути як матеріальним, так і ідеальним, як даним у сприйманні, так і існуючим тільки в уявленні [8,102–107]. Мотиви мають системний характер і формуються на основі актуальних потреб і особливостей ситуації; перші обумовлюють необхідність саме даної конкретної спрямованості діяльності, другі – її можливість [4,195]. Домагання – більш узагальнений, глобальний механізм особистості, ніж її мотиви. Якщо мотив можна розглядати як конкретне спонукання, спрямоване на предмет політичної діяльності, то домагання охоплюють ту зону (смисловий простір) політики, у якій можуть виникати мотиви. Якщо мотив може бути ситуативним, то домагання – це особистісне вираження політичних потреб, які включають не тільки предметну, але й ціннісну особливість зв'язку особистості з політичною дійсністю, вони є аспектом самовираження, орієнтації особистості на характер самовираження. При цьому рівень домагань безпосередньо пов'язаний з образом «Я» і самооцінкою самого суб'єкта політики.

У політичній науці загальновизнаною є класифікація мотивів Д.Маклелланда і Дж.Аткінсона [6,198], які виокремили три ключових мотиви: мотив влади, мотив досягнення і мотив аффіліації (намагання бути з іншими). Іноді мотив влади доповнюється мотивацією контролю. Аналіз мотивів політичної діяльності дозволяє простежити їх вплив на формування і визначення сутності політичної компетентності. Мотив володіння владою для суб'єкта політичної діяльності є пріоритетним у випадках, якщо той намагається домінувати над іншими або обмежити дії інших; через небажання суб'єкта допустити домінаж інших і втручання інших у його справи; заради здійснення політичних досягнень. Мотив контролю над людьми і ситуацією є модифікацією мотиву влади. Компетентність політичного суб'єкта забезпечує його певними компетенціями, повноваженнями, інституційним і політико–правовими нормами поведінки, що надає змогу йому реалізувати політичну діяльність, яку спонукають саме мотиви влади і контролю. Необхідно відзначити, що бажання оволодіти владою як найвищою цінністю може спричинити гіпертрофований потяг до влади як результат розвитку агресивності і деструктивних рис особистості, яка діє у сфері політики. У цьому випадку політична компетентність суб'єкта політичної діяльності є ілюзорною, закамуфльованою, оскільки не відповідає принципу адекватності вимогам суспільства, тому не є легітимною або позбавляється легітимності.

Мотив досягнення у політичній діяльності виявляється як турбота про досконаліть, майстерність, конкурентоспроможність в політиці, встановлення високих стандартів в роботі, намагання реалізувати поставлені цілі з максимальним ефектом. Політична компетентність у цьому контексті є атрибутом діяльності суб'єкта політики, який або піклується про свою кар'єру, або ж дії якого визначаються прагненням суспільного блага певної групи, спільності або суспільства в цілому. Колектив авторів навчального посібника «Політичний менеджмент» під загальною редакцією В.І.Жукова, О.В.Карпова, Л.Г.Лаптєва, О.Ф.Шаброва визначає групи мотивів в мотивації професіонального самовдосконалення, які впливають на формування професійної компетентності політичного менеджера: творчо–процесуальні, соціально–ціннісні, суб'єктивно–важливі мотиви, мотиви запобігання неприємностям [9,193]. Запропонована класифікація мотивів щодо професійної компетентності управлінця у

сфері політики є цілком обґрунтованою. На нашу думку взаємозв'язок системи з оточуючим середовищем надає можливість визначити ендогенні та екзогенні мотиви, які суттєво впливають на формування політичної компетентності суб'єкта політики. До ендогенних мотивів відносяться ті, які зумовлені внутрішньою позицією суб'єкта до політичної діяльності, а саме: задоволення від власного саморозвитку; інтерес до професії політика; установка на опанування новими знаннями, вміннями, навиками у сфері політичної діяльності; бажання оптимально застосовувати інноваційні політичні технології, сучасні моделі політичного менеджменту; домагання; інтерес просування щаблями ієрархії політичної кар'єри; бажання бути конкурентоспроможним у сфері політичної діяльності; спрямованість на заохочення і винагороду. До екзогенних належать ті, які детерміновані соціальними цінностями, нормами і установками, а саме: намагання стати висококваліфікованим спеціалістом у сфері політики; почуття моральної відповідальності за власну політичну діяльність; прагнення завоювати авторитет і лідерство у державі, суспільстві, політичній організації тощо; вимогливість керівництва; вплив суспільної думки і неформальних лідерів; бажання діяти, максимально мінімізуючи можливість виникнення зовнішньої критики; усвідомлення неминучості звітів і контролю. Слід зауважити, що вищеперераховані мотиви динамічно пов'язані між собою і можуть знаходитися як у рівному, так і у підпорядкованому відношенні один до одного, можуть бути явно вираженими і чітко усвідомленими або латентними, що нарешті і визначає якісний рівень компетентності політичного суб'єкта (від аполітично–байдужого до політичного лідера) і стратегічну спрямованість його політичної діяльності.

Мотив аффіліації відображує прагнення встановлення дружніх стосунків з іншими. Для особи, політичну діяльність якої спонукає цей мотив, більш важливий емоційний комфорт, наявність команди однодумців, партнерство, почуття солідарності і захищеності, ніж контроль над іншими, влада або досягнення успіху. Розвиненість мотиву аффіліації свідчить про високий ступінь політичної компетентності суб'єкта політичної діяльності як відповідності накопиченого ним цивілізованого практичного досвіду різноманіттю навколишнього світу політики, духовну досконалість його політичної культури, ініціативне збагачення власної особистості у спілкуванні з іншими суб'єктами політичної діяльності і на цій основі в культивуванні свого стилю політичної діяльності як компетентного політика.

Мотиви політичної діяльності обумовлюють визначення мети як суб'єктивного образу бажаного результату очікуваної діяльності або дії, в тому рахунку і політичної. Мета посідає найважливіше місце у структурі політичної діяльності і її регулятивній підсистемі. Вона представляє собою ідеальний образ бажаного і очікуваного результату політичної діяльності, який повинен перейти із можливості у політичну дійсність; це модель такого майбутнього, яке буде здатним задовольняти ту чи іншу потребу, реалізувати той чи інший інтерес у політичній сфері. Як влучно відзначає К.С.Гаджиєв, висуваючи гарні на перший погляд, а то й чудові політичні цілі, не можна забувати про реалії, тим більше підганяти їх під ці реалії, бо «ідеальна мета, якою б далекою і високою вона не була, повинна належати реальному світу» [10,330]. Тому суб'єкт політичної діяльності має володіти здатністю досліджувати, оцінювати і впливати на реальні політичні процеси, що характеризує його як компетентного діяча.

Оскільки політичну діяльність можуть здійснювати різні суб'єкти (мікроактори – окремі особи, макроактори і організаційно–інстиуціоналізовані актори – парламент, уряд, органи місцевого самоврядування, політичні партії і рухи, лобістські групи тощо), то, як відзначає В.Бебик, вона повинна бути спрямована на: а) реалізацію загальносуспільних завдань (досягнення стабільності суспільно–політичної системи, її розвитку і т. ін.); б) виконання цілей і завдань колективних суб'єктів (написання законів – у парламенті, їх виконання – в уряді і т. ін.); в) досягнення власних неегоїстичних цілей (просування по службі, професійне зростання, підвищення рівня індивідуальної політичної культури і т. ін.). Саме гармонійне поєднання загальних, колективних та індивідуальних цілей якнайкраще сприяє успішній політичній діяльності, що створює загалом підґрунтя для стабільного функціонування та ефективного розвитку політичної сфери суспільства [11,258].

Цілепокладання визначається суб'єктом політики у взаємозв'язках з іншими суб'єктами та у відповідності до об'єкту політичної діяльності. Якщо цілі завдаються людині ззовні, або людина виконує одноманітну роботу, то політична діяльність має репродуктивний, нетворчий характер, і проблема цілепокладання, тобто побудови процесу визначення мети, не виникає. Рівень політичної компетентності у цьому випадку є суто обмеженим існуючими нормативами, функціоналом щодо такого виду політичної діяльності. У випадку продуктивної політичної діяльності, тим більше інноваційної, творчої діяльності, мета визначається самим суб'єктом, і процес цілепокладання, який в категоріях системного аналізу визначається як проектування, стає доволі складним процесом зі своїми етапами, методами і засобами. Здатність суб'єкта політичної діяльності правильно сформулювати сутність проблеми і визначити реальні цілі політичного розвитку, досягнення яких забезпечить органічну політичну модернізацію суспільства, є свідченням високого рівня його політичної компетентності і акмеологічної культури. Акмеологічна культура розцінюється як важлива характеристика розвитку і творчої самореалізації суб'єкта політики, особливо того, який виконує управлінські функції у сфері політичної діяльності [12,194–196]. Акмеологічна культура синтезує усі затребувані складові загальної і, зокрема політичної, культури, актуалізуючись і виявляючись відповідно до життєвої стратегії суб'єкта політики і його потреб у творчій діяльності. Політична компетентність, як ключова ланка акмеологічної культури, тут має принципово важливе значення, оскільки синтезує знання і діяльнісну підготовленість суб'єкта політики, забезпечує цілісність і результативність процесу розвитку політики.

Суб'єктивно–регулятивна підсистема визначає третю – *виконавчу* –підсистему політичної діяльності, яка включає цілісну сукупність актів дій, як основних складових окремих «діяльностей» за визначенням Леонтьєва О.М. [8,102–107], щодо здійснення мети. Процес політичної діяльності як реалізація мети, характеризується у кожному конкретному випадку своїм змістом, своїми формами і своїми специфічними методами і засобами. Але у всякому разі необхідне узгодження активності, можливостей, особливостей і обмежень суб'єкта політики з потребами і умовами політичної діяльності у загальних і конкретних випадках. Звідси виникає проблема оптимальної і неоптимальної політичної діяльності. З одного боку, ця проблема має суб'єктну наповненість як особистісно–психологічну ціну політичної діяльності суб'єкта політики. З іншого боку – об'єктну, соціально значущу, результативну наповненість

політики. Адже соціально результативна політична діяльність може бути неоптимальною з точки зору індивідуальних можливостей, ресурсів, здібностей суб'єкта політики, і навпаки. На цій підставі можна вважати політичну компетентність механізмом, який узгоджує політичну активність суб'єкта з вимогами політичного життя, формуючи індивідуальний стиль політичної діяльності як особливий, відмітний для різних суб'єктів спосіб її організації і здійснення. Політична компетентність забезпечує створення оптимальної моделі політичної діяльності, в межах якої сам суб'єкт цілісним образом інтегрує, координує, централізує всю систему своїх індивідних, психофізіологічних, особистісних можливостей і здібностей з умовами політичних ситуацій, явищ, подій і процесів. Забезпечення вимог політичної діяльності відбувається на основі саморегуляції у випадку індивідуального суб'єкта, а у випадку колективного суб'єкта, колективної діяльності – управлінням.

Якщо розглядати процес політичної соціалізації людини як комплексний вплив трьох систем за концепцією Д.Ольшанського – цілеспрямованої соціалізації, стихійної соціалізації і аутосоціалізації (самовиховання, самоосвіта) [7,153], – то саморегуляція входить як багатофункціональна складова до усіх з них. Результатом політичної соціалізації є формування певної форми політичної поведінки людини у спектрі від політичної активності як діяльності політичних суб'єктів з намаганням розвитку (або зміни) політичного (або соціально–економічного) устрою до політичної пасивності як байдужості до участі у політичному житті. У діалектичній взаємодії політичної активності і пасивності відбувається розвиток нових механізмів регуляції політичної поведінки і самого суб'єкту політики – активної, інформованої, такої особистості, що самостійно приймає рішення і несе за них відповідальність. Як підкреслює Д.М.Ольшанський, «загальний вектор розвитку процесів політичної соціалізації у сучасному світі призводить до постійної заміни традиційних механізмів суворого зовнішнього контролю за людиною на його власні, внутрішньоособистісні, самостійні регулятори політичної поведінки; врешті–решт, саме вони і є основним результатом політичної соціалізації» [7,156]. Психічна саморегуляція є одним з рівнів регуляції політичної активності людини, який виражає специфіку психічних засобів відображення і моделювання нею політичної дійсності.

Якщо саморегуляцію суб'єкта політичної діяльності представити як систему, то вона може мати таку структуру: мета діяльності, яка визначена суб'єктом політики, – модель значущих умов політичної діяльності – програма власне виконавських дій – система критеріїв успішної політичної діяльності – інформація про реально досягнуті результати політичної діяльності – оцінка відповідності реальних результатів критеріям успіху – рішення про необхідність і характер корекції політичної діяльності. Саморегуляція представляє собою, таким чином, замкнений контур регулювання політичної діяльності. Крім того, саморегуляція є процесом, носієм якого виступають різні форми відображення політичної дійсності, адекватність яких детермінується рівнем політичної свідомості, правової, політичної культури суб'єкта, його політичною освітою і інформаційною обізнаністю. Саморегуляція дозволяє суб'єкту політики, з одного боку, самовдосконалюватися, а з іншого – оптимізувати свою політичну діяльність. Суб'єкт політики в процесі саморегуляції має можливість (залежно від своїх індивідуальних особливостей) скоректувати свою політичну позицію, підвищити свій творчий потенціал щодо реалізації

політичної діяльності. Однак у будь–якому випадку саморегуляція є одним з найважливіших процесів формування політичної компетентності, оскільки визначає межі внутрішніх можливостей людини як суб'єкта предметно–практичної політичної діяльності.

Управління розглядається як процес, функція організованих систем різної природи, яка забезпечує збереження їх певної структури, підтримання режиму політичної діяльності, реалізацію програми, мети діяльності. Колективна політична діяльність неможлива без створення певного порядку, розподілу праці, встановлення місця і функцій кожної людини у колективі, які здійснюються за допомогою управління політичними менеджерами. Йдеться про політичну, професійну компетентність суб'єкта управлінської політичної діяльності. Необхідною передумовою розвитку творчого потенціалу і компетентності політичного менеджера є особливості його самореалізації в межах життєвої стратегії за такими напрямками, як самосвідомість, рефлексія, самовизначення, самооцінка, рівень домагань, смислоутворення, саморегуляція, самоорганізація часу життя і управлінської діяльності [9,168].

Четверта підсистема – *об'єктивно–результативна*, яка втілена у матеріальних і духовних продуктах, здійсненнях політичної діяльності, а також конкретно–історичній моделі політичної компетентності суб'єкта політики. Об'єктивно–результативна підсистема впливає на:

1) першу підсистему, оскільки результати політичної діяльності – це, насамперед, реалізовані у тому чи іншому ступені суспільно–політичні потреби і інтереси, і, як такі, є фундаментом для формування нових потреб і інтересів;

2) другу підсистему, тому що аналіз результатів політичної діяльності спричиняє певну корекцію образу «Я» суб'єкта політики, ідеалів, цінностей, ідей, знань і переконань, або підтверджує правильність суб'єктивної регуляції політичної діяльності;

3) третю підсистему за засобами досвіду політичної діяльності в цілому і способом втілення мети зокрема.

Таким чином, системний аналіз структури політичної діяльності дозволяє чітко визначити в ній три основних блоки компонентів, які створюють каркас загальної структури політичної компетентності, єдиної для всіх суб'єктів політики: мотиваційні (політичні потреби, цінності, настанови, експектації тощо), пізнавальні (знання, думки, судження, загальна інформованість, інтерес до політики, переконання тощо), діяльнісні (політична активність, політична поведінка, політична участь, політична позиція тощо). Саморегуляція, забезпечуючи сталі зв'язки між вищеназваними блоками, надає політичній компетентності таких якісних характеристик як гнучкість, адаптованість, інноваційність, динамічність. Виокремлені структурні блоки забезпечують виконання основних функцій політичної компетентності. По–перше, мотиваційні компоненти виконують завдання спонукання політичної поведінки і політичної діяльності – спонукальна функція політичної компетентності. По–друге, блок пізнавальних компонентів надає можливість адекватного відображення навколишнього політичного середовища і раціоналізації інформації, яка сприймається – відображувально–раціоналістична функція політичної компетентності. По–третє, діяльнісні компоненти є активним початком усього політичного процесу, формують поле цілеспрямованих дій різних суб'єктів політики, кожен з яких має власну позицію щодо становлення, функціонування, розвитку, регуляції інститутів політичної системи і

соціально–політичних норм – регулятивно–перетворювальна функція політичної компетентності.

Література

1. *Сурмин Ю.П.* Теория систем и системный анализ: Учеб.пособие. – К.: МАУП, 2003. – 368 с.

2. *Каган М.С.* Человеческая деятельность (опыт системного анализа). – М., 1974. – 328 с.

3. *Кветной М.С.* Человеческая деятельность: сущность, структура, типы (социологический аспект). – Саратов, 1974. –212 с.

4. *Леонтьев Д.А.* Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности. – М.: Смысл, 1999. – 487 с.

5. *Философский энциклопедический словарь.* – М.: Советская Энциклопедия, 1983. – 840 с.

6. *Политическая психология*: Учебное пособие для вузов / Под общей ред. А.А.Деркача, В.И.Жукова, Л.Г.Лаптева. – М.: Академический Проект, Екатеринбург: Деловая книга, 2001. – 858 с.

7. *Ольшанский Д.* Политическая психология. – Спб.: Питер, 2002. – 576 с.

8. *Леонтьев А.Н.* Деятельность. Сознание. Личность. – М.: Политиздат, 1977. – 304 с.

9. *Политический менеджмент*: Учебное пособие / Под общей ред. В.И.Жукова, А.В.Карпова, Л.Г.Лаптева, О.Ф.Шаброва. – М.: Изд–во Института психотерапии, 2004. – 944 с.

10. *Гаджиев К.С.* Политическая наука: Учебное пособие. – 2–е изд. – М.: Междунар. отношения, 1995. – 400 с.

11. *Бебик В.М.* Політологія для політика і громадянина: [Монографія]. – К.: МАУП, 2003. – 424 с.

Лепская Н.В. Политическая компетентность субъекта политики в структуре политической деятельности

Исследуется сущность политической компетентности субъекта политики в методологическом поле системного анализа структуры политической деятельности; рассматривается модель подсистем и структурных элементов политической деятельности. Определяются основные блоки компонентов структуры политической компетентности и их функции.

Ключевые слова: *политическая деятельность, политическая компетентность, субъект политики.*

Lepska, N.V. Political competence of actor of policy in the political activities structure

The main idea of explores is the essence of the political competence of the actor of policy in the methodological field of system's analysis of the political activities structure; considered model of subsystems and structure's elements of the political activity. Provided basic blocks and functions of the structure's components of the political competence.

Keywords: *political activity, political competence, actor of policy.*

УДК 329–028.42(075.8)

Погребенник О.І.

Організаційна структура як функціонувальна складова політичних партій

Розглядаються особливості впливу організаційної структури на функціонування політичних партій. Піднімається питання специфіки такого впливу у тоталітарних та демократичних політичних партіях. Розкривається вплив організаційної структури на функціонування українських політичних партій.

Ключові слова: *організаційна структура політичних партій, артикуляція та агрегація інтересів громадян.*

Організаційна структура будь–якої політичної партії відображає не лише особливості її функціонування, а й виражає її сутність. Через дослідження організаційної структури можна визначити як мету створення партії, так і методи її політичної діяльності. Дослідження організаційної структури політичних партій вже давно створило новий «структурний» напрямок розвитку «партології» у зарубіжних країнах. Дослідники здійснюють порівняльний аналіз організаційних структур різних політичних партій, визначають роль їх окремих складових, вивчають значення рядового члена у сучасних політичних партіях тощо.

Серед вітчизняних науковців, які у своїх дослідженнях торкались проблеми організаційної структури політичних партій можна назвати: С.Бабикіну, Л.Гонюкову, К.Диканя, А.Зельницького, В.Мейтуса, М.Обушного, М.Примуша, А.Романюка, П.Удовенка, Ю.Шведу та ін. Поміж російських дослідників слід виділити: Н.Желєзняка, М.Корнєва, В.Ляпаєву, В.Скоробагатько, В.Снитко, В.Чиркина, Ю.Юдіна тощо. Значно більше досліджень, що розглядали проблему організаційної структури політичних партій було проведено зарубіжними дослідниками: Л.Андерсоном, Е.Апплетоном, Т.Барбоні, Л.Бартелзом, В.Бейзеном, Ж.Блонделем, Ш.Бовлером, І.Буджом, М.Вайнером, М.Вебером, Дж.Л.Гібсоном, Дж.К.Гріном, Р.Дарендорфом, М.Джамелем, К.Джандою, Т.Донаваном, Дж.Елдрічем, З.Еньєді, Д.Каролом, Р.К.Карті, К.Квайлі, Х.–П. Кліндженрманом, П.Котером, Р.Купом, Дж.Е.Лейлі, Д.Лісом, Р.Маккензі, Р.Міхельсом, Д.Мейхю, Л.Олівером, М.Острогорським, Л.Паламбаром, Г.Пелінгом, Дж.Річлі, Б.Трішем, Е.Уеллхофером, Д.Уілсоном, Ф.Фошер–Кінг, С.Хантінгтоном, Д.Хенінгом, П.С.Херрнсоном, Т.Цвартцом, Р.–Ж.Шварценбергом тощо.

Переважна більшість проведених досліджень у даній галузі опосередковано торкається проблеми впливу організаційної структури на функціонування політичних партій. Це відбувається в контексті вивчення

окремих складових організаційної структури політичних партій та їх впливу на внутрішньопартійну демократію, на соціальну інтеграцію, процес політичної соціалізації; проблем правової регламентації організаційної будови політичних партій; дослідження їх функціонування у політичних системах суспільства тощо. Не дивлячись на велику кількість досліджень даного предмету, чітко не встановлено яку ж роль відіграє організаційна структура у функціонуванні політичних партій.

Вище вказана невирішена наукова проблема зумовила мету даної статті, що полягає у визначенні особливостей впливу організаційної структури на функціонування політичних партій та аналізі організаційної структури українських політичних партій із з'ясуванням її впливу на функціонування інституту загалом..

Серед підходів, запропонованих М.Дюверже, до класифікації політичних партій за організаційною структурою найбільш узагальненим є поділ партій на тоталітарні та демократичні.

Тоталітарною є політична партія, організаційна структура якої побудована таким чином, щоб проникати у всі сфери життя своїх членів, тому вона за своїм походженням, як правило, є масовою та будується на основі прямої причетності. Тоталітарна партія засновується «на базі ланок чи міліції, вертикальних зв'язків, жорсткої інтеграції та централізації: комуністичні та фашистські партії ілюструють цю кореляцію самим переконливим чином» [1,170].

Демократичною ж є політична партія – організаційна структура якої будується на принципах колегіальності, виборності, представництва, її члени є вільними і присвячують партійному життю стільки часу скільки вважають за потрібне, тому вона за своїм походженням може бути як масова так і кадрова, як пряма так і непряма.

Демократичні політичні партії є дуже різноманітні за своїм характером. Тому в їх межах на основі особливостей організаційної структури можна виділити дві моделі: континентально–європейську та англо–американську. Континентально–європейські – це політичні партії в організаційній основі яких лежить певна об'єктивна спорідненість членів (географічна, соціальна, релігійна та ін.) тому вони часто виникають як масові, централізовані структури. Англо–американські ж політичні партії утворюються на основі інтересу (матеріального, духовного чи ін.) в силу чого мають кадровий характер походження та є децентралізованими [1].

До основних ознак організаційної структури тоталітарних політичних партій належать:

– базові елементи у формі воєнізованих формувань (партійна міліція) чи ланок;

– технократичний або мілітарно–вождистський тип партійного апарату;

– вождистський тип партійного керівництва та наявність середнього прошарку керівників – технократів;

– принципи організаційної діяльності: демократичного централізму, – підкорення меншості більшості, жорсткої дисципліни, ієрархічної мілітаризації, фюрерства та антиколегіальності, призначуваності на посади, елітарності членства тощо;

– верховенство влади номінально належить колегіально– представницькому органу, а фактично перебуває в руках замкнено– координаційного

комітету та його голови, або уся повнота влади – прямо перебуває в руках вищого партійного керівника та передається ієрархії вищих начальників;

– членство жорстко фіксується і є індивідуальним.

Тоталітарні політичні партії використовують переважно політичних інструментів впливу на функціонування своєї оргструктури. Тобто, такі механізми, які направлені на реалізацію владних відносин, а не на захист права, серед яких: проведення партійних чисток; створення системи особливих морально–поведінкових норм; запровадження партією системи винагород за активну діяльність, що виражається і у просуванні по службовій драбині; унеможливлення існування інших політичних партій та здійснення гонінь проти осіб, що не підтримують офіційної ідеології тощо.

Натомість, основними ознаками організаційної структури демократичних англо–американської та континентально–європейської моделі політичних партій є:

– базові елементи у формі комітетів (англо–американські) та секцій (континентально–європейських);

– партійний апарат у континентально–європейської моделі партій може мати олігархічний чи аристократичний характеру, але у більшості випадків є бюрократичним, а у англо–американських – плебісцитарного чи мережевого;

– партійне керівництво становлять партійні боси в англо-американських, а у континентально–європейських – відомі політики;

– членство в англо–американських політичних партіях на відміну від континентально–європейських є нефіксованим, в обох моделях допускають як індивідуальне, так і колективне членство;

– надання верховенства влади – колегіально–представницьким (з'їзд, збори, конференція) центральним органам у континентально–європейських демократичних партіях, а у англо–американських – замкнено–координаційним (комітет, клуб, кокус), також, у обох моделях, як правило, існують органи контролю та партійної юстиції;

– серед принципів організаційної діяльності виділяється принцип демократизму внутрішньо–організаційних відносин, виборності посад, колегіальності, представництва, вільного і добровільного членства тощо.

Демократичні політичні партії, на відміну від тоталітарних, використовують більшою мірою правові інструменти оргструктури, які направлені на забезпечення реалізації права (лібералізація партійного членств; посилення автономії місцевого самоврядування в державі та надання йому ширших повноважень при організації і проведенні виборів, що сприяє децентралізації оргструктури; зміна виборчої системи (М.Дюверже наголошує, що мажоритарна система загалом, сприяє децентралізацій організаційної структури політичних партій, а пропорційна – централізації); запровадження внутрішньопартійних виборів офіційного кандидата(тів) від політичної партії (англо–американські політичні партії) тощо) [2].

Особливості організаційної структури відображаються на функціонуванні політичної партії загалом. Так, наприклад, організаційна структура демократичних політичних партій англо–американської моделі:

– спрямовує політичні партії переважно на електоральну діяльність;

– сприяє меншій інтенсивності політичної соціалізації індивіда порівняно з континентально–європейською моделлю партій: тому, що

процес політичної соціалізації проходить опосередковано через мережу базових об'єднань;

– ставить в основу політичного рекрутування якість, а не кількість;

– в основу агітаційної діяльності ставить систему «розподілу посад»;

– підготовка кадрів здійснюється не в середині самої партії, а шляхом призначення на публічно–політичні посади.

Натомість, організаційна структура демократичних політичних партій континентально–європейської моделі здійснює такий вплив на їх функціонування:

– стимулює як ідеологічну, так і електоральну діяльність;

– виступає безпосереднім інститутом політичної соціалізації, яка проходить значно інтенсивніше ніж в англо–американських політичних партіях;

– політичне рекрутування більшою мірою обумовлюється кількісним підходом;

– боротьба партії за оволодіння державною владою більшою мірою ґрунтується на соціально–економічних обіцянках;

– підготовка кадрів проходить в середині самої партії.

Таким чином, дослідивши особливості організаційної структури демократичних та тоталітарних політичних партій можна виділити ряд основних відмінностей впливу організаційної структури на їх функціонування:

По–перше, у тоталітарних політичних партіях організаційна структура спрямована на реалізацію державної політики (так як партія фактично перетворюється на державний апарат), тоді як у демократичних політичних партіях вона лише бере участь у формуванні державного апарату: шляхом постачання кадрів.

По–друге, тоталітарні політичні партії здійснюють контроль над суспільством та індивідом, так як побудовані таким чином, щоб проникати в усі сфери життя особи; натомість демократичні – обмежуються як правило політичною сферою життя свого члена.

По–третє, розгалужена та вбудована в державний апарат організаційна структура тоталітарних політичних партій в умовах однопартійності робить політичну партію інститутом загальної політичної соціалізації; тоді як у демократичних політичних партіях вона спрямована на соціалізацію лише власних членів [3].

По–четверте, у демократичних політичних партіях організаційна структура побудована на основі принципів демократизму, колегіальності, виборності тощо сприяє політичному представництву соціальних інтересів; тоді як централізована, ієрархічна, мілітаризована організаційна структура тоталітарних партій захищає інтереси специфічної касти партійних функціонерів (технократів).

По–п'яте, організаційна структура демократичних політичних партій сприяє тому, що розробка політичних доктрин, програм, вибори кандидатів на публічно–політичні посади тощо проходять на конкурентно–дискурсивній основі; тоді як у високо централізованій тоталітарній політичній партії вони задаються зверху і лише формально можуть бути оформлені у вигляді думки низів.

Організаційна структура здійснює вагомий вплив на їх функціонування, що проявляється у різноманітних сферах діяльності політичної партії. Загалом можна виділити дві основні функції політичних партій,

ступінь реалізації яких свідчить про рівень розвитку їх організаційної структури: агрегація та артикуляція інтересів громадян [4]. По–перше, агрегація – це діяльність внутрішньопартійних інститутів, в результаті якої політичні вимоги громадян–членів партії синтезуються у політичні програми. Агрегація інтересів залежить від ефективності функціонування внутрішньопартійних інститутів: з'їздів (зборів, конференцій), первинних осередків, контрольно–ревізійних органів тощо. Показником такої ефективності виступає рівень фактичного виконання цими інституціями покладених на них функцій.

По–друге, функція артикуляції становить собою механізми за допомогою яких виражаються інтереси громадян–членів партії. Останні в першу чергу пов'язані з реалізацією внутрішньопартійної демократії, що виражається у формі забезпечення принципів «делегування» та «представництва». Таким чином артикуляція інтересів громадян залежить від налагодженості горизонтальних та вертикальних зв'язків в організаційній структурі політичної партії. Найважливішим показником артикуляції інтересів є «представництво», що виражається як у просуванні по внутрішньопартійній ієрархії, так і у висуненні кадрів до органів державної влади та місцевого самоврядування.

Такий вплив можливий за рахунок власне внутрішніх функцій організаційної структури, які вона виконує у політичних партіях. Саме вона забезпечує досягнення результатів діяльності партій (отримання підтримки населення на виборах, реалізація політики (у разі приходу партії до влади), формування курсу та програми партії тощо), на відміну від господарських товариств, підприємств, установ, організаційна структура яких виконує виключно управлінську функцію і не приймає участь у процесі виробництва. Таким чином, технологія виробництва товарів та послуг прибутковими організаціями не пов'язана з їх організаційною структурою. Організаційна ж структура політичних партій сама є технологією виробництва продуктів їх діяльності.

Відповідно до узагальнених критеріїв, що вимірюють силу організаційної структури політичної партії, виділених К.Джандою, Е.Уеллхофером та Л.Андерсоном організаційна структура українських політичних партії загалом є слаборозвиненою, так як :

По–перше, політичні об'єднання відрізняються нетривалим існуванням. Це зумовлено тим, що інститут «політичні партії» в Україні є молодим. Партіям притаманний високий ступінь залежності від власних лідерів і, як правило, вони характеризуються низьким рівнем стабільності, через велику кількість перетворень: злиття, вихід (розкол), виділ тощо.

По–друге, результати виборів до парламенту на пропорційній основі у 1998, 2002, 2006 та 2007 роках демонструють невисокий рівень електоральної стабільності українських політичних партій: так, наприклад, за десть років в усіх чотирьох випадках у парламенті була представлена лише одна КПУ (хоча отриманий нею відсоток впав з 39% до 5%); взагалі вибули з боротьби за прохідні місця такі політичні партії, як Партія Зелених (8% на виборах у 1998 р.), СДПУ(о) (5 % на виборах у 1998 р.), ПСПУ (6 % на виборах у 1998 р.), СПУ (9 % на виборах у 2006 р.) тощо. Різкі перепади результатів на виборах притаманні більшості парламентських партій (блоків партій) БЮТ, Наша Україна – Народна самооборона тощо. Тим не менше, відносну стабільність, з перепадом не більше 4–ох %, протягом двох останніх виборів демонструють Партія Регіонів та КПУ (хоча і це

не може виступати об'єктивним показником так як вибори відбувались протягом двох років підряд).

По–третє, рівень фактичної реалізації внутрішньопартійних принципів організаційної структури є низьким. Наприклад, слабо реалізується принцип представництва, зафіксований у статутах більшості політичних партій України. Про це свідчить низький рівень територіальної представленості у партійних виборчих списках до Верховної Ради. Так, часто слабо представленими у парламенті є навіть ті області, у яких політична партія набрала більшість голосів: БЮТ – по одному представнику від Вінницької, Житомирської, Чернівецької, Івано–Франківської, Сумської, Тернопільської областей та жодного – від Чернігівської; Партія Регіонів – по одному представнику від Миколаївської та Одеської областей тощо.

По–четверте, ступінь дотримання правил кадрової політики, що виражається через обрання кандидатів залежно від їх впливовості у партії теж є невисоким: що стосується членів по праву (відомих політиків від партії), то вони представлені у партійних списках повною мірою, але партійні функціонери, які в умовах сильної організаційної структури становлять кадрову основу партії, фактично не потрапляють до прохідних місць виборчих списків.

Так, наприклад, серед народних депутатів від БЮТ лише три голови місцевих партійних організацій та три керівники центрального апарату партії, від КПУ представлено два секретарі місцевих організацій, а від Партії Регіонів – взагалі жодного. Разом з тим, багато безпартійних стає народними депутатами від партій. Наприклад, їх кількість у фракції БЮТ становить 25 чоловік з 156–ти депутатів, у Партії Регіонів – 17 з 175–ти і, навіть, у КПУ – 2 з 27–ми тощо.

По–п'яте, рівень ідентифікації громадян з політичними партіями та їх статус у суспільстві стабільно падає, про що свідчать результати соціологічних досліджень. Так, наприклад, проведене у листопаді 2008 року дослідження Gesellschaft f r Konsumforschung Ukraine (GFK) з'ясувало, що рівень довіри громадян до політичних партій впав з 8,4% у 2007 році до рекордно низьких 4,6% у 2008.

По–шосте, невисоким є рівень внутрішньопартійної узгодженості – відповідності між загальнопартійними установками та поведінкою окремих членів. Так, загальновідомими є непоодинокі випадки виходу з політичних партій депутатів, які пройшли від них до органів державної влади та місцевого самоврядування, відмови депутатів скласти мандати на противагу рішенню фракції, торгівлі голосами тощо.

По–сьоме, не високим є рівень внутрішньої інкапсуляції – здатності партійних підрозділів максимально охоплювати повсякденну активність своїх членів. Політичні партії, як правило, активізують власну діяльність під час виборчого процесу [5;6;7].

Організаційна структура політичних партій є важливою складовою, що прямо впливає на їх функціонування. Вона забезпечує досягнення результатів їх діяльності (отримання підтримки населення на виборах, реалізація політики (у разі приходу партії до влади), формування курсу та програми партії тощо). Організаційна структура впливає на переважну більшість функцій партій в політичній системі суспільства. В першу чергу йдеться про функції агрегації та артикуляції інтересів громадян.

До того ж особливості вище вказаного впливу залежать від того до якого типу належить сама політична партія. Так тоталітарним і демократичним партіям притаманний свій специфічний вплив.

Організаційна структура сучасних політичних партій України є слаборозвиненою, ще не могло не відобразитись і на їх функціонуванні. Таким чином, політичні партії України фактично не виконують своїх основних функцій, окрім: боротьби за політичну владу та, деякою мірою, політичної соціалізації [8]. До того ж, «кишенькові» або «технічні» партії, що становлять переважну більшість від їх загальної кількості, не здійснюють навіть ці функції. За відсутності у політичної партії реальної соціальної бази неможлива агрегація та артикуляція суспільних інтересів. Політичні партії, використовуючи технології масової маніпуляції, в основі яких лежить популізм та реклама, відійшли від вироблення політичного курсу та розробки реальних програм розвитку держави і суспільства. На відміну від сучасних, перші українські політичні партії (кін. XIX – поч. XX ст.), що мали значно розвиненішу організаційну структуру, виконували функції політичного рекрутування, розробки ідеології, формування громадської думки тощо. Єдине, що за відсутності власної державності вони не могли брати участь у формуванні й діяльності всіх ланок державного апарату. До того ж їх діяльність часто була взагалі нелегальною.

Дослідивши організаційну структуру сучасних українських політичних партій, можна виділити такі її особливості:

– мала роль відводиться місцевим партійним організаціям, що сприяє централізації оргструктури та загалом призводить до її послаблення;

– відсутність, як правило, політичної відповідальності, що сприяє переходу політиків з однієї партії до іншої, унеможливлює елементарний контроль партії над власними політиками;

– побудова партії згори вниз – передбачає виникнення «кокусів» (замкнених партійних комітетів, що складаються з невеликої групи керівників) та концентрації влади в руках «членів по праву» (тобто вже відомих політиків);

– формальність фіксованого членства, що дозволяє бути членом багатьох партій одночасно;

– слабкий державний контроль за виборчим процесом та фінансовою діяльністю партій – породжує купівлю прохідних місць у партійних виборчих списках, що загалом послаблює організаційну структуру;

– фактична відірваність партій від третього сектора (громадських організацій), що, зокрема, зумовлено слабкістю останнього – призводить до обмеженості організаційної горизонталі та не сприяє масовості партій;

– політизація бізнесу, що ускладнює процес формування професійних політиків – не лише породжує корумпованість партій, а й фактично руйнує основоположні принципи цього інституту.

Література

1. Дюверже М. Политические партии / Морис Дюверже; Пер. с франц. Зимина Л.А. – [Изд. 3–е.]. – М.: Академический Проект; Королев, Парадигма, 2005. – 544 с.

2. Зульцбах В. Основы образования политических партий / Вальтер Зульцбах; [пер. с нем. И.Гилярова]. – М.: Европа, 2006. – 306 с.

3. Panebianco A. Political Parties: Organization and Power / Angelo Panebianco/ New York : Cambridge University Press, 1988. – 318 p.

4. Шведа Ю.Р. Теорія політичних партій і партійних систем / Шведа Юрій Романович / Львівський національний ун–т ім. Івана Франка. – Львів: Тріада плюс, 2004. – 528 с.

5. Janda K. Comparative Political Parties: Research and Theory / Kenneth Janda // Political Science: The State of the Discipline II Washington, D.C.: American Political Science Association, 1993. – Chapter 7. – P.163–191.

6. Wellhofer S. The effectiveness of party organization: a cross–national. Time–Series Analysis / Spencer E. Wellhofer // European Journal of Political Research, 1972. – № 7. – С.205–214.

7. Andersen L. Third Parties in Historical Perspective / Andersen Lisa // Paper presented at the annual meeting of the The Midwest Political Science Association, Palmer House Hilton, Chicago, Illinois, 07.04.2005 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.allacademic.com/meta/p85897_index.html

8. Шляхтун П.П. Конституційне право України: підручник / Шляхтун Петро Панасович /. – К. : Освіта України, 2008. – 592 с.

Погребенник О.И. Организационная структура как функциональная составная политических партий

Рассматриваются особенности влияния организационной структуры на функционирование политических партий. Поднимается вопрос специфики такого влияния в тоталитарных и демократических политических партиях. Раскрывается влияние организационной структуры на функционирование украинских политических партий.

Ключевые слова: *организационная структура политических партий, артикуляция и агригация интересов граждан.*

Pogrbennyk, O.I. Organisational structure as a functional component of political parties

Review of peculiarities of influence exerted by an organisational structure upon political parties' functionality. An issue of specifics of such influence in totalitarian and democratic parties is raised. Revealed is the influence of an organisational structure upon functionality of Ukrainian political parties.

Key words: *organisational structure of political parties, articulation and aggregation of public interests.*

УДК [329: 321.7] (477)

Шкуренко К.О.

Проблеми та особливості фінансування політичних партій України та їх фінансової діяльності

Висвітлюються питання фінансування та фінансової діяльності політичних партій в Україні.

Ключові слова: *фінансування політичних партій, фінансова діяльність, демократизація.*

Вивчення проблем фінансування політичних партій та їх фінансової діяльності знайшло своє відображення в багатьох працях вітчизняних та зарубіжних авторів. Проте, актуальність дослідження цих проблем не зменшується.

Однією з умов політичної стабільності держави є успішна розбудова та ефективне функціонування політичних партій, які мають забезпечувати існування ринку ідей, широкої громадянської участі та політичної відповідальності. Політична реформа сприяла впровадженню цих принципів. Саме парламентські партії формують коаліційну більшість, уряд та опозицію і, таким чином, є головними учасниками політичного процесу.

Демократизація політичних партій України пов'язана з проблемою правового врегулювання фінансової бази їх діяльності. Як вважає М.Примуш, це обумовлено «головним чином, особливою складністю конституційного механізму демократії та його основних інститутів, таких як політичні партії, вибори, представницькі установи, чия ефективна діяльність вимагає все більш зростаючих витрат» [1,131]. Сучасні могутні партії вимагають розгалуженого постійного апарату, установи власних освітніх і дослідницьких інститутів і фондів, видавництв, засобів масової інформації тощо. Тому в сучасній демократії зв'язок грошей і політики реалізується в основному через політичні партії, які виконують основну роль в організації і здійсненні державної влади.

Л.Янг виділяє низку вимог щодо ефективного регуляторного режиму, який керує політичним фінансуванням. По–перше, реалізація принципу звітності, який передбачає відповідальність партій за свої дії та дії від їх імені. По–друге, прозорість щодо джерел надходження коштів та витрат політичними партіями. По–третє, відкритість фінансування партій буде сприяти реалізації принципу непідкупності, тобто обмеження надмірного впливу на прийняття політичних рішень. І, по–четверте, принцип рівності передбачає, що для всіх партій мають діяти однакові процедури та правила, тому, за визначенням, ніхто не може мати переваг, зокрема фінансових [2,13–14].

Політики та експерти щодо питання запровадження державної фінансової підтримки політичних партій прогнозують низку позитивних соціально–економічних, політичних та інших наслідків. Зокрема, на їх думку, запровадження сприятиме:

- підвищенню суспільного контролю над державою внаслідок підвищення ролі опозиційних політичних партій, появи інституту партійної відповідальності за діяльність парламенту, уряду тощо. Крім того, виборці, віддаючи перевагу тій чи іншій партії, тим самим висловлюватимуть підтримку відповідному політичному курсу, що також є однією з форм взаємодії громадянського суспільства та держави;
- зростанню кількості «ідеологічних партій», визначальною характеристикою яких є їхні програмні положення, а не членство в них відомих політичних діячів тощо. Наявність у партії самостійного джерела для забезпечення її існування дозволить їй зосередити увагу на пропагуванні та втіленні у життя своїх програмних положень;
- підвищенню якості державних рішень. Зростання ролі політичних партій призведе до посилення їхньої участі в процесі формування державних органів та державної політики. Це у свою чергу сприятиме консолідації зусиль законодавчої та виконавчої гілок влади щодо досягнення спільної мети. До підвищення якості державних рішень спонукатиме і командна (партійна) відповідальність за втілювану державою політику;
- запобіганню соціальним та іншим конфліктам у суспільстві завдяки перенесенню їх у сферу міжпартійних діалогів та міжпартійної конкуренції;
- підвищенню рівня політичної культури та політичної свідомості громадян;
- підвищенню прозорості партійних фінансів [3].

На наш погляд, Закон про фінансування державою статутної діяльності політичних партій України – це значний крок уперед в оздоровленні ситуації, пов'язаної з використанням фінансових коштів в політичній діяльності і контролю за цим процесом.

В той же час, зазначений закон передбачає державне фінансування статутної діяльності лише партій (окрім витрат на виборчі компанії), які подолали на виборах прохідний бар'єр до парламенту. На нашу думку, це створює ненормальну ситуацію, коли партії, що перемогли на виборах, отримують підтримку держави, а ті партії, які не дотягли до прохідного бар'єру, її позбавляються. Поза сумнівом, державна підтримка всіх політичних партій в Україні неможлива. Але партії, які на виборах отримали не менше 1% голосів виборців, а це складає декілька мільйонів виборців, також повинні отримати відповідне державне фінансування. Інакше, штучно створюються умови для постійної присутності в партійній системі країни одних і тих же партій, і закривається доступ до неї їх опонентів. Про демократичну конкуренцію партій тут говорити не доводиться.

З метою забезпечення трансформації українських партій в працездатні, відповідні стандартам демократії, масові організації, що мають дієві регіональні партійні структури, на нашу думку, в Закон про державне фі-

нансування партій необхідно ввести положення, згідно з яким дві третини отриманого фінансування партії зобов'язані направляти на організацію діяльності своїх регіональних структур. Така ж норма повинна стосуватися і всіх інших джерел партійного фінансування.

У багатьох розвинених демократичних країнах партії мають могутні аналітичні наукові центри і активно займаються розробленням альтернативних програм розвитку країни, партійних законопроектів тощо. На нашу думку, така діяльність партій повинна отримати необхідну фінансову додаткову підтримку держави, внаслідок того, що вона має не лише партійний, але і державно значущий характер.

Головним недоліком Закону про фінансування політичних партій України є відсутність в ньому механізму, що здійснює і контролює фінансування політичних партій з боку різних бізнес–структур. Серйозні фінансові потоки, які цими каналами йдуть до партій, фактично залишаються поза державним контролем і породжують негативні наслідки у вигляді антидемократичного зрощення партій і бізнесу, корупції.

Існує пряма залежність між організаційною структурою партії, системою її фінансування та характером внутрішньої та зовнішньої діяльності партії. Нелегітимна система фінансування партії логічно призводить до недемократичного характеру її внутрішньої організації, висуває у партійне керівництво або людей, які перебувають під впливом бізнес–структур, або самих бізнесменів, які прагнуть через партію потрапити до влади. Таким чином, через партійні інституції відбувається зрощення бізнесу та політики і формується олігархічна система. Деформується призначення партії, як політичного інституту. Він вже не стільки спрямовує свою діяльність на представлення та захист інтересів виборців, скільки на задоволення запитів своїх фінансових спонсорів. Виборці, таким чином, із суб'єкта влади перетворюються на реципієнтів виборчих технологій, які використовуються тимчасово, лише під час виборчих кампаній. Подальша орієнтація на електорат партією умовна і продиктована лише, у кращому випадку, прагненням зберегти його прихильність до наступних виборів. Система партійного фінансування так само прямо впливає і на стан внутрішньої демократії. Якщо партія практикує внесення кандидатами значних сум до фонду партії на проведення парламентських та місцевих виборів – політика стає діяльністю майже виключно лише заможних людей, які, пройшовши до Верховної Ради та рад депутатів місцевого рівня, або делеговані партією до виконавчої влади, мають накопичувати кошти для проведення наступної виборчої кампанії, що, в свою чергу, стає додатковим стимулом для корупції [4,177–178].

Проблема позабюджетного фінансування політичних партій України є однією із закритих проблем їх функціонування.

Тоді як витрати на утримання апарату і діяльність регіональних партійних структур фактично є мінімальними в структурі партійних бюджетів, одночасно відбувається різке зростання витрат на проведення партіями своїх виборчих компаній. Політичні експерти вважають, що фінансуванням українських партій займаються переважно представники великого бізнесу. За словами О.Донія, «суспільство ще не повністю усвідомлює ті зміни, які відбуваються в українській політиці. Буржуазія

де–факто скуповувала українські партії. Наступний етап – це диктування умов діяльності політичних партій бізнесом» [5].

Аналогічної точки зору дотримується і М.Погребінський, який відмічає, що «у українських партій, які претендують на подолання 3%–го бар'єру, є прямо в списку представники бізнесу, які й несуть основну фінансову вагу фінансування передвиборних компаній. Я не маю достовірної інформації, що певні позиції в різних списках різних партій продавалися, але, швидше за все, це насправді так... Я вважаю, що здебільшого фінансування здійснюється за рахунок бізнесменів – учасників списків партій» [5].

Як зазначає відомий дослідник М. Пінто–Душинський, суть «фінансової проблеми» виборів найчастіше вбачається у такому:

– політичні кампанії по всьому світу стають дедалі дорожчими;

– зростання витрат на проведення агітаційних заходів відбулося переважно завдяки поширенню телебачення;

– отримання достатньої кількості «чесних грошей», особливо за допомогою членських внесків, є неможливим для більшості кандидатів та партій;

– у світовій практиці сфера політики дедалі більше спирається на окремих заможних осіб, які можуть дозволити собі оплатити витрати на проведення власної виборчої кампанії; на пожертви компаній (фірм); на нелегальні готівкові кошти або навіть на приховані іноземні надходження;

– існуюча сьогодні практика фінансування виборчих кампаній сприяє корумпованості політиків, оскільки останнім після свого обрання доводиться «розраховуватися» з тими, хто фінансував їхні кампанії [6].

Перелічені фактори зумовлюють непрозорість та корумпованість політичного процесу в цілому та виборів зокрема, провокують фальсифікацію та спотворення результатів волевиявлення громадян тощо. Наведені положення не безспірні. Однак вони дають уявлення про ключові аспекти проблеми.

Не є секретом, що реальні витрати, які здійснюють провідні політичні партії України на організацію своєї діяльності, в меншій мірі відповідають декларованій ними офіційній статистиці. Це дозволяє партійній верхівці практично одноосібно розподіляти вилучені партійні кошти, що створює сприятливий ґрунт, в умовах відсутності будь–якого контролю, для різних зловживань. Перетворення партійної діяльності в партійний бізнес, в організацію акціонерного суспільства закритого типу суперечить партійної демократії. Правове обмеження такої діяльності не лише бажане, але й необхідне.

Проблема фінансової діяльності партій в аспекті доходів і витрат має отримати своє законодавче оформлення. Ця діяльність повинна стати відкритою, прозорою, схильною до контролю і покарання за її порушення. На нашу думку, фінансова діяльність партій повинна здійснюватися через банківські рахунки, а всі партійні доходи і витрати повинні відображатися на відповідних сайтах партій. Фінансові звіти партій повинні широко висвітлюватися в ЗМІ. Інформаційним приводом для такого висвітлення повинні бути і факти порушень партіями, з точки зору закону, своєї фінансової діяльності. Необхідна і законодавча основа для покарання партій

за факти таких порушень. Злісні порушення цих законодавчих норм, які деформують демократичний характер рівної і конкурентної боротьби партій за владу, може виражатися і в рішеннях Центральної Виборчої Комісії про недопущення таких партій до участі у виборах.

Цілком зрозуміло, що лише державне фінансування партій і партійні внески не в змозі забезпечити існування потреби партійної діяльності. Тому питання про партійне спонсорство є актуальним, але воно повинне так само мати цивілізований і законодавчий характер. А.Вешняков відмічає, що «в деяких країнах існує практика, коли фінансувати партії разом з державою можуть спонсори, але не більше тієї суми, яку дає держава» [7]. Знову ж таки, цей процес повинен бути прозорим, розкривати джерело фінансування і не здійснюватися за допомогою наявних коштів.

Найбільш небезпечною, на наш погляд, антидемократичною тенденцією в розвитку партійного будівництва в Україні стала тісна взаємодія партій з великим українським бізнесом в особі олігархічних фінансово–промислових груп. А.Кулік так характеризує цей процес: «Відбувається активне взаємопроникнення економічних і політичних еліт. Представники фінансово–промислових груп безпосередньо входять до вищих політичних і управлінських структур, політична еліта входить до бізнесу, фінансовий капітал вільно конвертується в політичний і навпаки» [8,52]. Цілком відверто про це заявляє А.Пахарєв, що до «політичних партій ліберального напряму можна віднести всі партійні структури, які створювалися у владних кабінетах, формувалися сучасними українськими олігархами, виникали... за гроші фінансово–промислових кіл» [9,28]. Недостатній розвиток інституту партій формує і відповідне ставлення до них з боку фінансово–промислових груп, які розглядають партії виключно як технологічні передвиборні проекти і інструмент лобіювання своїх інтересів. Як указує В.Фесенко, значна «частина політичних партій, які виникли в Україні останніми роками, є своєрідними бізнес–проектами, політичними відгалуженнями підприємницьких структур» [10,219]. Тому в багатьох роботах зустрічається думка, яку можна приймати як жарт, про те, що відносно багатьох політичних діячів не можна визначити, інтереси яких соціальних груп вони відстоюють і виражають.

У всіх демократичних країнах політичні партії, завжди так чи інакше виражають інтереси різних груп вітчизняного капіталу. Це є звичайним явищем, що не викликає будь–яких питань. Небезпекою є ситуація, коли партії «приватизуються» великим капіталом і починають виражати переважно лише його інтереси, ігноруючи в той же час інтереси значної частини народу. Ненормальним для демократії є безпосередня присутність і участь великого капіталу в самій політиці, яка спостерігається в Україні. Якщо політична конкуренція партій в боротьбі за владу буде лише боротьбою грошових мішків, а не ідей і програм, які відображають, перш за все, інтереси народу, то така конкуренція не має нічого спільного з демократією. Підтримка партій бізнесом допустима, але вона повинна регулюватися правовими механізмами. У зв'язку з цим А. Дергачов відмічає, що, починаючи з 2000 року, все більш очевидним стає невідповідність між ресурсами, закумульованими окремими партіями, і рівнем реальної підтримки їх населенням. У цьому плані можна говорити про паралельне

існування публічного і тіньового потенціалу партій і про тенденцію посилення ролі останнього [11,12–13].

Враховуючи, що Україна не має багатовікових політичних традицій існування партій та парламентаризму, мають місце негативні тенденції, успадковані з уявлень про партійне улаштування та діяльність радянських часів, необхідно орієнтуватися на досвід у цій сфері, який надбали західні країни.

Для подолання зазначених негативних тенденцій у розвитку партійної системи необхідно здійснити ряд заходів, пов'язаних із внесенням змін у чинне законодавство України, зокрема:

1. Узаконити процес подання та публікації річних фінансових звітів партій;

2. Річні фінансові звіти партій повинні мати за складові відомості про джерела та кошти, які надходили на рахунки політичних партій, про витрати цих коштів, відомості про займи, які зроблені партіями;

3. Для запобігання відмивання через партійні рахунки грошей та фінансування партії із заборонених джерел суми пожертвувань мають оформлюватися письмовою угодою згідно чинного законодавства України;

4. Необхідно визначити коло суб'єктів фінансового контролю для здійснення цих функцій про фінансову діяльність партії і під час виборів і у міжвиборчий період;

5. Встановити ефективні санкції за порушення правил щодо фінансування політичних партій та їх фінансової діяльності.

З огляду на сказане можна констатувати, що врегулювання питань фінансової діяльності політичних партій та їх фінансування полягає в забезпеченні прозорості та створенні належної законодавчої бази, а основний законодавчий акцент варто робити на питаннях обліку та звітності стосовно коштів, які вони отримують та витрачають.

Література

1. *Примуш М.* Політико–правове регулювання фінансової діяльності політичних партій // Трансформація політичної системи України та Польщі. Тези виступів на конференції. Львів. 7–8 листопада 2003 року. – Львів,2003. – С.131–137.

2. *Янг Лайза.* Регуляція політичного фінансування у ліберально–демократичних суспільствах: Монографія: Пер. з англ. – К.: Виробничо–поліграфічне тов–во «Ай Бі», 2002. – 96 с.

3. *«Часопис ПАРЛАМЕНТ»* № 3–4/2003. – http://www.parlament.org.ua

4. *І.А.Павленко.* Стратегія внутрішньої демократизації політичних партій в Україні // Стратегічні пріоритети. – № 2(3). – 2007 – С.175–182.

5. *Политические эксперты рассказали о финансировании украинских партий.* – http://www.uatoday.net/rus/article/apolit/46671

6. *Правительство в зарубежних странах.* / Под ред. А.Н. Козирина, Е.К. Глушко. – 2007. – 237 с.

7. *Вешняков А.* Во что–то это должно рано или поздно вылиться // Коммерсант. – № 16. – 26 апреля 2004 г.

8. *Кулик А.* Политические партии в постсоветской России: опора демократии или костыль режимной системы? // Мировая экономика и международные отношения. – 1998. – № 12. – С.47–58.

9. *Пахарев А.* Політичні ідеології та багатопартійність в Україні. Знайомі незнайомці // Віче. – 2002. – № 10. – С.24–28.

10. *Фесенко В.* Сила и слабость партийной системы Украины // Политическая наука. – 2006. – № 1. – С.215–242.

11. *Дергачов О.* Місце політичних партій у здійсненні влади в Україні // Політична думка – 2003. – № 1. – С.3–23.

Шкуренко К.А. Проблемы и особенности финансирования политических партий Украины и их финансовой деятельности

Освещаются вопросы финансирования и финансовой деятельности политических партий в Украине.

Ключевые слова: *финансирование политических партий, финансовая деятельность, демократизація.*

Shkurenko, K.A. The problems and the features of financing of Ukrainian political parties and their financial activity

The questions connected with financing and the financial activity of Ukraine political parties are considered.

Key words: *financing of political parties, financial activity, democratization.*

УДК 347.97/99

Ємельянов В.М., Татаренко В.Б.

Напрями судово-правової реформи незалежної України

Аналізуються політичний аспект становлення і реформування судової гілки влади України з моменту прийняття незалежності України до сьогодення, етапи розробки та прийняття законів що регулюють діяльність судових установ.

Ключові слова: *судово–правова реформа, удосконалення системи правосуддя, законопроекти, закони, юрисдикція, Вища юрисдикція, Верховний суд, Касаційний суд, Конституційний суд, Адміністративний суд.*

Метою статті є розгляд діяльності судових органів, становлення і розвиток судової влади в Україні, розширення кількості та видів судових органів і посад суддів. У зв'язку з триваючою судово–правовою реформою, їх подальшою спеціалізацією, підвищення якості рівня судового захисту конституційних прав і свобод громадян, діяльність судових органів, об'єктивно вимагає не лише оновлення відповідної матеріально–правової основи, а й модернізації та удосконалення механізму управління судовою системою, створення необхідних організаційних передумов здійснення правосуддя в державі.

З проголошенням Україною незалежності та офіційним закріпленням принципу розподілу державної влади, за обставин існування конституційно визначеної моделі функціонування механізму взаємовідносин між законодавчими, виконавчими та судовими органами, суд, завдяки практичній реалізації системи стримань і противаг, поступово набуває реальної самостійності, впливовості та визнання в суспільстві. Але й досі в діяльності органів судової влади мають місце небажані тенденції, передусім, пов'язані із недостатнім організаційним та матеріальним забезпеченням судів, відсутністю наукових обґрунтованих підходів щодо розподілу обов'язків і навантаження між суддями та працівниками апарату суду, незадовільним методичним і нормативно–правовим оснащенням, низьким рівнем підготовки кадрів для судових органів.

Державне управління передбачає не тільки здійснення владного впливу на окремі елементи системи, а й створення необхідних організаційних передумов щодо реалізації владних повноважень, а тому має більш широкий зміст ніж поняття «державна влада». Як наслідок з'ясування шляхів удосконалення діяльності з організаційного забезпечення судів практично може відбуватися саме в контексті опрацювання питань державного управління судовою системою України [1,123].

Незалежність судової влади та її рівноправність з іншими гілками державної влади є ознаками правової держави, в якій кожен громадянин

має право на захист своїх прав і свобод незалежним, неупередженим та об'єктивним судом. Тому реформування судової системи неможливо без розробки і впровадження таких механізмів організації судової влади, які б, з одного боку, забезпечували справжню незалежність суддів від будь–якого неправомірного впливу, а з іншого, враховуючи, що на них покладається обов'язок приймати остаточне рішення з питань свободи, прав, обов'язків і власності, забезпечували відбір на посади суддів таких кандидатів, які мають не лише відповідну кваліфікацію в галузі права, а й високі моральні якості.

Постановою Верховної Ради України від 1992 року схвалена Концепція судово–правової реформи. Її головною метою є формування незалежної судової системи, створення нового законодавства, вдосконалення форм судочинства. Для досягнення цієї мети були поставлені такі завдання:

– шляхом ефективного розмежування повноважень гарантувати самостійність і незалежність судових органів від впливу законодавчої і виконавчої влади;

– реалізувати демократичні ідеї правосуддя, вироблені світовою практикою і наукою;

– створити систему законодавства про судоустрій, яке б забезпечило незалежність судової влади;

– поступово здійснити спеціалізацію судів;

– максимально наблизити суди до населення;

– чітко визначити компетенцію різних ланок судової системи;

– гарантувати право громадянина на розгляд його справи компетентним, відповідними і неупередженим судом.

Судово–правова реформа була запланована у три етапи.

На першому етапі пропонувалося, зокрема, внести зміни до Закону «Про судоустрій України», Кримінально–процесуального та Цивільно–процесуального кодексів України, прийняти закони про Конституційний Суд України, адвокатуру, про судоустрій і статус суддів, про нотаріат України, про акти громадянського стану, про судову експертизу, провести інтенсивну роботу по підготовці Кримінально–процесуального кодексу та деяких інших кодексів України. Ряд завдань першого етапу реформи не виконано, а саме: не розроблені нормативні акти з питань оптимального навантаження суддів слідчих та інших працівників правоохоронних органів, їх матеріально–технічне забезпечення і розміщення тощо.

На другому етапі передбачалось: запровадити організаційні структури зі спеціалізації здійснення правосуддя в Україні, створити адміністративні суди, суди, які розглядають сімейні справи, завершити створення Інституту законодавства і правової реформи.

Третій етап передбачав вивчення й узагальнення ефективності судово–правої реформи, внесення змін до чинного законодавства з питань удосконалення діяльності судової влади, органів досудового слідства, прокуратури, юстиції, адвокатури, проведення подальшої роботи зі спеціалізації судів, реалізація наукових програм з удосконалення судово–правової реформи. Частково пройдено і цей етап, оскільки, прийнято новий Закон «Про судоустрій», внесено істотні зміни до Закону про прокуратуру, чітко визначено повноваження Міністерства юстиції України та інше [2,176].

Для впровадження в життя таких новацій у галузі судоустрою України потрібен був час. А поки що, у першій половині 90–х років XX ст., декілька разів вносилися зміни та доповнення до закону «Про судоустрій

Української РСР», які дозволяли функціонувати судовим органам у нових соціально–економічних і політичних умовах. Станом на середину 1995 року ст. 39–54 гл.4 «Верховний Суд України» роз.2 «Судова система» цього Закону регулювались організація та діяльність цього найвищого судового органу України. Закон визначав повноваження Верховного Суду України, порядок його обрання, склад суду, повноваження Верховного Суду України. Водночас слід зауважити, що апеляційної форми перегляду постанов суду першої інстанції, які не набрали законної сили, закон не передбачав. Не був позбавлений Верховний Суд України і права розглядати справи по першій інстанції.

Конституція незалежної України, прийнята у 1996 році, закріпила правові засади для створення нової судової системи, здатної в сучасних умовах розвитку українського суспільства ефективно й надійно захищати права та свободи людини і громадянина. Вона визначила більш високий, ніж раніше, правовий статус Верховного Суду України. У ній зазначається, що в Україні судочинство здійснюється Конституційним Судом України та судами загальної юрисдикції(ч.3 ст.124), а найвищим судовим органом у системі судів загальної юрисдикції є Верховний Суд України (ч.2 ст.125). Вперше в історії судових органів України було передбачено, що Голова Верховного Суду України обирається і звільняється з посади не самими суддями, а саме пленумом Верховного Суду шляхом таємного голосування в порядку, встановленому законом (ст. 128). Зміст «найвищості» розкритий в законі України «Про судоустрій України», причому вона є характерною не лише для судових, а й для несудових повноважень Верховного суду України. Адже частина 2 ст. 47 Закону України «Про судоустрій України» закріплює перелік повноважень, які направлені на реалізацію вказаного призначення, а також інших завдань, що стоять перед Верховним судом України .

Конституція України 1996 року, закони від 5 червня 1981 року (з наступними змінами та доповненнями) «Про судоустрій України», від 15 грудня 1992 року «Про статус суддів», а також прийняті 2 лютого 1994 року закони «Про кваліфікаційні комісії, кваліфікаційну атестацію і дисциплінарну відповідальність суддів судів України» та «Про органи суддівського самоврядування» створювали до середини 2001 року певну законодавчу базу діяльності Верховного Суду України.

Законопроектами передбачається створення вищих судів цивільної і кримінальної юрисдикції, а також окружних кримінальних судів із розгляду справ, підсудних нині апеляційним судам загальної юрисдикції як першій інстанції, ліквідація Апеляційного суду України. При цьому із Закону «Про судоустрій» виключаються норми про Касаційний суд України.

Професійні судді та народні засідателі і присяжні у визначених законом випадках залучаються до здійснення правосуддя згідно зі ст.58 Закону України «Про судоустрій України». Особливості правового становища суддів загальної юрисдикції визначаються законом України «Про статус судів» та гл.9 Закону України «Про судоустрій України», а суддів Конституційного Суду – Законом України «Про Конституційний Суд України».

Конституційний контроль в Україні здійснює Конституційний Суд. Згідно ст.147 Конституції України – Конституційний суд України є єдиним органом конституційної юрисдикції в Україні, він вирішує питання про відповідність законів та інших правових актів Конституції України і

дає офіційне тлумачення Конституції України та законів України. Основи його статусу визначені Конституцією України (розділ VII «Правосуддя» і розділ XII «Конституційний Суд України»). Конституційний Суд України – це орган судової влади. Він має правосудну природу і за характером своєї діяльності здійснює правосуддя – конституційне правосуддя у певній, визначеній законом формі конституційного судочинства. Відповідно до ст.2 Закону України від 16 жовтня 1996 року «Про Конституційний Суд України» завданнями Конституційного Суду України є гарантування верховенства Конституції України як Основного Закону держави на всій території України.

У зв'язку із закінченням п'ятирічного терміну дії п.12 «Перехідних положень» Конституції України Верхова Рада України прийняла цілу низку законів про внесення змін до: Кримінально–процесуального, Цивільного –процесуального, Адміністративно–процесуального кодексів України, законів «Про судоустрій України», «Про статус суддів», «Про арбітражний суд» та інші. Ця так звана мала судова реформа була проведена з метою удосконалення положень Конституції 1996 року про судоустрій і судочинство України. Згідно ст.20 Закону «Про судоустрій України» (в редакції від 21 червня 2001р.) система судів загальної юрисдикції складалася з таких ланок:

1) місцеві суди;
2) апеляційні суди;
3) вищі спеціалізовані суди;
4) Верховний Суд України.

Хоча закони від 21 червня 2001 року знаменували собою певний етап у справі узагальнення майже десятирічного досвіду організації та діяльності всіх судових органів, у тому числі Верховного Суду України, питання про прийняття нового Закону про судоустрій з порядку денного не знімалося. Як результат він був прийнятий Верховною радою України 7 лютого 2002 року. В Законі «Про судоустрій» знайшли своє втілення конституційні принципи організації судової влади в Україні.

Згідно зі ст. 18 Закону «Про судоустрій України» від 7 лютого 2002 року систему судів загальної юрисдикції складають:

1) місцеві суди;
2) апеляційні суди, Апеляційний суд;
3) Касаційний суд України;
4) вищі спеціалізовані суди;
5) Верховний Суд України [3].

На думку експертів, які проводили аналіз законопроектів на предмет їх відповідності міжнародним і європейським стандартам правосуддя, ці документи цілком відповідають вимогам, що пред'являються до України.

Більше того, фахівці вважають, що ці закони сприятимуть удосконаленню системи судового устрою та підвищенню якості кадрового забезпечення суддівського корпусу, посиленню гарантій незалежності суддів, забезпеченню чіткої процедури їхнього звільнення, встановленню механізму оплати праці та інших гарантій соціального забезпечення відповідно до європейських та міжнародних стандартів.

Було відзначено, що законопроектом «Про внесення змін до Закону України «Про статус суддів» підвищуються вимоги до кандидатів, які вперше призначаються на посаду судді. Зокрема, такими кандидатами можуть бути особи, які мають вищу юридичну освіту за освітньо–кваліфікаційним

рівнем «магістр», а не «спеціаліст», як це передбачено чинним законодавством [4].

Слід зазначити й те, що в незалежній Україні вирішення проблеми адміністративних судів гальмувалося аж до 1996 року. Втім, з перших років незалежності нашої держави, крок за кроком, послідовно, аргументовано з наукової і політичної точки зору, ідея втілюється в життя:

– в 1992 році концепція судово–правової реформи задекларувала створення адміністративних судів;

– в 1996 році Конституція України (ст. 55,124) закріпила функцію судового контролю у формі адміністративної юстиції як невід'ємну складову судової влади поряд з іншим основними елементом – правосуддям;

– в 1998 році Концепція адміністративної реформи обґрунтувала роль адміністративної юстиції як форми судового контролю за діяльністю органів державної виконавчої влади;

– в 2001 році здійснено малу судову реформу та в 2002 році прийнято Закон України «Про судоустрій України». На законодавчому рівні закріплено, що в Україні, яка є демократичною правовою державою, буде адміністративна юстиція. І вже 1 жовтня 2002 року вийшов указ Президента про створення Вищого адміністративного суду України;

– в 2005 році Верховна Рада України ухвалила Кодекс адміністративного судочинства, в якому окреслила повноваження адміністративних судів щодо розгляду адміністративної юрисдикції, порядок звернення до адміністративних судів і порядок здійснення адміністративного судочинства. В цей час почали розглядатися перші адміністративні справи.

Президент України в 2007 році вніс на розгляд до парламенту два законопроекти, як першочергові: «Про внесення змін до Закону України «Про судоустрій України» і «Про внесення змін до Закону України «Про статус суддів», якими запропоновано викласти зазначені закони у новій редакції. Щоб дізнатися думки тих, кого насамперед стосуються можливі зміни, було проведено «круглі столи», на яких експерти неурядових організацій, представники Ради суддів, судді місцевих та апеляційних судів обговорили ці проекти в аспекті незалежності суддів. Організатором заходу виступило Всеукраїнське об'єднання «Фундація сприяння правосуддю», яке спільно з Центром суддівських студій та Всеукраїнською незалежною суддівською асоціацією за підтримки Дирекції з питань розвитку та співробітництва Швейцарії впроваджує проект «Підтримка судової реформи в Україні. Сприяння зміцненню незалежності суддів».

Ще однією обов'язковою умовою є навчання в Національній школі суддів України протягом двох років. Але учасники «круглого столу» дійшли до спільної думки, що це положення є неприйнятним і може лише сприяти зростанню корупції. Натомість, для навчання майбутніх суддів було запропоновано створювати відповідні кафедри в юридичних вузах [5,368]. На нашу думку доцільно було б впровадити навчання працюючих вже суддів в магістратурі вищих навчальних закладах за фахом, для підвищення кваліфікації суддівського складу та для відповідності займаним посадам відповідно до законопроекту «Про внесення змін до Закону України «Про статус суддів», враховуючи досвід зарубіжних країн.

Разом з цим учасники заходу отримали підтримку щодо прагнення законотворців змінити порядок призначення суддів на адміністративні посади, зняття адміністративних повноважень голів судів і передача значної їх кількості на розгляд органам суддівського самоврядування, а також закріплення на законодавчому рівні порядку фінансування судової

влади і оплати праці суддів. Зокрема, у законопроекті чітко визначено, що суддівська винагорода складається з посадового окладу судді та 3–х видів доплат: за вислугу років; за кваліфікацій клас та за перебування судді на адміністративній посаді в суді. Але ж відсутній пункт про виплату премій.

Встановлено також, відмінний від нинішнього, механізм нарахування посадових окладів суддів. Тоді як у чинному Законі України «Про статус суддів» розміри посадових окладів суддів встановлюються у відсотковому відношенні до посадового окладу Голови Верховного Суду України, законопроект передбачає встановлення посадових окладів суддів вищестоящих судів, виходячи з посадового окладу дільничного судді, розмір якого є чітко визначеним і становить 15 мінімальних заробітних плат, встановлених законом. Так, суддям окружних судів нараховується посадовий оклад у розмірі 1,1 посадового окладу судді дільничного суду, судді апеляційного суду — 1,2, судді вищого спеціалізованого суду будуть отримувати 1,4, а судді Верховного Суду — 1,55. Водночас у законопроекті збільшено відсоток доплати за вислугу років, хоча, при цьому вказано, що відсоток нараховується в залежності від розміру посадового окладу, а не від загальної суми щомісячного заробітку з урахуванням доплати за кваліфікаційні класи, як це передбачено чинним законодавством [6,394]. На нашу думку справедливо було б ввести доплати за категорію посади, яку обіймає працюючий суддя, для підвищення розміру посадового окладу та ввести звітність «прозорого» доходу і витрат для Вищого суддівського складу й посадових осіб органів суду.

Однією з проблем законопроекту «Про внесення змін до Закону України «Про статус суддів» є зміна порядку забезпечення житлових умов судді. Так, встановлено порядок кредитування для будівництва або придбання житла на термін до 20 років з погашенням кредиту за рахунок Державного бюджету України. Видатки на будівництво та придбання житла передбачаються у Державному бюджеті України окремими рядками для суддів Конституційного Суду України, суддів Верховного Суду України та суддів інших судів загальної юрисдикції. При цьому, в разі звільнення особи з посади судді обов'язок щодо сплати непогашеної частини кредиту та відсотків за кредит переходить до неї (крім випадку звільнення з посади судді Конституційного Суду України та звільнення судді за його заявою у відставку).

Зауважимо, що підтримку також знайшли положення цього документа щодо обмеження адміністративних повноважень голови суду, які можуть бути використані з метою впливу на призначення та професійну діяльність судді, в тому числі, в питаннях формування колегій суддів та розподілу судових справ.

Водночас, окремі положення обговорюваних законопроектів судді не підтримують і мають намір підготувати звернення до Голови держави і профільного комітету Верховної Ради України з тим, щоб при доопрацюванні і прийнятті цих законодавчих актів ці зауваження і пропозиції були обов'язково враховані.

Постає питання, чи зможуть нововведення забезпечити незалежність і неупередженість суддів? Це залежить від того, чи дійдуть спільної думки владні структури, чи будуть враховані пропозиції тих, кого ці зміни стосуються безпосередньо, тобто суддів. Потрібно відзначити й те, що доцільність деяких нововведень викликає сумнів ще й тому, що навряд чи держава зможе забезпечити їх належне фінансування.

Більшою мірою підходи щодо побудови системи судів, визначені у законопроекті про внесення змін до Закону «Про судоустрій», суддівська спільнота не розділяє [7,191]. Адже, це фактично новий Закон «Про судоустрій України», в якому чітко прослідковується тенденція до чотирьохланкової судової системи із впровадженням повної спеціалізації — кримінальне, цивільне, господарське і адміністративне судочинство. На сьогодні така система вже існує щодо спеціалізованих судів, якими є адміністративні та господарські суди.

Відповідно до законопроекту практично всі судові повноваження завершуються на рівні вищих адміністративного, господарського, кримінального та адміністративного судів, які діють як касаційні суди. А для чого це зроблено — не зрозуміло. Якщо є судова система, то вона має бути чітко побудована і прозоро проглядатися. Крім того, Верховний Суд у цьому разі хоч і буде знаходитися на вершині ієрархії судів, але залишиться практично без повноважень, які необхідні для виконання власних функцій. Тому чотирьохланкова система судочинства для України є сприйнятною, особливо у певній юрисдикції.

На нашу думку, що справа повинна бути повністю вирішена в суді першої інстанції. І лише, у випадку в разі допущення помилки, справа може бути розглянута повторно судом апеляційної інстанції, який вже остаточно поставить крапку. А вже помилки першої або апеляційної інстанцій мають виправлятися касаційним судом, яким на сьогодні є Верховний Суд.

Близько 90 відсотків справ Верховний Суд переглядає, «перемолотивши» те, на що вже двічі звертали увагу суди першої та апеляційної інстанцій [8]. З цього виходить, що необхідно чітко розподілити юрисдикцію; посилити контроль за винесенням рішень судів всіх рівнів; удосконалити нормативно–правову базу щодо прийняття рішень з метою упередженого двоякого трактування її положень, конкретизуючи їх; зобов'язати суддів нищих інстанцій при винесені рішень використовувати всю нормативно–правову базу з даної справи для надання вичерпної відповіді позивачеві, для підтвердження вірності рішення в судах Вищих інстанцій (при зверненні позивача).

На нинішньому етапі реформування судової системи влада повинна виправити помилки, які були допущені при проведенні так званої малої судової реформи 2001 року. Крім того, судді мають відстоювати свою думку щодо цих нових законопроектів, як того вимагає Рада Європи.

У Верховному Суді України розглянуто, внесений Президентом України, проект Закону України «Про внесення змін до кодексу Адміністративного судочинства України», в якому розглядаються питання підсудності сторін у спорах, в яких однією із сторін є Верховна Рада України, Президент України або Кабінет Міністрів України (листопад 2008р.), цим законопроектом передбачається внесення змін до Кодексу адміністративного судочинства, визначення статусу апеляційного адміністративного суду. Вищий адміністративний суд зобов'язаний переглядати судові рішення в зазначених адміністративних справах в апеляційному порядку, а Верховний Суд України – у порядку провадження за винятковими обставинами. Це питання залишається відкритим до прийняття закону, в якому й буде розділено компетенцію та юрисдикцію Вищих інстанцій судової влади України [9,152–211].

Верховний Суд України, як найвищий судовий орган, здійснює правосуддя, забезпечує застосування законодавства всіма судами загальної юрисдикції відповідно зі ст. 47 чинного закону «Про судоустрій».

Враховуючи це розглянемо питання, щодо підтримки належного застосування законодавства.

Внесенні зміни до закону «Про судоустрій» України від 21 травня 2001 року фактично скасували статтю 40 і, як наслідок, постанову пленуму ВСУ, в яких надаються роз'яснення чинного законодавства, в результаті чого вони перестали бути обов'язковими. Отже, система втратила управління і керівника, суддя отримав можливість вирішувати справи за своїм внутрішнім переконанням. Отже, суддя став основним фактором судової системи — обов'язкові повноваження його не обмежувалися, а просто дали абсолютну можливість і широту застосування законодавства, внаслідок чого воно було позбавлено системного характеру.

Перед владою стоїть дуже чітка альтернатива: або постанови Пленуму Верховного Суду носитимуть, як і нині, рекомендаційний характер, або вони будуть загальнообов'язковими. Виникає питання, як постанову Пленуму ВСУ зробити загальнообов'язковою і взагалі можливо це, якщо вона відірвана від фактичних обставин багатьох справ? З цього приводу у висновку Венеціанської комісії щодо закону «Про судоустрій» вказано, що Пленум, задля забезпечення однаковості судової практики, дає рекомендації та роз'яснення чинного законодавства, яке регулює правовідносини у межах їх юрисдикції. Формулювання даного положення вказує на те, що ця постанова являє собою позасудовий захід, який виходить за межі звичайного судового провадження та має характер адміністративної постанови щодо рішень, які приймалися судами. Відповідно подібний захід не може використовуватися в демократичній державі, в якій діє принцип верховенства права [10,2]. Необхідно по можливості відмовитися від постанов пленуму ВСУ, які зазвичай не допомагають якісному та однаковому застосуванню права судами нижчих інстанцій. Для цього потрібно надати Пленуму статус судового органу, рішення якого носили б прецедентний характер і тільки так можна створити прозору систему як права, так і правосуддя, і цим виконати свої зобов'язання перед Радою Європи.

За матеріалами, приведеними в статті, можна зробити висновок, що судова влада знаходиться на третьому етапі свого реформування. Перший та другий етап вже фактично завершено. Ті пропозиції, які були внесені на першому та другому етапах її впровадження, враховані та опрацьовуються на третьому етапі, адже саме він поглибить розробку й доопрацювання законопроектів й законів стосовно роботи суддівського корпусу всіх рівнів. Внесені нами пропозиції дають змогу побачити більш кваліфікованих спеціалістів(магістрів), відповідно і компетентний розгляд справ; а додаткова оплата за кваліфікацію суддів підштовхне працівників суду до підвищення кваліфікації і добросовіснішого відношення до роботи, компетентного розгляду справ та винесення рішень, які будуть відповідно обґрунтовані до чинного законодавства, а звітність за «прозорий» прибуток та витрати буде прямим проявом боротьби з корупцією серед органів суду.

Література

1. *Попелюшко В.О.* «Мала» судова реформа в Україні та захист прав громадян/ В.О.Попелюшко;Монографія. – Острог, 2003.

2. *Трипольский В.О.* Демократія і влада. – К.: Парламентське вид–во, 1999.

3. *Офіційний вісник України.* – 2001. – № 25. – Спецвипуск. – ст.141.

4. *Шаповал В.М.* Конституція і виконавча влада/ В. М Шаповал. – К.: Юрінком Інтер, 2004. – 147 с.

5. *Гальчинський А.С.* Помаранчева революція і нова влада/ А.С. Гальчинський. – К.: Либідь, 2005.

6. *Бринцев В.Д.* Організаційне забезпечення діяльності судів на регіональному рівні: номат. База, пробл. Та шляхи їх вирішення/ В.Д.Бринцев. – К.: Юстиніан, 2003.

7. *Україна Закони.* Закони України, спрямовані на реалізацію судово–правової реформи. – Офіц. Вид. – К.: Вид. дім «Ін Юре», 2001.

8. *Копиленко О.* \Л. становлення і розвиток Верховного суду України/ О.Л. Копиленко//Право України. – 2006. – № 5. – С.12–14.

9. *Марочкін І.Є.* Організація судової влади в Україні/ І. Є. Марочкін. – Харків: «Одіссей», 2007.

10. *Бугера О.* Судова реформа на новий лад: [Комітет Верховної Ради України з питань правової політики провів семінар з обговорення проекту Концепції розвитку системи правосуддя на 2004 – 2014 рр.] // Юрид. газета. – 2004. – 11 берез.

Ємельянов В.М., Татаренко В.Б. Направления судебно–правовой реформы независимой Украины

Анализируеться политический аспект становления, реформирования судебной ветви власти с момента принятия независимости Украины до настоящего времени, процес влияния властей на принятие законов и их внедрение.

Ключевые слова: *судебно–правовая реформа, усовершенствование системы правосудия, законопроекты, законы, юрисдикция, Высшая юрисдикция, Верховный суд, Кассационный суд, Конституционный суд, Административный суд.*

Emelyanov, V.M., Tatarenko, V.B. Directions of legal reform of independent Ukraine

We analyzed the political aspect of formation and reformation of juridical branch of Ukrainian power since the moment of adopting of the independence of Ukrainian to present day, and the process of influencing of the Ukrainian government on introducing the laws.

Key words: *juridical reform, improvement of the system of justice, bills, laws, jurisdiction, higher jurisdiction, Supreme court, court of cassation, Constitutional court, Administrative court.*

УДК323.2(477)

Кваша О.П.

Політична культура в контексті регіональної політики

Аналізується сутність політичної культури України в період переходу від тоталітаризму до демократії та її відмінності в окремих регіонах держави.

Ключові поняття: *політика, культура, особистість, регіон, держава, соціалізація особистості.*

Як відомо, українська політична культура в загальних рисах повторює загальноєвропейські типи політичних культур й разом з тим вона має певні регіональні особливості, якими не варто нехтувати. Визначити ці особливості не просто. Деякі з них перебувають ще на стадії становлення, інші відмирають. Одні корелюються з політичною системою, що створюється, інші – з системою, що відходить у небуття. Окремі вже розгорнули свою якісну визначеність, осібні лише жевріють, хоча й заявляють про себе як необхідні та закономірні.

На думку відомого російського культуролога О. Флієра політична культура – це один з найбільших сегментів цілісної локальної культури, який різниться певною місцевою специфікою тих або тих ознак чи комплексів характеристик. Специфіка цих ознак може бути породжена й накопичена з різних причин: порівняно ізольоване від основного ядра проживання певної групи, особливе віросповідання, специфічні станово–професійні функції, те саме, але ще й в умовах сильного господарсько–культурного впливу сусідів, інше етнічне походження, незавершене злиття народів, які утворюють етнос тощо. Під цим оглядом регіональна політична культура є тією частиною загальної політичної культури, яка відображає політичні, економічні та соціокульутрні особливості життєдіяльності громадян конкретного регіону, забезпечує реалізацію їх конкретних прагнень та інтересів на державному рівні.

З погляду українського політолога С. Рябова, при визначенні поняття «політична культура» треба відштовхуватися від «розуміння людської спільноти як сукупності індивідів, які взаємопов'язані стосунками солідарності, поміж яких визначено визнану усіма ієрархічну залежність, де встановлені й дотримуються імперативні норми, за допомогою яких здійснюється регламентація взаємодії людей між собою, здійснено розподіл праці для забезпечення життєдіяльності усіх. При цьому солідарність – це властива окремій групі індивідів спільність інтересів, поглядів, цінностей, що мотивує їх до гуртування, узгоджених дій, взаємодопомоги, забезпечує існування групи як суспільної цілісності, створює «соціальний капітал». Політична культура – це різні форми осмислення та свідомого, цілеспрямованого здійснення людьми практики існування спільноти в усіх

формах суспільної солідарності. Це культура соціальності, шанування принципів соціальності (таких, зокрема як порядок, стабільність, добробут). Це – сукупність цінностей, які поділяють люди, знань і уявлень про влаштування суспільства [1,131].

Українська політична культура поєднує в собі різні системи цінностей, часом несумісні політичні орієнтації та діаметрально протилежні типи політичної свідомості, позитивні й негативні характеристики, містить в собі раціональні та ірраціональні чинники. Проте переважна більшість її характеристик концентрується навколо таких цінностей, як гуманізм, демократія, народовладдя заради свободи і незалежності. За роки незалежності Україна значно оновила структурні елементи політичної культури, цінності, навички, орієнтації, методи і прийоми політичної діяльності. Суспільство поступово звикає до політичного плюралізму, багатоманітності підходів до розв'язання нагальних політичних проблем, відкритого висловлення свого ставлення до політичних інститутів. Стає нормою позитивне настановлення на засвоєння світового досвіду, зростає почуття включенності України до світового політичного процесу. Але стара радянська тоталітарна політична культура, трансформуючись у нову систему цінностей, дає про себе знати у вигляді формального, відчуженого ставлення до офіційних політичних норм, цінностей та інститутів. Через це українська політична культура є суперечливою, оскільки поєднує в собі дві протилежні системи цінностей – тоталітарну і демократичну.

Мало того, в сучасній Україні регіональні політичні культури, які акумулюють весь історичний досвід територій, стали головними детермінантами їх політичного досвіду. Політична культура як найважливіший елемент регіональної політики будь–якого суспільства пов'язує воєдино політичні інститути й процеси з політичною свідомістю через зразки поведінки, цінності, емоції, установки, стиль життя, сприйняття світу. Відтак на неоднорідність політичної культури впливає й регіональний менталітет, зумовлений міжконфесійними відмінностями, особливостями віровчень та культової практики православ'я й уніатства. Так, греко–католики, що переважно сконцентровані на Заході України, за своєю догматикою тяжіють до західноєвропейського християнства, пов'язаного з римським правом і поняттям приватної власності, до влаштування вільного особистого життя. Для православного населення Сходу України характерні колективістське ставлення до життєвих проблем, прагнення надособистісної мети, милосердя, співчуття до нужденних, поблажливість до людських вад тощо. Православний більше підпорядковується дисципліні під впливом зовнішніх обставин, а греко–католик – внутрішніх. Можна говорити про більшу готовність греко–католицького Заходу країни, на відміну від православного Сходу, до лібералізації суспільства, приватизації економіки, ринкової конкуренції [2,73–74]. Усі ці обставини свідчать про те, що в Україні регіональна політична культура виявляється характерною основою регіональної політики.

Зазвичай, два важливих регіональних центри України: Донбас і Галичина уособлюють Схід та Захід України. Кожен з цих регіонів характеризується своєрідним геополітичним розташуванням, особливим історико–політичним досвідом і соціокультурною своєрідністю, що увиразнює характерні регіональні політичні культури нашої країни. Зокрема, в свідомості народу України Донбас сприймається суперечливо. З одного боку, це робітничий край шахтарів, металургів та хіміків з притаманним

йому значним науковим і культурним потенціалом. А з другого – Донбас розцінюється як спадкоємець цілком освоєного, але певною мірою дикого й небезпечного простору, що стало однією з причин, які поставили нашу країну перед небезпекою внутрішнього розколу. Не менш суперечливо сприймається і Захід України. Для багатьох – це «регіон з надзвичайно поширеним простором націоналістичних ідей, взятих на озброєння різними політичними силами з метою завоювання собі прихильників серед української громадськості. Взагалі, Галицький націоналізм – регіональний різновид націоналізму, що базується на певних відмінностях світогляду, спричинених історико–політичними обставинами» [3,283]. Тому моделлю побудови модерної української нації на Заході України слугує макет етнонації. З огляду на це сьогодні важливу роль в житті країни відіграє така особлива форма регіоналізму як історико–етнічна, ігнорування якої створює передумови для відчутної напруженості у внутрішньополітичній ситуації.

Дослідники відзначають існування регіональних відмінностей політичної культури не тільки щодо осі «Схід – Захід». Зокрема, Н. Погоріла висуває гіпотезу про існування «горизонтального» (Захід – Схід) і «вертикального» (Північ – Південь) культурального поділу України. Аналізуючи політичну культуру як комбінацію політичної компетенції, довіри до політиків і політичної активності, Н. Погоріла наголошує на відсутності лінійного зв'язку елементів політичної культури з віссю «Захід – Схід». Мало того, на її думку, протистояння політичних культур на зразок «цивільна – відчужена» характерний швидше за все для Центру і Півдня [4,64,78].

Мало того, як зазначає Т. Журженко, спроби розглядати Україну як дві країни в одній давно вже визнано спрощеними підходами до українських проблем, настільки стереотипними, наскільки ж і непродуктивними. Стереотипними – тому, що всім добре відомо, що за «Заходом» стоїть не половина України, а здебільшого територія Галичини – Львівська, Івано–Франківська та Тернопільська області, а за «Сходом» – Донецька, Луганська та Харківська області. Більша ж частина України не визначається за своєю належністю. Непродуктивним такий поділ є тому, що цей дискурс здебільшого закінчується суперечками про те, хто кращий, прогресивніший, демократичніший – Схід чи Захід. Адже рідко кому вдається не ідентифікувати себе з якоюсь зі сторін. Проте такий стереотип, на жаль, постійно відтворюють науковці, публіцисти, дослідники. Зокрема, пояснюючи суть внутрішньо–українських проблем часто–густо починають з поділу на Схід і Захід. Аналіз статистичних даних про стан громадської думки та настрої передусім шукають у регіональних відмінностях у поглядах, орієнтаціях. Пояснюючи якісь культурні колізії між Сходом та Заходом науковці завжди знають по яку історичну спадщину сягнути.

Усвідомлюючи це, В. Бортников намагається показати, що «Україна складається з кількох субрегіонів з різною історичною традицією, різними типами політичної культури і специфічною електоральною свідомістю. Соціологи і політологи виокремлюють такі політико–культурні регіони: Західноукраїнський, Центральноукраїнський і Південносхідний або Південний і Східний. Щодо територіального поділу, то практикується такий територіальний поділ:

Західний регіон: Волинська, Закарпатська, Івано–Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Чернівецька області;

Центральний регіон: Київ, Київська, Вінницька, Кіровоградська, Полтавська, Хмельницька, Черкаська, Житомирська, Сумська, Чернігівська області;

Східний регіон: Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Луганська, Харківська області;

Південний регіон: Одеська, Миколаївська, Херсонська області та АР Крим» [5,67].

У площині політичної культури політологи виділяють іноді не чотири, а три основні вектори впливів у політичному просторі України: південно–західний – вектор впливу на культурні та релігійні процеси; південно–східний – вектор впливу на економічні рішення; південний (включаючи Автономну Республіку Крим) – вектор впливу на сепаратистські й автономістські тенденції в українській політиці.

Водночас як відображення особливостей життєдіяльності регіонів України деякі дослідники виділяють і такі три основні види регіональних політичних культур як південно–східний, західний і центральний. Перший серед них локалізується переважно в Дніпропетровській, Донецькій, Запорізькій, Луганській, Миколаївській, Херсонській областях України та в Автономній Республіці Крим. Другий – у Волинській, Закарпатській, Івано–Франківській, Львівській, Тернопільській, Хмельницькій областях. Третій – у Вінницькій, Житомирській, Київській, Полтавській, Сумській, Харківській, Чернігівській та частково – Кіровоградській областях.

Крім того, в сучасному українському суспільстві вирізняються три політичні субкультури – російську, українську і західну, різниця між якими пояснюється насамперед різним рівнем соціально–економічної активності та ставленням до національних інтересів. Отже, тричленна типологія може бути застосована насамперед для визначення перспектив побудови в Україні громадянського суспільства з належним рівнем соціальної самоорганізації, а також суспільної підтримки державного устрою в напрямі «унітарність – автономність».

Тобто, йдеться про різні сегментації політико–культурного простору України. Наявні регіональні співтовариства відрізняються особливою регіональною свідомістю, яка ґрунтується на регіональній ідентифікації, регіональних інтересах і цінностях, загальному історичному і політичному досвіді, етно–конфесійних особливостях, наявності регіональних «агентів» формування політичної культури. «Отже, правомірно говорити про відсутність в сучасному українському суспільстві консенсусної *політичної культури з* узгодженим з нею ставленням громадян усієї країни в цілому до конкретних політичних сил, які відстоюють відповідні ідеологічні цінності і політичний вектор розвитку, зокрема, до зовнішньополітичного курсу в умовах розгортання глобалізаційних процесів. Разом з тим, можна говорити про існування в нашій країні *конфліктних політичних культур* в регіональному вимірі. Наукова проблема полягає в тому, наскільки істотним є рівень вказаної конфліктності і, насамперед, які саме складові політичної культури зачіпаються в тимчасовому зрізі « [6,96–97].

У цьому контексті треба мати на увазі, що дослідники іноді виділяють не лише зазначені вище три, але й інші (наприклад, у разі ділення Сходу на Північно–східний регіон (Слобожанщина) і Донбас та окремого розгляду Півдня України і АР Крим тощо) регіони політико–культурного простору України. Адже регіональна політична культура в Україні – продукт історичного розвитку, поселенської, освітньої і вікових структур населення,

укорінених у звичках, способі життя, сприйнятті й поясненні індивідами дійсності, їх соціального та економічного стану.

Соціологічні дослідження середини 1990–х років, метою яких було виявлення регіональних відмінностей в політичних орієнтаціях населення Сходу й Заходу України, дають підстави їх авторам висловити припущення: найбільш істотними відмінностями між жителями обох регіонів є етнічні й політичні, тоді як соціальні відмінності відходять на другий план. Крім того, регіональна полярність для України проявляється насамперед у складні періоди історії та в часи політичних криз. В сучасній Україні ця біполярність проявляється переважно у відносинах між Сходом і Заходом. Небезпека внутрішнього розколу стала актуальною, зокрема, під час гострої політичної боротьби на президентських виборах 2004 року. Історик Я. Верменич з тих подій зробив такий висновок: «Події «Помаранчевої революції» вже вкотре підтвердили, що регіональна поляризація в Україні досягла потенційно небезпечного рівня. Регіональні еліти орієнтуються на різні моделі націєбудівництва, мають відмінні зовнішні орієнтації. Регіональна біполярність виявляється і в різних оцінках минулого, ціннісних пріоритетах, у виборі полі– чи моноетнічної моделі національних відносин. Найгірше те, що ця біполярність часто відіграє роль розмінної монети в політичних іграх і від того має тенденцію до посилення» [7,136).

Особливості регіональної політичної культури проявляються внаслідок складної взаємодії низки системотворчих чинників, серед яких необхідно відзначити передусім особливості геополітичного характеру, способу освоєння території, структури населення та його етноконфесійного складу, соціально–економічних складових, нагромадженого політичного досвіду, наявності традиціоналізму і державницької орієнтації, наявності регіональної системи політичної комунікації, регіональної політичної еліти тощо. Наприклад, на думку О. Проскуріної, «своєрідність регіональної політичної субкультури Донбасу зумовлена:

1) особливістю історичного характеру;

2) депресивним характером регіону й нерозв'язаністю багатьох важливих проблем;

3) поєднанням демократичних цінностей, традиціоналістських і патерналістських традицій, що послаблюються, з електоральною свідомістю, якій властиві високі очікування стосовно демократії і влади;

4) високим рівнем критичного настрою стосовно місцевої влади;

5) високим рівнем політичної участі населення порівняно з іншими регіонами країни;

6) клієнтельна модель організації елітних груп, для яких соціальний простір – це особиста домовленість між патронами клієнтельних груп. Деякі особливості цієї субкультури обумовлені прикордонним характером регіону, що проявляється в налаштованості проти запровадження приватної власності на землю, продажу її іноземцям тощо» [8,77].

Отже, регіональна політична культура як важливий компонент політичного процесу є складним багаторівневим і багатоаспектним утворенням, основною функцією якого стає відтворення політичного життя певного регіону, забезпечення спадкоємності політичного процесу. На кожному його етапі виникали протиріччя між регіоналізмом і державністю. Проте сучасний регіоналізм не потребує феодальної розрізненості. «Найбільш конструктивна ідея регіоналізму, – вважає О. Проскуріна, –

полягає в досягненні множинності в єднанні, в цілісності, реалізації принципів демократії, захисті багатоманітності від уніфікації й знеособлення. Мета ефективної регіональної політики – забезпечити перевагу конструктивних начал, досягнення історичного компромісу і об'єднання спільним суспільним проектом» [8,75].

Як зазначають соціологи, соціальні групи та індивіди демонструють в своїй поведінці не тільки розмаїття, але й численні види ідентичностей, серед них культурну, політичну і територіальну. Остання набуває чітких рис і стає вагомим чинником політичного й культурного життя в тих суспільствах, де групи населення виділяються за певними сегментовими відмінностями, передусім соціокультурними та ідеологічними. Шлях особистості до просторово–территориального співтовариства містить наступні віхи: пошук цього співтовариства, опора на яке придає особистості впевненості; усвідомлення себе як його частинки, тобто інтеграція з «ми»; формування відчуття приналежності до співтовариства, солідарності з ним; інтеріорізація групових ідеалів, цінностей, інтересів, потреб, цілей, норм; формування відчуття відповідальності індивіда перед співтовариством. «У сучасному постмодерному світі особистість входить в нову систему координат самовизначення і самоідентифікації. Внаслідок активної взаємодії різних культур людина за допомогою масової інформації не тільки ідентифікує себе із співтовариствами «тут» і «зараз», але й включається в глобальну систему соціального простору. Аналіз позиції «громадянин світу» цікавий і з іншої причини. З одного боку, вибір цієї позиції можна тлумачити як ступінь усвідомлення людиною своєї свободи внаслідок руйнування «залізної завіси» закритої радянської системи, звільнення з–під тотального контролю, а також як вираження її прагнення до пізнання досягнень світової культури. З другого боку, вибір цієї позиції може також свідчити про зневагу до національних досягнень, цінностей, про порушення міжгенераційних зв'язків і традицій» [9,104].

Крім того, соціологічний моніторинг фіксує поступове зниження рівня локальної самоідентифікації у всіх регіонах протягом останніх років. Найбільш помітне зменшення цієї категорії населення спостерігається в Західному регіоні України: якщо в 2000 році тут була виявлена сама численна серед всіх регіонів група з локальною самоідентифікацією, то п'ять років потому такий різновид просторово–территориальної самоідентифікації за питомою вагою досягла середнього рівня по країні. З огляду на це для визначення регіонального чинника інтеграційної функції політичної культури важливий також рівень поширеності орієнтацій територіальних співтовариств в площині бажаного вектора розвитку регіону в системі координат «національна інтеграція – регіональна автономія». Як свідчать соціологічні опитування, протягом останніх років найвищий показник підтримки унітарного розвитку залишався за жителями Заходу України. Проте наявна деяка різниця в підтримці унітарного розвитку країни серед населення не тільки Півдня, але й Центру України. А ось на Сході рівень підтримки унітарного розвитку свого регіону фактично не відрізняється від настроїв на Заході. Рівні підтримки автономного вектора розвитку так само рівномірно розподілені між макрорегіонами. «Виняток становить відмінність між Півднем і Центром, що демонструє дві крайні позиції: відповідно, найнижчу і найвищу підтримку автономного розвитку. Але принципово важливий той факт, що ...відсоток прихильників першочергового розвитку зв'язків з іншими регіонами та інтеграції з

Україною в цілому значно перевищує кількість тих, що віддають перевагу опорі насамперед на власні можливості регіону і, відповідно, доцентрових тенденцій в побудові держави» [9,107].

Головні відмінності між різними типами регіональних культур в Україні постають не стільки під впливом географічно–цивілізаційних «розламів», скільки під дією історично–політичних трансформацій, тобто поступового освоєння, заселення та інтеграції різних територій українцями. Вся Україна – це переважно однорідний територіальний простір. Можна виділити лише Закарпаття, яке є крайнім північно–східним «куточком» давньої дунайсько–балканської цивілізації, і Крим, який є далеким «уламком» середземноморської цивілізації. Однак з багатьох політичних, соціальних, культурних причин ці два регіони на сьогодні об'єктивно втратили свою потенційну крайову відмінність і тяжіють до єдиної України. Тобто, в цих краях не сформувалася інонаціональна демографічна більшість (відповідно, угорська чи кримсько–татарська), вони не зберегли домінантних зв'язків з сусідніми країнами (відповідно, Угорщиною або Туреччиною), не виробили якоїсь культурної ідеології, самототожності, окремої ідентичності (хоча у випадку Закарпаття й збереглася колоритна етнографічна оригінальність). Уся решта регіонів України різняться між собою в основному лише тим, як органічно і динамічно в них розвивалася українська ідентичність. Відтак Галичина відрізняється від Волині тому, що за століття перебування в складі Австрійської корони в умовах відносної політичної свободи змогла розбудувати національну ідеологію і культуру.

З огляду на це, ті, хто відстоює поділ України в межах дилеми «Схід–Захід» грішать тим, що старанно оминають питання про те, де закінчується Захід та яким власне є Центр, «східним» чи «західним». З погляду емпіричних класифікацій невирішеним є також питання про те, де «закінчується Захід» та починається Центр, а відтак – і Схід. Крім того, чи є західний регіон гомогенним у сенсі культури, коли Буковина, Закарпаття, Галичина та Волинь мають різну історію, спільну з імперіями та державами, що їх колонізували: Австро–Угорською, а пізніше – Польщею, Угорщиною, Чехією, Румунією, – та, з іншого боку, Російською. Може статися так, що Волинь є ближчою за орієнтаціями до північних областей, ніж до Галичини, а Буковина та Закарпаття мають спільні цінності з іншими південними областями України, радше ніж з Галичиною та Волинню. Це не означає, що інші регіони є внутрішньо гомогенними у ціннісному вимірі, проте західний – в останню чергу, оскільки він знаходиться на перехресті культур.

Тому за оцінками сучасного стану культурної сфери населення країни поділяється дослідниками головним чином на дві приблизно рівні частини: тих, для кого нинішній стан духовної культури нашого суспільства відображає позитивні тенденції (значне відродження, оновлення на шляху до відродження, пошук і затвердження культурної самобутності) і тих, хто вбачає у ньому переважно негатив (застій, засилля безкультурності). Дещо оптимістичніше налаштоване населення Заходу і Центру, менш оптимістичними є жителі Південного Сходу. Показово, що при всіх варіаціях оцінки нинішнього стану культурної сфери в різних регіонах, в їх загальному характері не простежується принципових відмінностей, і в цілому по Україні позитив негатив становлять по 44%, 12% опитаних – не змогли певним чином оцінити нинішній стан культурної сфери [10,239].

Щодо регіональної специфіки, то вона, переважно, виявляється в наступному. Жителі південно–східних областей частіше за інших вказують на нестачу матеріальних засобів (55%), і рідше за всіх – на такі обставини, як дефіцит вільного часу (25%), недостатність культурних закладів (18%) та ін. Жителі ж західних областей рідше за інших відзначають нестачу матеріальних засобів (36%), але частіше за інших – дефіцит вільного часу (35%). Жителі ж центральних областей частіше за інших пояснювали незадоволеність своїх потреб нестачею культурних закладів (32%). Водночас у всіх регіонах спостерігається приблизно рівна питома вага (8–13%) осіб, які вважають свої культурні потреби задоволеними повною мірою [10,242].

Аналіз показників опитувань, проведених Київським міжнародним інститутом соціології, свідчить, що свобода культурної ідентифікації є важливим моментом у житті сучасного українця. Цікаво, що право кожної людини самостійно визначати свою національну приналежність з 1523 респондентів (99,54 % вибірки) 58,37 % вважають обов'язковим; 14,77 % – важливим; 18,45 % – не були в змозі визначитись (відповідь: «Важко сказати»); і лише 8,40 % вважали це право неважливим, причому з них тільки 3,15 % позначили це право як зовсім неважливе. Тобто, значна частка громадян (більше половини) притримується обов'язковості права на національне самовизначення (особливо якщо взяти до уваги незначний процентом тих, хто з цим відверто не згоден), а це засвідчує, що українське суспільство більш схильне до конституційно–правового підходу до питання культурної ідентичності і вважає адекватним обрання національної належності за розсудом індивіда [11,77].

Крім того, серед українців найважливішими вважаються реалії регіональних культур порівняно із загальнонаціональними. Тенденція до регіоналізації є таким самим об'єктивним процесом, як і світові глобалізаційні процеси. А ось друге місце в цьому опитуванні посідає соціально–політична ознака ідентифікації. Отже, з 1457 респондентів (99,39 % вибірки) 37,13 % вважає найважливішою належність до земляків – жителів своєї місцевості. Майже стільки ж – 33,49 % – до громадян України. Після цього спостерігається величезний розрив у цифрах: 8,72 % респондентів було важко сказати; 7,07 % позначили національність як найважливішу громаду; 6,86 % – соціальний клас. Цікаво, але віруючих своєї віри назвали 3,02 % респондентів, при тому, що в іншій вибірці з 10237 респондентів (100% вибірки) 49,72 % визнали свою належність до певної церкви; 21,14 % заперечили подібну належність; у 28,74 % відповідь була «важко сказати». Проте це зовсім окрема розмова. Найважливішою виявилася належність до іншого у 1,85 % респондентів; не було відповіді у 1,58 %, а ось належність до політичної партії визначили як головну усього 0,27 % [11,42].

Отже, незважаючи на успадковані з минулого проблеми, і ті, що виникли останніми роками, українська нація динамічно розвивається, демонструє зрілість і успішно складає непрості іспити. Наукові результати спростовують поширювані політичні спекуляції на тему критичності існуючих відмінностей, рівня конфліктності між політичними культурами регіональних спільнот України. Приналежність до регіону і до нації визначає для кожної особи її простір соціального досвіду, орієнтації та емоційного зв'язку. Громадяни України не є винятком з цього загального правила. З точки зору формування політичної нації позитивним для

України є той факт, що за останні п'ять років рівень локальної самоідентифікації в усіх регіонах помітно зменшився, а національної, навпаки, зріс.

Література

1. *Рябов С.* Громадянське суспільство та політична культура // Україна в сучасному світі. Конференція українських випускників програм наукового стажування у США. Ялта, 12–15 вересня 2002 р. – К., 2002. – С.129–134.

2. *Сипко О.С.* Політична свідомість і політична культура сучасної України: регіональні особливості в контексті проблеми формування української політичної нації // Вісник ХНУ ім. В.Н. Каразіна «Питання політології». – 2001. – № 518.

3. *Громакова Н.Ю.* Галицький націоналізм та міф Львова // Стосунки Сходу та Заходу України: минуле, сьогодення та майбутнє: Матер. Всеукр. конф., Луганськ, 25–26 травня 2006 р. – Луганськ: Знання, 2006. – С.282–291.

4. *Погоріла Н.Б.* Регіональні поділи в Україні: на прикладі політичної культури // Політична культура: теорія, проблеми, перспективи. – К., 2004. – С.63–81.

5. *Бортников В.* «Розмежування» в Україні в контексті ціннісної ідентифікації населення // Політичний менеджмент, 2007. – № 1 (22). – Лютий.

6. *Стегний А.* Региональный фактор развития политической культуры насеоелия Украины // Социология: теория, методы, маркетинг, 2005. – № 3. – С.94–122.

7. *Вермеич Я.В.* Еволюція адміністративно–територіального устрою в Україні: проблеми концептуалізації // Український історичний журнал, 2005. – № 4. – С.114–145.

8. *Проскуріна О.* Політико–культурний вимір Донбаського регіону // Політичний менеджмент, 2008. – № 2 (29).

9. *Стегний А.* Региональный фактор развития политической культуры насеоелия Украины // Социология: теория, методы, маркетинг, 2005. – № 3. – С.94–122.

10. *Українське суспільство: десять років незалежності* (соціологічний моніторинг та коментар науковців). – К., 2001.

11. *Кисельов С., Сальникова А.* Національна ідентичність українців. Дилема культурного і соціально–політичного // Політичний менеджмент, 2008. – №1(28). – Лютий.

Кваша А.П. Политическая культура в контексте региональной политики

Анализируется сущность политической культуры Украины в период перехода от тоталитаризма к демократии и ее отличия в отдельных регіонах государства.

Ключевые слова: *политика, культура, личность, регион, государство, социализация личности.*

Kvasha, O.P. Political culture in the context of regional policies

Analyses of the essence of political culture of Ukraine during the period of transition from totalitarianism to democracy and its distinctions in singular regions of the state.

Key words: *policies, culture, a personality, a region, a state, socialisation of a personality.*

УДК 94:326.36(410)

Сталовєрова Г.В.

Рух британських домініонів за державний суверенітет (1922–1923 рр.)

Висвітлюється еволюційний шлях трансформації британського колоніалізму. Значна увага приділяється політичному становищу домініонів на початку 1920–х років, боротьбі домініонів за суверенітет у зовнішній політиці, політичних розбіжностях у домініонах у боротьбі за самостійний внутрішньополітичний курс.

Ключові слова: *метрополія, домініони, імперія, імперська конференція, Співдружність Націй.*

Наукова актуальність даної теми полягає насамперед у тому, що еволюційний шлях трансформації Британської імперії, становлення незалежних країн, які входили до її складу, та нових форм їхніх взаємовідносин з метрополією потребує вивчення з огляду на тенденції державотворення у сучасному світі.

У зарубіжній історичній науці існує доволі обширна література з проблем еволюції британського колоніалізму. Різні аспекти цієї теми висвітлювали західноєвропейські та американські автори. У зарубіжній історіографії з 1920–х років по теперішній час погляди на історію британської конституційної політики еволюціонували від відкритої апологетики останньої (Р. Купленд [10], К. Бернет [7]) у сторону критики імперських амбіцій Великої Британії (Дж. Кендл [14], Дж. Стречі [16] та ін.). Серед праць сучасних російських дослідників варто відзначити монографію Л.А. Зімуліної [2], у якій розглядається процес формування власної державності британських домініонів.

В українській історіографії помітне місце посідає кандидатська дисертація Л.Ю. Питльованої [3], в якій досліджено історію англо–німецьких відносин в Африці кінця XIX – початку XX ст. Колізії суперечностей між Великою Британією та Росією у 1907–1922 роках стали предметом дослідження М.В. Ширяєва [4], який переглянув існуючі погляди на мету та завдання зовнішньої політики Росії та Великої Британії стосовно Середньої Азії та Афганістану.

Але, потрібно зауважити, що у науковій літературі відсутня єдина точка зору щодо досліджуваної проблеми. Українськими істориками проблема еволюції британського колоніалізму досліджувалася фрагментарно. Ці обставини спонукають автора з позицій сьогодення ще раз звернутися до розгляду даної проблематики.

Мета дослідження – проаналізувати еволюційний шлях трансформації британського колоніалізму в 1922–1923 роках.

Реалізації мети слугують наступні завдання:

1) виявити причини загострення протиріч Великої Британії і домініонів під час Чанакської кризи 1922 року та імперської конференції 1923 року;

2) охарактеризувати розподіл політичних сил у домініонах та метрополії з питань внутрішньоімперських відносин;

3) простежити еволюцію взаємовідносин Великої Британії і домініонів.

У 1922 році Велика Британія продовжувала переживати економічну депресію і протистояти національно–визвольному руху в колоніях. Залишалася нестабільною і міжнародна спільнота. Версальська система не була стійкою. Франко–німецькі відносини перебували у передкризовому стані. Севрський мирний договір з Туреччиною зазнав краху. Кемалістська революція, яка повалила султанський режим, порушила плани Антанти.

У цих умовах політична боротьба на Британських островах помітно загострилась. Ситуація змінювалася через зростаючий вплив лейбористської партії. Переконавшись у безперспективності збереження коаліційного уряду, і консерватори, і ліберали готувалися при нагоді взяти всю повноту влади у власні руки. Зовнішня єдність навряд чи могла ввести когось в оману. У квітні 1922 року «Юнайтед Емпайр» у редакційній статті констатував, що незважаючи на заяви Чемберлена, Бальфура і Біркенхеда, вперто йдуть чутки про швидкий кінець коаліції [21,187–188]. Намагаючись зміцнити своє становище, ліберальне керівництво в особі Ллойд Джорджа і Черчілля вирішило використати ситуацію на свою користь, яка виникла на півострові Мала Азія.

Спроба зупинити турецьку революцію за допомогою Греції і активної участі Великої Британії зазнала краху. Наступ грецької армії, який був спочатку успішним, потерпав від невдач. Турки, як стверджувала «Таймс», отримали значну матеріальну підтримку від Радянської Росії і зробивши за сприянням німецьких інструкторів реорганізацію своїх збройних сил, нанесли потужний контрудар. Греки панічно втікали. На початку вересня кемалісти наблизилися до містечка Чанак на азійському узбережжі Дарданелл, де британські війська охороняли підступи до проток.

15 вересня 1922 року після довготривалого засідання кабінет Ллойд Джорджа прийшов до висновку, що не дати втілитися у життя планам захоплення кемалістами Константинополя і створеної навколо чорноморських проток демілітаризованої зони Великобританія могла б, лише притримуючись жорсткої позиції. Як повідомляла британська преса, між Лондоном, Парижем і Римом була повна згода відносно гарантій безпеки Босфора і Дарданелл. На випадок загрози вторгнення кемалістів на прилеглі до них території союзні уряди виявили готовність направити для охорони проток додаткові військові частини. А британський флот отримав наказ не допустити перекидання турецьких військ з азіатського берега на європейський [17,3].

Увечері 15 вересня, у відповідності з рішенням кабінету, Черчілль направив керівництву домініонів секретну телеграму. Апелюючи до інтересів збереження свободи проток, міністр колоній закликав уряди країн Співдружності приєднатися до акцій Британії «по сприянню руху неприєднання щодо турецької агресії». У телеграмі стверджувалося, що публічно заявлена готовність домініонів надіслати у район конфлікту свої армійські частини могла б сприяти нерозгортанню військових дій [12,120].

Однак це було лише початком великої гри, яка була розпочата керівництвом ліберальної партії. Намагаючись через неминучий розрив коаліції змінити становище на свою користь, Ллойд Джордж і Черчілль зважилися на крайні міри. І не випадково: прем'єр–міністр зізнавався, що вся його політична репутація більшою мірою залежить від того, що трапиться у Малій Азії [1,222–226].

16 вересня, у суботу, міністр колоній за згоди прем'єра зробив заяву про британську політику на Ближньому Сході. У ній говорилося, що наступ кемалістської армії створив критичну ситуацію, унаслідок чого уряд вирішив направити підкріплення до демілітаризованої зони. Союзні держави, а також домініони «запрошувалися» підтримати Велику Британію у справі забезпечення оборони проток. «Було б небезпечно і дарма через великі запити кемалістів покладатися лише на дипломатію,– підкреслювалося у заяві. – Щоб захистити від турецької агресії глибоководний шлях між Європою і Азією, необхідно виставити озброєні сили достатні для відвернення навислої загрози» [19, 3].

Драматизація подій і провокаційність виступу не знайшли розуміння у європейських союзників Великої Британії. Італія відмовилася брати участь у якихось військових акціях, а Франція, роздратована відсутністю консультацій, зайняла очікуючу позицію [19,3].

У ще складнішу ситуацію потрапили домініони. По–перше, дії британського керівництва, що штовхали імперію до нової війни, виявилися для них зовсім неочікуваними. Через раніше досягнуті домовленості, кабінет Ллойд Джорджа не лише не консультувався зі своїми партнерами по Співдружності, але навіть не надавав їм ніякої інформації. Особливо обурливим було те, що секретну шифровану телеграму від 15 вересня про допомогу прем'єр–міністри отримали пізніше, ніж опубліковану пресою заяву Черчіля. Поставлені до відома «таким чином» уряди країн Співдружності випробували безглуздість становища, у яке вони потрапили дякуючи одностороннім діям Великої Британії. Поведінка домініонів у цій критичній ситуації відповідала особливостям розвитку їх національного самопізнання.

Першою, увечері 16 вересня (менше, ніж через добу), прийшла відповідь з Нової Зеландії. Веллінгтон погоджувався з курсом Лондона на Близькому Сході і виявив готовність направити туди армійські частини. Через деякий час аналогічна телеграма була отримана з Мельбурна [19,3]. Спільнота тихоокеанських домініонів, особливо в Новій Зеландії, активно підтримувала свої уряди. Вже до 20 вересня більше 12 тисяч новозеландців –переважно ветерани колишньої війни – висловили бажання воювати на боці Великої Британії. Також швидко розгорнувся запис добровольців в Австралії [20,3].

Чанакська криза співпала з перебуванням Сметса в Зулуленді. Це стало для нього вдалим приводом, щоб максимально відтягнути визначення офіційної позиції Південно–Африканського Союзу до тих пір, коли ситуація стане виясненою. У той же час газета «Кейптаун Таймс» висловила погляд прем'єр–міністра, зробивши заяву, що «морально» Південна Африка на боці Британії, але питання про надання допомоги повинне вирішуватися союзним парламентом [18,3].

Коли в Оттаві була отримана секретна телеграма з Лондона прем'єр–міністр Маккензі Кінг здійснював візит до свого виборчого округу. Повертаючись 17 вересня у столицю, він дізнався з газет про звернення британського керівництва до домініонів і про блискавичну відповідь Нової Зеландії. На терміново скликаному засіданні кабінету міністри

вирішили здійснити запит у Форін Офіс додаткової інформації, після отримання якої, увечері 18 вересня, Маккензі Кінг зробив заяву для преси. Від імені свого уряду, він офіційно оголосив, що винесення вердикту про надання Великій Британії військової допомоги є виключно прерогативою канадського парламенту. Прем'єр–міністр зробив такий запис у своєму щоденнику: «Я впевнений, що народ Канади проти участі в цій війні» [11,321].

Опозиція притримувалась іншої думки. Мейген, виступаючи в консервативному бізнес–клубі Торонто, стверджував, що Канаді слід зайняти своє місце поруч із Австралією і Новою Зеландією [11,235–236].

Швидкоплинність кризи дозволила ліберальному кабінету провести свою лінію до кінця, не скликаючи позачергову сесію парламенту. 25 вересня відбулася зустріч британського і турецького командування, на якій була досягнута домовленість про вивід турецької кавалерії з нейтральної зони. За твердженням англійської преси, кемаліст заявили, що вони не мають намірів вступати у війну з Британською імперією.

У зарубіжній історіографії Чанакський інцидент однозначно розцінюється як подія, яка завершила один і одночасно яка відкрила наступний етап в еволюції імперських відносин [3,41]. Вперше в історії Британської імперії Велика Британія відкрито звернулася до домініонів за військовою допомогою, і вперше два з них фактично відмовили їй у безумовній підтримці. Це було якісне зрушення у політичній свідомості.

Підписавши у 1923 році угоду про рибальство з США Канада, а слідом за нею й інші домініони, вдало закріпила своє право вести перемовини і підписувати угоди без участі уряду Великої Британії.

Усередині 1923 р. журнал імперських правлячих кіл «Раунд Тейбл» зробив оцінку політичного курсу домініонів. На думку журналу, Канада і Південно–Африканський Союз намагалися зміцнити досягнення 1917–1922 роках, а Австралія й Нова Зеландія віддавали перевагу єдності перед незалежністю у складі Співдружності. Як стверджував редактор «Рев'ю ов рев'юз», усі домініони розраховували утвердити свій національний статус, залишаючись у складі імперії. Таким чином, збереженням надій на політичну інтеграцію правлячі кола були зобов'язані своєму баченню Британської імперії як супердержави, на чолі ієрархії якої знаходиться Об'єднане Королівство [15,135].

Такі оцінки характеру політичного розвитку домініонів і їх позицій напередодні імперської конференції 1923 року були безумовно справедливі лише по відношенню до Нової Зеландії. Південна Африка і Канада вже виросли з імперських кабінетів. Якщо спочатку один Сметс демонстрував незадоволення державним статусом ПАС, то тепер і Маккензі Кінг поставив перед собою завдання розвинути досягнуті успіхи, підводячи під свою лінію у міжнародних відносинах відповідну документально–правову основу [12,132–134].

Стосовно Австралії, то вона зовсім не збиралася розлучатися з набутими нею правами. Виступаючи у липні 1923 року на засіданні федеральних зборів, Х'юз заявив, що право Австралійського Союзу брати участь у формуванні зовнішньої політики імперії так само не піддається сумніву, як і його право визначати свою внутрішню політику, і з цієї точки зору між Великою Британією і домініонами не має ніякої різниці [6,1775]. Лідер опозиції утверджував за Австралією свободу самостійно вирішувати питання, наскільки вона пов'язана міжнародними угодами, які були підписані з Великою Британією [6,1783].

Друга післявоєнна імперська конференція відкрилася 2 жовтня 1923 року. Всупереч зусиллям англійських правлячих кіл, у відносинах між делегатами відразу запанував дух підкресленої стриманості.

Досягнення Лондоном поставлених цілей залежало від налагодження взаємовідносин з Оттавою. У вступній промові прем'єр–міністр Болдуїн висловив надію, що Маккензі Кінг продовжить «кращі традиції» своїх попередників [13,3]. Однак канадський прем'єр, який мав власний погляд на політичні традиції своєї країни, зумів заволодіти ініціативою.

Керзон сам надав йому для цього вдалий привід, назвавши конференцію «кабінетом». Цим міністр закордонних справ Великої Британії торкнувся корінного питання, від підходу до якого залежав і зміст дискусій, і оцінка сутності відносин між її учасниками. Канадець змушений був нагадати британському представнику, що у конституційній теорії і практиці поняття «кабінет» означає урядовий орган, який відповідальний перед демократичним обраним парламентом. «Наші збори – конференція урядів, і я не вважаю, що з'явився тут з якимись правами і повноваженнями бути членом імперського кабінету», – так завершив свою промову Маккензі Кінг [12,135]. Керзону залишилося лише погодитися з цим твердженням. Заява канадського прем'єра дала всім зрозуміти, що він надає перевагу кабінету конференції, які були напередодні війни, і рішення яких носили рекомендаційний характер.

Беручи до уваги тісні зв'язки Керзона з Раунд Тейбл, від нього можна було б чекати контратаки у дусі пропозицій, висунутих проімперськими силами. Однак після такого ясного і твердого визначення позиції Маккензі Кінга ставити проблему створення нового механізму консультацій для єдиної зовнішньої політики означало лише посилити тертя і без того натягнутих відносин.

Це суттєво полегшило прем'єр–міністру Канади розв'язання поставлених завдань. 8 жовтня він виступив із заявою з проблем зовнішньої політики. Хід його думок будувався на трьох постулатах: Британська імперія – це не цілісна однорідна система; прагнення до централізації суперечить природній еволюції канадської держави; єдина зовнішня політика Співдружності принципово несумісна з демократичною системою правління.

Згідно твердженню канадського прем'єра, прийняті на конференції 1921 року рішення поставили під загрозу принцип автономії, який послідовно розвивався з моменту утворення домініону завдяки політичним лідерам всіх орієнтацій. Під загрозою виявився головний підсумок напіввікового розвитку канадського самоуправління: право свободи від відповідальності за імперські війни. «Ми в Канаді рішуче вважаємо, що у міжнародних питаннях, які безпосередньо стосуються наших інтересів, перш за все це відносини зі США, домініон повинний мати до певної міри власну зовнішню політику, – заявив Маккензі Кінг. – Ми вважаємо, що не можемо обмежити права нашого самоврядування питаннями чисто внутрішнього характеру» [12,436–438].

Своєрідність умов, у яких перебували держави Співдружності, переконали Маккензі Кінга у неможливості розробки зовнішньополітичного курсу, який би задовольнив всіх. Об'єктивна несумісність інтересів обумовлювала рівне право Великобританії і домініонів на автономію у зовнішній політиці. В очах лідера лібералів, єдина зовнішня політика асоціювалася з методами таємної дипломатії, які грубо порушували принцип відповідальності виконавчої влади перед парламентом і виборцями [12, 138–140].

Близький до Маккензі Кінга журналіст Дж. Дефо, супроводжуючий його на конференції, порівняв враження від промови канадського прем'єра з ефектом бомби, що вибухнула. Брюс і Массей спробували спростувати твердження їх канадського колеги, однак Сметс, який давно притримувався аналогічних поглядів, делегат від Ньюфаундленду Уоррен і представник щойно створеного домініону Вільна Ірландська держава де Валера підтримували ідеї, викладені у заяві. Британські офіційні особи перебували у розгубленості. Досвідчений чиновник урядового апарату, секретар кабінету міністрів Хенкі відверто визнавав, що не розуміє позиції Канади, так як всього лише декілька років назад Борден вимагав від домініону його «законної частки» у зовнішній політиці імперії, а на останній конференції Мейген погодився з принципом загальної відповідальності [12,445].

Банальність цього епізоду, здавалося, не повинна була б вже викликати здивування: те, що консерватор вважав природнім, канадський ліберал часто знаходив просто неможливим. Маккензі Кінг зовсім не покривив душею, коли перед від'їздом на конференцію заявляв, що буде виступати за збереження існуючих у Співдружності конституційних відносин. У їх еластичності та динамізмі він вбачав засіб отримання Канадою зовнішньополітичної самостійності.

Лорд Дербі спробував було загнати Маккензі Кінга «в кут», вимагаючи дати відповідь на питання: «Якими будуть дії домініону, якщо імперія буде піддана нападу?» Канадський лідер зрозумів, що настав вирішальний момент, який вимагає від нього максимальної твердості. Перервавши британця, він вказав, що до участі його країни в імперській обороні не можна підходити однозначно. Так, наприклад, якщо б рік назад війна з турками все таки почалася б, то вкрай сумнівно, чи б направила Канада свої війська до Малої Азії. «Це було б неприємно,– записав у своєму щоденнику Маккензі Кінг, згадуючи цей епізод. Однак, по–моєму, це найважливіша за всі заяви, зроблені мною на конференції. Я не можу залишати ніяких сумнівів відносно позицій Канади» [11,367–368].

Не вважаючи можливим постійно нести «частку» загальної відповідальності, Уільям Маккензі Кінг – підданий Її Величності – бачив найважливіший засіб своєї заяви у гармонізації інтересів держав Співдружності [12,143]. Глава канадського уряду стверджував, що в північноамериканського домініону потенційно є три шляхи розвитку своєї державності. Перший шлях веде його до повного віддалення, другий шлях – до об'єднання з США, третій – «до визнаного незалежного національного статусу у складі Британської Співдружності». Останній варіант Маккензі Кінг вважав найоптимальнішим і для інтересів Канади, і для збереження імперії [12,142]. На практиці це означало б досягнення домініоном можливості самостійного внутрішньо імперського і міжнародного маневру, не втрачаючи зв'язків із Співдружністю. «Наша позиція – це не позиція безумовної ізоляції і невтручання,– пояснював Маккензі Кінг. – Все залежить від ситуації в Європі, а також у Канаді» [12,442]. Об'єктивно надана концепція означала курс на досягнення домініонами державного суверенітету і перетворення цих відносин з Великобританією у конфедерацію під егідою англійської монархії.

Прибічники централізації не оцінили належним чином заяву Маккензі Кінга. Як і півстоліття тому, вони розглядали діаметрально протилежні питання : «єдності або розпаду». Як і на рубежі століть, вони намагались переконати домініони, що, тільки залишаючись у складі супердержави,

молоді нації мають реальну можливість забезпечити незалежність і набути достойне місце у світовій політиці.

Ідеї ж, висунуті канадським прем'єр–міністром, вповні адекватно зображали генеральну спрямованість національного самопізнання, який розвивався у домініонах. У Канаді аналогічних поглядів притримувалося керівництво лейбористської і прогресивної партії [8,4251–4252]. Навіть адепти єдиної імперської зовнішньої політики погоджувалися, що питання про участь країни у війні повинне вирішуватися лише її парламентом [8,4663].

В Австралії лідер лейбористської фракції у федеральному зібранні Чарльтон був солідарний з Маккензі Кінгом фактично з усіх проблем імперських відносин. Вказуючи на небезпечні (як для австралійської автономії, так і для єдності Співдружності) наслідки військово–політичної інтеграції з Великою Британією, він закликав до невтручання у справи один одного, демократизації керівництва зовнішньої політики і затверджував за домініонами право заключати міжнародні угоди [6, 1729–1735].

Спеціальний підкомітет конференції на чолі з Керзоном у присутності більшості прем'єр–міністрів домініонів, затвердив процедуру підписання угод:

«а) двосторонні угоди, які накладають зобов'язання лише на одну частину імперії, повинні бути підписані представником уряду цієї частини імперії;

б) коли двостороння угода накладає зобов'язання більше ніж на одну частину імперії, угода повинна бути підписана одним або декількома повноважними представниками зі сторін всіх урядів імперії, яких він стосується;

в) що стосується угод, перемовини про які йде мова на міжнародних конференціях, існуюча практика підписання повноважними представниками всіх урядів імперії, представлених на конференції, повинна бути продовжена... у тій формі, в якій вона використовувалая в Парижі та Вашингтоні [13,7].»

Конференція 1923 року завершилася повним і остаточним провалом спроби реанімувати імперський кабінет. Прийнята нею резолюція легалізувала створений Канадою прецедент самостійного підписання угоди з іноземною державою. Тепер усі держави Співдружності отримали право вільного підписання таких угод (однак, якщо це не шкодить спільним інтересам). Згідно прецеденту 1919 р., інша резолюція зафіксувала право домініонів та Індії мати на міжнародних конференціях окреме представництво у складі делегації Британської імперії [9,1–2].

Підводячи підсумки післявоєнного розвитку, «Round Table» був змушений констатувати, що зберегти традиції Імперського Військового кабінету не вдалося. Конференції 1921 та 1923 роках не мали нічого спільного з органами виконавчої влади [15,2]. Так почалося прощання з давніми мріями зберегти Британську імперію як єдину державу. Отже, розробка проблеми еволюції взаємовідносин між Великою Британією та її домініонами у 1920–х роках має першочергове значення для розуміння усього ходу імперської еволюції і потребує комплексного дослідження.

Література

1. *Виноградов К.Б.* Дэвид Ллойд Джордж. – М., 1970. – 243 с.

2. *Зимулина Л.А.* Доминионы и неоколониалистская политика Англии. – Владимир, 1990. – 72 с.

3. *Канада, 1918–1945.* Исторический очерк /Отв. ред. Л.В. Поздеева. – М., 1976. – 504 с.

4. *Питльована Л.Ю.* Англо–німецькі відносини на рубежі XIX–XX ст.: проблеми колоніального поділу Африки: Автореф. дис....к.і.н.: 07.00.02. – Львів, 2003. – 19 с.

5. *Ширяєв М.В.* Англо–російське протистояння у Середній Азії та Афганістані в 1907–1922 рр.: Автореф. дис...к.і.н.: 07.00.02. – Луганськ, 2006. – 20 с.

6. *Australian Parliamentary Debates, 1923.* – Vol. 104. – Col. 1729–1783.

7. *Barnett C.* Collapse of British Power. – L., 1987. – 367 p.

8. *Canadian Parliamentary Debates, 1923.* – Vol. 5. – Col. 4251–4663.

9. *Colonial and Imperial Conferences from 1887 to 1937* /Ed. by M. Ollivier. – Vol. I–III. – Ottawa, 1954. – 697 p.

10. *Coupland R.* Indian Problem, 1833–1935. – L., 1942. – 343 p.

11. *Dawson R.M.* The Development of Dominion Status, 1900–1936. Documentary Supplement. – Lnd., 1965. – 466 p.

12. *Documents on Canadian External Relations.* – Vol. 3. 1919–1925. – Ottawa, 1970. – 237 p.

13. *Conference, 1923.* Appendecies to the Summary of Proceedings. – Lnd., 1923. – 68 p.

14. *Kendle G.* British Empire – Commonwealth, 1897–1931. – L., 1972. – 246 p.

15. *Round Table.* – Lnd., 1923. – № 53. – P.2–9.

16. *Strachey G.* End of Empire. – N.Y., 1960. – 351 p.

17. *Times.* – Lnd. – September 16, 1922. – P.3.

18. *Times.* – Lnd. – September 17, 1922. – P.3–4.

19. *Times.* – Lnd. – September 19, 1922. – P.3.

20. *Times.* – Lnd. – September 20, 1922. – P.7–8.

21. *United Empire.* – Lnd. – April 3, 1922. – P.187–193.

Сталоверова А.В. Движение британских доминионов за государственный суверенитет (1922–1923 гг.)

Освещается эволюционный путь трансформации британского колониализма. Большое внимание уделяется политическому положению домини онов в начале 1920–х годов, борьбе доминионов за суверенитет во внешеней политике, политических разногласиях в доминионах в борьбе за самостоятельный внутриполитический курс.

Ключевые слова: *метрополия, доминионы, империя, имперская конференция, Содружество Наций.*

Staloverova, A.V. British dominions movement for state sovereignty (years 1922–1923)

In given scientific article the dominions moving for the state sovereign is described. The great attention is attached to the influence or their 1 World War on the dominions political position, on the dominions fight for the entire political sovereign, on the political differences in the fight for the independence in entire political moving.

Key words: *metropolitan country, dominion, imperial conference, Great Britain, Commonwealth of Nations.*

УДК 316.32 (14)

Білошицький С.В.

«Мозкові центри» як фактор прийняття політичних рішень і перерозподілу державної влади в сучасних ліберальних демократіях

Досліджено роль спеціалізованих науково–дослідних інститутів («мозкових центрів») у системі прийняття політичних рішень та здійснення державної влади у провідних країнах світу; проаналізовано еволюцію функцій даних інститутів на протязі періоду їх функціонування; визначено відповідність сучасної моделі відносин держави і «мозкових центрів» нормативним канонам ліберально–демократичної ідеології.

Ключові слова: *філантропічні фонди, «мозкові центри», політичне прогнозування, стратегічне планування, мерітократія, ліберальна демократія.*

Українське суспільство вкрай потребує вироблення адекватного уявлення про ресурси, проблеми та перспективи розвитку ліберально–демократичної доктрини, яка останні десятиліття виступала в якості домінуючого фактору трансформації політичної організації провідних країн світу. Суспільна наука має сприяти розробці принципово нового підходу до усвідомлення ролі і місця ліберальної демократії у формуванні майбутнього світового порядку та визначення в ньому місця України.

У рамках комплексного дослідження феномена ліберальної демократії представляється важливим встановити роль мережі науково–дослідних центрів (які здійснюють інтелектуальну підтримку діяльності владних органів) у системі прийняття політичних рішень у провідних країнах світу.

У загальному вигляді проблема полягає в тому, що поширення та успішне функціонування ліберально–демократичних практик пов'язується їх апологетами із постійним розширенням соціальної бази сфери прийняття політичних рішень. Нормативний зміст ліберальної демократії передбачає, що кожен громадянин має можливість прямо чи опосередковано брати участь у виробленні державної політики, яка в свою чергу перетворюється на продукт колективної творчості громадян. Задля цього держава має проводити заходи по підвищенню рівня політичної культури та освіти населення, залучати широку громадськість для обговорення та вироблення політичних рішень, ставати на заваді спробам окремих політичних або суспільних інститутів монополізувати

сферу творення політики. Даним положенням ліберальна–демократія опонує елітаристським ідеологічним доктринам, які виступають за перетворення сфери прийняття політичних рішень у професійну діяльність вузького кола обраних осіб. Водночас у сучасних розвинених країнах відбуваються процеси, які вступають у протиріччя із наведеною схемою. Зокрема, сфера прийняття політичних рішень відчужується від широкої громадськості. Значне місце в цих процесах відводиться мережі спеціальних науково–дослідних інститутів («мозковим центрам»), які не лише сприяють професіоналізації сфери прийняття політичних рішень, але й перетворюються на специфічне (елітаристське) джерело влади і фактично легітимують мерітократичну форму правління.

Деякі аспекти даної проблеми у своїх наукових працях висвітлювали такі діячі, як Б. Гаврилишин, Дж. Гелбрейт, Ф. Фукуяма, В. Хаттон, І. Валлерстайн, П. Діксон, М. Делягін, О. Панарін, О. Зинов'єв та інші, однак вказані дослідники розглядали лише певні аспекти зазначеного питання, уникаючи широкого науково–критичного погляду на загальний стан проблеми в цілому.

Таким чином, завдання статті – встановити роль «мозкових центрів» у системі прийняття політичних рішень та здійснення державної влади у провідних країнах світу; проаналізувати еволюцію функцій даних інститутів на протязі всього періоду їх функціонування; визначити відповідність сучасної моделі відносин держави і «мозкових центрів» нормативним канонам ліберально–демократичної ідеології.

Важливим інститутом, що має сприяти оптимізації державної політики у сучасних умовах, виступає інтелектуальне співтовариство, організоване в мережу різних центрів вивчення, прогнозування та моделювання суспільних процесів (яке позначається на Заході терміном «think tank» (дослідницький центр) і перекладається у різних вітчизняних джерелах як «фабрика думки», «мозковий трест», «інтелектуальна корпорація» і т. п.).

Прийнято вважати, що в середині XIX ст. німецький генеральний штаб став першою в історії «інтелектуальною корпорацією», що поставила перед собою завдання замінити «особисту геніальність полководця розподіленим інформаційно–інтелектуальним ресурсом» [1,5]. Однак справжній розквіт «фабрики думки» пережили в сімдесяті роки XX ст., коли вони отримали універсальне визнання й застосування у всіх сферах громадського життя США.

Покликані спочатку інтелектуально обслуговувати урядові заклади з метою оптимізації прийняття професійних рішень, «мозкові центри» надалі перетворилися на ефективний канал маніпулювання державними інститутами як з боку самих співробітників «центрів», так і їхніх нових спонсорів – корпорацій і міжнародних організацій.

Важливо відзначити, що в США «мозкові трести» виникли відразу як канал впливу на державну політику з боку групи американської фінансової олігархії, що концентрується в східній частині країни й контролює Уолл–Стріт (групи Морганів, Рокфеллерів, Фордів, Дюпонів та ін.) [2,8].

Створивши на рубежі XX ст. мережу благодійних і філантропічних фондів, ці групи змогли направляти необхідні фінансові ресурси на інтелектуальне забезпечення формування зовнішньополітичної доктрини США. Для досягнення цих цілей фонди створили густу мережу інститутів і організацій, перед якими були поставлені наступні завдання: визначити

стратегічні цілі зовнішньої політики США та принципові шляхи їх досягнення; ідеологічно обґрунтувати й соціально виправдати ці цілі й засоби в якості «національних» завдань; розробити систему організаційних і кадрових заходів, спрямованих на неухильне проведення розробленої в такий спосіб політики в життя.

В 30–ті роки XX ст. фонди стали трансформуватися в стабільну систему науково–дослідних центрів. Так, у 1927 році Рокфеллери та Корпорація Карнегі спільними зусиллями створили у Вашингтоні Інститут Брукінгса. Далі на базі ряду найбільших американських університетів – Чикагського, Колумбійського, Гарвардського й Стендфордського фонди Морганів, Карнегі, Рокфеллерів і Фордів створили спеціалізовані центри, зосереджені на політичних дослідженнях. У 60–ті роки вже три чверті всіх утворених на той час у США зовнішньополітичних науково–дослідних центрів фінансувалися саме зазначеними олігархічними угрупованнями. Створений у такий спосіб комплекс «мозкових центрів», відзначає Р. Овінніков, «що працювали на одній заданій хвилі, впливав на державну зовнішньополітичну машину». При цьому надалі, по мірі втягування США в «холодну війну», більшість цих центрів було переведено на державне фінансування [2,13].

Однією з найважливіших причин розквіту «інтелектуальних корпорацій» саме в другій половині XX ст. можна вважати бурхливий ріст у цей час політичних інститутів ліберальної демократії, з їхньою орієнтацією на електоральні стратегії й настрої. Нормативність ліберально–демократичних режимів припускає певну стихійність формування політики. Як констатує А. Паршев, «уряди, що змінюють один одного раз у 4–5 років, не мають можливості планувати свою діяльність навіть на 15–20 років. Вони змушені вести весь час популярну політику, щоб подобатися виборцям». Отже – довгострокові програми суперечать інтересам правлячих еліт, виходячи з того, що віддача від них, як правило, наступає набагато пізніше й дістається політичному опонентові [3,245].

Саме тому в розвинених країнах Заходу виникла потреба інституційно зрівноважити нестабільну й орієнтовану на досягнення короткострокових результатів демократичну політичну систему якоюсь більш консервативною й ґрунтовною противагою у вигляді системи стратегічного і довгострокового планування. Важливою частиною цієї системи й стали «мозкові трести», які змогли забезпечити наступність політики, незважаючи на настрої виборців. Саме завдяки їхній діяльності поводження правлячих еліт провідних країн світу, незважаючи на персоналії й партійну приналежність формальних лідерів, свідчить про наявність довгострокових зовнішньополітичних планів.

Наступними, на думку С. Кара–Мурзи, немаловажними факторами, що визначили бурхливий ріст «мозкових центрів», послужили хвилювання 1968 року і нафтова криза 1973 року. Саме тоді на порядок денний було поставлено питання про розробку моделей рішення глобальних проблем. При цьому, відзначає дослідник, подібні розробки здійснювалися як публічними аналітичними центрами типу Римського клубу, так і «закритими» аналітичними центрами спецслужб, держав і корпорацій [4].

Однак, без сумніву, найбільш важливою причиною, що підхльостує різке посилення позицій «мозкових трестів» у системі державної влади того періоду, стали обставини ведення «холодної війни». Саме в цей період уряд США фінансував наукові центри, що спеціалізувалися на вивченні

СРСР, надавав стипендії бажаючим вивчати російську і східноєвропейські мови й багатоцільові гранти, що дозволяли студентам–старшокурсникам здобувати необхідні знання як із проблем безпеки, так і з російської культури.

Виникли такі міждисциплінарні напрямки досліджень, як «совєтологія» й «кремлінологія», у рамках яких «мозковими центрами» ретельно враховувалися всі аспекти внутрішньополітичної боротьби в рядах радянської правлячої еліти. «Вивчалися такі речі, як привілеї на паркування автомобіля серед радянської еліти, а також хто стоїть ближче інших до Генерального секретаря Комуністичної партії на Мавзолеї Леніна під час першотравневого параду» [5].

До кінця «холодної війни», відзначають співробітники Гуверовського інституту П. Бєрковіц і М. Макфол, заходи для «вивчення супротивника» привели до того, що в США з'явилися десятки тисяч добре підготовлених фахівців із досліджень СРСР – викладачів, аналітиків і політичних діячів, а «кожна нова гіпотеза про радянське суспільство або мотиви дій Кремля викликала глибокі дискусії за участю безлічі компетентних фахівців» [6].

Усього в США проблемами ведення «холодної війни» займалося до 200 дослідних центрів, більшість із яких складалися при найбільших університетах країни. Вважаючись формально приватними організаціями, ці центри були тісно пов'язані з урядовими органами. Діяльність багатьох дослідних центрів, що мають відношення до зовнішньополітичної пропаганди, координувалася урядовою Консультативною комісією з інформації [7,95].

Характеризуючи масштаби й напрямки діяльності «мозкових трестів» у США періоду кінця XX ст., П. Діксон констатує, що з багатьох тисяч науково–дослідних установ, що існують у США, тільки близько 600, у силу своєї інтелектуальної й матеріально–технічної самодостатності, здатні реально впливати на формування стратегії розвитку американського суспільства й світового співтовариства. При цьому аналітик виділяє наступні типи цих «фабрик думки»:

1. «Федеральні науково–дослідні центри, що працюють за контрактами». Являють собою підрозділи, додані урядовим відомствам за посередництвом річних контрактів. Більша частина їх створена виконавчими або законодавчими органами влади. Орієнтовна чисельність – близько 75 центрів. Найбільш відомі – РЕНД–корпорейшінз, корпорація «Беллкомм» (при НАСА) і Центр із вивчення новітніх методів керування системою освіти при відповідному відомстві.

2. «Центри, що входять до складу державного апарата». Створені для перспективного планування й вивчення можливих варіантів розвитку майбутнього. Орієнтовна чисельність – близько 10 центрів. Найбільш відомі: Інститут вивчення бойових дій на суші (підпорядкований командуванню сухопутних військ США) і науково–дослідна група Білого дому для визначення цілей.

3. «Провідні незалежні (університетські) безприбуткові інститути». Займаються загальними проблемами природничих та суспільних наук. Орієнтовна чисельність – близько 200 інститутів (при офіційно зареєстрованих 5 тисячах науково–дослідних груп). Найбільш відомі: Стендфордський науково–дослідний інститут, Гудзоновський інститут,

Баттелловський меморіальний інститут і науково–дослідна корпорація «Трайангл».

4. «Фірми, орієнтовані на одержання прибутку». Надають консультації, вивчають проблеми, проводять обстеження, виконують прикладні дослідження в інтересах платоспроможного замовника. Орієнтовна чисельність – близько 300 фірм. Найбільш відомі: Науково–дослідна корпорація планування, фірма «Артур Д Літтл», корпорація «Сістем девелопмент», група «Темпо» фірми «Дженерал Електрік» і корпорація «Оперейшнс рісерч».

5. «Незалежні безприбуткові інститути, орієнтовані на благодійне фінансування». Самостійно визначають свою діяльність. Існують для вивчення якого–небудь одного предмета або точки зору. Орієнтовна чисельність – близько 10 центрів. Найбільш відомі: Центр вивчення демократичних установ, Інститут Брукінгса, Інститут вивчення політики та Центр вивчення закономірностей реакції споживача.

5. «Регіональні науково–дослідні центри». Переважно зосереджені на вивченні проблем, пов'язаних з екологічною ситуацією регіонів, місцевих політичних і соціально–економічних питань. Фінансуються за рахунок бюджетів штатів і міст, приватних замовлень і коштів благодійних фондів. Експертна оцінка кількості подібних структур ускладнена через відсутність стандартизованої статистики [8,47–49].

Безумовним флагманом «мозкових центрів» США й усього світу є РЕНД–корпорейшінз («RAND Corporation»), створена в 1948 році у якості незалежного некомерційного підприємства «для того, аби сприяти досягненню цілей у галузі науки, освіти й доброчинності в інтересах суспільного благополуччя та безпеки Сполучених Штатів Америки».

Чисельність кадрового складу наукових співробітників в останні десятиліття коливалася в межах 1,1 – 2,6 тис. чоловік в залежності від обсягів завдань, що підлягають розв'язанню. У будь–який момент корпорація може одночасно займатися розробкою біля двохсот різних тем. Протягом року випускається близько семи тисяч різних публікацій, включаючи 2700 технічних праць і близько 70 книг. Серед провідних підрозділів корпорації, що позначають основні напрямки аналітичних розробок, відділи: внутрішніх проблем; проблем національної безпеки; вивчення систем; економіки; міжнародних досліджень; наук про навколишнє середовище; проблем керування; аналізу ресурсів; інформатики; суспільних наук та ін., що свідчить про універсальний і комплексний характер досліджень, що проводяться [9,151].

На думку В. Хаттона, в США на початку XXI ст. у сфері формування економічної політики держави й корпорацій значно зростає вплив університетських аналітичних центрів, у яких «здійснюється мобілізація вільних дослідницьких сил у масштабах, непосильних жодній іншій країні», при цьому кожен долар, витрачений на наукові розробки, приносить чотири долари прибутків їхнім замовникам [10,170].

В цілому ж висока ефективність «фабрик думки» привела до їх швидкого та повсюдного поширення. На сьогоднішній день подібні навколоурядові центри існують вже більш ніж у 77 країнах. Після США на лідируючі позиції в цій сфері активно претендує Росія, де на вироблення державних рішень значно зріс вплив декількох потужних інтелектуальних корпорацій, серед яких: Центр стратегічних розробок при Уряді Російської Федерації, ЦСР «Північно–Захід» у Санкт–Петербурзі, ЦСР

Приволзького федерального округу в Нижньому Новгороді, Школа культурної політики в Москві, Експериментальний творчий центр та ін. [1,6].

Аналіз еволюції функцій і механізмів впливу «мозкових центрів» на діяльність політичних інститутів держави дозволяє стверджувати, що самі «центри» давно перестали бути лише інтелектуальною обслугою органів державної влади. Скоріше навпаки, вони поступово перетворилися у своєрідні джерела політичної влади, здатні формулювати свої власні інтереси або виступати провідником інтересів своїх спонсорів – корпорацій.

Так, на початку XX ст. «фабрики думки» насамперед прагнули залучити й інтегрувати наукові знання для рішення суспільно значимих проблем. Матеріали, напрацьовані інтелектуалами–вченими, використовувалися для оптимізації прийняття урядових рішень і мали консультативно–експертний характер. Самі вчені керувалися переважно науковими й громадськими імперативами, що гарантувало об'єктивний характер врахування ними суспільних і державних інтересів під час проведення досліджень та напрацювання практичних рекомендацій.

Надалі, з 30–х років XX ст., стратегічні розробки «мозкових центрів» стали фінансуватися й направлятися недержавними (у першу чергу комерційними) організаціями, що привело до «зникнення простору для справді незалежної оцінки публічної політики» й, відповідно, до істотного коректування політичного курсу державного апарата США [11,254]. При цьому в сферу державного управління експортувалися також методи комерційних технологій управління. Фактично, аналітичні структури стали виступати як найважливіша ланка, що з'єднує корпорації та державу в єдине ціле, або, як відзначив М. Дєлягін, зрощування держави і корпорацій почало відбуватися «на рівні не тільки лобістів, але в найбільш важливій частині – на рівні стратегічних аналітиків» [12,248].

Із другої половини XX ст. між «мозковими центрами» і державним апаратом почастішав обмін провідними спеціалістами. Наприклад, у роки «холодної війни» посаду державного секретаря США займали Дж. Ф. Даллес, Д. Райок, Г. Кіссінджер і С. Венс, які до цього керували дослідними проектами у фондах Рокфеллера або Карнегі. У свою чергу при зміні правлячої партії багато видних політичних діячів ішли в провідні університети або аналітичні центри, де продовжували впливати на вироблення державної політики та готувати кадри для поповнення політичного класу.

По мірі зростання могутності США та посилення глобалізаційних процесів масштаби проблем, що піднімаються «мозковими центрами», значно зросли. Сьогодні можна констатувати, що «фабрики думки» передових країн займаються рішенням проблем світового співтовариства в цілому, прагнучи перетворити цей процес у керований і плановий. Відповідно, найважливішою функцією «мозкових трестів» у сучасних умовах виступає планування майбутнього. Причому ця орієнтація на планування майбутнього виникла з ініціативи як самих «фабрик думки», так і корпорацій та державних органів.

Відомо, що вперше масштабні спроби провести наукове дослідження проблем майбутнього (які мали назву «дослідження 2000 року») були розпочаті в 60–х роках незалежно одна від одної аналітиками корпорації «Дженерал Електрік», Університету штату Іллінойс та Американської академії наук і мистецтв. При цьому найважливішим результатом цих

спроб стала апробація нових методів наукового дослідження майбутнього, серед яких найбільш перспективними виявилися моделі екстраполяції, прогностичні моделі, кібернетичні моделі та техніка «Дельфі» (експертних оцінок і прогнозів) [13,257–258].

Вже сьогодні, стверджує О. Зинов'єв, перед інтелектуальними силами, що обслуговують правлячі еліти, ставиться завдання витиснути зі сфери суспільного управління елементи «стихійності», замінивши їх свідомим і навмисним плануванням. Як відзначає російський філософ, у зв'язку з тим, що тепер в еволюційний процес втягуються гігантські маси людей і ресурсів, зріс ступінь спланованості, вивченості та усвідомленості соціальних явищ і поводження людей; зріс ступінь контролю над ходом процесів і відповідності планам, «відбувся еволюційний злам в історії людства... еволюційний процес перетворився на проектований і керований» [14,379]. Поступово процес еволюції суспільства підкоряється логіці інтересів глобальних правлячих еліт.

Принципово важливо відзначити, що в цій ситуації «мозкові центри» неймовірно підсилюють своє становище в системі прийняття політичних рішень, а відповідно, і в системі державного управління в якості специфічного мерітократичного джерела влади. Як пояснює П. Діксон, по мірі того, як організації офіційно приймають на себе роль провісників майбутнього, вони разючим чином збільшують ступінь свого впливу на це майбутнє. «Простіше кажучи, якщо яка–небудь «фабрика думки» повідомляє своїм хазяям, а також усім, хто проявляє інтерес, що події X, У та Z відбудуться до 2000 р., то тоді ймовірність здійснення їх стає вище, оскільки політика й технологія адаптуються до цих прогнозів», – констатує аналітик [8,74].

При цьому існуюча в ліберально–демократичних країнах практика делегування функцій стратегічного планування «мозковим центрам» легітимізує ідею мерітократичної (різновиду аристократичної або елітаристської) форми правління, що у теоретико–методологічному плані опонує ліберальній демократії. Ідеологія мерітократизму, стверджує В. Цаплін, припускає, що «у світі є відносно тонкий прошарок раціонально, нестереотипно й повноцінно мислячих людей (менш 2–3%), які розуміють суть процесів, що відбуваються, мають необхідні знання і не є обтяженими розповсюдженими забобонами... Тому «суддями» й «рушійною силою» можуть стати тільки ці раціонально й повноцінно мислячі люди... Їм протистоїть маса людей, занурених у суєту щоденних турбот, культуру неадекватності, які дотримуються помилкових стереотипів мислення. Ця маса не замислюється про наслідки зроблених кроків або байдужа до того, що відбувається, не розуміє причин і тимчасовості багатьох реалій» [15,530].

Важко не погодитися з авторитетним російським політологом О. Панаріним, який виявляє в практиці легалізації мерітократизму повзучу погрозу самим основам ліберальної демократії. У суспільствах, що перебувають під сильним впливом «мозкових центрів», відзначає він, «виборній «республіці депутатів» починає протиставлятися таємна влада експертів, дилетантизму публічних політиків – езотеричне знання професіоналів, що ховаються за лаштунками», а це, на його думку, підриває найважливіший принцип сучасного демократичного суспільства – принцип політичного суверенітету більшості [16,40–41].

Таким чином, можна зробити наступні висновки і припущення:

– Важливим інститутом, що здійснює перехоплення державної влади, у сучасних умовах виступає мережа різних центрів вивчення, прогнозування та моделювання суспільних процесів. Покликані спочатку інтелектуально обслуговувати урядові заклади з метою оптимізації прийняття професійних рішень, ці «мозкові центри» надалі перетворилися на ефективний канал маніпулювання державними інститутами як з боку самих співробітників «центрів», так і їхніх спонсорів – корпорацій і міжнародних організацій.

– Однією з найважливіших причин розквіту «мозкових центрів» у другій половині XX ст. можна вважати бурхливий ріст у цей час політичних інститутів ліберальної демократії, з їхньою орієнтацією на електоральні стратегії й настрої. В цій ситуації «мозкові центри» стали частиною системи стратегічного і довгострокового планування, яка змогла забезпечити наступність політики, незважаючи на настрої виборців.

– По мірі посилення глобалізаційних процесів масштаби проблем, що піднімаються «мозковими центрами», значно зросли. Сьогодні «фабрики думки» передових країн займаються рішенням проблем світового співтовариства в цілому, прагнучи перетворити цей процес на керований і плановий. Відповідно, найважливішою функцією сучасних «мозкових трестів» виступає прогнозування та планування глобального майбутнього.

– Фактично, закріплена в ліберально–демократичних країнах практика делегування функцій стратегічного планування «мозковим центрам» легітимізує ідею мерітократичної (різновиду аристократичної або елітаристської) форми правління, що у теоретико–методологічному плані опонує нормативному змісту ідеології ліберальної демократії.

Література

1. *Ютанов Н.* Предисловие // Диксон П. Фабрики мысли / Пер. с англ. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2004.

2. *Овинников Р. С.* Зигзаги внешней политики США. От Никсона до Рейгана. – М.: Политиздат, 1986. – 400 с.

3. *Паршев А.* Почему Америка наступает – М.: ООО «Издательство АСТ»: ООО «Издательство Астрель», 2002. – 370 с.

4. *Кара–Мурза Сергей.* Концепция «золотого миллиарда» и Новый мировой порядок. – Сайт «Библиотека думающего о России». – http://www.patriotica.ru/actual/skara_milliard.html.

5. *Lavelle Peter.* Kremlinology's resurrection // The Washington Times. – 2004. – 25 March.

6. *Берковиц П., Макфол М.* Изучаешь ислам – помогаешь стране // «The Washington Post», США. – 2004. – 12 апреля. – Сайт ИноСМИ.Ru. – http://www.inosmi.ru/translation/218820.html.

7. *Вачнадзе Г. Н.* Антенны направлены на Восток. Формы и методы империалистической радиопропаганды на страны социализма. –2–е изд., перераб. и доп. – М.: Политиздат, 1977. – 239 с.

8. *Диксон П.* Фабрики мысли / Пер. с англ. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2004. – 505 с.

9. *Шевякин А. П.* Разгром советской державы. От «оттепели» до «перестройки». – М.: Вече, 2004. – 448 с.

10. *Хаттон У.* Мир, в котором мы живем / Пер. с англ. под ред. В.Л. Иноземцева. – М.: Ладомир, 2004. – 556 с.

11. *Закария Ф.* Будущее свободы: нелиберальная демократия в США и за их пределами / Пер. с англ. под ред. В.Л. Иноземцева. – М.: Ладомир, 2004. – 383 с.

12. *Делягин М. Г.* Мировой кризис: Общая теория глобализации: Курс лекций. – 3–е изд., перераб. и доп. – М.: ИНФРА–М, 2003. – 768 с.

13. *Уилсон Д.* История будущего / Пер. с англ. И. Е. Добровольского. – М.: АСТ: АСТ МОСКВА: ХРАНИТЕЛЬ, 2007. – 286 с.

14. *Зиновьев А. А.* Русская трагедия. Гибель утопии. – М.: Изд–во Эксмо, 2003. – 512 с.

15. *Цаплин В.* Странная цивилизация – М.: Астрель: АСТ, 2006. – 640 с.

16. *Панарин А. С.* Искушение глобализмом. – М.: Изд–во ЭКСМО–Пресс, 2002. – 416 с.

Белошицкий С.В. «Мозговые центры» как фактор принятия политических решений и перераспределения государственной власти в современных либеральных демократиях

Исследована роль специализированных научно–исследовательских институтов («мозговых центров») в системе принятия политических решений и осуществления государственной власти в ведущих странах мира; проанализирована эволюция функций данных институтов на протяжении периода их функционирования; определено соответствие современной модели отношений государства и «мозговых центров» нормативным канонам либерально–демократической идеологии.

***Ключевые слова:** философические фонды, «мозговые центры», политическое прогнозирование, стратегическое планирование, меритократия, либеральная демократия.*

Biloshitskiy, S.V. «Think Tanks» as a Factor of Political Decision–making and Redistribution of State Power in Modern Liberal Democracies

The role of specialized scientific–research institutes («think tanks») in the system of political decision–making and state power realization in the leading countries of the world is studies; evolution of functions of these institutes during the whole period of their functioning is analyzed; the accordance of the modern model of relationships between the state and «think tanks» to the normative canons of liberal–democratic ideology is defined.

***Key words:** philanthropical funds, «think tank», political forecasting, strategic planning, meritocracy, liberal democracy.*

УДК: 327 (540)+(477)

Давидович Л.Я.

Формування індо-українських відносин після розпаду Радянського Союзу

Проаналізовано головні сфери співробітництва між Індією та Україною в пост біполярний період, дано авторську періодизацію етапів формування індо–українських відносин після розпаду СРСР.

Ключові слова: *зовнішня політика, міжнародна система, національний інтерес*

Після розпаду біполярної системи міжнародних відносин перед керівництвом Індії постала проблема побудови стратегії відносин з країнами пострадянського простору, в тому числі й з Україною.

Україна, зі свого боку, зосередила зусилля на зміцненні національного суверенітету, налагодження рівноправних відносин із країнами СНД та Заходу, створенні умов для інтеграції до європейських та євроатлантичних структур, азійський вектор зовнішній політиці держави практично не розроблявся, що не сприяло інтенсифікації індо–українського партнерства.

В «Основних напрямах зовнішньої політики України», базисному документі прийнятому українським парламентом 2 липня 1993 року, одночасно містилася теза про те, що геостратегічні та геоекономічні інтереси України диктують необхідність розвитку дружніх відносин та взаємовигідного співробітництва України з державами азійського регіону, зокрема Індією, КНР, Японією тощо [1].

Процес формування політичних відносин між Індією та Україною автор даного дослідження умовно розподілив на три етапи.

Перший етап (1991–1996 рр.) позначився встановленням контактів, відкриттям «України для індійської політичної еліти, підписанням перших двосторонніх документів.

Індія визнала незалежність України 26 грудня 1991 року, а 17 січня 1992 року у Києві було підписано Протокол про встановлення дипломатичних відносин та Протокол про встановлення консульських відносин між Україною та Індією, в якому наголошувалось, що обидві держави встановлюючи дипломатичні відносини, ґрунтуються на принципах невтручання у внутрішні справи та взаємної поваги до суверенітету і рівності один одного, бажають поглиблювати взаємну дружбу і співробітництво, а також беруть на себе зобов'язання по підтриманню міжнародного миру та безпеки [2].

7 травня 1992 року у Києві розпочало роботу Посольство Індії, а незабаром, українське дипломатичне Представництво відкрилося в Нью–Делі. Посольству України в Індії, з урахуванням важливого значення для нашої

держави, за погодженням з Президентом України, було надано статус регіонального, з поширенням повноважень на Королівство Непал, Республіку Бангладеш, Демократичну Соціалістичну Республіку Шрі–Ланку.

Особливістю формування зовнішньополітичного курсу Індії, в тому числі й щодо України, в період з 1991 по 1996 роки, коли в Республіці перебували при владі уряди, сформовані за участі Індійського Національного Конгресу є значний вплив ідеології партії та її лідера при формуванні політики країни, що повністю заміняли собою бюрократичний апарат.

Аналізуючи договірно–правову базу відносин Індії та України у зазначений період, можна зробити висновок, що після розпаду СРСР, протягом 1991–1996 років, формування індо–українських відносин мало, головним чином, протокольний характер та не було спрямоване на створення реальної системи взаємовигідної співпраці двох держав. Зокрема, сторони обговорювали виключно встановлення дружніх відносин та взаємовигідної співпраці, ніде, при цьому, не згадуючи про партнерство України та Індії, чи, тим більше, про наміри розвивати стратегічне партнерство.

Охолодження індо–українських відносин на початку 90–х років XX ст., на думку автора, було зумовлене двома головними чинниками. По–перше, як було визначено вище, країни пострадянського простору не входили до числа головних пріоритетів зовнішньої політики Індії після розпаду Радянського Союзу. По–друге, негативну роль зіграло те, що Індія традиційно сприйняла Росію офіційною правонаступницею СРСР та почала розвивати саме індо–російський напрям своєї політики на пострадянському просторі, як домінантний.

Важливою віхою у становленні нормативно–концептуальної бази співпраці двох незалежних держав на початковому етапі формування відносин стало підписання у березні 1992 року у Києві Договору про дружбу і співробітництво між Україною та Республікою Індією (набрав чинності 28 вересня 1992 року), строком на 10 років з автоматичним продовженням на наступний п'ятирічний період, якщо одна із Сторін не оголосить про своє бажання відмовитися від взятих зобов'язань.

Аналізуючи текст згаданого Договору, бачимо, що один із основних установчих індо–українських договорів містив лише загальні принципи співпраці між державами. При цьому у документі не згадуються стратегічно важливі для обох країн сфери співпраці: ні оборонна, ні військово–технічна, ні космічна, ні енергетична тощо. Сторони лише задекларували дружні відносини [3].

Порівнюючи цей документ з аналогічним індо–російським договором від 1993 року бачимо, що партнерство у вищезазначених галузях, між Росією та Індією, було зафіксовано у ньому, не дивлячись на те, що індо–російські відносини періоду 1991–1996 років, також не позиціонувалися обома державами як «першочергові» чи «стратегічні» [3;4,19–22].

Звідси можемо зробити висновок, що на початку 1990–х років XX ст. Індія не розглядала Україну як можливого стратегічного партнера на пострадянському просторі, надаючи перевагу співпраці з Російською Федерацією, сприймаючи її як основну правонаступницю СРСР.

На думку автора, це пов'язано з позицією уряду Індії, сформованого, головним чином з представників Індійського Національного Конгресу та очоленого Нарасімхою Рао. Як відомо, ІНК ще з часів Джавахарлала Неру постійно декларував особливі, дружні стосунки з Москвою, а після розпаду СРСР почав співпрацювати з Російською Федерацією як прямою

правонаступницею Радянського Союзу, не беручи до уваги інші країни пострадянського простору.

Показовим у цьому контексті є і те, що саме з Російською Федерацією велися переговори про погашення державного боргу Індії перед Радянським Союзом, а також, в основному, через Москву здійснювалися усі закупівлі для оборонної та військово–технічної галузі держави. Індія, на думку автора, не хотіла іти на прямі переговори з Києвом, навіть враховуючи левову частку України у обсягах радянського експорту до Республіки.

Негативну роль у формуванні індо–українських відносин на першому етапі їх становлення також відіграло підвищення рівня конфліктності між Києвом та Москвою в цей період – відмова України від повноправного членства в СНД, питання територіальної приналежності півострова Криму тощо. Офіційний Київ шукав зовнішньої підтримки в цих питаннях від усіх держав світу, в тому числі й від Індії.

Офіційний Делі не висловив жодної позиції щодо подій у відносинах між Україною та Росією, побоюючись бути втягненим до конфлікту. Враховуючи те, що саме в цей період між Індією та офіційною Москвою велися переговори про скасування державного богу Індії перед СРСР, такий розвиток подій був би вкрай не бажаним для Республіки.

Динаміка розвитку відносин між Індією та Україною після встановлення дипломатичних відносин, відображається кількома взаємними візитами високого політичного рівня, а саме: відбувся обмін візитами Президентів двох держав, візит Міністра оборони Індії до Києва та візит Міністра закордонних справ України до Делі (з метою участі у 12–ій конференції держав–учасниць Руху Неприєднання). Також, у жовтні 1995 року відбулася зустріч Прем'єр–міністрів України та Індії (під час Картахенського саміту держав–учасниць Руху Неприєднання) [5,425].

Загалом, обмін взаємними візитами між Президентами України та Індії, а також проведення зовнішньополітичними відомствами держав у 1994 році у Києві першого раунду політичних консультацій на рівні заступників Міністрів закордонних справ, в результаті яких було досягнуто домовленості проводити регулярні консультації для розгляду ходу реалізації угод, укладених між дома країнами, а також, з метою обміну поглядами щодо широкого кола міжнародних та двосторонніх питань, таких як питання, що обговорюються в ООН та інших міжнародних організаціях, проблема запобігання виникненню міжнародних спорів та мирного їх вирішення, активізувати міждержавну взаємодію в рамках багатосторонньої дипломатії, вказує на те, що сторони мали намір розвивати двостороннє політичне партнерство [6].

Отже, протягом 1991–1996 років Індія та Україна сформували головні основи взаємного політичного та економічного співробітництва – Індія визнала державну незалежність та суверенітет України, сторони Уклали Договір про дружбу і співробітництво.

Таким чином, перший етап формування індо–українських відносин характеризувався позитивною динамікою, яка виражалась в регулярному обміні візитами між лідерами держав, а також проведенням консультацій з політичних питань

Другий етап (1996–2000 рр.) характеризується помітним охолодженням відносин між Індією та Україною, спричинених підписанням

українською стороною у 1996 році угоди з Пакистаном на поставку протягом 1996–1999 років 320 одиниць танків Т–80УД [7].

Цей випадок настільки відчутно вплинув на індо–українські відносини середини 1996–2001 років, що політологи назвали його «пакистанським фактором» у відносинах між Індією та Україною, а автор виділяє його як верхню хронологічну межу другого розвитку відносин між державами.

Так, не дивлячись на те, що Україна вела тривалі переговори щодо продажу своєї військової техніки з Індією і уклала контракт з Пакистаном тоді, коли ці перемовини не дали жодного результату, офіційний Делі вкрай негативно відреагував на українсько–пакистанську угоду.

«Пакистанський фактор» у індо–українських відносинах, був, насправді, спровокований серйозними цивілізаційними, культурними, релігійними, геополітичними, військовими протиріччями, що існують у відносинах між Індією та Пакистаном, адже, останній, традиційно, розцінюється як головний супротивник Індії у регіоні Південної Азії.

Україна, як вважає автор, стала заручницею гострих протиріч між двома країнами, пов'язаних з питанням приналежності штату Кашмір, фактором релігійного екстремізму, та індо–пакистанською боротьбою за геополітичне домінування в Південній Азії.

Крім того, з 1996 року в Індії до влади приходить уряд Бхаратія Джаната Парті, відомої своєю зовнішньополітичною концепцією перетворення Індії на глобальний центр сили та досить радикальними методами її втілення.

Насправді, уклавши, після тривалих безрезультатних перемовин з Індією, угоду з Пакистаном на поставку йому танків, Україна слідувала виключно своїм національним інтересам та не мала на меті будь–яким чином втручатися у індо–пакистанський конфлікт. Про це неодноразово йшлося в заявах вищих посадових осіб України.

Можемо припустити, що гострота реакції офіційного Делі була спричинена тим, що на момент реалізації вищезазначеної угоди, відбувся черговий зрив мирного переговорного процесу між Пакистаном та Індією, а навесні 1999 року розпочався новий спалах конфлікту, який перетворив майже увесь індо–пакистанський кордон на суцільну лінію фронту.

Крім того, у тому, що даний контракт набув такого великого політичного резонансу значну роль зіграла, на нашу думку, позиція російської сторони. Будучи монополістом на ринку ВТС Індії, Росія піддала нещадній критиці українсько–пакистанський контракт, постійно наголошуючи на своїй відданості партнерству з Індією та опосередковано заявляючи , що поставка Україною танків до Пакистану може розцінюватися Індією як недружній крок стосовно Республіки.

Очевидно, на фоні цих подій, Індія, яка взагалі виступає різко негативно проти втручання третіх сил ззовні у ситуацію в регіоні, неадекватно розцінила поставку українських танків до Пакистану.

Тривалий час «пакистанський фактор» вкрай негативно відображався на формуванні індо–українських відносин, динаміка розвитку яких знизилась практично до нуля. Фактично, протягом 1996–2000 років відбулася єдина зустріч на найвищому державному рівні, і те на «нейтральній» території – в рамках сесії Генеральної Асамблеї ООН.

Черговим фактором, що негативно відобразився на формуванні індо–українських відносин цього періоду стало, на думку автора, випробування Індією ядерної зброї. Україна, як держава, що відмовилася від

зброї масового знищення, негативно поставилася до набуття Індією статусу ядерної держави. Міністерство закордонних справ України поширило заяву, в якій зазначалося, що проведення ядерних випробувань є такими, що суперечать нормам міжнародного законодавства та не сприяють зміцненню миру та стабільності у світі.

Офіційну реакцію індійської сторони з цього приводу висловив посол Індії в Україні Шекхолен Кіпген, який в інтерв'ю українській газеті «День» сказав: «Так трапилося, що обидва наших сусіди – Китай та Пакистан – володіють ядерною зброєю. Україна ж знаходиться у безпечному оточенні. Індія оголосила, що ніколи не скористається зброєю масового знищення першою. Україна ж, своєю відмовою від ядерної зброї, прийняла правильне, просвітницьке рішення. Якщо усі держави відмовляться від права володіння нею, то відмовимося і ми...» [8].

Як бачимо, протягом 1996–2000 років відносини між Індією та Україною зазнали суттєвого охолодження. Це було спричинено тим, що Україна та Індія не знайшли розуміння з найчутливіших для Індії питань – питання безпеки регіону Південної Азії та питання набуття Індією статусу ядерної держави.

Третій етап (2000–2004 рр.) характеризується поступовим відновленням політичної співпраці між Індією та Україною, розвитком економічного діалогу. Починаючи з квітня 2000 року сторони поступово починають відновлювати політичний діалог, зокрема, в Делі відбувся другий раунд політичних консультацій між зовнішньополітичними відомствами України та Індії [9].

Про ефективність проведених консультацій свідчить той факт, що вже період з 30 листопада по 3 грудня 2001 року відбувся офіційний візит до України Державного міністра зовнішніх справ, члена нижньої палати Парламенту Індії Омара Абдулли. Мета візиту індійського високо посадовця полягала у обговоренні сучасного стану індо–українських відносин з метою відновлення двостороннього політичного діалогу на найвищому державному рівні та пошуку шляхів активізації взаємовигідного співробітництва між двома державами [5].

Вже 1 грудня 2001 року в МЗС України відбулися переговори Державного секретаря Ю.Сергєєва з О.Абдуллою, під час яких Міністр закордонних справ Індії передав особисте послання Міністру закордонних справ України А.Зленку із запрошенням відвідати Індію, а також підтримав пропозицію останнього щодо проголошення 2002 року «Роком відновлення традиційного індо–українського партнерства» [5].

Сторони, також, досягли розуміння щодо необхідності започаткування нового етапу в українсько–індійських відносинах з огляду на глобальні зміни, які відбулися в світі.

Така зміна політики Індії щодо України в зазначений період спричинена рядом факторів. Перший фактор – внутрішній. До влади в Індії приходить уряд Національного Демократичного Альянсу, і хоча на чолі Альянсу все ще знаходиться БДП, а уряд очолює все той же Атал Біхарі Ваджпаї, в політиці уряд НДА відчувається помітне зменшення схильності до радикалізму. Очевидно, це був той компроміс, який застосовувався при формуванні коаліційного уряду. Другий фактор – пов'язаний з тим, що, як свідчить статистика, протягом 1998–2000 років об'єми індійсько–російської торгівлі знизились порівняно з 1996–1998 роками більше ніж на 20%.

На думку автора, індійський уряд почав розглядати вектор розвитку індо–українського партнерства на пострадянському просторі саме під впливом цього фактора та як спосіб диверсифікації співробітництва з колишніми радянськими республіками, поруч з традиційним для Республіки вектором взаємодії Індія–Росія, що почав проявляти себе нестабільно.

Тому, з 2001 року починається новий етап у взаємовідносинах Індії та України. Цьому сприяло переконання керівництва обох країн, що всебічний розвиток співробітництва може принести користь обом державам, які традиційно поділяють схожі погляди на більшість важливих питань сучасності і мають багато спільного як у плані давньої, так і сучасної історії.

Знаковою подією в індо–українських відносинах, на нашу думку, став державний візит до Індії, здійснений Президентом України Л.Кучмою 2–5 жовтня 2002 року, після якого українсько–індійські контакти набули суттєвої активізації. Візит став переломною подією у двосторонніх відносинах останнього десятиліття, який сам Президент України оцінив як «прорив».

Протягом свого перебування в Делі Л.Кучма зустрівся із Президентом Індії А.Каламом, Прем'єр–міністром А.Б.Ваджпаї, Віце–президентом Б.С.Шекаватом, Віце– прем'єр–міністром Л.Адані, Спікером Нижньої палати Парламенту М.Джоні, Міністром закордонних справ Індії Я.Сінхом тощо [10].

За результатами візиту Президента України до Індії було прийнято спільну індо–українську заяву, у якій сторони засвідчили своє задоволення тим, що в індо–українських відносинах панує взаєморозуміння та відзначили спільність позицій обох держав щодо найголовніших питань сучасного міжнародного життя [11].

Важливим політичним підсумком офіційного візиту Л.Кучми до Індії стало відновлення політичного діалогу на найвищому рівні, започаткування нового етапу в індо–українських відносинах, а також визначення і офіційне оприлюднення у тексті Спільної заяви, перспективних напрямків поглиблення взаємовигідного співробітництва між Україною та Індією у політичній, торговельно–економічній, військово–технічній, гуманітарній галузях тощо.

Керівники держав досягли домовленості про переведення на систематичну основу політичних консультацій між Міністерствами закордонних справ України та Індії, засідань Міждержавної українсько–індійської комісії з економічного, торговельного, промислового, наукового, культурного співробітництва, засідань Спільної ділової Ради, засідань Українсько–індійського комітету з співробітництва у галузі науки і технологій тощо.

Крім того, було підписано низку угод щодо співробітництва у економічній, юридичній, торгівельній, туристичній сфері. Також, відновилися контакти між космічними агентствами обох країн. Активізувався обмін делегаціями представників ділових кіл, чому сприяло відновлення регулярних авіарейсів між Делі та Києвом.

Саме після візиту Л.Кучми до Індії було підписано двосторонній міжурядовий Протокол про доступ на ринки товарів та послуг, що ознаменувало собою завершення українсько–індійських переговорів про вступ України до СОТ.

Цікавим, на нашу думку, видається той факт, що підписання даного Протоколу відбувалося на фоні оприлюдненої українським керівництвом

заяви про підтримку наміру Індії стати постійним членом РБ ООН. Можливим є те, що відбувся певний «обмін» – заява у відповідь на підписання Протоколу. Хоча, посол Індії в Україні Шикхолен Кіпген спростовує це: «Це абсолютно різні питання. Індія входить до складу робочої групи з питання вступу України до СОТ. Ми однозначно підтримуємо це приєднання. Під час візиту Президента Л.Кучми до Індії піднімалося питання реформування РБ ООН. Індія, як одна із держав–засновниць Організації, претендує на постійне членство у цьому органі, враховуючи розмір території, кількість населення, природні ресурси, промислову базу й величезний науковий потенціал» [8].

Важливим досягненням в рамках третього етапу розвитку індо–українських відносин стало також започаткування українсько–індійських міжпарламентських зв'язків. Візит Голови Верховної Ради України В.Литвина до Делі 1–3 грудня 2003 року став першим парламентським візитом вищого рівня, хоча група з міжпарламентських індо–українських зв'язків була створена у ВРУ у жовтні 1995 року [8].З індійського боку, за цей час Україну також відвідали Міністр оборони Індії Джордж Фернандес, Міністр сталі Індії, що засвідчило активізацію міжвідомчого співробітництва.

Таким чином, у 2000–2004 роках відносини Індії та України суттєво активізувалися після періоду «похолодання» у 1996–1999 роках. Основний наголос у двосторонньому співробітництві було зроблено на економічній та військово–технічній співпраці, що певним чином становило альтернативу індо–російським відносинам на пострадянському просторі, хоча останні залишалися безумовним пріоритетом для індійської сторони.

Окремого розгляду в індо–українських відносинах заслуговує військово–технічна співпраця.

Не дивлячись на те, що більшість військової продукції, яку Індія закуповувала у Радянського Союзу, виготовляли українські підприємства та заводи, Республіка виявилася не готовою до створення ефективного «прямого» партнерства з Україною, а продовжувала робити закупівлі через Москву. При цьому, контакти України з Індією були започатковані ще у 60–70–х роках ХХ ст., коли Україна, разом з іншими союзними республіками надавала економічну і військову допомогу Республіці Індія, яка незадовго до того здобула незалежність.

За оцінками київського Центру досліджень армії, конверсії та розброєння, щорічні об'єми ВТС між дома країнами можуть становити 100–150 млн. дол. США.

Однак, на нашу думку, відчутних успіхів у цій сфері Україні вдасться досягнути лиш за умови спільної роботи українських та російських виробників. Це може виявитися особливо ефективним на рівні імплементації нових технологій у виробництво, а також організації трьохсторонніх інвестиційних проектів за участі індійської сторони – на зразок вже запущеного проекту BrahMos (розробка та виробництво нової протикорабельної ракети).

Однак, «пакистанський фактор» може стати певним способом маніпуляції у двосторонніх відносинах з Україною. Залежно від ситуації, індійське керівництво може використовувати його для пояснення мотивації прийняття вигідних для себе рішень.

Під час свого офіційного візиту до Києва Державний міністр оборони Індії Омар Абдулла сказав: «Індія завжди буде висловлювати занепокоєність у зв'язку із поставками українських танків до Пакистану» [12].

У той же час, Посол Індії в Україні Шикхолен Кіпген з цього приводу зазначив: «Україна – суверенна держава і має право самостійно формувати відносини з іншими країнами. Ми не можемо наказувати Україні як і що робити. Індія не розглядає свої відносини з іншими державами через призму відносин з Пакистаном. Якщо Україна хоче продавати щось із військової техніки Пакистану – будь ласка. І це не означає, що ви не можете продавати те ж саме Індії. Тобто, вибір за Україною» [8].

Така заява посла на думку автора, є індикатором позитивних для України тенденцій. Крім того, за словами Шикхолена Кіпгена, для Індії важливим мати дружні стосунки з Україною, тому що ВПК України є досить розвиненим і Індія заново його зраз для себе відкриває, адже раніше вона вважала, що всі радянські спеціалісти, які працювали в Індії – росіяни, а як з'ясувалося їх значна частина – українці [8].

Особливо цікавим нам видається візит Міністра оборони Індії у жовтні 2003 року. По–перше, прибувши до Києва Джордж Фернандес відвідав АНТК ім. Антонова та ДАКХ «Артем», які розробляють літаки, що експлуатуються в Індії та постачають ракети типу «повітря–повітря» для винищувачів, які закуповувалися у Росії. На нашу думку, це свідчить про те, що індійське керівництво вело пошук джерел розширення поставок військової техніки [8].

Без сумніву, Москва залишатиметься основним партнером Індії у галузі ВТС, однак поруч із російською зброєю до індійської армії може (і повинна) надходити зброя від інших постачальників, зокрема України.

Для України, на нашу думку, є важливим утриматися від поставок наступальної зброї і обмежитися експортом номенклатури ВТС оборонного характеру. Це дасть можливість компромісно формувати партнерство у цій галузі з Індією та з Пакистаном одночасно.

Індо–українська економічна співпраця у період, що досліджувався мала позитивну динаміку, але не досягла обсягів співробітництва за часів СРСР.

За оцінками фахівців, внесок України у загальний обсяг радянської допомоги Індії у середньому складав близько 30%, а у деяких секторах – металургії, енергетиці, важкому машинобудуванні, постачанні зброї (зокрема, транспортних літаків, бойових кораблів тощо) – частка України була значно вищою.

Надзвичайно важливою була частка України у створенні космічних програм Індії, адже перші індійські космічні штучні супутники були зібрані на ракетному підприємстві «Південмаш» у Дніпропетровську. [там же]

Серед країн пострадянського простору Україна є другим (після Росії) зовнішньоторговим партнером Індії. У період, що досліджувався, в Україні зареєстровано 30 підприємств з індійськими інвестиціями, з них 19 – спільних.

За даними Державного комітету статистики України загальний товарообіг України з Республікою Індією за 2001 рік становив 253 млн. дол. США, при цьому експорт становив 155,89 млн. дол. США, імпорт–97,45 млн. дол. США [13].

Станом на 1 липня 2001 року обсяг прямих інвестицій з Індії до України становив 1,92 млн. дол. США. Обсяг інвестицій України в індійську економіку становив 805 тис. дол. США [13].В кінці 2002 року харківське НВО «Турбоатом» виграло тендер на постачання обладнання для чотирьох АЕС Індії. Вартість контракту становила понад 70 млн. дол. США [14].

Говорячи про головні сфери двостороннього співробітництва між Україною та Індією слід відзначити й металургійну галузь (перш за все, постачання труб), турбіни й електроустаткування та, звичайно, спеціалістів. Індія ж може постачати в Україну продукцію фармацевтичних підприємств. Обидві держави зацікавлені також у співпраці в галузі в області високих технологій, ракето– та авіабудівництва [2,93]

В цілому динаміка двосторонніх індо–українських відносин у економічній сфері вказує на те, що у 2001–2004 роках вони вийшли на якісно новий рівень.

У цей період спостерігався сталий розвиток двосторонньої торгівлі між Україною та Індією при зростанні експортної складової товарообігу між державами на 56% [15].

Ще більш динамічний показник росту товарообігу (на 85,5% більше порівняно з 2003 роком) зафіксовано у 2004 році – 348, 4 млн. дол. США [15].

Таким чином, індо–українські відносини у період, що досліджувався пройшли декілька етапів розвитку, кожен з яких мав свої особливості.

Протягом 1991–1996 років, відбувався перший етап, етап становлення двосторонніх відносин між Індією та Україною. Він характеризувався значною формалізацією взаємин між державами.

У Договорі про дружбу і співробітництво між Україною та Індією від 1993 року було лише задекларовано загальні принципи формування дружніх відносин між Україною та Індією та не закладалися підвалини для формування більш тісного співробітництва.

Також, показовим є те, що більшість зустрічей вищого керівництва України та Індії відбулися поза межами їх територій, в рамках зустрічей та форумів міжнародних організацій тощо.

Звідси можемо зробити висновок, що протягом 1991–1996 років Індія не розглядала Україну як можливого стратегічного партнера на пострадянському просторі, надаючи перевагу співпраці з Російською Федерацією, сприймаючи її як основну правонаступницю СРСР.

Продаж Україною танків Пакистану, країні, яка розглядається Індією як головний суперник у боротьбі за лідерство у Південній Азії, негативно позначився на всіх сферах українсько–індійських відносин, позначивши період згортання політичної співпраці, який тривав до 2000 року.

Ще одним фактором, що негативно відобразився на формуванні індо–українських відносин цього періоду стало випробування Індією ядерної зброї. Україна, як держава, що відмовилася від зброї масового знищення, негативно поставилася до набуття Індією статусу ядерної держави, що, у свою чергу, не сприяло потеплінню відносин.

Третій етап індо–українських відносин розпочався у 2000 році, та набув дійсного концептуального наповнення після прийняття Спільної заяви за результатами державного візиту Президента України Леоніда Кучми до Делі в 2002 році. У даному документі Україна та Індія проголошували, що мають намір співпрацювати у всіх стратегічно важливих

для обох країн галузях: енергетиці, аерокосмічній сфері та сфері мирного освоєння космосу, будівництві нафто– та газопроводів, металургійній галузі тощо.

Позитивно на формуванні індо–українського партнерства на даному етапі позначилася взаємна підтримка України та Індії у прагненнях вступу першої до СОТ та приєднання Індії до РБ ООН.

Одночасно, відзначаємо відсутність одностайної позиції серед індійської політичної еліти щодо ролі «пакистанського фактору» у взаємовідносинах між державами, що є індикатором позитивних для індо–українських відносин тенденцій.

Позитивна динаміка у економічному співробітництві двох держав спостерігалася упродовж усього періоду, що досліджувався. Найбільш активне зростання товарообігу між Індією та Україною було зафіксоване у 2000–2004 роках. Перспективними сферами співробітництва були і залишаються металургія, енергетика та аерокосмічна галузь. Продовження практики взаємного залучення інвестицій до економік обох країн у різних галузях господарства буде взаємовигідним для них.

Література

1. Постанова Верховної Ради України «Про основні напрямки зовнішньої політики України» 02.07.93// Політика і час. – 1993. – № 9.

2. Протокол про встановлення дипломатичних відносин між Республікою Індією та Україною. – Поточний архів Міністерства закордонних справ України. Третій територіальний департамент.

3. Договір про дружбу та співробітництво між Україною та Республікою Індією, 1992. – Поточний архів МЗС. Третій територіальний департамент.

4. Договор о Дружбе и сотрудничестве между Российской Федерацией и Республикой Индией// Дипломатический вестник. – 1993. – № 3–4. – С.19–22.

5. Нариси з історії дипломатії України під ред Смолія В.А. та ін. – К.: Альтернативи, 2001. – 736 с.

6. Протокол про консультації між Міністерством Закордонних Справ України та Міністерством Закордонних Справ Республіки Індія від 19.09.94. – Поточний архів МЗС України. Третій територіальний департамент.

7. Белокреницкий В. Россия и Пакистан: взлеты и падения двусторонних отношений//Азия и Африка сегодня. – № 5. – 2001.

8. Индия однозначно поддерживает вступление Украины в ВТО»// Газета «День», вівторок, 10 грудня 2002 р. № 227.

9. Протокол політичних консультацій між МЗС України та МЗС Республіки Індія. – Квітень 2000 року, Делі. – Поточний архів МЗС України. Третій територіальний департамент.

10. *Кучма Л.Д.* Стан та перспективи української зовнішньої політики: виступ Президента України на засіданні керівного складу МЗС України 15 липня 1996 року// Урядовий кур'єр. –1996. – 18 липня.

11. *India–Ukraine joint statement*, New Delhi, October 4, 2002.

12. *Кравченко В.* Поездка за три моря. – [Цит.04.02.08]. – Режим доступу: www.versii.com/print.php?pid=4734

13. *Державний комітет статистки України.* Статистична інформація. Основні макроекономічні паказники. Основні макроекономічні показники за січень–жовтень 2008 року. – [Цит. 01.11.08].– Режим доступу: www.ukrstat.gov.ua

14. *Показники зовнішньої торгівлі між Україною та Республікою Індія* (з урахуванням даних Держкомстату України). Довідка МЗС України. – Архів третього територіального департаменту.

15. *Структура двосторонньої торгівлі між Україною та Республікою Індія*. (з урахуванням даних Державної митної служби України) Довідка. – Архів Міністерства економіки України. – Ост. онов. січень 2008.

Давидович Л.Я. Формирование индо–украинских отношений после развала СССР

Проанализированы основные сферы сотрудничества между Индией и Украиной в постбиполряный период, дана авторская периодизация процесса формирования индо–украинских отношений после развала СССР.

***Ключевые слова:** внешняя политика, международная система, национальный интерес.*

Davydovych, L.Ya. Formation of Indo–Ukrainian relations after the breakdown of The Soviet Union

Main fields of mutual cooperation between India and Ukraine in post–cold–war era were analyzed; author's periodization of the formation of Indo–Ukrainian relations after the collapse of the USSR was given.

***Key words:** foreign policy, international system, national interest.*

УДК: 327.54 (73)

Худолій А.О.

Українсько-американські відносини на початку 90-х років XX ст.

Проаналізовано особливості формування зовнішньополітичних відносин між США та Україною. Висвітлено особливості формування української політики під впливом зовнішніх чинників. Виявлено та описано політичні погляди американського президента Дж. Буша, що вплинули на формування зовнішнього курсу США.

Ключові слова: *СРСР, зовнішні відносини, стосунки, зовнішня політика, партнерство, інтереси.*

Зважаючи на провідну зовнішньополітичну роль США набуває актуальності дослідження чинників, що впливають на політику американських президентів. Вагомим є можливість прогнозування їхньої діяльності, що спричиняє вплив на розвиток країн східної Європи.

Питання зовнішньої політики США досліджувала значна кількість науковців, як вітчизняних так і закордонних. З. Бжезінський досліджував зовнішню політику Сполучених Штатів та перспективи українсько-американських відносин [1;9]. А. Коваленко вивчав зовнішньополітичні аспекти України та США з позицій взаємодії [2]. Р. Офіцинський у монографії досліджував динаміку політики України з 1991 по 2004 роки, акцентуючи увагу на історичному аспекті [3]. Б. Тарасюк проаналізував політику США та України на протязі останніх років XX століття [5]. Т. Кузьо досліджував питання розвитку відносин Україна – НАТО [11]. І. Харченко здійснив історичний аналіз українсько-американських відносин за період з 1991 по 2002 роки [6].

Стаття опирається на положення праць у сфері політики, в яких увагу зосереджено на аналізі осмислення зовнішніх відносин між США та Україною на ранньому етапі її формування як незалежної держави. В умовах зростання ролі внутрішніх та зовнішніх чинників на зовнішню політику США набуває актуальності дослідження політичних поглядів американських президентів, що відіграють важливу роль у прийнятті політичних рішень.

Власне актуальним виявляється аналіз вивчення українсько-американських відносин на початку 90-х років XX ст. з точки зору аналізу промов американських президентів та кореляції риторики та політики.

Метою даної статті є вивчення тих внутрішніх і зовнішніх чинників, що сприяли формуванню зовнішньої політики США по відношенню до України. Поставлена мета передбачає вирішення таких завдань:

– виявити та описати зовнішні чинники, що вплинули на позицію Дж. Буша;

–виявити та описати політичні погляди американського президента Дж. Буша, що вплинули на формування зовнішнього курсу країни на початку 90–х років XX століття;

– проаналізувати зовнішню політику Дж. Буша по відношенню до України протягом перебування його при владі;

– виявити наскільки риторика Дж. Буша корелює з його зовнішньою політикою у стосунках з СРСР та Україною.

Русоцентричний підхід Вашингтона. Обережність та інерція були притаманні офіційному Вашингтонові в період «перебудови»: він дбав насамперед про належні стосунки з Москвою щодо проблем глобальної безпеки. Тому на Заході політики–фахівці з національних питань думали не стільки про трансформацію радянської держави, скільки про більшу республіканську автономію в межах радянської системи. США мали намір випробувати серйозність намірів М. Горбачова щодо реформування СРСР згори. Збігнев Бжезінський зазначав, що «справжня конфедерація чи співдружність була б найкращим варіантом для всіх зацікавлених сторін: для росіян, для більшості неросіян і, звичайно, для «зовнішнього світу» [9,22].

Практичні наслідки вищезазначених проблем для американської зовнішньої політики почали відчуватися 1990 року. Але американські урядовці й багато провідних радянологів усе ще розглядали Україну й Білорусь як головних прихильників спроб Кремля зберегти СРСР. Це створило серйозний розрив у підходах українського національного руху та офіційного Вашингтона. До 1990 року не було суперечностей між американською риторикою на підтримку самовизначення націй і програмними документами народних рухів [6]. Тоді розбіжності стали очевидними. Офіційна лінія США полягала в розширенні контактів з республіками. У той же час радник Держдепартаменту Роберт Зеллік зазначав: «Ми не підтримуємо «розпаду» СРСР, і я не можу розмірковувати над критеріями умов, за яких США могли б визнати незалежність спільнот, що можуть виникнути [12,36]. Американський Конгрес був краще ніж адміністрація підготовлений до розуміння прагнень республіканських народних рухів. По–перше, для багатьох конгресменів підтримка етнічних громад була традиційно важливою. По–друге, багато членів конгресу в 70–80 роках брали участь у захисті прав людини в Україні. Ця кампанія з'єднала ліберальних демократів і жорстких антикомуністів–республіканців. Вони досить добре знали ситуацію в Україні, про колишніх політв'язнів, які тоді стали лідерами кількох національно–демократичних організацій. Вони не мали щодо українських політичних лідерів стереотипів, на яких спекулювала пропаганда з Кремля. Відтак Конгрес ухвалив цілу низку документів, присвячених Україні, серед них: лист Сенату від 15 листопада 1989 року до президента Буша аби той вимагав від Горбачова легалізації заборонених українських церков; резолюція двох палат про тиждень пам'яті жертв голоду 1932–1933 років [6].

Незважаючи на розпад СРСР, США хвилювало питання власної безпеки. Нижче наведено таблицю, укладену внаслідок аналізу промови Дж. Г.У. Буша перед Конгресом США 29 січня 1991 року [8]. Контент–аналіз промови американського президента дав змогу виокремити ключові концепти, пов'язані з питаннями безпеки і контролю світу у 1991 році.

Таблиця 1.
Безпека і контроль в світі в 1991 році з точки зору Дж. Буша

1. Безпека	3
2. Військова міць США	3
3. Захист	2
4. Збройні сили	2
5. Мир	8
6. ООН	2
7. Світовий порядок	2

До ключових понять належать такі концепти як БЕЗПЕКА, СВІТОВИЙ ПОРЯДОК, ЗАХИСТ, ЗБРОЙНІ СИЛИ, ВІЙСЬКОВА МІЦЬ США, МИР та ООН. Примітно, що серед цих категорій немає згадки про Україну. Проте, такий стан речей на той час не означав, що США не зважали на Україну та її ядерний потенціал. Питання стратегічних ракет на території України якраз навпаки серйозно хвилювало адміністрацію Дж. Г.У. Буша.

Стратегічне партнерство та інтереси США та України в 1991 році. Напередодні чергових президентських виборів, запланованих на 1992 рік, Буш не міг ігнорувати закидів щодо його пасивності у відносинах з радянськими республіками, тому було обрано Україну [7]. Під час дискусії у липні 1991 року про необхідність поїздки до Києва, обережний Буш сказав Джеймсу Бейкеру (держсекретареві США): «Щоб ми не робили, я не завдам неприємностей Горбачову». Буш наказав підготувати відповідь, в якій зазначалося, що США не бажають загострювати протиріччя між Кремлем і Україною: якщо радянське керівництво наполягає, Буш погодиться скасувати візит до Києва. Роздратований М. Горбачов погодився на той візит. В Україні Буша чекав теплий прийом, оскільки українці розцінювали присутність Президента США як знак підтримки їхнього устремління до незалежності [7].

Промова Дж. Буша у Верховній Раді України є свідченням того, що на початку 90–х українське питання стало ключовим, оскільки незалежницькі устремління України починали дедалі більше непокоїти Москву та Вашингтон. При всій недалекоглядності М. Горбачова та Дж. Буша вони розуміли, що без України радянська імперія не зможе існувати. А якщо до цього додати розміщення на території України ударного угруповання стратегічних ракет, які безпосередньо загрожували безпеці США, то легко можна зрозуміти логіку занепокоєння Білого дому виявами українського «сепаратизму». Адміністрація вибрала Україну, в якій у 1972 році вже побував Р. Ніксон. Проте, Україна 1991 року суттєво відрізнялася від України брежнєвських часів. Орієнтація на Москву стало перепоною для усвідомлення політичної ситуації вашингтонськими аналітиками, які проґавили зростання національно демократичних рухів в Україні [7].

Промова. Дж. Буш виголосив свою промову, названу «Chicken Kiev speech», 1 серпня 1991 року на сесії Верховної Ради України. До його промови назавжди приліпився ярлик вигаданий кореспондентом «Нью–Йорк Таймс» Вільямомом Сефайром, який у статті від 29 серпня

1991 року звинуватив Буша в боязкості, невпевненості і страху йти назустріч змінам у СРСР.

Проаналізувавши промову Дж. Г.У. Буша [4], ми виокремили 2 блоки понять, якими оперував американський президент. Перший блок охоплює концепти, пов'язані з колишнім СРСР. Нижче наведено таблицю основних понять (75 одиниць), що асоціюються з Радянським Союзом.

Таблиця 2.
Сприйняття американською адміністрацією СРСР

Американська допомога	3
Американські інвестори	1
Бідність	1
Вільне суспільство	1
Гніт	2
Демократія	7
Ізоляція	2
Економічні реформи	9
Обмеження свободи	3
Підтримка Горбачова	3
Підтримка Москви	1
Підтримка уряду СРСР	2
Пол. протистояння в СРСР	2
Президент Горбачов	2
Радянські міста	1
Радянський народ	6
Радянські компанії	1
Республіки СРСР	5
Свобода	13
Співпраця	2
СРСР	7
США	1
Тиранія	2
Тоталітаризм	1

Ключовими є поняття СВОБОДИ (13 одиниць), ДЕМОКРАТІЇ (9 одиниць), ЕКОНОМІЧНИХ РЕФОРМ (9 одиниць), СРСР (7 одиниць), РЕСПУБЛІКИ СРСР (5 одиниць). Загальна кількість понять, що входять до блоку СРСР нараховує 78 одиниць, що свідчить про те, що адміністрація Дж. Буша надавала першочергової ваги збереженню СРСР.

І до другого блоку ми віднесли поняття пов'язані з Україною. Нижче наведено таблицю зазначених понять [4].

Таблиця 3.
Україна очима американського президента Дж. Буша у 1991 році

Американська допомога	3
Бізнес в Україні	3
Бог	1
Демократія	6
Домагання влади	1
Жертви Чорнобиля	2
Київ	7
Народ України	5
Невтр. у внутр. справи України	2
Незалежність	2
Новий світовий порядок	1
Ол. Довженко	1
Підтримка США України	3
Свобода	12
Сила	1
Співпраця	3
США не підтр. незал. України	1
США	2
Т. Шевченко	1
Тиранія	2
Торгові угоди	2
Україна	5
Український націоналізм	2
Український уряд	1

Загальні кількість понять на позначення України – 70. У кількісному відношенні вони поступаються поняттям на позначення СРСР. Найбільш численними є поняття, що позначають СВОБОДУ (12 одиниць), НАРОД УКРАЇНИ (5 одиниць), УКРАЇНУ (5 одиниць), ПІДТРИМКУ США УКРАЇНИ. Проте є і пейоративні поняття, серед яких УКРАЇНСЬКИЙ НАЦОНАЛІЗМ (2 одиниці), НЕПРИЙНЯТТЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ (1 одиниця). США пообіцяли не втручатися у внутрішні справи України і готові підтримувати Україну проте в межах СРСР. Сама ж промова є суперечливою.

У промові Дж. Буш виголосив компліменти на адресу гостинних українців. Він наводив цитати з творів Олександра Довженка та Т. Шевченка, робив посилання на давньоукраїнські приказки. Він назвав українців першопрохідцями, а Україну країною та ланкою, що поєднує Європу та Азію. Проте коли американський президент повів мову про

вибір між підтримкою лідерів незалежних держав на пострадянському просторі і підтримкою М. Горбачова, він не вагаючись висловив підтримку Горбачова, оскільки, на його думку, політика радянського лідера, перебудова ведуть до свободи, демократизації та економічної незалежності. Незважаючи на високу американську риторику щодо поняття свободи, обіцянки допомогти жертвам Чорнобиля, спічрайтери Дж. Буша заклали в текст промови ідеї, неприйнятні для київської аудиторії:

– тут містилися солодкі компліменти на адресу М. Горбачова, популярність якого на той час упала в СРСР і в Україні до критично низького рівня;

– у його промові прозвучала підтримка радянського уряду на чолі з М. Горбачовим;

– ключовим пасажем промови став заклик (а фактично – погроза) до відмови від курсу на незалежність, яким прямувала Україна: «Але свобода – це не те ж саме, що незалежність. Американці не будуть підтримувати тих, хто прагне незалежності для того, щоб замінити віддалену тиранію на місцевий деспотизм. Ми не будемо допомагати тим, хто сприяє самовбивчому націоналізму, замаскованому на етнічній ненависті»;

– у ході виголошення самої промови Дж. Буш 6 раз назвав українців радянськими людьми, незважаючи на спроби українців стати незалежними і якраз позбутися радянського спадку, нівелювання етнічної приналежності;

– він висловив солідарність з радянськими людьми (під якими він розумів українців) у важкі часи;

– у своїй промові Буш закликав українців залишитися частиною СРСР [4;7].

З точки зору історії, зазначена вище промова була однією з найбільш невдалих промов проголошених коли–небудь президентом США, оскільки подальші події зробили її безглуздою, позбавленою будь–якого політичного змісту і виставили Дж. Буша на посміховисько. Фраза Дж. Буша про самовбивчий етнічний націоналізм була сприйнята в Україні як прикра політична недоречність оскільки в Україні не було виявів етнічного націоналізму, ні Рух ні тим більше націонал–комуністи, які обережно виводили Україну зі складу СРСР, не мислили категоріями агресивного шовінізму, який розквітав в Югославії.

Політичні прорахунки у стосунках США з Україною були закономірним наслідком недалекоглядної зовнішньої політики адміністрації Дж. Буша. Про це зазначив Збігнев Бжезінський: «усе, що відбувається зараз, стосується оформлення Європи, оскільки вона змінила свою політичну душу, і нині найбільший ризик полягає в тім, що Туреччина, Україна, Грузія чи країни Балкан можуть залишитися поза Європою і поза спільнотою демократичних держав. У політичному сенсі Україна відіграватиме ту ж роль, яку відігравала Польща впродовж 1990–х років. Україна – це ключ до розуміння пострадянських держав» [9,20].

Основна проблема, з якою зіткнувся Білий дім на той час, полягала у розвитку стосунків з Михайлом Горбачовим. Президент Дж. Буш, Кондоліза Райс як радник національної безпеки США, Брент Скоукрофт, Джеймс Бейкер і Колін Пауел (тоді голова Об'єднаного комітету начальників штабів ЗС США) погодились підтримувати М. Горбачова та його ідей щодо реформування СРСР. США лякала тільки одна думка, що Сполученим Штатам прийдеться мати справу не з однією наддержавою, а

з 15 новими незалежними державами, на території яких зберігалася ядерна зброя. Тому, головним ворогом цієї групи американських політиків був оголошений націоналізм, в першу чергу український.

Проте і діяльності Дж. Г. У. Буша були і позитивні моменти його зовнішньополітичної діяльності. Не слід забувати про те, що Дж. Буш, перебуваючи на посаді президента США, 27 листопада 1991 року, напередодні зустрічі з представниками української діаспори, прийняв історичне рішення — негайно визнати незалежність України. Це повідомлення блискавично прилетіло до Києва і стало фактором суттєвої моральної підтримки українських громадян [7].

Утворення Співдружності незалежних держава відбулося 8–9 грудня 1991 року і лідери трьох слов'янських республік спочатку проінформували Дж. Буша, і лише згодом – М. Горбачова, викликавши його обурення. Відтоді американська адміністрація вже не бажала підтримувати М. Горбачова. Вона висловила підтримку створенню СНД. У листопаді 1991 року група впливових фахівців із питань ядерної безпеки підкреслювала, що в «інтересах Сполучених Штатів віддати перевагу якомога меншій дезінтеграції. США практично не мають важелів впливу на процес дезінтеграції. Але вони можуть створити стимули для союзу, а не для незалежності» [10,69]. 12 грудня Дж. Бейкер окреслив американські пріоритети, пов'язані з визнанням нових держав у такому порядку:

1) воєнна та особливо ядерна безпека;

2) демократія;

3) ринково зорієнтована економіка [10,70].

Отримавши позитивну відповідь від українського керівництва щодо цих принципів і міжнародних зобов'язань України (як однієї з держав–спадкоємиць СРСР) щодо договору про скорочення звичайних озброєнь у Європі й договору про нерозповсюдження ядерної зброї, США, після відставки М. Горбачова 25 грудня, визнали Україну, як і Росію та інші держави, що приєдналися до Співдружності.

Отже, політика США по відношенню до України в 90–х роках XX ст. була нечіткою з огляду на той факт, що адміністрація Дж. Г.У. Буша була на концептуальному роздоріжжі і більше тяжіла до збереження СРСР, а не до визнання незалежних устремлінь України, на території якої була розміщена значна кількість стратегічних ядерних ракет. Невизначеність зовнішньополітичного курсу призвела до низки стратегічних помилок у стосунках з молодою державою, що виникла на теренах східної Європи, Україною. Політична заангажованість та короткозорість стали перепоною для адміністрації Дж. Буша чітко визначити зовнішньополітичні перспективи розвитку ситуації на пострадянському просторі.

Перспективу подальших досліджень вбачаємо в дослідженні українсько–американських відносин наступних періодів, зокрема 1994 – 1997 років.

Література

1. *Бжезінський Збігнев.* Політично успішна Україна, 31. 10. 2007. – Режим доступу до джерела: http://maidan.org.ua/static/mai/1193857493.html.

2. *Коваленко А.* Українські підсумки американських виборів / Андрій Коваленко // День. – 18 листопада 2000. – № 212. – Режим доступу до джерела : http://www.day.kiev.ua/52903/.

3. *Офіцинський Роман.* Політичний розвиток незалежної України (1991–2004) в аспекті європейської ідентичності (на матеріалах періодики Заходу). – Київ: Інститут історії України Національної академії Наук України. – Ужгород: Ґражда, 2005. – 468 с.

4. *Промова Дж. Буша у Верховній Раді України 1 серпня 1991 р.* – Режим доступу до джерела : http://en.wikisource.org/wiki/Chicken_Kiev_speech.

5. *Тарасюк Борис.* Криза довір'я. Інтерв'ю газеті «День» // День. – 28 вересня 2002 – № 176. – Режим доступу до джерела : http://www.day.kiev.ua/72759/.

6. *Харченко Ігор.* Україно–американські відносини (1991–2002), еволюція, характер, основні проблеми – Міжнародні відносини // http://referat.atlant.ws/?set=referat&mc=39&cm=2868.

7. *Щербак Ю.* Україна на «шахівниці» Буша–старшого // День. – 21 травня 2004. – № 87. – Режим доступу до джерела : http://www.day.kiev.ua/30460/.

8. *Bush G.H.W.* Address Before a Joint Session of the Congress on the State of the Union, January 29, 1991. – Режим доступу до джерела : http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=19253.

9. *Brzezinski Z.* Post–Communism Nationalism // Foreign Affairs.—Vol. 68.—№ 5 (Winter, 1989/ 1990). – P. 10–25.

10. *Campbell K., Carter A., Miller S., Zraket Ch.* Soviet Nuclear Fiction: Control of the Nuclear Arsenal in a Disintegrating Soviet Union // CSIA Studies in International Affairs. – 1991. – № 1. – P.69–70.

11. *Kuzio Taras.* Ukraine and NATO. – October 15, 2000. – Режим доступу до джерела : http://www.ualberta.ca/~cius/stasiuk/st–articles/an–ukr–nato.htm.

12. *U.S. Congress.* Senate Committee on Foreign Relations. Subcommittee on European Affairs. Soviet Disunion: The American Response. Hearings. 102 Cong., 2nd sess., February 28 and March 6, 1991. – 160 p.

Худолий А.А. Украинско–американские отношения в начале 90–х годов XX ст.

Проанализированы особенности формирования внешнеполитических отношений между США и Украиной. Были освещены особенности формирования украинской политики под влиянием внешних факторов. Выявлены и описаны политические взгляды американского президента Дж. Буша, которые повлияли на формирования внешнего курса США.

***Ключевые слова:** СССР, внешние отношения, внешняя политика, партнерство, интересы.*

Khudoliy, A.O. Ukrainian–American Relationships at the Beginning of 90–s of the 20–th Century

Peculiarities of foreign relations as well as their formation have been analyzed. Peculiarities of Ukrainian policy formation under the influence of outer factors have been highlighted. Political views of the American President G. Bush have been distinguished and described. The formation of the foreign policy of the USA has been affected by political views of G. Bush.

***Key words:** the USSR, foreign relationships, foreign politics, partnership, interests.*

УДК 327(477+73)

Шамраєва В.М.

Нові тенденції українсько-американських відносин: за підсумками візиту Дж. Буша до Києва 31 березня–1 квітня 2008 року

Аналізуються основні напрямки міждержавного співробітництва між Україною та США на сучасному етапі. Виокремлено актуальні для української сторони проблеми, які виникають у двосторонніх відносинах. Розглянуто визначальні тенденції розвитку позицій США та України щодо основних міжнародних проблем і можливих шляхів розв'язання проблемних питань.

Ключові слова: *двосторонні відносини, міждержавне співробітництво, стратегічне партнерство.*

Останнім часом Українська держава стикається з проблемою реалізації поставлених середньострокових стратегічних завдань. Визначені цілі як у внутрішній політиці так і на міжнародній арені потребують значних зусиль щодо практичного втілення в життя. У сфері практичної реалізації української зовнішньополітичної стратегії на перший план виходять відносини зі стратегічними партнерами нашої держави, і перш за все США, як глобальним лідером сучасної системи міжнародних відносин. Україна очікувала від візиту Президента США, який відбувся навесні 2008 року справжнього прориву в українсько–американських відносинах. Від цього візиту очікували багато, але чи виправилися ці сподівання? На сьогодні вже досягнуті певні результати від домовленостей, які були підписані і є нагода підвести певні підсумки новітнього етапу розвитку відносин між Україною та Сполученими Штатами Америки.

За останні три–чотири роки у світі відбулося багато змін, як і у середині нашої держави. Після Помаранчевої революції багато вітчизняних та закордонних аналітиків відзначили значну інтенсифікацію українсько–американських відносин. США підтримували Україну у її прагненнях інтеграції до європейських та євроатлантичних структур, Україна поділяла позицію Сполучених Штатів з основних міжнародних проблем та брала участь у міжнародних заходах щодо забезпечення безпеки. У 2005 році, за результатами візиту українського Президента до США було скасовано дію поправки Джексона–Веніка, яка раніше ускладнювала розвиток українсько–американських торгівельних відносин. Сполучені Штати активно підтримують Україну у проведенні переговорного процесу по приєднанню нашої держави до СОТ та НАТО. Сьогодні у міждержавному економічному співробітництві вирішується завдання більш активного залучення в Україну американських інвестицій. У політичній сфері американські експерти–аналітики радять Україні зменшити кількість заяв

на міжнародному рівні, а впроваджувати більше конкретних заходів особливо щодо проведення внутрішніх реформ, що значно покращить позиції України при її інтеграції до ЄС та НАТО. На їх думку Україна повинна визначити обмежену кількість стратегічно важливих завдань у своїй міжнародній політиці і докладати максимальні зусилля для їх досягнення.

Україна сьогодні визнає своїм провідним стратегічним партнером на міжнародній арені саме Сполучені Штати, але рівень стратегічного партнерства у відносинах між державами ще вимагав свого юридичного закріплення та наповнення реальним замістом. Початком такого процесу і можна вважати обмін державними візитами президентів наших держав. 31 березня 2008 року. у Києві відбулася офіційна церемонія зустрічі Президента України Віктора Ющенка та Президента Сполучених Штатів Америки Джорджа Буша. Церемонія завершилася взаємним представленням офіційних делегацій України та США.

Виходячи з надзвичайної важливості планованих переговорів під час візиту активно працювали і офіційні делегації сторін, які складалися з профільних міністрів та провідних експертів. У складі української делегації були: Міністр закордонних справ Володимир Огризко, Секретар РНБОУ Раїса Богатирьова, Глава Секретаріату Президента України Віктор Балога, Міністр оборони Юрій Єхануров, заступник Глави Секретаріату Президента Олександр Чалий, перший заступник Міністра закордонних справ Володимир Хандогій, Посол України в США Олег Шамшур.

У складі американської делегації до України прибули Державний секретар США Кондоліза Райс, Помічник Президента, Глава Адміністрації Президента США Джошуа Болтен, Помічник Президента США з питань національної безпеки Стівен Хедлі та Помічник Президента США, заступник Глави Адміністрації Президента Джое Хегін, Помічник Державного Секретаря США Деніел Фрід, Помічник Президента США, Секретар Адміністрації Президента Рауль Йейнс та інші особи [1].

Візит розпочалася із зустрічі Глав держав у форматі «віч–на–віч». Після її завершення під головуванням В. Ющенка та Дж. Буша були проведені українсько–американські переговори у розширеному колі.

Саме в такому форматі сторони планували обговорити низку важливих стратегічних питань, а також кілька актуальних тем, що стосуються двостороннього співробітництва України та США в тих галузях, які становлять інтерес для двох держав [2].

За оцінками підсумків візиту головною подією стало підписання Дорожньої карти – документу що визначив основи українсько-американського міждержавного співробітництва. Цей документ було підписано на розвиток Спільної заяви Президентів України та США від 4 квітня 2005 року за ініціативи Віктора Ющенка, підтриманої Джорджем Бушем. Ще у 2007 році українська сторона підготувала проект нового документу пріоритетних напрямів двостороннього співробітництва у вигляді «Дорожньої карти» [3].

В основу «Дорожньої карти» покладено стратегічні пріоритети розвитку двосторонніх відносин на середньострокову перспективу в політичній, безпековій, торговельно–економічній, енергетичній та гуманітарній сферах, а також у галузі науково–технічного та військового співробітництва.

Підписання «Дорожньої карти» у ході державного візиту в Україну Президента США Дж. Буша було покликане сприяти подальшому поглибленню відносин стратегічного партнерства між нашими державами.

Підпис під документом поставили співголови Міжвідомчої координаційної групи: з української сторони – Перший заступник міністра закордонних справ України Володимир Хандогій, з американської сторони – Помічник Держсекретаря США з питань Європи та Євразії Деніел Фрід.

Аналізуючи зміст документу слід зупинитися на наступних важливих моментах. У преамбулі документу зазначається, що США та Україна тісно співпрацюють з широкого спектру питань, які становлять взаємний інтерес. Ця співпраця заснована на спільних цінностях та взаємних інтересах, включаючи поширення економічної свободи та демократії, забезпечення безпеки, посилення верховенства права, сприяння інноваціям та технологічному розвитку, розвиток системи охорони здоров'я. Сторони також висловили намір і надалі поглиблювати таке партнерство.

Дорожня карта являє собою політичну домовленість, яка відображає наміри учасників щодо питань міждержавного співробітництва, і поданий у ній перелік пріоритетних галузей такого співробітництва не є вичерпним.

У відповідності до досягнутих домовленостей у сфері інтеграції нашої країни до європейських, євроатлантичних та глобальних інституцій Україна і надалі поглиблюватиме співробітництво з Північноатлантичним альянсом та проводитиме узгоджену інформаційну кампанію щодо НАТО, продовжуватиме надавати активну підтримку міжнародним операціям з підтримки миру, зокрема в рамках спільної операції Африканського союзу та ООН в Дарфурі. Сполучені Штати, у свою чергу, підтримуватимуть прагнення України набути членства в НАТО.

У галузі забезпечення верховенства права в Україні, сприяння реформі правової системи, правоохоронних та безпекових структур, а також посилення заходів боротьби з корупцією та торгівлею людьми сторони погодилися, що Україна втілюватиме законодавство у сфері судової реформи, впроваджуватиме реформи, спрямовані на боротьбу з корупцією, за підтримки «Порогової програми» корпорації «Виклик тисячоліття». Сполучені Штати, у свою чергу, запропонують інші програми допомоги, спрямовані на утвердження верховенства права.

З метою запобігання торгівлі людьми та підробці документів Україна розгляне у найближчій перспективі заходи щодо достатньо суворого покарання осіб, які засуджені за злочини у сфері торгівлі людьми, здійснить подальші кроки у напрямку вдосконалення програм захисту жертв та допомоги жертвам, а Сполучені Штати надаватимуть Україні технічну допомогу і сприяння в організації підготовки для українських суддів та фахівців у сфері боротьби з торгівлею людьми та посилення захисту свідків.

Важливою сферою для співробітництва визначено і роботу з покращення інвестиційного клімату України та сприяння тіснішій економічній і комерційній співпраці. В цій галузі сторони підкреслили важливість приєднання України до СОТ, та зобов'язалися докласти активних зусиль щодо імплементації рамкової Угоди про торгівлю та інвестиції, в тому числі щодо механізму проведення щорічних консультацій, відповідно до положень Угоди.

З метою сприяння зростанню торгівлі та інвестицій Україна зобов'язалася запровадити чітку систему реєстрації, ліцензування та митних процедур, зробити прозорим механізм реалізації прав власності та вжити заходів щодо покращення адміністрування податків. У відповідності

з досягнутими домовленостями США та Україна і надалі співпрацюватимуть у сфері розв'язання невирішених бізнесових проблем.

У сфері розбудови енергетичної безпеки України, покращення енергоефективності, диверсифікації джерел постачання, прозорості ринку Сполучені Штати та Україна погодилися інтенсифікувати енергетичний діалог, в тому числі в рамках Двосторонньої робочої групи з питань енергетичної безпеки, розглянули можливість започаткування тристороннього діалогу з енергетичних питань за участю України, Сполучених Штатів та Європейського Союзу. Україна взяла на себе зобов'язання завершити роботу над контрактом щодо альтернативного постачання ядерного палива, а також розпочати будівництво центрального сховища відпрацьованого ядерного палива. США, разом з іншими донорами, через спільну з Урядом України Робочу групу надаватимуть допомогу в модернізації муніципальних опалювальних систем з метою збільшення їхньої енергоефективності й зменшення залежності від імпортованого газу.

Сторони також надають великої уваги царині забезпечення безпеки та формування простору стабільності у регіоні і виходячи з цього зобов'язалися інтенсифікувати роботу у напрямку сприяння реалізації завдань у сфері нерозповсюдження ЗМЗ, контролю над озброєннями та роззброєння.

Сполучені Штати та Україна активно розвивають співробітництво з метою змістовного наповнення ініціативи «Групи Восьми» «Глобальне партнерство проти розповсюдження зброї та матеріалів масового знищення» і «Глобальної ініціативи у боротьбі з ядерним тероризмом», продовжують співпрацю зі зменшення біологічної загрози шляхом зміцнення біологічної безпеки та покращення системи нагляду за захворюваннями, співпрацюють з метою успішного завершення процесу знищення надлишкових озброєнь та боєприпасів у відповідності до проекту Трастового фонду ПЗМ НАТО, продовжують діяльність у сфері належного екологічного зберігання та знищення твердого ракетного палива для двигунів РС–22 технічно та фінансово виправданим способом.

США та Україна мають намір і надалі співпрацювати в питанні консолідації та подальшого зниження рівня збагачення усього високозбагаченого урану для внутрішнього споживання в Україні.

Важливою сферою двостороннього співробітництва є і продовження реформ в оборонній та військовій сферах в Україні. Україна взяла на себе зобов'язання і надалі проводити реалізацію необхідних реформ системи законодавства та управління з метою трансформації системи управління кадрами та підготовки військовослужбовців для досягнення в результаті цього більш ефективної співпраці з силами НАТО. США допомагатимуть Україні і консультуватимуть її в питанні придбання та розгортання комунікаційного обладнання для українських збройних сил, надаватимуть технічну допомогу в цій сфері.

Не останню роль у двосторонньому українсько–американському співробітництві відіграють і високотехнологічні галузі. Зокрема у Дорожній карті окремо підкреслено значення розвитку співробітництва в галузях високих технологій, космічної та протиракетної оборони [4]. США та Україна шукатимуть шляхи можливого технічного співробітництва у сфері ПРО, імплементують рамкову Угоду про співробітництво в космічному просторі, поновлять обговорення питань, спрямованих на укладення Угоди про проведення досліджень, розробок, випробувань та оцінки.

При формуванні системи регіональної безпеки Україна важливого значення надає вирішенню міждержавних та етнічних конфліктів і побудові демократичної стабільної системи регіональних міжнародних відносин. Тому у документі особливо підкреслена українсько–американська співпраця щодо розв'язання Придністровського та інших регіональних конфліктів, а також важливість заходів щодо заохочення поширення демократії в регіоні.

Так США і Україна підтверджують свою відданість справі проведення переговорів у форматі 5+2, націлених на розв'язання Придністровського конфлікту у відповідності до реалізації Плану «До врегулювання через демократію», розробленого на основі ініціативи Президента України; погоджуються активно підтримувати діяльність Місії ЄС з надання допомоги у питаннях кордону Україні та Молдові та дію уніфікованого митного режиму на українсько–молдовському кордоні; докладатимуть зусиль для мирного врегулювання довготривалих конфліктів у регіоні в рамках міжнародних організацій, зокрема ООН та ОБСЄ. У тому ж контексті США визнають за Україною роль лідера такої регіональної міжурядової організації, як ГУАМ. Сторони також погоджуються з тим, що проголошення незалежності Косово не може розглядатися як прецедент.

Подальше посилення двосторонньої українсько–американської співпраці передбачається досягти шляхом обмінів делегаціями та офіційними візитами. США та Україна домовилися активно впроваджувати двосторонню програму візитів високого рівня, використовувати такі візити для посилення та активізації роботи з ключових пріоритетів, погодилися сприяти міжособистісним контактам громадян, а також продовжувати зосереджуватися на сфері культурних, освітніх та професійних програм обміну. Сторони також будуть і надалі підтримувати діалог у рамках двосторонніх механізмів співробітництва, особливо Міжвідомчої координаційної групи та Двосторонньої робочої групи з питань нерозповсюдження та експортного контролю.

Далеко не останнє місце у українсько–американському співробітництві посідають питання охорони здоров'я. США та Україна продовжують співробітництво у сфері боротьби з ВІЛ/СНІДом та туберкульозом. Україна нарощує зусилля в боротьбі з ВІЛ/СНІДом, у т.ч. у сфері попередження, діагностування та лікування згідно з зобов'язаннями, взятими перед Глобальним фондом з боротьби зі СНІДом, туберкульозом та малярією, зміцнює координаційний механізм країни у питаннях боротьби зі СНІДом та сприяє впровадженню найкращої практики в галузі виявлення, запобігання та лікування туберкульозу та ВІЛ.

Надаючи оцінку Дорожній карті на прес–конференції після закінчення українсько–американських переговорів Президент України Віктор Ющенко підкреслив, що для України стало дуже важливим кроком підписання «Дорожньої карти» відносин між Україною і Сполученими Штатами Америки, яка на два роки визначатиме, по суті, прикладний план дій [3].

За його словами, цей комплексний документ чітко визначає пріоритети міждержавної взаємодії у багатьох сферах – від політичного діалогу і до екологічної безпеки. Зокрема, одним із них є активне сприяння розширенню контактів між громадянами двох держав на всіх рівнях. З цією метою мають бути розроблені відповідні державні і недержавні програми. Також Віктор Ющенко нагадав, що у рамках державного візиту Джорджа

Буша до України підписано важливу міжурядову угоду про торговельне та інвестиційне співробітництво. «Вона закладає необхідний фундамент для підготовки і початку в осяжному майбутньому переговорів про створення зони вільної торгівлі між нашими країнами», – заявив Глава держави [3].

На окремій прес–конференції Президент України підкреслив, що не менш важливе значення має підписана в ході візиту Президента США Джорджа Буша рамкова угода про співробітництво у дослідженні та використанні космічного простору в мирних цілях, яка відкриває нову перспективу для взаємодії в галузі високих технологій.

У ході роботи офіційних делегацій під час візиту велику увагу було надано і стану розвитку відносин по лінії Україна – НАТО. Президент США Джордж Буш під час спільної з Президентом України прес–конференції підтвердив підтримку приєднанню України до Плану дій щодо членства в НАТО з боку Сполучених Штатів Америки. «Моя позиція непохитна: Україна і Грузія повинні отримати ПДЧ», – зазначав він [5]. Україна отримала цілковиту підтримку з боку США у питанні її приєднання до Плану дій щодо членства в НАТО під час Саміту в Бухаресті. Не дивлячись на подальші результати проведення грудневого саміту міністрів держав–членів Альянсу позиція Сполучених Штатів у цьому питанні залишається незмінною.

Джордж Буш охарактеризував сучасний стан відносин Україна – НАТО як тісне партнерство. Прикладом цього є те, що Україна є єдиною країною – не членом НАТО, яка бере участь у всіх місіях Альянсу, і робить значний внесок у підтримання миру та стабільності. Президент США наголосив на тому, що НАТО об'єднано не лише навколо проблем безпеки, а й ґрунтується на спільних демократичних цінностях, які поділяють члени Альянсу.

«Україна продемонструвала свою відданість принципам демократії та вільного ринку», – підкреслив він, нагадавши про проведені вільні вибори та приєднання до Світової організації торгівлі [5].

Джордж Буш переконаний, що членство України в НАТО становить інтерес для самого Альянсу, так само як і інтерес для нашої країни. «Допомога Україні у просуванні до членства є в інтересах кожного члена Альянсу», – сказав Президент США, зазначивши, що воно стане внеском у гарантування безпеки в регіоні та всьому світі [5]. Саме таку позицію американська сторона прагне донести до кожного члена НАТО.

На наповнення конкретним змістом визначених у Дорожній карті сфер співробітництва були спрямовані подальші переговори офіційних делегацій. Особливо Україна була зацікавлена у підписанні відповідних угод у сфері енергетики та високих технологій.

«З радістю запрошуємо наших американських партнерів зосередити спільні зусилля у сферах високих технологій, енергозбереження, розвитку альтернативних джерел енергопостачання, сільського господарства», – закликав Президент Віктор Ющенко під час державного сніданку на честь Президента США Дж. Буша і пані Лори Буш [7]. Віктор Ющенко також висловив сподівання, що «вже невдовзі ми можемо очікувати нових, сміливих і перспективних ідей і спільних проектів» [7].

У цьому заході взяли участь президентські подружжя, Голова Верховної Ради Арсеній Яценюк, Прем'єр–міністр України Юлія

Тимошенко, лідер опозиції Віктор Янукович, члени офіційних делегацій України і США.

У свою чергу, Президент США зазначив, що наші держави поділяють спільне бачення на майбутнє і намагаються підтримувати свободу і допомагати усім народам Європи жити разом. Дж. Буш високо оцінив миротворчу діяльність українців у багатьох регіонах світу. «Україна робить свій внесок в кожну місію НАТО і віддає належне тим ідеалам, які єднають трансатлантичну громаду», – сказав він [7].

Позитивну оцінку державний візит Президента США отримав і в уряді України. Прем'єр–міністр України Юлія Тимошенко заявила, що цей візит є дуже важливим, і висловила сподівання, що з цього моменту українсько–американські відносини, у тому числі в політичній, енергетичній і економічній площинах, набудуть абсолютно нового поштовху. "Візит Джорджа Буша до України є свідченням того, що для політики США Україна є важливою країною і наша співпраця є вагомою у рамках політики цілого регіону. Це також є визначенням значимості нашої держави в геополітичному просторі», – сказала Юлія Тимошенко під час брифінгу [8].

Перший віце–прем'єр–міністр Олександр Турчинов повідомив журналістів, що в ході зустрічі у розширеному складі розглядалися питання транзиту газу до Європи, диверсифікації газових постачань, євроатлантичної інтеграції України, боротьба з корупцією, співробітництво між двома країнами у сфері інвестиції, зокрема, участь американських корпорацій в розвитку української економіки [9].

З української сторони у зустрічі брали участь Перший віце–прем'єр–міністр України Олександр Турчинов, Віце–прем'єр–міністр з питань євроінтеграції Григорій Немиря, міністр закордонних справ Володимир Огризко, Надзвичайний та Повноважний Посол України у США Олег Шамшур, міністр економіки Богдан Данилишин, міністр палива та енергетики Юрій Продан, Керівник апарату Прем'єр–міністра Михайло Лівінський та заступник міністра Кабінету Міністрів Володимир Федорчук [10].

З американської сторони на зустрічі були присутні Державний секретар США Кандоліза Райс, Надзвичайний та Повноважний Посол США в Україні Вільям Тейлор, Керівник апарату Білого Дому – Джошуа Болтен, радник Президента США з питань національної безпеки – Стів Хідл, помічник Президента США з інформаційних питань – Кеві Саліван, прес–секретар Білого Дому – Дана Періно, заступник Державного секретаря США – Ден Фрід, Директор Департаменту Ради нацбезпеки США – Джуді Еінслі [10].

Крім проведення зустрічей та кількох раундів переговорів сторони підписали кілька угод. Так, 31 березня у приміщенні МЗС України відбулося урочисте підписання Угоди між Урядом України та Урядом США про торговельне та інвестиційне співробітництво. З української сторони Угоду було підписано Міністром економіки Богданом Данилишиним, від імені Уряду США – Торговельним представником США С'юзен Швоб [14].

Основною метою укладення Угоди є розширення та зміцнення економічних відносин між Україною та Сполученими Штатами Америки у зв'язку із вступом України до СОТ. Підписання такої Угоди сприятиме поглибленню торговельного та інвестиційного співробітництва двох країн.

Угодою передбачається створення постійно діючого двостороннього механізму співробітництва – українсько–американської ради з торгівлі та інвестицій. З української сторони Раду очолюватиме представник Мінекономіки, з американської – представник Офісу торговельного представника. Основною метою укладення Угоди є започаткування переговорів про укладання із Сполученими Штатами Америки Угоди про вільну торгівлю.

А вже 1 квітня 2008 р. у рамках державного візиту до України Президента США Джорджа Буша відбулася зустріч Міністра закордонних справ України Володимира Огризка з Державним секретарем США Кондолізою Райс [15]. Під час зустрічі сторони обговорили актуальні питання стратегічного українсько–американського партнерства. Держсекретар США наголосила на цілковитій підтримці американською стороною суверенітету України та демократичних перетворень у нашій державі і запевнила у продовженні підтримки з боку США цих процесів.

Сторони також обговорили низку питань міжнародного характеру, політичну ситуацію у Східній Європі та обмінялися думками щодо європейських і євроатлантичних прагнень України, зокрема, в контексті Бухарестського саміту НАТО.

У зустрічі з українського боку взяли участь Перший заступник Міністра закордонних справ України Володимир Хандогій, Посол України в США Олег Шампур і Директор Другого територіального департаменту МЗС України Ігор Грушко. З американського боку – Помічник Держсекретаря США з питань Європи та Євразії Деніел Фрід і Посол США в Україні Вільям Тейлор.

Під час перебування у Києві американський президент також провів низку зустрічей із провідними політиками, представниками громадських організацій обговоривши з ними актуальні проблеми українсько–американських відносин [11].

З Києва лідер Сполучених Штатів Америки відбув у Бухарест на Саміт країн–членів НАТО [12].

Після завершення візиту українські політики почали підводити своєрідні підсумки проведеної роботи. Колишній Президент України Леонід Кучма у своєму інтерв'ю наголошував, що не залежно від очікувань та практичних досягнень цей візит буде знаковим у розвитку українсько–американських відносин [13].

Чи виправдалися сподівання українців? Можна сказати і так і ні. З одного боку підписано Дорожню карту та низку інших документів, проведено низку політичних консультаційна найвищому рівні. Україна отримала запевнення у підтримку своїх подальших економічних та політичних реформ, євроатлантичних і євроінтеграційних устремлінь. З іншого боку економічна складова українсько–американського співробітництва потребує інтенсифікації та практичного наповнення.

Література

1.*Відбулася офіційна церемонія зустрічі Президентів України та США* // http://www.president.gov.ua/news/9486.html

2.*Під головуванням Президентів України та США відбуваються переговори у розширеному колі* // http://www.president.gov.ua/news/9491.html

3.*Україна і США підписали «Дорожню карту» двосторонніх відносин* // http://www.president.gov.ua/news/9495.html

4.*Пріоритети українсько–американського співробітництва* (Дорожня карта) // http://www.mfa.gov.ua/mfa/ua/news/detail/11920.htm

5.*США підтримують приєднання України до ПДЧ* // http://www.president.gov.ua/news/9498.html

6.*Віктор Ющенко*: «Ми отримали цілковиту підтримку з боку США в питанні приєднання України до Плану дій щодо членства в НАТО під час Саміту в Бухаресті» // http://www.president.gov.ua/news/9499.html

7.*Україна зацікавлена у співпраці зі США у сфері енергетики та високих технологій – Віктор Ющенко* // http://www.president.gov.ua/news/9492.html

8.*Юлія Тимошенко вважає, що з моменту візиту Джорджа Буша українсько–американські відносини набудуть абсолютно нового поштовху* //

9.*Юлія Тимошенко і Джордж Буш обговорили питання співробітництва в економічній та енергетичній сферах* // http://www.kmu.gov.ua/control/uk/ publish/news_article?art_id=123053312&cat_id=35883

10.*Прем'єр–міністр Юлія Тимошенко та Президент США Джордж Буш проводять зустріч*//http://www.kmu.gov.ua/control/uk/ publish/news_article?art_id=123053312&cat_id=35883

11.*Джордж та Лора Буш в одній з київських шкіл взяли участь у заході, присвяченому боротьбі з ВІЛ/СНІДом* // http://www.president.gov.ua /news/9490.html

12.*Президент США завершив державний візит в Україну* // http://www.president.gov.ua/news/9506.html

13.*Кучма: американцам сейчас не до Украины* // http://news.online.ua/2008/04/02/1056587054.php

14.*Новини МЗС України* // http://www.mfa.gov.ua/mfa/ua/news/detail/11891.htm

15.*Новини МЗС України* // http://www.mfa.gov.ua/mfa/ua/news/detail/11881.htm

Шамраєва В.М. Новые тенденции украинско–американских отношений: по итогам визита Дж. Буша в Киев 31 марта – 1 апреля 2008 года

Анализируются основные направления межгосударственного сотрудничества между Украиной и США на современном этапе. Выделяются актуальные для украинской стороны проблемы, которые возникают в двусторонних отношениях. Рассмотрены определяющие тенденции развития позиций США и Украины относительно основных международных проблем и возможных путей разрешения проблемных вопросов.

Ключевые слова: *двусторонние отношения, межгосударственное сотрудничество, стратегическое партнерство.*

Shamraeva, V.M. New tendencies in Ukrainian-American relations: following the results of George Bush visit to Kiev on March 31 – April 1 in 2008

Analyses of the main lines of intergovernmental cooperation between Ukraine and the USA on the present stage. Emphasised are urgent for the Ukrainian party issues that arise in the bilateral relations. Review of determinative tendencies in development of positions of the USA and Ukraine concerning principal international problems and potential ways of settlement of problematic issues.

Key words: *bilateral relations, international cooperation, strategic partnership.*

НАШІ АВТОРИ

Абакумова Вікторія Іванівна – кандидат історичних наук, доцент, докторант Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (м. Луганськ).

Арнаутова Валентина Вікторівна – старший викладач кафедри філософії культури і культурології Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (м. Луганськ).

Бабічева Катерина Олександрівна – магістрант кафедри архівознавства Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (м. Луганськ).

Білошицький Сергій Володимирович – кандидат історичних наук, доцент, докторант Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф. Кураса НАН України.

Бойко Анжела Іванівна – кандидат філософських наук, докторант Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ).

Бойченко Михайло Іванович – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Вашкевич Віктор Миколайович – доктор філософських наук, академік Української академії наук, професор кафедри управління та євроінтеграції Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова (м. Київ).

Волошина Наталія Миколаївна – викладач кафедри військово–гуманітарних дисциплін Військового інституту телекомунікіцій та інформатизації НТУУ«КПІ».

Давидович Людмила Ярославівна – аспірантка Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Джура Олександр Дмитрович – кандидат філософських наук, директор Індустріального коледжу Івано-Франківського національного університету нафти і газу.

Дичковська Галина Орестівна – кандидат філософських наук, доцент Прикарпатського університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ), докторант Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова (м. Київ).

Довжук Ігор Володимирович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри архівознавства Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (м. Луганськ).

Дубінін Віктор Власович – кандидат філософських наук, докторант кафедри управління та євроінтеграції Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова (м. Київ).

Ємельянов Володимир Михайлович – кандидат технічних наук, доцент, проректор Чорноморського державного університету імені Петра Могили (м. Миколаїв).

Заблоцький Андрій Віталійович – аспірант Донецького національного університету.

Зварич Ігор Теодорович – кандидат економічних наук, докторант Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф. Кураса НАН України.

Іванова Тетяна Юріївна – викладач кафедри всесвітньої історії Інституту історії та права Миколаївського державного університету імені В.О. Сухомлинського.

Калюжна Тетяна Григорівна – викладач кафедри педагогічної творчості Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ).

Кваша Олександр Павлович – аспірант Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова (м. Київ).

Козлов Михайло Миколайович – кандидат історичних наук , доцент, завідувач кафедри загально–гуманітарних та природничо–наукових дисциплін Севастопольського інституту економіки та права Міжнародної академії праці та соціальних відносин, докторант Севастопольського національного технічного університету.

Козуб Лариса Василівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства Київського національного університету технологій і дизайну.

Костенко Марія Вікторівна – здобувач філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Кострюков Сергій Володимирович – кандидат філософських наук, доцент Національної гірничої академії (м. Дніпропетровськ).

Костюк Євген Сергійович – аспірант кафедри історії та археології слов'ян Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ).

Кривошея Володимир Володимирович – доктор історичних наук, академік Української академії наук, головний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф.Кураса НАН України.

Куць Олена Анатоліївна – аспірантка кафедри філософії Полтавського державного педагогічного університету імені В.Г. Короленка.

Лепська Наталія Володимирівна – аспірантка кафедри політології Запорізького національного університету.

Марченко Наталія Валеріївна – аспірантка історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Матвєєв Віталій Олексійович – кандидат філософських наук, доцент, завідувач кафедри соціогуманітарних дисциплін Інституту землевпорядкування та інформаційних технологій при Національному авіаційному університеті (м. Київ).

Мелещенко Тетяна Володимирівна – викладач кафедри методики навчання історії та суспільно–політичних дисциплін Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова (м. Київ).

Молодиченко Валентин Вікторович – кандидат геолого-мінералогічних наук, доцент, проректор Мелітопольського державного педагогічного університету.

Назарова Євгенія Пулатівна – аспірантка кафедри історії України Запорізького національного університету.

Охрімчук Олена Миколаївна – здобувач Національного інституту стратегічних досліджень (м.Київ).

Пєсцова Алла Борисівна – аспірантка історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Погребенник Ольга Ігорівна – аспірантка кафедри політології філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Попов Олексій Дмитрович – кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільних наук Кримського економічного інституту Київського національного економічного університету імені В. Гетьмана.

Радченко Ольга Борисівна – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії Прикарпатського університету імені Василя Стефаника (м. Івано–Франківськ).

Самчук Зореслав Федорович – кандидат філософських наук, провідний науковий співробітник Інституту вищої освіти АПН України.

Сегеда Сергій Павлович – кандидат філологічних наук, полковник, докторант Національного університету оборони України (м. Київ).

Соболєв Володимир Віталійович – аспірант кафедри давньої та нової історії України історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Сталовєрова Ганна В'ячеславівна – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри політології, соціології і права Національного університету водного господарства та природокористування (м. Рівне).

Тарасов Сергій Вікторович – здобувач Маріупольського державного гуманітарного університету.

Татаренко Вікторія Борисівна – викладач кафедри менеджменту організацій та права Миколаївського державного аграрного університету.

Ташпулов Валерій Якович – здобувач Інституту вищої освіти АПН України.

Тімошенко Олена Іванівна – кандидат історичних наук, доцент, проректор Європейського університету (м. Київ).

Ткаченко Володимир Володимирович - кандидат історичних наук, академік Української академії наук, професор кафедри управління та євроінтеграції Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова (м. Київ).

Тополь Ольга Володимирівна – кандидат педагогічних наук, проректор з наукової роботи, завідувач кафедри соціальної роботи Чернігівського державного інституту економіки і управління.

Худолій Анатолій Олексійович – кандидат філологічних наук, доцент Національного університету «Острозька Академія» (м. Острог, Рівненська область).

Чаїнський Юрій Олександрович – аспірант кафедри всесвітньої історії Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ).

Чорний Віталій Сергійович, кандидат філософських наук, доцент, полковник, докторант кафедри філософії Національної академії оборони України.

Чухно Валентина Іванівна – аспірантка кафедри філософії Полтавського державного педагогічного університету імені В.Г. Короленка.

Шамраєва Валентина Михайлівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри європейської та євроатлантичної інтеграції і національної безпеки Харківського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України.

Шкуренко Каміла Олексіївна – кандидат політичних наук, викладач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Південнослов'янського інституту Київського славістичного університету (м. Миколаїв).

Щербатюк Володимир Михайлович – кандидат історичних наук, доцент, докторант історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

ЗМІСТ

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Кривошея В.В.
Українська козацька старшина: абетка генеральної старшини (1648 – 1783 рр.) 4

Довжук І.В., Бабічева К.О.
Модернізаційні процеси у підросійській Україні пореформеного періоду 11

Пєсцова А.Б.
Судові реформи малоросійського генерал–губернатора Петра Рум'янцева 16

Соболєв В.В.
Судові процеси проти членів українських національних політичних партій в провадженні Київського військово-окружного суду в 1905–1909 роках 23

Назарова Є.П.
Студентство Новоросійського університету в політичному житті Одеси на початку XX ст. 27

Сегеда С.П.
Українська військова преса доби Центральної Ради і творення українського війська 36

Щербатюк В.М.
Отаман Квітковський в селянській війні доби Української революції 1917–1921 років (за матеріалами періодичних видань, документів архівів, наукових досліджень) 44

Іванова Т.Ю.
Політика коренізації та етнічне населення Півдня України у 20–30–х роках XX ст. 51

Костюк Є.С.
Виробничі громадські об'єднання радянської України 20–х–30–х рр. XX ст.: особливості організаційної структури та умов членства 59

Марченко Н.В.
До питання участі С. Косіора в організації голодомору в 1932 році 67

Ткаченко В.В.
Вплив листа Й.В.Сталіна «Про деякі питання історії більшовизму» до редакції журналу «Пролетарська революція» на наукове життя в Україні (30–і роки XX ст.) 75

Абакумова В.І.
Громадсько–політична позиція творчої інтелігенції на завершальному етапі національно–визвольної боротьби в Україні (1988–1991 рр.) 85

Попов О.Д.
Реформування діяльності туристсько–екскурсійних установ Криму за часів «перебудови» (1985–1991 рр.) 91

Чаїнський Ю.О.
Політика Англії і Франції щодо ґданського питання на Паризькій мирній конференції 97

Мелещенко Т.В.
Суть громадянського суспільства через призму ідей чехословацького суспільно–політичного діяча Вацлава Гавела 107

Тарасов С.В.
Вивчання причин і суті Руїни російською історичною наукою 114

Козуб Л.В.
Спадщина М.П. Драгоманова як джерело до вивчення історії суспільно–політичного руху XIX ст..... 125

Козлов М.М.
Місце та роль богині Макоші та її служителів чародіїв в духовному житті східних слов'ян дохристиянської доби 131

Заблоцький А.В.
Танк Т–34 як символ радянської бойової техніки періоду Великої Вітчизняної війни 137

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

Дичковська Г.О., Радченко О.Б.
Фемінізм, маскулізм, патерналізм: узгодження понятійно-термінологічних смислів та світоглядних пріоритетів 143

Вашкевич В.М.
Феномен історичної свідомості: соціально–філософський аналіз..... 153

Бойко А.І.
Соціальна складова як невід'ємна частина сучасних реформ..... 161

Дубінін В.В.
Субстратний рівень інтересів народу: соціально–філософський аналіз 167

Бойченко М.І.
Становлення поняття системи в німецькій класичній філософії..... 180

Матвєєв В.О.
Компаративістській аналіз основних аспектів застосування психопрактики в індуїзмі та християнстві 187

Волошина Н.М.
Теоретико–методологічні аспекти єства і структури патріотизму суспільства..... 198

Костенко М.В.
Осмислення можливостей конструювання майбутнього в межах цивілізаційної парадигми 205

Кострюков С.В.
Культура і влада: параметри взаємодії в тоталітарному суспільстві 213

Ташпулов В.Я.
Роль самосвідомості у ціннісній самоідентифікації особистості 220

Тополь О.В.
Концепція смерті у контексті соціальної роботи з літніми людьми та їхніми близькими 227

Чорний В.С.
Соціальні передумови реформування військової організації України 236

Чухно В.І. Культура як атрибут соціуму..... 243

Охрімчук О.М.
Ціннісна детермінація розвитку культурного простору країни як системної цілісності 250

Самчук З.Ф.
Антропологічно-гуманістичне вістря світоглядно-ідеологічних протистоянь: генеалогія, архітектоніка, каузальність 258

Куць О.А.
Культура в контексті французького структуралістсько-постструктуралістського дискурсу 268

Арнаутова В.В.
Масові комунікації як культурний феномен глобалізації 276

Тимошенко О.І.
Наукове забезпечення освітніх інновацій 283

Калюжна Т.Г
Зміни в системі цінностей та ціннісних орієнтаціях суспільства й студентської молоді 290

Джура О.Д.
Виховання й самовиховання – засади життєтворчості особистості 297

Молодиченко В.В.
Державна освітня політика як поле реалізації системи цінностей 305

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

Зварич І.Т.
Моделювання і прогнозування в етнополітиці 313

Лепська Н.В.
Політична компетентність суб'єкта політики у структурі політичної діяльності 326

Погребенник О.І.
Організаційна структура як функціонувальна складова політичних партій 336

Шкуренко К.О.
Проблеми та особливості фінансування політичних партій України та їх фінансової діяльності 344

Ємельянов В.М., Татаренко В.Б.
Напрями судово–правової реформи незалежної України 351

Кваша О.П.
Політична культура в контексті регіональної політики 360

Сталовєрова Г.В.
Рух британських домініонів за державний суверенітет (1922–1923 рр.) 369

Білошицький С.В.
«Мозкові центри» як фактор прийняття політичних рішень і перерозподілу державної влади в сучасних ліберальних демократіях 377

Давидович Л.Я.
Формування індо-українських відносин після розпаду Радянського Союзу 386

Худолій А.О.
Українсько–американські відносини на початку 90–х років XX ст. 397

Шамраєва В.М.
Нові тенденції українсько–американських відносин: за підсумками візиту Дж. Буша до Києва 31 березня – 1 квітня 2008 року 405

СОДЕРЖАНИЕ

ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ

Кривошея В.В.
Украинская казаческая старшина: алфавит генеральной старшины (1648 – 1783 гг.) 4

Довжук И.В., Бабичева Е.А.
Модернизационные процессы в подроссийской Украине послереформенного периода 11

Песцова А.Б.
Судебные реформы малороссийского генерал-губернатора Петра Румянцева... 16

Соболев В.В.
Судебные процессы против членов украинских национальных партий в производсте Киевского военно–окружного суда 23

Назарова Е.П.
Студенчество Новороссийского университета в политической жизни Одессы в начале XX в..... 27

Сегеда С.П.
Украинская военная пресса периода Центральной Рады и создание украинской армии 36

Щербатюк В.М.
Атаман Квитковский в крестьянской войне эпохи Украинской революции 1917–1921 годов (по материалам периодических изданий, документов архивов, научных исследований) 44

Иванова Т.Ю.
Политика коренизации и этническое население Юга Украины в 20 – 30–х годах XX ст. 51

Костюк Е.С.
Производственные общественные организации советской Украины 20–х – 30–х гг. XX ст.: особенности организационной структуры и условий членства 59

Марченко Н.В.
К вопросу участия С. Косиора в организации голодомора в 1932 году..... 67

Ткаченко В.В.
Влияние письма И.В. Сталина «О некоторых вопросах истории большевизма» в редакцию журнала «Пролетарская революция» на научную жизнь в Украине (30–е годы XX в.) 75

Абакумова В.И.
Общественно–политическая позиция творческой интеллигенции на завершающем этапе национально-освободительной борьбы в Украине (1988–1991 гг.) 85

Попов А.Д.
Реформирование деятельности туристско-экскурсионных учреждений Крыма в период «перестройки» (1985–1991 гг.)..... 91

Чаинский Ю.А.
Политика Англии и Франции относительно гданьского вопроса на Парижской мирной конференции 97

Мелещенко Т.В.
Смысл гражданского общества через призму идей чехословацкого общественно–политического деятеля Вацлава Гавела 107

Тарасов С.В.
Изучение причин и сути Руины русской исторической наукой 114

Козуб Л.В.
Наследие М.П. Драгоманова как источник изучения истории общественно–политического движения XIX ст. 125

Козлов М.Н.
Место и роль богини Макоши и ее служителей чародеев в духовной жизни восточных славян дохристианской эпохи 131

Заблоцкий А.В.
Танк Т–34 как символ советской боевой техники периода Великой Отечественной войны 137

ФИЛОСОФСКИЕ НАУКИ

Дичковская Г.О., Радченко О.Б.
Феминизм, маскулизм, патернализм: исследование понятийно-терминологических смыслов и мировоззренческих приоритетов 143

Вашкевич В.Н.
Феномен исторического сознания: социально–философский анализ 153

Бойко А.И.
Социальная составная как неотделимая часть современных реформ 161

Дубинин В.В.
Субстратный уровень интересов народа: социально–философский анализ 167

Бойченко М.И.
Становление понятия системы в немецкой классической философии 180

Матвеев В.А.
Компаративистстский анализ основних аспектов применения психопрактики в индуизме и христианстве 187

Волошина Н.Н.
Теоретико–методологические аспекты сущности и структуры патриотизма общества 198

Костенко М.В.
Осмысление возможностей конструирования будущего в рамках цивилизационной парадигмы 205

Кострюков С.В.
Культура и власть: параметры взаимодействия в тоталитарном обществе 213

Ташпулов В.Я.
Роль самосознания в ценностной самоидентификации личности 220

Тополь О.В.
Концепция смерти в контексте социальной работы с пожилыми людьми и их близкими 227

Черный В.С.
Социальные предпосылки реформирования военной организации Украины 236

Чухно В.И.
Культура как атрибут социума 243

Охримчук Е.Н.
Ценностная детерминация развития культурного пространства страны как системной целостности 250

Самчук З.Ф.
Антропологическо–гуманистическое острие мировоззренческо–идеологических противостояний: генеалогия, архитектоника, каузальность 258

Куць Е.А.
Культура в контексте французского структурально–постструктурального дискурса 268

Арнаутова В.В.
Массовые коммуникации как культурный феномен глобализации 276

Тимошенко Е.И.
Научное обеспечение образовательных инноваций 283

Калюжная Т.Г.
Изменения в системе ценностей и ценностных ориентациях общества и студенческой молодежи 290

Джура А.Д.
Воспитание и самовоспитание – принципы жизнетворчества личности 297

Молодиченко В.В.
Государственная образовательная полiтика как поле реализации системы ценностей 305

ПОЛИТИЧЕСКИЕ НАУКИ

Зварыч И.Т.
Моделирование и прогнозирование в этнополитике 313

Лепская Н.В.
Политическая компетентность субъекта политики в структуре политической деятельности 326

Погребенник О.И.
Организационная структура как функциональная составная политических партий 336

Шкуренко К.А.
Проблемы и особенности финансирования политических партий Украины и их финансовой деятельности 344

Ємельянов В.М., Татаренко В.Б.
Направления судебно–правовой реформы независимой Украины 351

Кваша А.П.
Политическая культура в контексте региональной политики 360

Сталоверова А.В.
Движение британских доминионов за государственный суверенитет (1922–1923 гг.) 369

Белошицкий С.В.
«Мозговые центры» как фактор принятия политических решений и перераспределения государственной власти в современных либеральных демократиях 377

Давидович Л.Я.
Формирование индо–украинских отношений после развала СССР 386

Худолий А.А.
Украинско-американские отношения в начале 90–х годов XX ст. 397

Шамраєва В.М.
Новые тенденции украинско–американских отношений: по итогам визита Дж. Буша в Киев 31 марта – 1 апреля 2008 года 405

CONTENT

HISTORICAL STUDIENS

Kryvosheya, V.V.
Ukrainian Cossacks' foreman: the alphabet of the general foreman (1648 – 1783) 4

Dovzhuk, I.V. Babicheva, K.O.
Modernizational processes in underrussian Ukraine in the period after reforms 11

Pestsova, A.B.
Judiciary reforms of Ukrainian governor-general Peter Rumyantsev..... 16

Sobolev, V.V.
Legal Proceedings Against Ukrainian Political Parties Members at the Kiev Martial Count 23

Nazarova, E.P.
Students of Novorossya university in political life of Odessa at beginning XX century 27

Segeda, S.P.
Ukrainian military press at the time of «Central Rada» and creating a Ukrainian army..... 36

Scherbatuk, V.M.
Hetman Kvitkovsky in the peasant war in the age of Ukrainian revolution of 1917–1921 (after materials of periodical publications, documents of archives and research activities) 44

Ivanova, T.U.
Policy of corenizatsii and ethnic population South of Ukraine in 20–30th the XX century 51

Kostiuck, E.S.
Soviet Ukraine industrial public associations in 1920–30–s years: peculiarities of organizational structure and membership conditions..... 59

Marchenko, N.V.
To the question of participation of S. Kosior in organizing famine in 1932 67

Tkachenko,V.V.
Influence of I.V. Stalin's letter «About some questions of history of Bolshevism» in magazine staff «Proletarian revolution» on a scientific life in Ukraine in 1930 s 75

Abakumova, V.I.
Social and political position of creative intelligentsia on the finishing stage of national liberation fight in Ukraine (1988–1991) 85

Popov, O.D.
Reforming of activity tourist–excursion establishments of the Crimea in the period of «perestroika» (1985–1991)..... 91

Chainskyy, Y.O.
Policy of England and France concerning question of Gdansk on the Paris peace conference 97

Meleshchenko, T.V.
Essence of civil society is through the prism of ideas
of the Czechoslovak social and political figure Vatslava Gavela 107

Tarasov, S.V.
The Cause and Essence of Ruina in Russian Historic Science 114

Kozub, L.V.
M.P. Dragomanov's heritage as well as sources to a study of
the history of social and political movement of XIX–th century 125

Kozlov, M.M.
Place and role of goddess Makoshi and its attendants of
magicians in a spiritual life of east Slavs of a pre–Christian epoch 131

Zablotsky, A.V.
Tank T–34 as a symbol of the Soviet military
technics of period of Great Patriotic War 137

PHILOSOPHIC SCIENCES

Dychkovska, G.O., Radchenko, O.B.
Feminism, maskulism, paternalism: the coordination of
the notion–termed senses and world outlook priorities 143

Vashkevych, V.M.
Phenomenon of the historical consciousness:
social and philosophical analysis 153

Boyko, A.I.
A social constituent as an integral part of contemporary reforms 161

Dubinin, V.V.
A substrate level of interests of a people:
a social and philosophical analysis 167

Boychenko, M.I.
Formation of the concept of system in german classical philosophy 180

Matveev, V.O.
Comparative analysis of the principal aspects of psychological
practices application in Hinduism and Christianity 187

Voloshyna, N.M.
Theoretical and methodological aspects of the
nature and structure of the patriotism within a society 198

Kostenko, M.V.
Reflection on the possibilities of building the
future on the ground of civilization paradigm 205

Kostrukov, S.V.
Culture and the power: criteria of interaction in the totalitarian society 213

Tashpulov, V.Y.
Role of self–consciousness in value self–identification of personality 220

Topol, O.V.
Concept of death in the context of social
work with senior persons and their relatives 227

Chornuy, V.S.
Social premises of reformation the Ukraine military establishment 236

Chuchno, V.I.
The culture as on attribute of society 243

Okhrimchuk, O.M.
Valued determination of the development of country cultural space as a system integrity 250

Samchuk, Z.F.
Anthropological and humanitarian arrow of the world-looking and conceptual opposition: genealogy, architectonics, causality 258

Kuts, O.A.
The culture of French structural and post–structural discourse 268

Arnautova, V.V.
The mass media as a cultural phenomenon of the globalization 276

Tymoshenko, O.I.
Scientific support of educational innovations 283

Kaliuzhnaia, T.G.
The changing in the system of valuables and valuable orientation of society and student youth 290

Dzhura, O.D.
Education and self-education are the basis of creative life of a personality 297

Molodychenko, V.V.
The national education policies as the area of value scheme realisation 305

POLITICAL SCIENCES

Zvarych, I.T.
Modelling and prognostics in ethnopolitics 313

Lepska, N.V. Political competence of actor of policy in the political activities structure 326

Pogrbennyk, O.I.
Organisational structure as a functional component of political parties 336

Shkurenko, K.A.
The problems and the features of financing of Ukrainian political parties and their financial activity 344

Emelyanov, V.M., Tatarenko, V.B.
Directions of legal reform of independent Ukraine 351

Kvasha, O.P.
Political culture in the context of regional policies 360

Staloverova, A.V.
British dominions movement for state sovereignty (years 1922–1923) 369

Biloshitskiy, S.V.
«Think Tanks» as a Factor of Political Decision-making and Redistribution of State Power in Modern Liberal Democracies 377

Davydovych, L.Ya.
Formation of Indo–Ukrainian relations after the breakdown of The Soviet Union 386

Khudoliy, A.O.
Ukrainian–American Relationships at the Beginning of 90–s of the 20–th Century 397

Shamraeva, V.M.
New tendencies in Ukrainian-American relations: following the results of George Bush visit to Kiev on March 31 – April 1 in 2008 405

Вимоги до оформлення наукових статей для публікації в збірнику наукових праць «Гілея (науковий вісник)»

1. ***Редакція приймає до друку статті виключно за умови їх відповідності вимогам ВАК України до структури наукової статті (див. Постанову Президії ВАК України № 7 - 05/1 від 15.01.2003 р.: « Гілея (науковий вісник) »: Збірник наукових праць – К., 2007. – Вип. 7; 8)*.** **Наукові статті повинни містити такі необхідні елементи:**
   - *постановка проблеми* у загальному вигляді та зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
   - *аналіз останніх досліджень і публікацій*, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
   - *формулювання цілей статті* (постановка завдання);
   - *виклад основного матеріалу* дослідження *з повним обґрунтуванням* отриманих наукових результатів;
   - *висновок* з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.
2. Рукопис статті подається українською або російською мовами, роздрукований на принтері шрифтом Times New Roman (аркуш паперу формату А4). Разом із рукописом подається електронний варіант статті у вигляді файлу, виконаний в текстовому редакторі MS Word for Windows, на дискеті, диску чи електронною поштою.
3. Статті, автори яких не мають наукового ступеня, супроводжуються рецензією доктора наук за фахом публікації або витягом із протоколу засідання кафедри (відділу) про рекомендацію статті до друку.
4. Текст статті має супроводжуватись **шифром УДК і трьома анотаціями** (українською, російською, англійською). Всі анотації повинні містити:
   - прізвище, ініціали автора;
   - назву статті;
   - текст анотації (до 50 слів);
   - перелік ключових слів.
5. Матеріал в анотації викладають стисло і точно з використанням синтаксичних конструкцій, притаманних мові ділових документів, уникаючи складних граматичних зворотів. Необхідно вживати стандартизовану термінологію, а не маловідомі терміни і символи. Без вживання слів **«У статті …»** або **«Стаття присвячена …»**.
6. ***Вимоги для оформлення тексту:*** всі поля 20 мм; шрифт Times New Roman, кегель 14, інтервал – 1,5; абзацний відступ – 10 мм. Рисунки й таблиці оформляються згідно з ДСТУ.

Розташування структурних елементів статті

УДК **Прізвище І.Б.**

Назва статті

Анотація українською з переліком ключових слів

Текст статті

Література

ПІБ, назва статті, анотація російською з переліком ключових слів

ПІБ, назва статті, анотація англійською з переліком ключових слів

7. Перелік літературних джерел розташовується за алфавітом або в порядку їх використання після тексту статті з підзаголовком **Література** і виконується мовою оригіналу. В переліку посилань зазначається загальна кількість сторінок (для книг) або номерів сторінок початку і кінця тексту джерела (для статей). Джерела в переліку посилань нумеруються вручну, без використання функції меню Word **«Формат – Список – Нумерований»**.
8. Посилання на літературу в тексті подаються за таким зразком: [7,123], де 7– номер джерела за списком літератури, 123 – сторінка. Посилання на декілька джерел одночасно подаються таким чином: [1;4;8] або [2,32;9,48;11,257].
9. Стаття обов'язково супроводжується ***авторською довідкою*** із зазначенням *прізвища, ім,я, по батькові* (повністю); наукового ступеня, звання, посади, місця роботи; домашньої адреси і телефонів, адреси електронної пошти.
10. Відповідальність за точність поданих фактів, цитат, цифр і прізвищ несуть автори матеріалів. Редакція матеріали не рецензує і не повертає. У статтю можуть бути внесені зміни редакційного характеру без згоди автора. Редакційна колегія залишає за собою право відхилити неякісні матеріали без пояснення причин. Редколегія може не поділяти світоглядних переконань авторів.
11. У разі передруку посилання на «Гілея (науковий вісник)» *обов'язкове*.
12. Збірник регулярно розсилається у бібліотеки за переліком, встановленим ВАК України.

Адреса редакції: ...*03142, м. Київ, вул. Семашка , 13 оф. УАН*

Телефони: .....(044) 424-51-81, (067) 509-33-99; (097) 364-06-65

E – mail: .....gileya@gileya.org.ua

Наукове видання
Збірник наукових праць
«Гілея (науковий вісник)»
В и п у с к 21

Научное издание
Сборник научных работ
«Гилея (научный вестник)»
В ы п у с к 21

Scientific edition
Collection of scientific papers
«Gileya (learned mercury)»
21-th e d i t i o n

Головний редактор – Вашкевич В.М.
Відповідальний секретар – Кривошея В.В.

Підписано до друку 27.04.2009 р.
Формат 60х90 1/16. Друк офсетний.
Ум. вид. арк. 31,56
Наклад 300 прим.

Видавництво УАН ТОВ «НВП «ВІР».
03142, Київ, вул. Семашка, 13.
Друк ПП «Фенікс».
Зам. №